

PEDAGOGIKA TEORİYASI

nohur

ISBN 978-9943-5482-1-3
9 789943 548213

74.05
P-58

Ózbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrliǵı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

PEDAGOGIKA TEORIYASI

Sabaqlıq

TASHKENT
«NOSHIR»
2018

129628.

74.05	
P-58	Pedagogika
	teoriyasi
T-2018	90695s

129628

UOK 37.013
KBK 74.05
P 58

Avtorlar:

Pazilov Arzi, **Qosnazarov Qutmambet**,
Seytmuratov Qalbay, Kurbaniyazova Zamira

Pikir bildirishilar:

Ó.Álewov – P.i.d., professor.
T.Utebaev – P.i.d., docent.

Arnawlı redaktor:

Asqarbay Tilegenov — p.i.k., T.N. Qari-Niyaziy atındaǵı
pedagogikalıq ilim-izertlew institutı
Qaraqalpaqstan filiali direktorı, úlken ilimiy xızmetker.

Pedagogika teoriiyası. [Matn] / A. Pazilov [va boshq.] —
P 58 Tashkent, «Noshir» 2018 j. 456 bet.

Sabaqlıq mámleketlik bilimlendiriw standartı, úgili oqıw rejesi hám «Ulıwma pedagogika» pání baǵdarlamasınıń «Pedagogika teoriiyası» tarawı tiykarında islep shıǵılǵan. Sabaqlıqta pedagogikanıń ulıwma tiykarları, didaktika, tárbiya teoriiyası, oqıw orni menedjmenti hám arnawlı pedagogikaǵa tiyisli máseleler sáwlelendirilgen.

Sabaqlıq pedagogikalıq joqarı oqıw orınlarınıń studentlerine arnalǵan.

ISBN 978-9943-5482-1-3

UOK 37.013
KBK 74.05

Ózbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı
bilimlendiriw ministrliğiniń Muwapıqlastırırshı keńesi
tárepinen oqıw-qollanba sıpatında usınılǵan

ISBN 978-9943-5482-1-3

© A. Pazilov h.t.b., 2018
© «Noshir» baspasi 2018

KIRISIW

Ózbekstan Respublikası óz gárezsizligine eriskennen baslap barlıq tarawlarda, sonıń ishinde, bilimlendiriw tarawında da burın kórilmegen dárejede alǵa ilgerilewler júz berdi. Bilimlendiriw baǵdarında, ilim, texnika, texnologiya, ekonomika hám mádeniyatta qatar jetiskenliklerge erisildi. Xalıq bilimlendiriw sisteması aldınǵı baǵdar dep járiyalandı. Bilimlendiriw haqqında Nızam, jetik kadrlar tayarlawdıń Milliy baǵdarlaması turmısqa engizildi. Milliy pedagogikamız benen milliy tárbiyamızdıń jámiyetlik áhmiyeti oǵada arttı, jas qánigelerdi zaman talabına ılayıq tayarlap shıǵarıwǵa bolǵan talap qatań kúsheydi.

Dúnya bilimlendiriw talaplarına muwapıq shet elli kásiplerleri menen básekige belsene tuse alatúǵın, miynet bazarında ótimli, básekili ortalıqta kadrlardı tayarlaw kún tártibine bas másele etip qoyıldı.

Elektronlı bilimlendiriw ásiri oqıw orınlarınıń, pedagog kadrlardıń hám studentlerdiń aldına qoyılatúǵın wazıypalarına qatar jańalıqlar kirgizdi. Endigiden bılay pedagog kadr studentlerdiń bilimdi óz betinshe izlep tabıwın maqsetke muwapıq basqarıwshı, olarǵa bilimdi óz betinshe ózlestiriw ónerin úyretiwshı, óz betinshe, erkin túrde dóretiwshilik penen pikirlewe ádetlendiriwshı, kásiplik sheberlikti qunt penen iyelewege shınıqtırırshı hám basqa wazıypalardı orınladı.

Bul jámiyetlik áhmiyetke iye ádiwli wazıypalardı inabatlı orınlawda, jańa zamanǵa say pedagoglardı tayarlawda qolınıздаǵı «Pedagogika teoriiyası» sabaqlıǵı belgili dárejede járdem beredi degen úmittemiz.

Bul sabaqlıq Mámleketlik bilimlendiriw standartı, úlgili oqıw rejesi, D.I.Ruzieva, A.S.Qaldıbekova, B.X.Xodjaevlar tárepinen «Ulıwma pedagogika» degen atama menen dúzilgen hám Ózbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrırlığı tárepinen 2016-jılı 25-avgustta tastıyıqlanğan úlgili baǵdarlama tiykarında islep shıǵıldı. «Ulıwma pedagogika» pániniń úlgili baǵdarlaması tiykarınan pedagogikanıń úsh ózbetinshe tarawın, anıǵıraǵı «Pedagogika teoriiyası», «Pedagogika tariyxı» hám «Pedagogikalıq sheberlik» tarawların ózinde jámlegen. Qolıńızdaǵı sabaqlıq usı úsh tarawdıń ishindegi «Pedagogika teoriiyası» tarawı boyınsha tayarlanıldı.

Sabaqlıqtı tayarlawda Shıǵıs hám Oraylıq Aziyanıń ótmishdegi ullı oyshıllarınıń táliymatları, miynetleri, xalıq pedagogikası, respublikamız oqıw orınlarında toplanğan bay ilimiy-ámeliy tájiriybeler inabatqa alındı. Studentlerdi óz betinshelikke, jedellilikke, tınbay úyreniwge, erinbey izleniwge hám izertlewge, tapqırılıqqa, baslamashıl bolıwǵa, dóretiwshilik penen oylawǵa hám miynet islewge ádetlendiriwge baǵdarlanğan islerge kewil bólinde.

Sabaqlıq 20 temanı óz ishine qamtıǵan hám ol bes úlken bólimlerge bólinedi.

Birinshi bólim «Pedagogikanıń ulıwma tiykarları» dep atalınıp, ol Ózbekstan Respublikasınıń bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıwdıń konseptual tiykarları, pedagogika shaxs tárbiyası hám rawajlanıwı haqqındaǵı pán, ilimiy-pedagogikalıq izertlewler metodologiyası hám metodları, shaxstıń rawajlanıwı, tárbiyası hám sociallasıwı, bir pütün pedagogikalıq process temaların óz ishine aladı.

Ekinshi bólim «Didaktika (Oqıtıw teoriiyası)» ataması menen atalıp, ol didaktika – pedagogikalıq tálim teoriiyası, oqıtıw procesi bir pütün sistema sıpatında, tálim mazmunı, oqıtıw metodları hám quralları, oqıtıwdı shólkemlestiriw formaları hám túrleri, oqıwshılardıń bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerin diagnostikalaw atlı temalardı sáwlelendiredi.

Úshinshi bólim «Tárbiya teoriiyası» dep atalınıp, ol tárbiya procesiniń mánisi hám mazmunı, tárbiya nızamlıqları hám principi, kollektiv – tárbiya obyektı hám subyektı sıpatında, tárbiyanıń ulıwma metodları, oqıwshılardıń ilimiy dúnyaqarasın qalıplestiriw, aqıl tárbiyası, puqaralıq tárbiya, ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiya, oqıwshılardıń miynet, fizikalıq hám estetikalıq tárbiyası degen temalardı óz ishine biriktiredi.

Tórtinshi bólim «Bilimlendiriw mákemesiniń menedjmenti» dep atalınıp, ol ózinde bilimlendiriw mákemelerin basqarıwdıń teoriyalıq tiykarları hám bilimlendiriw mákemesin basqarıw ámeliyatı temaların sáwlelendiredi.

Besinshi bólim «Arnawlı pedagogika» dep ataladı hám ol óz ishine korrekcion pedagogika menen inklyuziv tálim temaların qamtıydı.

Hár bir temanıń aqırında studentlerdiń ózin-ózi tekseriw hám bahalawı ushın sorawlar, máseleler, tapsırmalar hám testler berildi. Biz, sabaqlıqtı dúziwshiler, pedagogikadan ótkeriletuǵın sabaqlarǵa hám pedagogikalıq ámeliyatqa tayarlanǵanda ol sorawlarǵa juwap tabıwdı, tapsırmalardı orınlawdı, másele menen testlerdi sheshiwdi usınıs etemiz.

Sabaqlıqtaǵı 1-3 hám 5-9-temalar 2009-jılı Nókistegi «Bilim» baspası arqalı qaraqalpaq tilinde jarıq kórgen, 2011 jıldıń «Eń jaqsı sabaqlıǵı hám oqıw qollanbasınıń avtorı» tańlawında sıylı 3-dárejeli diplom menen sıylıqlanğan, Q. Qosnazarov, A. Pazılov hám A. Tilegenovlar tárepinen tayarlanğan «Pedagogika» oqıw qollanbasınan alındı hám A. Pazılov tárepinen ol jańa baǵdarlamaga sáykeslendiriliw qosımshalar qosıldı, geypara orınları qısqartılıp, ayırım jerleri jańa materiallar menen tolıqtırıldı. Qalǵan 10, 12, 17-temalar A. Pazılov, 4-, 13, 18-temalar Z. Kurbanıyazova, 11-, 16, 19-20-temalar Q. Seytmuratov hám 14-15-temalar Q. Seytmuratov hám Z. Kurbanıyazovalar tárepinen tayarlanıldı.

Sabaqlıqtı dúziwshiler 2011-jılı Tashkenttegi «Noshir» baspası arqalı basıp shıǵarılan, 2012-jılǵı tańlawda sıylı

1-dárejeli diplom menen sıylıqlangán, J. Xasanboev, X. Tu-raqulov, I. Alqarov hám N. Usmonovlar tárepinen jazılǵan «Pedagogika» sabaqlıǵı materiallarınan dóretiwshilik tiykarında paydalandı. Sonday-aq, 2011-jılı Nókistegi «Bilim» baspası arqalı jarıq kórip 2012-jılǵı tańlawda sıylı 3-dárejeli diplom menen sıylıqlangán A. Pazilovtıń «Pedagogika teoriyası hám tariyxı páninen testler toplamı» oqıw qollanbası materialları da sabaqlıqtı tayarlawda paydalanıldı

Sabaqlıq tiykarınan pedagogikalıq joqarı oqıw orınlarındaǵı 100000 gumanitar bilim tarawınıń 110000 pedagogika tálimi tarawına arnalǵan. Sabaqlıqtan matematika, fizika hám astronomiya, ximiya, biologiya, geografiya, tariyx, informatika pánlerin oqıtıw metodikası, suwretlew óneri hám injenerlik grafika, muzıka tálimi, qaraqalpaq tili hám ádebiyatı, ózbek tili hám ádebiyatı, qazaq tili hám ádebiyatı, ingliz tili hám ádebiyatı, milliy ideya; ruwxıylıq tiykarları hám huquq tálimi, fizikalıq mádeniyat, miynet tálimi tálim baǵdarları studentleri ushın paydalanıwǵa qolaylastırılǵan.

Sabaqlıq tungısh ret baspadan qaraqalpaq tilinde shıǵarılıp atır. Sonlıqtan da sabaqlıqtı dúziwshiler, sınshıllar tárepinen sabaqlıqtıń sapasın jaqsılawǵa járdem beretuǵın barlıq usınısların aldaǵı waqıtta esapqa aladı dep isendiredi.

Avtorlar jámáati

I BÓLIM. PEDAGOGIKANÍŃ ULÍWMA TIYKARLARI

1-tema. ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASINDA BİLIMLENDİRİW SÍSTEMASIN RAWAJLANDIRIWDIŃ KONCEPTUAL TIYKARLARI

Jobası:

1.1. Ózbekstan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında»gi Nızamı hám «Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması»

1.2. Kadrlar tayarlawdıń milliy modeli hám onıń quram bólekleri

1.3. Bilimlendiriw tarawındaǵı mámleketlik siyasattıń tiykarǵı principi

1.4. Bilimlendiriw sisteması hám túrleri

Temaniń maqseti:

Bilimlendiriw sistemasın túsindiriw arqalı muǵallım kadrlardı tayarlawdıń jámiyetlik-ekonomikalıq tiykarların sawlelendiriw, ilim, texnika, texnologiyalardıń zamanagóy jetiskenliklerinen paydalanǵan halda muǵallımlardı qayta tayarlaw, onıń shaxsına qoyılǵan tiykarǵı talaplar haqqında ilimiy túsiniqler beriw.

Temaniń wazıypaları:

– bilimlendiriw sisteması hám Ózbekstandaǵı «Bilimlendiriw haqqında»gi Nızamınıń mánisin, kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması hám modeliniń tiykarǵı mazmunın túsindiriw;

– bilimlendiriw sistemasındaǵı mámleketlik siyasattıń tiykarǵı principi hám onıń mánisin kórsetip beriw;

– Respublikamızdaǵı bilimlendiriw sistemasına kiretuǵın bilimlendiriw túrleri menen olardıń atqaratuǵın xızmetleri haqqında maǵlıwmatlar beriw.

Tayanısh sózler: Bilimlendiriw sisteması, Ózbekstan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında»gi Nızamı hám

kadrlar tayarlavdın milliy bağdarlaması, kadrlar tayarlavdın milliy modeli, shaxs, mámleket, jámiyet, úzliksiz bilim beriw, ilim, óndiris, mektepke shekemgi tálim, ulıwma hám orta bilim beriw, orta arnawlı, kásip-óner tálimi, joqarı bilim hám onnan keyingi bilim alıw, kadrlardıń mamanlıgın arttırıw, kadrlardı qayta tayarlaw, mektepten tis bilim alıw.

Temaniń mazmunı:

1.1. Ózbekstan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı hám «Kadrlar tayarlavdın milliy bağdarlaması»

Jámiyet tárepinen belgilengen tárbiyanıń maqseti hám wazıypaları, jas áwladtı turmısqa hám miynetke tayarlaw mashqalaları arnawlı oqıw-tárbiya mákemelerin dúziwdi talap etedi. Jámiyettegi social-ekonomikalıq qatnasıqlar, óndiristiń rawajlanıwı túrli-túrli oqıw-tárbiya orınlarınıń payda bolıwına hám olardıń tarmaqlarınıń tez pát penen kóbeyip barıwına sebep boladı. Nátiyjede bilimlendiriw sisteması qáliplese baslaydı.

«**Sistema**» grektiń «systema» sózinen alınǵan. Bizińshe ol ayırım bólimlerden quralǵan pütün bólimlerdiń birikpesi degen mánistı bildiredi.

Bilimlendiriw sisteması dep tariyxıy qáliplesken, bir-biri menen baylanısh, ulıwma principler tiykarında dúzilgen hám jumıs isleytuǵın, barlıq oqıw-tárbiya orınları menen mádeniy-aǵartıw mákemeleriniń jıyındısına aytıladı.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikalarınıń bilimlendiriw haqqındaǵı Nızamlarında bilimlendiriw sisteması respublikamızdı sociallıq, ekonomikalıq hám mádeniy rawajlandırıwdıń aldınǵı baǵdarı dep járiyalandı. Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti Islam Karimov «Bul saladaǵı jumıslarımızdıń bashı maqseti—ıyman-isenimi pütün, erki bekkem, erkin puqaralıq ruwxıyattı qáliplestiriw, yaǵnıy, erkin kóz-qarasqa iye, ata-babalarımızdıń biybaha miyrasına

hám zamanagóy pikirge tiykarlanıp jasaytuǵın kámil shaxstı-jetik insandı tárbiyalawdan ibarat»¹—degen edi.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstanda bilimlendiriw sisteması Respublikamız Konstituciyası, Prezident Pármanları, húkimet qararları, bilimlendiriw haqqındaǵı Nızamlar, kadrlar tayarlavdın milliy bağdarlaması tiykarında dúziledi hám basqarıladı. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları Konstituciyalarınıń tiyislisinshe 41— hám 39-statyalarında «Hárbir adam bilim alıw huqıqına iye» dep kórsetilgen. «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamınıń 4-statyasında jinısı, tili, jası, rasası, xızmet túri, sociallıq jaǵdayı, jasaw ornı, aymaqta qansha waqıt jasaǵanlıǵınan biyǵárez, hárbir puqaraǵa bilim alıwda teń huqıqlar kepillikleri támiyinlenetuǵınlıǵı aytılgan. Bunıń ushın Respublikamızda mámleketlik hám mámleketlik emes oqıw-tárbiya orınları shólkemlestirilgen. Hárbir puqaranıń ózi qálegen oqıw ornında, pulsız yamasa shártnamalı baslamalarda tolemlı oqıwına huqıq beriledi. Kelesi basqıshaǵı oqıw orınlarına kirerde bilimlendiriw mákemeleriniń barlıq túrlerin pitkeriwshilerdiń teń huqıqlıǵı saqlanadı. Óz betinshe oqıp bilim alǵan puqaralardı belgilengen bilimlendiriw mákemelerinde eksternat tártibinde attestaciyadan ótip mámleketlik hújjet alıwǵa ruxsat etiledi. Studentlerge, oqıwshılardı nızamǵa muwapıq stipendiyalar hám jeńillikler beriledi. Uqıplı, ziyrek oqıwshılar, studentler hám jas oqıtıwshılardı «Úmit», «Ustaz», «Uluǵbek» hám basqa da fondlar arqalı dúnyanıń eń abıroylı oqıw orınlarında bilimin jetilistiriwge qolaylı jaǵdaylar jaratıladı. Ózbekstanda ózbek tili, Qaraqalpaqstanda qaraqalpaq tili mámleketlik til esaplanıp oqıwshılardıń, studentlerdiń qaysı tilde oqıwına teńdey huqıq beriledi.

Ózbekstan Respublikasında «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızam 1997-jıldıń 29-avgust kúni qabıllandı. Bul Nızamınıń ulıwma mazmunı 5 bólim hám 34 statya ishinde jámlengen.

¹ **Karimov I.A.** Ekinshi shaqırıq Ózbekstan Respublikası Oliy majlisiniń birinshi sessiyasındaǵı bayanatı. «Erkin Qaraqalpaqstan». 2000, 25-yanvar.

Birinshi bólim «**ulwma qag'ydalar**» dep atalınıp, ol óz ishine segiz statyanı qamtıydı. Onıń 1-3-statyalarında usı Nızamın qabıl etiliwindegi maqset, bassılıqqa alınatuǵın bilimlendiriw haqqındaǵı Nızam hújjetleri, bilimlendiriw tarawındaǵı mámleketlik siyasatın tiykarǵı principi óz kórinislerin tabadı. Qalǵan statyalarında bilim alıw huquqı, pedagogikalıq kásip penen shuǵıllanıw huquqı, bilimlendiriw mákemesiniń huquqıy maqamı, mámleketlik bilimlendiriw standartı, bilim beriw tili haqqındaǵı máseleler sáwlelendiriledi.

Ekinshi bólim «**Bilimlendiriw sisteması hám túrleri**» dep ataladı. Bul bólimde mámleketlik standartlarǵa muwapıq bilimlendiriw baǵdarlamaların ámelge asırıwshı mámleketlik hám mámleketlik emes mákemeler, bilimlendiriw sistemasınıń xızmet kórsetiwin hám rawajlanıwın támiyinlew ushın zárúr bolǵan izertlew jumısların orınlawshı ilimiy-pedagogikalıq mákemeler, bilimlendiriw tarawındaǵı mámleketlik basqarıw organları, sonday-aq olarǵa qarashlı kárxanalar, mákemeler hám shólkemlerdi Ózbekstan Respublikası bilimlendiriw sisteması óz ishine alatuǵınlıǵı atap ótiledi. Sonday-aq, Ózbekstan Respublikası bilimlendiriw sistemasınıń bir pútinligin hám úziksizligin támiyinlewshı bilimlendiriw túrleride óz kórinisine iye boladı.

Úshinshi bólim «**Bilimlendiriw procesi qatnasıwshılarnıń sociallıq qorǵawı**» dep atalınıp, ol bilim alıwshılardı, bilimlendiriw mákemeleri xızmetkerlerin sociallıq qorǵaw máselelerin óz ishine aladı. Sonday-aq, bul bólimde, jetim balalardı hám ata-analarınan yamasa basqa nızamlı wákillerinen qarawısız qalǵan balalardı oqıtıw, fizikalıq hám ruxıy rawajlanıwında nuqsanı bolǵan balalar hám óspirimlerdi oqıtıw máseleleri menen sociallıq járdemge hám tikleniwge mıtáj bolǵan shaxslar ushın belgilenetuǵın oqıw-tárbiya mákemeleri óz sáwleleniwlerin tabadı.

Nızamın tórtinshi bólimine «**Bilimlendiriw sistemasın basqarıw**» dep at berilgen. Bul bólimde Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń bilimlendiriw tarawındaǵı

wákillikleri, bilimlendiriwde basqarıw boyınsha arnawlı wákillik berilgen mámleketlik organlardıń huquq sheńberi, jergilikli mámleketlik hákimiyat organlarınıń bilimlendiriw tarawındaǵı wákillikleri, bilimlendiriw mákemelerin basqarıw, bilimlendiriw tarawındaǵı mámleketlik basqarıw organları menen mámleketlik emes mákemeler ortasındaǵı qatnaslar óz kórinisin tapqan.

Besinshi **juwmaqlawshı** bólimde, ata-analar yamasa nızamlı wákillerdiń wazıypaları, bilimlendiriwde qarjılandırıw, bilimlendiriwde rawajlandırıw fondları, xalıq aralıq birge islesiw hám bilimlendiriw haqqındaǵı nızam hújjetlerin buzǵanlıǵı ushın juwapkershilik máselelerine de orn beriledi.

Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması bilimlendiriw haqqındaǵı Ózbekstan Respublikası Nızamı tiykarında islep shuǵıldı. Baǵdarlama 1997-jıl 29-avgusttaǵı Ózbekstan Respublikası Oliy Májilisiniń IX sessiyası qararı menen tastıyqlandı hám Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti Pármanı menen bekitildi.

Baǵdarlamada kadrlar tayarlawdaǵı milliy tájiriybeler hám dúnya pedagogikasındaǵı jańalıqlar esapqa alınǵan. Baǵdarlama kadrlar tayarlawdıń mazmunın turmısqa asırıwǵa hám óz betinshe jańasha, erkin pikirleytuǵın, milliy gárezsizlik ideologiyası menen qurallanǵan milliy qánigelerdiń jańa áwladın tárbiyalap jetistiriwge qaratilǵan.

Baǵdarlama qabıllanaman degen she de elimizde ilim hám bilimlendiriw tarawlarında xalıqaralıq baylanıslar, birge islesiwler jolǵa qoyıldı. Bul taraw boyınsha birqansha jetiskenliklergede erisildi.

Degen menen, alıp barılǵan jumıslar jámiyetimizde payda bolıp atırǵan ózgerislerge muwapıq kadrlar tayarlawdıń sıpatın bunnan bılayda arttırıw, mámleketimizdi jámiyetlik-ekonomikalıq jaqtan rawajlandırıw talaplarına muwapıq bolıwın támiyinley almadı. Sonday-aq, májbúriy toǵız jılıq bilimlendiriwge tiykarlangan on bir jılıq orta bilim beriw mazmunı ilimiy jaqtan tolıq tiykarlanılmaǵan edi. Sonlıqtan da, ol oqıwshılardı kásipke

bağdarlaw, erkin pikirlew, olardıń miynet kónlikpelerin qáliplestiriwdi támiyinley almadı.

Hár jılı tayanış mekteplerdiń 100 mıńǵa jaqın pitkeriwshileri óndiris tarawı yamasa kásip-óner bilimlendiriw dawam ettiriwine qatnastırılmaı qala berdi.

Kásip-óner oqıw orınlarınan jańa tiptegi oqıw mákemelerine kóship ótiw kóbinese sóz júzinde bolıp, al, haqıyqatında bolsa unamlı ózgerisler kózge taslanbadı. Ol jerlerdegi oqıw eskirgen materiallıq-texnikalıq hám oqıw-metodikalıq baza tiykarında shólkemlestirili p barıldı.

Geypara oqıw orınları tiyislisinshe qayta tayarlıqlardan ótpegen oqıtıwshılar menen tolıqtırılıp barıldı. Ilimiy hám ilimiy-pedagogikalıq kadrlardıń ortasha jası joqarılap bara berdi.

Atap ótilgen kemshiliklerdi saplastırıw ushın **bağdarlamanıń maqseti** etip bilimlendiriw tarawın túpten reformalaw, onı, ótmishten qalǵan ideologiyalıq qaraslar hám qaldıqlardan pútkilley tazalaw, rawajlangan demokratiyalıq mámleketler dárejesinde, joqarı ruwxıy hám ádep-ikramlıq talaplarǵa juwap beretuǵın joqarı mamanlıqtaǵı qánigeler tayarlawdıń milliy sistemasın jaratıw isleri belgilep alındı.

Bağdarlamanıń wazıypaları: bilimlendiriw sistemasın túpten jańalaw, qánigeler tayarlawda oqıw orınları arasında básekili ortalıqtı payda etiw, olardı demokratiyalıq huqıq mámleketin qurıw procesine muwapıqlastırıw, oqıw orınların joqarı bilimli maman kadrlar menen támiyinlew, pedagogikalıq kásiptiń abıroyın arttırıw, kadrlar tayarlaw sistemasın ilim-pán, mádeniyat, texnika hám texnologiyalardıń jańa tabısları dárejesinde qayta qurıwlardan ibarat. Sonday-aq tálim-tárbiyanıń zamanagóy túrlerin, metodların islep shıǵıw hám turmısqa endiriw, oqıw-tárbiya mákemelerin attestaciyadan ótkeriw hám akkreditaciyalaw, zárúriy normativ hám materiallıq-texnikalıq bazanı dúziw, jańa pedagogikalıq, xabar, baylanıs texnologiyaların jaratıw, qarjılan-

dırıw, qánigelerge buyırtpa islew jumıslarında bağdarlamanıń negizgi wazıypaları qatarınan orın alǵan.

Joqarıda bayan etilgen qánigeler tayarlawdıń milliy bağdarlamasınıń maqseti hám wazıypaları bir-biri menen tıǵız baylanısqań ush basqısh arqalı ámelge asırıldı.

Birinshi basqısh. 1997—2001-jıllardı óz ishine aldı. Bul basqıshda bağdarlamanı turmısqa asırıw ushın zárúr bolǵan huqıqıy, ilimiy metodikalıq, qarjı-materiallıq hám basqa da jaǵdaylar jaratıldı. Oqıwshılarǵa beriletuǵın bilim mazmunı qayta qaraldı hám túpten jańalandı, qánigelerdi tayarlaw hám qayta tayarlaw jańa zaman talabına ılayıq shólkemlestirildi. Mámleketlik bilimlendiriw standartı, jańa pedagogikalıq, xabar, baylanıs texnologiyaları islendi hám turmısqa engizildi, oqıw orınlarınıń materiallıq-texnikalıq, oqıw-metodikalıq hám qánigeler bazası tayarlandı. qarjı máseleleri jetilistirildi, básekili ortalıq payda etildi. Reyting hám monitoring sisteması dúzildi, xalıqaralıq baylanıslar rawajlandırıldı, bilimlendiriwge shet el investiciyaların tartıw ilájları islendi, bağdarlamanı ámelge asırıwǵa baylanıshlı anıqlıqlar kiritildi. Bağdarlamanıń birinshi basqıshındaǵı jumıslardı tabıslı orınlaw ekinshi basqıshındaǵı jobalastırılǵan jumıslardı jemisli baslawǵa múmkinshilik berdi.

Ékinshi basqısh 2001—2005 jıllardı qamtıydı. Bul basqıshda toplanǵan tájiriybeler tiykarında bağdarlamaǵa anıqlıqlar kiritildi. Akademiyalıq liceyge, kásip-óner kolledjine ótiw tolıq ámelge asırıldı, kadrlar menen támiyinlendi hám olardıń xızmetinde básekili ortalıq payda etildi. Bilimlendiriw mákemeleriniń materiallıq-texnikalıq, oqıw-metodikalıq bazası jetilistirildi, jańa pedagogikalıq, xabar, baylanıs texnologiyaları menen támiyinlendi.

Úshinshi basqısh 2005 hám onnan keyingi jıllar. Aldaǵı jıllarda toplanǵan tájiriybeler negizinde qánigeler tayarlaw sisteması jetilistirildi hám rawajlandırıldı. Oqıw-tárbiya mákemeleriniń oqıw-materiallıq, ilimiy-metodikalıq bazası bekkemlendi, qánigeler jańa pedagogikalıq, xabar, baylanıs

texnologiyaları menen toliq támiyinlendi. Milliy joqarı oqıw orınları dúzildi hám rawajlandırıldı, kásip-óner orınlarınıń ózbetinsheligi, ózin-ózi basqarıwı jetilistirildi. Bunday unamlı hám nátiyjeli isler dawam ettirilmekte.

1.2. Kadrlar tayarlawdıń milliy modeli hám onıń quram bólekleri

Kadrlar tayarlawdıń milliy modeli. Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması negizinde jáhánde uqsası joq qánigeler tayarlawdıń milliy modeli jaratıldı. Milliy modeldiń tiykarǵı bólimleri tómendegilerden ibarat;

1. Shaxs. Qánigeler tayarlaw sistemasınıń bas subyekti hám obyektı, bilimlendiriw tarawındaǵı xızmetlerdi paydalanıwshı hám turmısqa asırıwshı shaxs esaplanadı. Shaxs óziniń Ózbekstan Respublikası Konstituciyası menen belgilengen bilim alıw huqıqına baylanıslı óziniń aqıl-oyın rawajlandırıwǵa, dóretiwshilik uqıbın jetilistiriwge, qayta tayarlıqtan ótiwge, ózligin hár tárepleme júzege shıǵarıwǵa múmkinshilik aladı. Bul kórinisler – shaxstıń qánigeler tayarlaw sistemasınıń bas subyekti hám obyektı ekenligin kórsetedi. Shaxs usınıń menen qatar belgili bilimdi algannan, kásipti iyelegennen keyin óndiriste, ilim-pán, mádeniyat hám basqa tarawlarda xızmet isleydi, óziniń bilim, tájiriyesin jaslarǵa úyretiwge belsene qatnasadı. Bul shaxstıń tálim-tárbiya, óndiris, ilim-pán hám mádeniyat tarawlarındaǵı xızmetlerdiń subyekti ekenliginen dárek beredi.

2. Mámleket hám jámiyet. Mámleket hám jámiyet bilimlendiriw, qánigeler tayarlaw sisteması xızmetin tártipke salıw, kadrlar tayarlaw hám olardı qabıl etip alıw máselesinde tómende kórsetilgen birqatar kepilliklerdi beredi;

- puqaralardıń bilim alıw, kásip tańlaw hám óz qánigeliklerin arttırıw huquqların júzege shıǵarıwına;
- minnetli hám ıqtıyarlı túrde orta arnawlı, akademiya-hıq licey yamasa kásip-texnikalıq oqıw orınlarında bilimdi iyelewine;

– mámleketlik grantlar yamasa pullı-shártnamalı tiykarlarda joqarı hám onnan keyingi bilimdi alıwına;

– iyelegen kásibi boyınsha jumıs islew, bilimni jetilistiriw hám qayta tayarlıqtan ótiwine;

– bilimlendiriw tarawı qatnasıwshılardıń sociallıq jaqtan qollap-quwatlawına;

– mámleketlik oqıw orınların qarǵı menen támiyinlewine;

– bilim alıwshılardıń oqıwı, turmısı hám dem alıwına shart-sharayatlar jaratıwdıń unamlı sheshiliwi ushın jámáátlik basqarıwı rawajlandırıwına;

– densawlıǵı tómehám rawajlanıwında kemshiligi bar adamlardıń bilim alıwına, olardıń kásip iyelewine.

3. Úzliksiz bilimlendiriw. Úzliksiz bilimlendiriw uqıplı kadrlar tayarlaw sistemasın hám onıń xızmet kórsetiw ortalıǵın óz ishine aladı. Úzliksiz bilimlendiriw Respublikamızdıń sociallıq-ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq hám mádeniy talapların qanaatlantırıwshı taraw. Ol dóretiwshı, sociallıq jedelli, ruwxıy bay jeke adamnıń qalıplesiwine hám básiyge uqıplı joqarı maǵlıwmatlı qánigeler tayarlaw ushın shárt-sharayatlar jaratadı.

Úzliksiz bilimlendiriwdi shólkemlestiriw hám rawajlandırıw tómende kórsetilgen bir qatar principlerge tiykarlanadı;

– bilimlendiriwdiń artıqmashlıǵı, onıń birinshi dárejeli áhmiyeti, abıroyı;

– bilimlendiriwdiń demokratiyalasıwı, insanparwarlıǵı;

– bilimlendiriwdiń socialıyasıwı;

– bilimlendiriwdiń milliy baǵdarlanganlıǵı;

– oqıw menen tárbiyanıń bekkem baylanıslılıǵı, bul processtıń hár tárepleme rawajlangan jetik insandı qalıplestiriwge qaratilǵanlıǵı;

– uqıplı, zeyinli jaslarǵı anıqlaw hám olarǵa bilimlendiriwdiń eń joqarı dárejesinde, izbe-izlikte irgeli, arnawlı bilim beriw ushın jaǵdaylar jaratıw.

Úzliksiz bilimlendiriw tómendegi tálim túrlerin óz ishine aladı;

- mektepke shekemgi tálim;
- ulıwma orta bilim beriw;
- orta arnawlı, kási p-óner bilimlendiriwi;
- joqarı bilimlendiriw;
- joqarı oqıw ornınan keyingi bilimlendiriw;
- kadrlardıń qánigeligin jetilistiriw hám olardı qayta tayarlaw;

– mektepten tısqarı bilimlendiriw.

4. Ilim joqarı maǵlıwmatlı maman qánigeler tayarlaydı hám olardan paydalanadı, jańa pedagogikalıq, xabar, baylanıs texnologiyaların jaratadı. Tábiyat hám jámiyet haqqında jańa irgeli hám ámeliy bilimlerdi toplaydı, xalıq aralıq kólemde qánigeler awmasıwdı turmısqa asıradı, ilim-izertlew jumısların júrgizedi. Innovaciyalıq (jańalıq) joybarlardı qalıplestiredi hám turmısqa asıradı, jaslardıń dóretiwshiligin hár tárepleme qollap quwatlaydı. Mámleket ilim-pánniń, texnika hám texnologiyalardıń abıroyın kóteredi, onıń dúnya ilim-páni menen integraciyasını jedellestiredi, ilim-pán, texnika hám texnologiya tarawında hártúrli kórgizbeler uyımlastıradı.

Kadrlar tayarlawdıń milliy modeliniń sostav bólimlerinen biri bolǵan ilim;

- bilimlendiriw mazmunın tıp-tiykarınan jańalawda;
- tálim stantartları, tálim baǵdarlamaları, sabaqlıqlar hám oqıw qollanbalar tayarlawda,
- bilimlendiriwdi ilimiy-metodikalıq jaqtan támiyinlewdi ámelge asırıwda tikkeley qatnasadı.

5. Óndiris. Óndiris qánigelerge bolǵan talaptı, olardıń sıpatı hám dárejesine qoyılatuǵın talaplardı belgilewshi tiykarǵı buyırtpashı, kadrlar tayarlaw sistemasın qarjılandırıw hám materiallıq-texnikalıq jaqtan támiyinlew procesiniń qatnasıwshısı esaplanadı. Óndiristiń talap-ıqtıyajları qánigeler tayarlaw sistemasınıń baǵdarların, dárejesin hám kólemin qalıplestiredi. Qánigelerdiń sıpatına hám básekilesiw uqıbına baha beredi, qánigeler tayarlawǵa járdem kórsetedi,

qánigelerdi maqsetli tayarlawǵa, oqıw-tárbiya mákemelerin qarjılandırıwǵa qatnasadı. Tálim-tárbiyanı kárxanadaǵı ónimli miynet penen baylanıstıradı, kárxanalardıń keń múmkinshiliklerinen paydalanadı. qánigelerdi tayarlaw, qánigeligin jetilistiriw hám qayta tayarlawda járdemlesedi. Joqarı bilim beriw hám ilim-izertlew mákemeleriniń jańalıqların óndiriste qollaydı, óndiris aldınıǵların pedagogikalıq xızmetke qatnastıradı. Óndiris ámeliyatın ótiw ushın bilim alıwshılardı jumıs orınların ajıratadı, bilimlendiriw mákemelerin jańa ásbap-úskeneder menen támiyinlewge kómelesedi.

Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasını turmısqa tabıslı asırıw xalqımız abadanlıǵı, elimiz turaqlılıǵı, tınıshlıǵı hám watanımızdıń ullı mámleket bolıp jetisiwiniń girewi, dúnya mámleketleri sherikliginde ılayıqlı orındı iyelewdiń kepili.

1.3. Bilimlendiriw tarawındaǵı mámleketlik siyasattıń tiykarǵı principi

Bilimlendiriw tarawı Respublikamızdı jámiyetlik rawajlandırıw salasındaǵı aldınıǵı baǵdar dep járiyalandı. Bilimlendiriw tarawında mámleketlik siyasattıń tiykarǵı principi jańadan belgilendi. Olardıń tómendegiler kiredi.

1. Oqıwdıń hám tárbiyalawdıń insaniylik, demokratiyalıq sıpatı. Bul princip avtoritarlıq pedagogikadan sanalı túrde bas tartıp oqıw-tárbiya jumısların insaniylik sıpatında, demokratiyalıq tiykarda shólkemlestiriwdi talap etedi. Sebebi muǵallım hám oqıwshı arasındaǵı múnásebet ulıwma insaniy hám milliy qádiriyatlarǵa tiykarlanıp qurılıadı, joqarı adamgershilik sıpatlardıń ústınligi támiyinlenedi. Oqıw-tárbiya oqıwshı shaxsınıń hár tárepleme úylesikli rawajlanıwına xızmet etedi. Oqıwshıdaǵı tábiyiy derekleriń, beyimlilik nıshanlarınıń rawajlanıp júzege shıǵıwına, olardıń uqıplı hám talant dárejesine jetisiwine, hártúrli talaplarınıń qanaatlandırılıwına qolaylı jaǵdaylar jaratılıadı. Oqıwshını

hürmetlew, oğan gámxor bolıw, iseniw, onıń kelesheğine jan kúydiriw artadı hám ózligin júzege shıǵarıwǵa imkánıyat tuwdırıladı.

Oqıwshınıń oqıw-tárbiya procesindegi muǵallım menen teń huqıqlıǵı iske asırıladı, erkinligine keń jol ashıp beriledi. Oqıw-tárbiya isleri jańa pedagogikalıq texnologiya talaplarına say ráń-báreń etip ótkeriledi, oqıtıwshı hám oqıwshı huqıqı keńeytileđi, oqıtıwshınıń oqıwshı menen birgelikte islesiwı kúsheyedi. Oqıtıw-tárbiya túrlerin, usılların, quralların, metodların tańlawda, qollanıwda oqıw ornınıń, muǵallımınıń huqıqı keńeytileđi, baslaması qollap quwatlanadı, bul islerge oqıwshılarda aktiv qatnastırıladı.

2. Bilimlendiriwdiń úzliksizligi hám izbe-izligi. Respublikamızdaǵı bilimlendiriw sisteması birden-bir hám úzliksiz bilimlendiriw sisteması bolıp esaplanadı. Barlıq oqıw-tárbiya mákemeleri mámleketlik bilimlendiriw standartın hám oğan muwapıq dúzilgen oqıw jobaların, oqıw baǵdarlamaların turmısqa asıradı. Bul, balalardıń hesh qanday tosqınlıqlarsız mektepke shekemgi tárbiya mákemelerinen baslawısh mektepke, baslawısh mektepten ulıwma bilim beretuǵın orta mektepke, onnan akademiyaqı licey hám kásip-óner kolledjlerine, olardan joqarı oqıw orınlarına kirip oqıwın támiynleydi. Sebebi dáslepki bilimlendiriw túrleri hám basqıshlarında berilgen tálim-tárbiya bunnan keyingi bilimlendiriw túrleri hám basqıshlarında beriletuǵın tálim-tárbiyanıń negizi, irge tası bolıp xızmet qıladı. Keyingi bilimlendiriw túrleri hám basqıshlarında berilgen tálim-tárbiya áwelgi bilimlendiriw túrleri hám basqıshlarında berilgen tálim-tárbiyanıń dawamı bolıp esaplanadı. Demek, tálim-tárbiya sistemalı túrde, úzliksiz hám izbe-iz alıp barıladı. Úzliksiz bilimlendiriw-kadrlar tayarlaw milliy modeliniń úshinshi quramlı bólimi etip belgilengen.

3. Ulıwma orta, orta arnawlı hám kásiplik bilimniń minnetliliǵı. Ulıwma orta (I–IX klass), orta arnawlı hám kásiplik bilimniń (akademiyaqı licey, kásip óner kolledj)

barlıq 6 (7)–18 (19) jastaǵı oqıwshılar ushın ǵalaba minnetli bolıwı, ǵárezsiz respublikamızdıń qolǵa kiritken ullı jeńislerinen biri. Sovet dáwirinde 10 (11) klasstı pitkerip orta arnawlı, kásip-texnikaqı yamasa joqarı oqıw orınlarına kire almaǵan jaslar turmıstan sırtta qaldı, qánigeligi bolmaǵannan keyin olar hesh bir jerde isley almadı. Endi IX klasstı pitkergen respublikamızdıń hárbir jası májbúriy túrde akademiyaqı liceyge, yamasa kásplik kolledjge kirip oqıydı. Onı pitkerip óz qánigeligi boyınsha jumıs islewine yamasa ózi qálegen joqarı oqıw ornına kirip oqıwın dawam etiw mümkinshiligine iye boldı. Bunıń ushın jeterli dárejede akademiyaqı liceyler hám kásip óner kolledjleri qurıp pitkerildi. Hazirgi waqıtta akademiyaqı licey yamasa kásiplik kolledjge kirip oqıw tolıǵı menen iske asırıldı.

4. Akademiyaqı liceyde yamasa kásip-óner kolledjde orta arnawlı bilim alıwıń ıqtıyarlıǵı. Ulıwma bilim beretuǵın orta mektepti tamamlagan hárbir jas óziniń qızıǵıwı, uqıplılıǵı, rawajlanıw hám bilim dárejesine qaray ózi qálegen akademiyaqı liceyge yamasa kásiplik kolledjge ıqtıyarlı túrde kirip oqıwǵa huqıqlı.

Jaslardıń oqıw ornın tańlap alıwında hám mekteplerdiń olarǵa jollama beriwinde járdem beriw wazıypası pedagogikalıq-psixologiyaqı diagnostikalıq oraylarǵa júklengen.

5. Bilimlendiriw sistemasınıń dúnyaqı sıpatı. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları Konstituciyanıń tiyislisinshe 61–hám 59–statyalarında «Diniy shólkemler hám birlespeler mámleketten ajırılátılǵan» delingen. Mámleketlik hám mámleketlik emes oqıw-tárbiya orınları (diniy oqıw orınları buǵan kirmeydi) dinnen ajırılátılǵan bolıp, olar dúnyaqı sıpatqa iye. Bunıń mánisi respublikamızdaǵı barlıq oqıw orınları tálim-tárbiya jumısların dinge baylanıssız alıp baradı. Oqıwshılar, studentler dúnyaqı ilimiy bilimler sisteması menen qurallandırıladı. Ilim, pán, texnika, texnologiya, ekonomika hám mádeniyattaǵı ilimiy jańalıqlardı bilip aladı, dúnyaǵa ilimiy kóz-qarası qalıplesedi.

6. Mámleketlik bilimlendiriw standartı sheńberinde bilimlendiriwdiń hámme ushın qolaylıǵı. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları Konstituciyalarının tiyisli-sinshe 41— hám 39-statyalarında, bilimlendiriw haqqındaǵı Nızamlarınıń 4-statyasında barlıq puxaralardıń bilim alıw-da teń huqıqlıǵı kepillestirilgen. Ózbekstanǵa ózbek tili, Qaraqalpaqstanǵa qaraqalpaq tili statusı (biyligi) berilgen. Ata-analardıń balaların qálegen tilde oqıtıw huqıqı támiynlengen. Ózbekstanda 100 den artıq, Qaraqalpaqstanda 80 nen artıq millet wákilleri jasaydı hám miynet etedi. Olar ushın xalıqtıń tıǵız jaylasqan jerlerinde ana tilinde mektepler ashılǵan hám qálegen mektepte, qálegen tilde balaların oqıtıwǵa huqıq berilgen.

Respublikamızdıń barlıq oqıwshıları, studentleri birden-bir mámleketlik bilimlendiriw standartı tiykarında bilim aladı. I-XI klasslarǵa oqıwshılardı qabıl etiw mámleketlik basqarıw organları tárepinen tastıyıqlanǵan qaǵıydalar, al orta arnawlı, kásip-óner hám joqarı oqıw orınlarına oqıwshılardı hám studentlerdi qabıllaw test sınavları juwmaqları negizinde júrgiziledi.

7. Oqıw baǵdarlamaların tańlap alıw kózqarasınıń birligi hám úylesikliliǵı. Jámiyetimizdiń baxıtlı búgini, erteńgi jarqın keleshegi esapqa alınıp bilimlendiriw túrleri hám basqıshları, olardaǵı oqıwshılar menen studentlerdiń jas, jeke ózgesheliklerine qaray mámleketlik bilimlendiriw standartı tiykarında birden-bir hám tabaqalastırılǵan oqıw jobaları, oqıw baǵdarlamaları dúziledi hám tastıyıqlanadı, sabaqlıqlar, oqıw qollanbalar shıǵarıladı, kórsetpeli hám texnikalıq qurallar tayarlanadı. Pánlerge háptelik hám jıllıq saatlardıń sanı belgilenedi, pánleraralıq baylanıslar ornatıladı. Bul mámleketlik hújjetlerdiń buljıtpay orınlanıwı bir qálipte qadaǵalanıp turıladı. Nátiyjede oqıwshı, student shaxsın hár tárepleme rawajlandırıwǵa, úylesikli qalıplestiriwge qolaylı materiallıq jáne ruwxıy jaǵdaylar jaratıladı.

8. Bilimdanlıqtı hám uqıplıqtı xoshametlew. Bilimdan, uqıplı hám talanlı oqıwshılar, studentler jámiyetimizdiń artıqmash baylıǵı. Sonıń ushın olar materiallıq hám morallıq jaqtan xoshametlenip barıladı. Olarǵa atamalı stipendiyalar, hártúrli maqtaw jarlıqları, materiallıq járdemler beriledi. Arnawlı oqıw túrleri, pánlerdi tereń úyreniw klassları, fakultativlik sabaqlar, jeke joba boyınsha oqıwlar shólkemlestiriledi, sırttan oqıw orınları hám aralıqtan oqıtıw uyımlastırıladı. «Úmit», «Kamalat», «Uluǵbek», «Ustaz» fondları hám basqa jollar arqalı dúnyanıń abıroylı oqıw orınlarına barıp bilim alıwǵa, tájiriye arttırıwǵa hám bilim jetilistiriwge jiberiledi.

9. Bilimlendiriw sistemasında mámleketlik hám jámiyetlik basqarıwdıń baylanısı. Jámiyetimizde bilimlendiriw jumsları barǵan sayın ulıwma xalıqlıq ádiwli iske aylanbaqta. Sonlıqtan bilimlendiriw sistemasın mámleketlik basqarıwdı jámiyetlik basqarıw menen muwapıqlastırıp júrgiziw tábiyyi jaǵday. Endigiden bılay bilimlendiriw mákemelerin basqarıwǵa keń jámiyetshilik, ata-analar, mákan-keńes, awıl puxaraları jıyınları belsene qatnastırıladı. Bilimlendiriw sistemasın mámleketlik basqarıwdıń qatar funkciyaları kemkemnen ózin-ózi basqarıw, jámiyetlik basqarıw uyımlarınıń funkciyasına óte baslaydı, hártúrli jámiyetlik basqarıw uyımları shólkemlestiriledi. Nátiyjede bilimlendiriw sistemasın basqarıw, oqıw-tárbiya orınlarına bassılıq etiw, mámleketlik-jámiyetlik xarakterge iye boladı.

1.4. Bilimlendiriw sisteması hám túrleri

Respublikamızda birden-bir bilimlendiriw sisteması ornاتیлған. Respublikamızdaǵı bilimlendiriw sistemasın quraytuǵın hám úzliksiz bilimlendiriw sistemasın ámelge asırıwdı támiynleytuǵın bilimlendiriw túrlerine mınalar kiredi:

1. Mektepke shekemgi tálim. Mektepke shekemgi tálim jumsları shańaraqta, balalar baqshasında, mektepke shekem-

gi mámleketlik emes balalar mákemelerinde, jeke menshik, jámiyetlik hám menshik túrlerine qaramastan basqa oqıw-tárbiya mákemelerinde úsh jastan altı (jeti) jasqadeyin alıp barıladı. Mámleketlik bilimlendiriw standartı, onıń tiykarında dúzilgen oqıw-tárbiya baǵdarlamalarına muwapıq mektepke shekemgi oqıw-tárbiya mákemeleri balalardı ulıwma insanıy hám milliy pazıyletlerdiń baslamasın sińdiredi, olardı fizikalıq hám psixologiyalıq jaqtan rawajlandıradı. Den sawlıǵın bekkemleydi, mektepke muhabbattı, bilim alıwǵa qızıǵıwdı tárbiyalaydı, ózine-ózi xızmet islewge úyretedi. 5-6 jastaǵı balalardı mektepke oqıwǵa tayarlaydı, balalar oqıwǵa baratıwın mektep penen tıǵız qatnasıq ornatadı.

2. Ulıwma orta bilim. Ulıwma orta bilim minnetli bolıp, ol eki basqısttan turadı; Birinshi basqısh baslanǵısh bilim (I–IV klasslar) hám ekinshi basqısh ulıwma orta bilim (V–XI klasslar). Mekteptiń birinshi klasına balalar 6 yaki 7 jastan qabıl etiledi. Baslanǵısh bilim ulıwma orta bilimniń irge tası esaplanadı. Sonlıqtan ol mámleketlik bilimlendiriw standartına, oqıw baǵdarlamasına muwapıq baslawısh klass oqıwshılardıń ekinshi basqısta oqıwdı tabıslı dawam etiwge járdem beretuǵın sawatlılıqtı, bilim, eplilik, kónlikpelerdi qalıplestiredi.

Ulıwma orta bilim oqıwshılardı mámleketlik bilimlendiriw standartı hám oqıw baǵdarlaması talapları dárejesinde zárúriy bilimler menen qurallandıruwda, ulıwma insanıy hám milliy qádiriyatlar ruwxında tárbiyalawda tiykarǵı buwın esaplanadı. Oqıwshılardı óz betinshe pikirlewge úyretedi, dóretiwshilik oylaw menen dóretiwshilik miynet islew uqıplılıǵın rawajlandıradı, biliw kúshlerin jetilistiredi. Kásipti hám bilimlendiriwdiń kelesi túrin durıs tańlap alıwǵa járdemlesedi, ózin-ózi basqarıwǵa hám ózin-ózi tárbiyalawǵa úyretedi.

Uqıplı, ziyrek, talantlı oqıwshılar ushın qánigelestirilgen klasslar, mektepler ashıladı, tabaqalastırılǵan túrde oqıw-tárbiya jumısları alıp barıladı.

3. Orta arnawlı, kásip-óner tálimi. Orta arnawlı, kási p-óner tálimi minnetli bolıp, mámleketlik bilimlendiriw standartı hám oqıw baǵdarlamaları negizinde akademiyalıq liceyler menen kásip-óner kolledjlerinde beriledi. Olardı tańlaw ıqtıyarlı boladı. Akademiyalıq licey, kásip-óner kolledjin pitkergerler joqarı oqıw orınlarına kirip yamasa iyelegen kásibi boyınsha jumıs islewge huqıqlı.

Akademiyalıq licey úsh jıllıq orta arnawlı oqıw ornı. Ol tereń tabaqalastırılıp oqıtıw arqalı oqıwshılardıń aqıl-oyın, uqıplılıqın rawajlandırıwdı hám kásip-ónerge baǵdarlangan hár tárepleme úylesikli bilim beriwdi maqset etedi.

Kásip-óner kolledji úsh jıllıq orta kásiplik oqıw ornı. Ol oqıwshılardı kásiplik bilim, eplilik, kónlikpeler hám sheberlikler menen qurallandıruw arqalı tańlap alǵan kásibi boyınsha bir yamasa bir neshe qánigelik beriwdi kózde tutadı.

4. Joqarı bilim. Joqarı bilim mámleketlik bilimlendiriw standartı hám onıń negizinde dúzilgen oqıw baǵdarlamasına muwapıq institutlar, universitetler, akademiya hám basqa joqarı bilimlendiriw mákemelerinde beriledi. Joqarı bilim sırt elli kásiplerleri menen básikege márdana tuse alatuǵın, joqarı mamanlıqqa iye kadrlardı tayarlaydı. Joqarı bilim orta arnawlı, kási p-óner tálimi tiykarında qurıladı, mámleketlik grantlar hám pullı-shártname tiykarında ámelge asırıladı.

Joqarı bilim alıw eki basqısttan turadı. Birinshi basqısh-**bakalavriat** oqıw múddeti keminde tórt jıl bolıp joqarı bilimlendiriw baǵdarlamasınıń birewi boyınsha irgeli hám ámeliy tayanısh joqarı bilim beredi. Ekinshi basqısh-**magistratura** oqıw múddeti keminde eki jıl bolıp bakalavriat negizinde anıq qánigelik boyınsha irgeli hám ámeliy joqarı bilim beredi.

Puqaralar ekinshi hám onnan keyingi joqarı maǵlıwmattı oqıw ornınıń bassılıǵı menen dúzilgen eki tárepli shártnameǵa muwapıq alıwına boladı.

5. Joqarı oqıw ornınan keyingi bilim. Joqarı oqıw ornınan keyingi bilim jámiyettiń joqarı mamanlıqtaǵı ilimiy hám ilimiy-pedagogikalıq kadrlar tayarlawǵa xızmet qıladı. Ol joqarı oqıw orınlarında hám ilim-izertlew mákemelelerinde ad`yunktura, doktorantura, óz betinshe izleniwshilik túrinde ámelge asırıladı.

Ilimiy hám ilimiy-pedagogikalıq kadrlar tayarlaw, ilimiy dárejeler hám ataqlar beriw tártibi nızamshılıq penen belgilenedi.

6. Kadrlardıń qánigeligin jetilistiriw hám qayta tayarlaw. Ilim-pán, texnologiya, texnika hám mádeniyattiń tez pát penen rawajlanıwına, bazar qatnasına ótiwine, jańa pedagogikalıq hám óndiris texnologiyalarınıń jaratılıwına baylanıslı kadrlardıń bilim jetilistiriw hám qayta tayarlaw jumısları shólkemlestiriledi. Kadrlar ózleriniń iyelegen qánigelikleri boyınshajańa bilim, eplilik, kónlikpe hám sheberlikler menen qurallandırıladı, texnika, texnologiyalar menen tanıştırıladı, bazar qatnası mashqalaları úyretiledi.

Kadrlardıń qánigeligin jetilistiriw hám qayta tayarlaw tártibin Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti belgileydi.

7. Mektepten tısqarı bilim. Balalar hám jas óspirimlerdeń hártúrli jeke talapların qanaatlandırıw, bos waqıtın, dem alıwın maqsetke muwapıq shólkemlestiriw ushın mámleketlik uyımlar, jámiyetlik birlespeler, yuridikalıq tárepler hám jeke adamlar mádeniy, estetikalıq, ilimiy, texnikalıq, sport jáne basqa baǵdarlarda mektepten tıs tálim-tárbiya mákemelerin shólkemlestiredi. Tálim-tárbiya jumısların alıp barıwǵa alımlar, óndiris aldınǵıları, isbilermenler, sport sheberleri, mádeniyat xızmetkerleri, súwretshiler hám basqalar shaqırıladı.

Mektepten tıs oqıw-tárbiya mákemelerin dúziw hám olardıń jumıs tártibi nızamshılıq penen belgilenedi.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar, máseleler, tapsırmalar

1. Bilimlendiriw sisteması degenimiz ne?
2. Mısallar, faktler tiykarında bilimlendiriw tarawında mámleketlik siyasattıń hárbir principine sıpatlama beriw?
3. Bilimlendiriw sistemasın mámleketlik-jámiyetlik basqarıwdıń máńisin túsindiriw?
4. Ózińizge tamı akademiyalıq licey yamasa kási p-óner kolledjin barıp kórip, oqıwshılardıń ulıwma orta arnawlı maǵlıwmat alıw ózgesheligin úyreniw.
5. Aldaǵı waqıtları xalıq bilimlendiriw sistemasınıń qaysı tarawların kóbirek rawajlandırıw zárúr dep esaplaysız?
6. Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasınıń maqseti hám wazıypaları nelerden ibarat?
7. Kadrlar tayarlawdıń milliy modeliniń hárbir quramlı bólimin mısallar menen túsindiriw.
8. Úzliksiz bilimlendiriw principi neler kiredi hám olardıń hárbiriniń maǵanasın söylep beriw.
9. Milliy baǵdarlama negizinde qánigeler tayarlaw neshe basqısttan turadı hám hárbir basqıstıń wazıypaların kórsetiw.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler

1. Bilim beriw tili haqqındaǵı máseleler Bilimlendiriw haqqında Nızamnıń _____ sáwlelendiriledi.

A. 1-bóliminde; B. 2-bóliminde; C. 3-bóliminde; D. 4-bóliminde.

2. Ózbekstan Respublikası bilimlendiriw sistemasınıń bir pútinligin hám úzliksizligin támiyinlewshi bilimlendiriw túrleri Nızamnıń qaysı bóliminde óz kórinisine iye boladı?

A. 1-bólimde; B. 2-bólimde; C. 3-bólimde; D. 4-bólimde.

3. Bilim alıwshılardı, bilimlendiriw mákemeleri xızmetkerlerin sociallıq qorǵaw máseleleri Nızamnıń qaysı bóliminde kórsetiledi?

A. 1-bóliminde; B. 2-bóliminde; C. 3-bóliminde; D. 5-bóliminde.

4. Bilimlendiriw tarawındaǵı mámleketlik basqarıw organları menen mámleketlik emes mákemeler ortasındaǵı qatnaslar Nızamnıń qaysı bóliminde óz kórinisin tabadı?

A. 1-bóliminde; B. 2-bóliminde; C. 3-bóliminde; D. 4-bóliminde.

5. Bilimlendiriw haqqındağı nızam hújjetlerin buzǵanlıǵı ushın juwappershilik máseleleri Nızamnıń qaysı bóliminde sáwlelendiriledi?

A. 1-bóliminde; B. 2-bóliminde; C. 3-bóliminde; D. 5-bóliminde.

6. Ózbekstan Respublikasınıń bilimlendiriwi haqqında Nızamı neshe bólim hám neshe statyadan ibarat?

A. 2 bólim 30 statyadan; B. 3 bólim 32 statyadan; C. 4 bólim 36 statyadan; D. 4 bólim 34 statyadan;

7. Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması qanday mámleketlik hújjetke tiykarlanıp islendi?

A. Bilimlendiriw haqqındağı Ózbekstan Respublikası Nızamına; B. Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministriginiń qollegiya qararına; C. Ózbekstan Respublikası Oliy májlisi sessiyasınıń qararına; D. Prezident pármanlarına.

8. Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasını kim tastıyıqlaydı?

A. Ózbekstan Respublikası Prezidenti; B. Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministri; C. Ózbekstan Respublikası Bas ministri; D. Ózbekstan Respublikası Oliy Májlis sessiyası.

9. Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması ... menen bekitildi?

A. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń pármanı; B. Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministri buyırǵı; C. Ózbekstan Respublikası Bas ministri qararı; D. Ózbekstan Respublikası Oliy Májlis sessiyası qararı.

10. Bilimlendiriw tarawın túpten reformalaw, rawajlangan demokratiyalıq mámleketler dárejesinde, ruwxıy hám ádep-ikramlıq talaplarǵa juwap beretuǵın joqarı mamanlıqtaǵı qánigeler tayarlaw milliy sistemasın jaratıw – bul ... bas maqseti.

A. Ózbekstan Respublikası Bilimlendiriw haqqındağı Nızamnıń; B. Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasınıń; C. Mámleketlik bilimlendiriw standartınıń; D. Úlgili oqıw baǵdarlamalarınıń.

11. Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasınıń ámelge asırıwdıń 1-basqıshı neshinshi jıllardı óz ishine aladı?

A. 1996-2000; B. 1997-2001; C. 2000-2005; D. 2005-jıldan keyingi jıllar.

12. Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasınıń ámelge asırıwdıń 2 basqıshı neshinshi jıllardı óz ishine aladı?

A. 1996-2000; B. 1997-2001; C. 2000-2005; D. 2001-2005.

13. Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasınıń ámelge asırıwdıń 3 basqıshı neshinshi jıllardı óz ishine aladı?

A. 1996-2000; B. 1997-2001; C. 2000-2005; D. 2005-jıldan keyingi jıllar.

14. Kadrlar tayarlawdıń milliy modeliniń tiykarǵı bólimleri – bul...

A. Mektepke shekemgi hám ortabilimlendiriw, orta arnawlı kásip-óner tálimi, joqarı bilimlendiriw; B. Ulıwma bilimlendiriw, joqarı oqıw ornınan keyingi bilimlendiriw; C. Orta arnawlı kásip-óner tálimi, kadrlardıń qánigeligin jetilistiriw hám qayta tayarlaw, úzliksiz bilimlendiriw; D. Shaxs, mámleket hám jámiyet, úzliksiz bilimlendiriw, ilim, óndiris.

15. Kadrlar tayarlawdıń Milliy baǵdarlamasınıń ámelge asırıw ushın zárúr bolǵan huqıqıy, ilimiy metodikalıq, qarǵı materiallıq bazanı jaratıw neshinshi basqıshında ámelge asırıladı?

A. I – basqıshında; B. II – basqıshında; C. III – basqıshında; D. I-II – basqıshında.

16. Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasınıń ámelge asırıwdıń neshinshi basqıshında toplanǵan tájiriybeler tiykarında baǵdarlamaga anıqlıqlar kiritildi?

A. I – basqıshında; B. II – basqıshında; C. III – basqıshında; D. I-II – basqıshında.

17. Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasınıń ámelge asırıwdıń neshinshi basqıshında aldağı jıllarda toplanǵan tájiriybeler tiykarında qánigeler tayarlaw sisteması jetilistirildi hám rawajlandırıldı?

A. I – basqıshında; B. II – basqıshında; C. III – basqıshında; D. I-II – basqıshında.

18. Bilimlendiriw, qánigeler tayarlaw sisteması xızmetin tártipke salıwdıń, kadrlar tayarlaw hám olardı qabil etip alıwdıń kepili – bul...

A. Shaxs; B. Mámleket hám jámiyet; C. Úzliksiz bilimlendiriw; D. Ilim.

19. Dóretiwshi, socialhǵ jedelli, ruwxıy bay jeke adamnıń qáliplesiwı hám básekige uqıplı joqarı maǵlıwmatlı qánigeler tayarlaw ushın ... shart-sharayatlar jaratadı.

A. Mámleket hám jámiyet; B. Úzliksiz bilimlendiriw; C. Ilim; D. Óndiris

20. Joqarı maǵlıwmath maman qánigeler tayarlaw hám olardan paydalanıwda, jańa pedagogikalıq, xabar, baylanıs texnologiyaların ... jaratadı.

A. Shaxs; B. Mámleket hám jámiyet; C. Ilim; D. Óndiris.

21. Qánigelerge, olardıń sıpatı hám dárejesine qoyılatuǵın talaplardı belgilewshi, tiykarǵı buyırtpashı, kadrlar tayarlaw sistemasın qarjılandırıw hám materiallıq texnikalıq jaqtan támiynlew procesiniń qatnasıwshısı bolıp ... esaplanadı.

A. Shaxs; B. Mámleket hám jámiyet; C. Úzliksiz bilimlendiriw; D. Óndiris

2-tema. PEDAGOGIKA SHAXS TÁRBIYASÍ HÁM RAWAJLANIWI HAQQINDAǵI PÁN. ILIMIY PEDAGOGIKALÍQ IZERTLEWLER METODOLOGIYASÍ HÁM METODLARÍ

Jobası:

- 2.1. Pedagogika ilimi hám onıń tiykarǵı kategoriyaları
- 2.2. Pedagogika iliminiń payda bolıwı hám rawajlanıwı
- 2.3. Pedagogikalıq ilimler sisteması
- 2.4. Pedagogikanıń basqa ilimler menen baylanısı
- 2.5. Ilimiy pedagogikalıq izertlewlerdi shólkemlestiriw hám ótkeriw

Temaniń maqseti: Pedagogika pániniń maqset hám wazıypaları, metodologiyalıq tiykarları, tarmaqları hám onıń ilim-izertlew metodları haqqında maǵlıwmat beriw hám pedagogika pánine bolǵan qızıǵıwshılıqtı oyatıw.

Temaniń wazıypaları:

– pedagogika pániniń jámiyetlik áhmiyetin, maqsetin jarıtıw;

– pedagogika pániniń metodologiyalıq tiykarların kórsetiw;

– pedagogika pániniń basqa pánler menen baylanısların tiykarlaw;

– pedagogika pániniń ilim-izertlew metodlarınıń wazıypaların belgilew h.t.b.

Tayanış túsinikler

Pedagogika, tárbiya, bilimlendiriw, oqıtıw, oqıw, maǵlıwmat, bilim, uqıplılıq, kónlikpe, rawajlanıw, pedagogikanıń tiykarǵı atqaratuǵın xızmetleri, didaktika, jeke metodikalar, pedagogika tariyxı, mekteptanıw, shańaraq pedagogikası, mektep pedagogikası, arnawlı pedagogika (surdopedagogika, tiflopedagogika, oligofrenopedagogika, logopediya, defektologiya), ulıwma pedagogika, joqarı mektep pedagogikası, salıstırmalı pedagogika, pedagogika pániniń sisteması, izertlew metodları, ádebiyatlar menen islesiw, mektep hújjetlerin úyreniw, boljaw, ulıwmalastırıw, modellestiriw, pedagogikalıq baqlaw, pedagogikalıq tájiriye, anketa, gúrrińlesiw, interv`yu, test sorawların ótkeriw, reyting, matematikalıq-statistikalıq analiz, hújjetlerdi analizlew, ilimiy tájiriye sınawı.

Temaniń mazmunı:

2.1. Pedagogika ilimi hám onıń tiykarǵı kategoriyaları

Adamzat jámiyetiniń payda bolıwı menen adamlardıń turmısı, miyneti hám óz ara qarım-qatnası procesinde tárbiya payda boldı. Tárbiyanıń payda bolıwına adamzat jámiyetiniń obyektiv ámeliy zárúriyatları, insaniyattıń kúndelikli turmıs talapları hám hártúrli mütájlıqları sebep boldı. Áyyemgi waqıtları jas áwladqa tárbiya beriw ulıwma türde hámmege birdey turmıs hám miynet procesinde alıp barıldı.

Jas áwladtı tárbiyalaw adamzat jámiyetiniń barlıq rawajlanıw dáwirlerinde ámelge asırıldı. Biraq, hárbir jámiyet penen tariyxıy dáwirdiń ózine ılayıq tárbiya sisteması qalıplesti.

Jas áwlad sol tárbiya sisteması tiykarında jámiyettegi óndiris qatnasıqlarına muwapıq jasawǵahám miynet etiwge úyretili p barıldı. Jámiyettiń siyasiy-ekonomikalıq dúzilisi hám onıń ideologiyasınıń ózgeriw nátiyjesinde tárbiyanıń maqseti menen wazıypalarında, principi menen mazmunında, túrleri menen qurallarında hám metodlarında jańa progressiv ózgerisler júzege keldi. Hár bir dáwirde jáne hártúrli sharayatlarda ulıwma adamzat tárepinen toplanılǵan bilim, turmıs hám miynet tájiriýbelerin jańa áwladqa úyretiw metodları túrlishe boldı.

Jámiyettiń rawajlanıwı, insaniyattıń turmıs, miynet hám óz ara qarım-qatnasıq tájiriýbeleriniń bayıwı jas áwladqa tálim-tárbiya beriwdi kútá quramalastırdı. Balalardı tárbiyalaw hár tárepleme bay tájiriýbeni, ayrıqsha sheberlikti hám arnawlı tayarlıqtı talap etti. Tárbiya beriw kásip-ónerge aylandı. Jazıw-oqıw, mektep, ustaz hám shákirt payda boldı. Pedagogikalıq bilim, ámeliy tálim-tárbiyalıq tájiriýbeler jeterli toplanılǵan bir dáwirde xalıq pedagogikası tiykarında ilimiy pedagogika payda boldı. Ilimiy pedagogikanıń paydabolıwı jas áwladtı keleshek turmısqa hám miynetke tabıslı tayarlawǵa, adamzat jámiyetineń ihtiyajın qandırıwǵa teoriyalıq-ámeliy juwap boldı. Sonnan berli pedagogika ósip kiyatırǵan jas áwladtı tárbiyalaw haqqındaǵı ilim sıpatında rawajlanıp hám qalıplesip keldi.

Insan tárbiyası haqqındaǵı toplanılǵan turmıshlıq bilimler hám tálim-tárbiyalıq tájiriýbeler áwladtan áwladqa awız-eki pedagogikalıq násiyatlar, keńesler, pikirler, ideyalar, kóz-qaraslar, qaǵıydalar, nızamlar, kórsetpeler, qollanbalar miyras sıpatında qaldırılǵan. Olar dáslebinde qıssalarda, aqıl-násiyat sózlerde, jazba esteliklerde, xalıq awız-eki dóretiwshiliginde, muqaddes sanalǵan kitaplarda hár tárepleme tiykarlı túrde dálillep berilgen. Keyingi áwlad onı jáne de jetilistirip, bayıtıp ózinen sońǵı áwladqa ótkerip otırǵan. Keyin ala bolsa, **pedagogika** arnawlı pán sıpatında ornına da iye boldı.

Pedagogika – tárbiyanıń ulıwmalıq nızamlıqları haqqındaǵı ilim. **Pedagogika** grektiń **pais** hám **agogos** – sózlerinen alınǵan bolıp, bizińshe bala jeteklewshi degen mánisti bildiredi. Áyyemgi Greciyada dáslepki waqıtları qul iyeleriniń balalarına qaraytuǵın qullardı pedagoglar dep ataw dástúrge aynalıp ketken. Al olardıń atqarǵan wazıypaların pedagogikalıq xızmet dep esaplaǵan. Onnan berli neshshe-neshshe ásirler ótti, **pedagogika** sóziniń mánisi túpten ózgerdi, mazmunı bayıdı hám búgingi kúndegi qollanılıw dárejesine jetti.

Nátiyjede, **pedagogika** jas áwladtı «nege tayarlaw kerek», olardı «qashan úyretiw lazım» hám «qalay úyretiw zárúr» degen sorawlarǵa juwap beretuǵın ilim sıpatında **dúnyalıq ilimler** sisteması qatarınan ózine múnásip ayrıqsha orındı iyeledi. Adamzat jámiyetine ósip kiyatırǵan jas áwladtı tárbiyalaw, oqıtıw, maǵlıwmatlı etiw hám onıń nızamlıqların úyreniw pedagogika iliminiń payına tiydi.

Basqa ilimler siyaqlı pedagogika ilimide ulıwma túsiniqlerge (kategoriyalarǵa) iye. Ilimde ulıwma, baslı hám tiykarǵı túsiniqlerdi **kategoriyalar** dep ataw qabil etilgen. Pedagogikada bunday tiykarǵı túsiniqler qatarına **tárbiya, oqıtıw hám maǵlıwmat** túsiniqleri jatadı.

Tárbiya. Baspa sózde, sonıń ishinde pedagogikalıq ádebiyatlarda hám adamlar arasında tárbiya túsiniǵi geyde keń mániste qollanılsa, geyde tar mániste qollanıladı. **Tárbiya túsiniǵi keń mániste** qollanılganda jámiyet hám tábiyat qubılıslarınıń, qorshap alǵan sociallıq hám tábiyiy ortalıqtıń, tárbiyanıń hám adamnıń ózine-ózi kórsetetuǵın tásiiri arqalı shaxstıń qalıplesiwiniń pütün bir procesi túsiniledi. Bunday jaǵdayda oqıtıw hám maǵlıwmat túsiniqlerin de tárbiya túsiniǵi óz ishine qamtıydı.

Tárbiya túsiniǵi tar mániste paydalanılǵanda adamlarda insaniy sıpatlardı sanalı túrde, aldın-ala bir maqsetti gózlep qalıplestiriwge qaratılıp, arnawlı shólkemlestirilgen xızmet hám shaxstıń rawajlanıwın basqarıw procesi názerde tutı-

ladı. Pedagogika ilim sıpatında tárbiya túsiniğiniñ mine usı eki, keñ hám tar mánisindegi máselelerdi úyreniw menen shuğullanadı.

Tárbiya menen oqıtıw oqıwshı shaxsın hár tárepleme úylesikli rawajlandırıwdı maqset etken bir pütün pedagogikalıq process bolıp esaplanadı. Biz teoriya boyınsha awızeki türde tárbiya hám oqıtıw dep aytqanımız benen ámelde olardı bir-birinen ajratıw qıyın. **Oqıtıw** arqalı oqıwshılardı bilim beremiz, insanıy qásiyetlerdi rawajlandıramız. **Tárbiya** arqalı oqıwshılardı ulıwma insanıy hám milliy pazıyletlerdi qalıplestiremiz. Bul insanıy sıpatlar oqıwshılardıń bilim, eplilik hám kónlikpelerdi tabıslı iyelep alıwınıñ tiykarǵı shártı bolıp tabıladı.

Tárbiya degenimizde oqıwshı shaxsın sanalı türde úylesikli rawajlandırıwdı maqset etken bir pütün pedagogikalıq processtıń, olarda ulıwma insanıy hám milliy pazıyletlerdi, milliy gárezsizlik ideyasın, ideologıyanı, xarakter menen erk qásiyetlerin, minez-qulıq, kónlikpe hám ádetlerin qalıplestiriwge qaratılǵan tárepleri túsiniledi. Ol úzliksiz hám uzaq dawam etetuǵın xarakterge iye.

Tárbiya procesinde oqıwshılar ulıwma insanıy hám milliy qádiriyatlar haqqındaǵı bilimlerdi ózlestiredi, jámiyet tárepinen adamlardı qoyılatuǵın talaplardı bilip aladı hám olardı ámel qıladı. Basqalardıń hám óziniń is-háreketin, minez-qulqın baqlawǵa hám bahalawǵa úyrenedi, ózin-ózi basqarıwǵa hám tárbiyalawǵa ádetlenedi. Bul oqıwshınıń tárbiya procesiniń bas subyekti hám obyektı ekenliginen derek beredi.

Oqıtıw degende muǵallimniń oqıwshılardı bilim, eplilik, kónlikpeler menen qurallandırw hám oqıwshılardıń olardı ózlestirip ámelde qollaw procesi túsiniledi.

Oqıwshı shaxsın sanalı hám sistemalı türde hár tárepleme úylesikli rawajlandırıwdı maqset etken bir pütün pedagogikalıq processtıń, olardı bilim, eplilik, kónlikpe menen qurallandırwǵa, kóz-qarasın qalıplestiriwge, biliw kúshlerin

hám biliw uqıplılıqların rawajlandırıwǵa qaratılǵan tárepleri **oqıtıw** dep ataladı.

Oqıtıw muǵallım menen oqıwshılardıń birgeliktegi teń huqıqlı, erkin, jedelli hám dóretiwshilik xızmetinen quralatuǵın eki tárepleme process. Anıǵıraǵı, muǵallimniń xızmeti oqıwshılardı bilim beriwden, olardıń hártúrli oqıw islerine bassılıq etiwden, al oqıwshılardıń xızmeti berilgen bilimlerdi iyelewden, muǵallım bergен oqıw jumısların orınlawdan ibarat boladı. Oqıtıw oqıwshılardıń qunt penen bilip alıwın hám biliw uqıplılıqların rawajlandırıwǵa, ulıwma insanıy hám milliy pazıyletlerdi iyelewine járdemlesedi. Bul oqıtıwdıń bárqulla tárbiyalawshı sıpatta bolatuǵınlıǵın ańlatadı.

Maǵlıwmat – sistemalastırılǵan bilimlerdi, olar menen baylanıslı bolǵan biliw hám ámeliy jumıs usılların, kóz qarastı, insanıy sıpatlardı ózlestiriw procesiniń nátiyjesi bolıp esaplanadı.

Maǵlıwmat alıwda oqıtıw jetekshi orın iyeleydi. Maǵlıwmat adamnıń ulıwma, siyasiy, arnawlı tayarlıǵınıń dárejesin, sistemalı ózlestirgen bilim, eplilik, kónlikpeleriniń kólemine kórsetedi. Alǵan maǵlıwmat sıpatı hám dárejesine qaray dúnyaǵa belgili kóz-qaras, insanıy pazıyletler qalıplesken boladı. Usı mániste baslanǵısh maǵlıwmat, orta maǵlıwmat, orta arnawlı maǵlıwmat, joqarı maǵlıwmat túsiniqleri qollanıladı. Maǵlıwmat tek ǵana oqıw orınlarında emes, óz betinshe hám aralıqtan oqıw arqalı alınıadı.

2.2. Pedagogika iliminiń payda bolıwı hám rawajlanıwı

Pedagogika rawajlanıw menen qalıplesiwdiń uzaq, tariyxıy, qıyın, mashaqatlı hám qarama-qarsılıqlı gúres jolların ótip kiyatır. Ol kóp waqıtlar filosofiya iliminiń quramında boldı.

Bir qatar ilimler óz aldına bólek ilim bolıp ayrıla baslaǵan waqıtta pedagogikada filosofiyadan ajralıp, óz aldına ilim bolıp qalıplesti. Sonnan berli pedagogika til, filosofiya,

etika, estetika, etnografiya, sociologiya, psixologiya, etnopsixologiya, fol'klor hám basqa ilimler menen tıgız baylanısta rawajlanıp kelmekte.

Shıgıs, Oraylıq Aziyada pedagogikanıń payda bolıwı, dúnya ilim-pánine úlken úles qosıp Shıgıstı, Oraylıq Aziyanı pútkil jáhánge tanıtqan ullı alım pedagoglarımız Xorezmiy, Ferganiy, Buxariy, Farabiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulugbek hám basqalardıń atları menen tıgız baylanıslı. Eger dáslep ilim-pán, mádeniyat Shıgısta, Oraylıq Aziyada rawajlangan degen ilimiy tastıyqlawlarǵa tiykarlansa, joqarıdaǵı tilge alınǵan Evropa hám Oraylıq Aziya pedagog alımlarınıń dúnya júzi pedagogikasına qosqan úleslerin, jasaǵan dáwirlerin salıstırsa, onda pedagogika dáslep Evropada emes, al Shıgısta, Oraylıq Aziyada payda bolǵan degen juwmaq shıǵadı. Buǵan qatar dáliller keltiriw múmkin. Pedagogikalıq enciklopedist alımlarımızdıń miynetleri sol dáwirlerde dúnya tillerine awdarılǵan hám dúnya júzine tarqalǵan. Evropa Universitetlerinde oqıw qollanbası sıpatında qollanılǵan. Evropa alımları pedagogika tarawında shıǵarmalar jazıwda biziń danıshpan pedagog babalarımızdıń miynetlerinen keń paydalanǵan, ondaǵı teoriyalıq hám ámeliy pikirlerdi jáne de tereńlestirgen hám rawajlandırǵan. Ullı alımlarımızdıń biziń dáwirimizge jetip kelgen hám jetip kelmegen pedagogikalıq miyrasları dúnya júzi pedagogikasın rawajlandırıwǵa júdá kúshli tásir jasadı, milliy pedagogikamızdıń ataq-abroyın, qádir-qımbatın taǵı da arttırdı. Olardıń pedagogikalıq shıǵarmaları dúnyanıń eń ataqılı kitapxanalarında búginge shekem saqlanbaqta.

Pedagogikalıq oylar eń dáslep biziń eramızǵa shekem jasaǵan qul iyelewshilik jámiyetiniń ataqılı filosofları Platon (427-347), Sokrat (469-399), Aristotel (384-322) hám Demokrittiń (460-370) miynetlerinde ushırasadı. Ol shıǵarmalarda insandı tárbiyalaw hám kamalǵa keltiriw máseleleri sóz etilgen. Shıgıs, Oraylıq Aziyanıń ullı oyshılları bul shıǵarmalardı qunt penen úyrengen.

Dúnya pedagogikası menen biziń milliy pedagogikamızdıń payda bolıwı, rawajlanıwı hám qalıplesiwinde pútkil jáhánge tanılǵan Shıgıstıń, Oraylıq Aziyanıń ullı pedagog alımları: Xorezmiy (780-850), Ferganiy (IX ásir), Buxariy (810-869), Farabiy (873-950), Beruniy (973-1046), Ibn Sino (980-1037), Ulugbek (1394-1449) hám basqalardıń jazǵan miynetleri, pedagogikalıq xızmetleri kútá salmaqlı boldı. Olardıń shıǵarmalarında pedagogikanıń metodologiyalıq tiykarları hám ulıwma mashqalaları, milliy tálim-tárbiyanıń maqseti hám wazıypaları, principi hám mazmunı, túrleri hám usılları, quralları hám metodları jóninde házirgi dáwirde de jemisli qollanıwǵa bolatuǵın oǵada qımbatlı pikirler, ámeliy keńesler bar.

Sol zamanlarda dóretilgen — «Qalila hám Dimna», Qayqawıstıń «Qabusnama», Nizamul-Múliktiń «Siyasatnama», «Rushnayinama», Mahmud Qashqariydiń «Devonilugotit turk», Yusup Xos Xojibtiń «Qutadgu bilik», Axmad Yugnakiydiń «Xibat ul Haqoyiq», Alisher Nawayınıń «Makbub ul-kulub» atlı shıǵarmalarında aldınǵı pedagogikalıq ideyalar, ámeliy tárbiyalıq tájiriyebeler hár tárepleme sáwlelendirilgen.

Dúnyaǵa dańqı keń taralǵan Shıgıstıń, Oraylıq Aziyanıń ataqılı oyshıllarınıń miynetleri batıs Evropa oyshıllarına málim dárejede tanıs bolǵan, olardı úlgi tutqan, ózleriniń dóretpelerinde keń paydalanǵan.

Batısta Oyanıw dáwiriniń oyshılları Vittorino da Feltre (1378-1446), F.Rable (1494-1533), angliya filosofi Dj.Lokk (1632-1704), XV111 ásirdegi francuz aǵartıwshıları J.J.Russo (1712-1778), K.A.Gelveciy (1715-1771), D.Didro (1713-1784) hám basqalar ózleriniń bala tábiyatı, tálim-tárbiyanıń maqseti, jolları, quralları tuwralı bahalı pikirleri arqalı pedagogikanıń rawajlanıwına kúshli tásir jasadı.

Batıs Evropada pedagogikanıń payda bolıwı ullı Chex pedagogi Ya.A.Komenskiydiń (1592-1670) atı menen baylanıslı. Onıń jazǵan «Ullı didaktika» (1632) atlı kitabı

birinshi ilimiy pedagogikalıq miynet esaplanadı. Sonday-aq pedagogikalıq oylardıń rawajlanıwında, pedagogikanıń qalıplesiwinde Shveycariya pedagogi I.G.Pestalociy (1745–1827) hám nemec pedagogi A. Distervegtiń (1790–1866) jazǵan miynetleri, pedagogikalıq xızmeti úlken áhmiyetke iye boldı.

Rus pedagogikasınıń rawajlanıwında L.N.Tolstoy (1828–1910) hám basqalardıń shıǵarmaları hám pedagogikalıq xızmetleri belgili rol atqardı. Ásirese rus pedagogikasınıń atası K.D. Ushinskiy (1824–1871) pedagogikanıń qalıplesiwine kúshli tásir jasadı, úlken úles qostı. «Adam tárbiya predmeti sıpatındı», «Ana tili», «Balalar dúnyası» hám basqa kitaplarındaqı bayan etilgen pedagogikalıq ideyalar, metodikalıq kórsetpeler pedagogika iliminiń mazmunın jáne de bayıttı.

XIX ásirdeń aqırı hám XX ásirde Ózbekstanda pedagogika iliminiń rawajlanıwında Abdulla Avloniy (1878–1943), Saidrasul Aziziy (1866–1933), Saidaxmad Siddikiy (1864–1927), Qori Niyaziy (1897–1970), X.H.Niyaziy (1889–1929) hám basqalardıń ashqan mektepleri, pedagogikalıq xızmetleri, jazǵan miynetleri, shıǵarǵan sabaqlıqları menen metodikalıq qollanbalarınıń áhmiyeti oǵada ullı boldı.

Qaraqalpaqstanda XIV–XV ásirde pedagogikalıq oylardıń rawajlanıw tariyxı shayırlar Soppashlı Sıpıra jırawdıń, Asan qayǵınıń, Jiyrenshe sheshenniń tálim-tárbiyalıq pikirleri menen baslanadı. Xalıq arasındashayı hám jıraw bolıp tanılǵan Dosmambet penen Jiyen Jırawdıń tálim-tárbiyalıq ideyaları XVI–XVIII ásirde Qaraqalpaqstanda pedagogikalıq oylardıń rawajlanıwına zor tásir jasadı.

XIX ásir Qaraqalpaqstanda pedagogikalıq oylardıń kúshli rawajlanıw dáwiri bolıp tariyxqa kirdi. Sebebi bul dáwirde pedagogikalıq ideyalarǵa bay Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh hám basqalardıń ádebii dóretpeleri payda boldı. XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındashayırlar Omar Sugirimbet hám Abdiqadir Bekimbet ullanınıń ádebii dóretpelerindegi

ruwxıylıq-aǵartıwshılıq, tálim-tárbiyalıq kóz-qaraslar qaraqalpaqstandaqı pedagogikalıq oylardı jáne de bayıttı hám rawajlandırdı.

1917–1940 jıllardaǵı S.Májitovtıń (1869–1938), A.Muwsaevtıń (1880–1936), X.Axmetovtıń (1908–1932), Q.Áwezovtıń (1897–1940) ádebii-pedagogikalıq dóretpeleri, jazǵan sabaqlıqları hám oqıw-metodikalıq qollanbaları, islegen pedagogikalıq-aǵartıwshılıq xızmetleri Qaraqalpaqstanda pedagogika ilimin joqarı basqıshqa kóterdi.

1960–2017-jıllar aralıǵında Qaraqalpaqstanda pedagogika ilimi jedel pát penen rawajlandı. J.A.Orınbaev, Ó.Álewov, T.Ótebaevlar doktorlıq dissertacijaların, Q. Qosnazarov, B.Sultamuratov, Sh.Nepesova, A.Pazılov, T. Saparbaev, Q.Seytmuratov, A.Tlegenov, T. Jiemuratov, B. Bekniyazova, U.Seytjanova, Z. Kurbaniyazova, P.Berdanova, A.Nawrızbacva, A.Urumbaeva, R.Nurjanova hám basqada kóplegen ilimpazlar kandidatlıq dissertacijaların tabıslı jaqlap shıǵıp Qaraqalpaqstanda pedagogika iliminiń rawajlanıwına ózleriniń salmaqlı úleslerin qostı.

2.3. Pedagogikalıq ilimler sisteması

Pedagogika iliminiń rawajlanıwı menen onıń úyrenetuǵın pániniń bólimleri kóbeye basladı. Sol sebepli usı bólimlerdiń hárbir qaysısın úyrenetuǵın pedagogika iliminiń hártúrli tarawları kelip shıqtı. Nátiyjede oqıtıw hám tárbiya mashqalaların úyrenetuǵın **pedagogikalıq ilimler sisteması** payda boldı. Pedagogikalıq ilimler sisteması óziniń maqseti, tarawı hám ilim-izertlew metodları arqalı birlesken ayırım pedagogikalıq ilimler jıyındısınan quraladı.

Pedagogikalıq ilimler sistemasına pedagogikanıń tómendegi tarawları kiredi.

1. Mektepke shekemgi jastaǵı balalarǵa tálim hám tárbiya beriw máselelerin úyrenetuǵın **mektepke shekemgi pedagogika**.

2. Mektep jasındaǵı balalardı tárbiyalaw, oqıtıw hám maǵlıwmatlı etiw máselelerin úyrenetuǵın **mektep pedagogikası**.

3. Tárbiya, oqıtıw, maǵlıwmat beriwdiń ulıwmalıq nızamlıqların úyrenetuǵın **ulıwma pedagogika**.

4. Fizikalıq hám ruwxıy rawajlanıwında kemshiligi bolǵan balalar rawajlanıwınıń psixologiyalıq-fiziologiyalıq ózgesheliklerin, olardı tárbiyalaw, oqıtıw hám qalıplestiriwdegi ózine tán nızamlıqlardı esapqa alıp baratıwın **arnawlı pedagogika (defektologiya)**. Ol balanıń qanday fizikalıq nuqsanı barlıǵına qarap hám olarǵa beriletuǵın tálim-tárbiya mazmunına qarap tómendegi baǵdarlarǵa bólinedi:

qulaǵı esitpeytuǵın, gún balalarǵa tálim, tárbiya hám maǵlıwmat beriw máselelerin úyrenetuǵın **surdopedagogika**;

kózi ázzi yamasa soqır balalarǵa tálim, tárbiya hám maǵlıwmat beriw mashqalaların úyrenetuǵın **tiflopedagogika**;

esi jarım yamasa aqılı zayı (kemis) balardıń kemshiliklerin dúzetiw, olarǵa tálim, tárbiya hám maǵlıwmat beriw máselelerin úyrenetuǵın **oligofrenopedagogika**;

sóylewi jaqsı rawajlanbaǵan balardıń sóylew kemshilikleriniń kelip shıǵıw sebeplerin hám mexanizmlerin tekseretuǵın, olardı boldırmawdıń anıq formaların, metodların islep shıǵatuǵın hám usı balalarǵa tálim, tárbiya, maǵlıwmat beriw máseleleri menen shuǵıllanatuǵın **logopediya**.

5. Mekteptegi ayırım pánlerdi (ana tili, matematika, fizika, tariyx, geografiya h.t.b) oqıtıw ózgeshelikleri menen nızamlıqların úyrenetuǵın **jeke metodikalar**.

6. Pedagogika iliminiń payda bolıwı, hár qıylı tariyxıy dáwirlerdegi tárbiyalaw, oqıtıw hám maǵlıwmat beriw teoriyası menen ámeliyatınıń rawajlanıwın úyrenetuǵın **pedagogika tariyxı**.

7. Etnikalıq topardıń, xalıqtıń, millettiń basqalarǵa qaranda bala tárbiyalawdaǵı ózine tán bolǵan ózgesheliklerin úyrenetuǵın **etnopedagogika**.

Bulardan basqa pedagogika iliminiń **jańa tarmaqları** qalıplespekte. Olar qatarına; shańaraq pedagogikası, androgogika, áskeriy pedagogika, joqarı mektep pedagogikası, úgit-násiyat jumısları pedagogikası, mádeniy aǵartıw jumısları pedagogikası, kásip-óner tálimi pedagogikası, salıstırmaı pedagogika, úzliksiz tálim pedagogikası h.t.b. basqalarǵı kirgiziw múmkin.

Pedagogika iliminiń tarawları bir-biri menen tıǵız baylanısta tez pát penen rawajlanıp barmaqta. Sonlıqtan joqarıda atı atalǵan pedagogika iliminiń jańa tarmaqlarınıń pedagogikalıq ilimler sistemasınan ózlerine ılayıqlı orındı iyelewi hám basqa jańa tarawlardıń kelip shıǵıwı nızamlı qubılıs bolıp tabıladı.

2.4. Pedagogikanıń basqa ilimler menen baylanısı

Jámiyet turmısınıń qubılısları bir-biri menen tıǵız baylanısta rawajlanadı. Sol sebepten jámiyet turmısınıń hártúrli qubılısların úyrenetuǵın ilimlerde óz ara jaqınnan baylanısta boladı hám birgelikte rawajlanıp baradı. Bul qubılıs pedagogika iliminde tiyisli. Pedagogikanıń jámiyet turmısı qubılısların úyrenetuǵın basqa ilimler menen baylanısı ayrıqsha áhmiyetke iye. Öytkeni, pedagogika basqa ilimlerdiń jańalıqların qollanıw, olar menen óziniń baylanısların jetilistiriw hám bekkemlew nátiyjesinde ózide tez pát penen rawajlanadı. Pedagogika basqa ilimler menen baylanısta kúsheytpay turıp zaman talabına ılayıq rawajlanıwı múmkin emes.

Pedagogika birinshi gezekte jámiyet aǵzası bolǵan adam mashqalasınıń úyrenetuǵın **jámiyetlik ilimler menen** tıǵız baylanısadı.

Solardıń biri **filosofiya ilimi**. Filosofiya jámiyet, tábiyat hám adam oylawı rawajlanıwınıń ulıwma nızamlılıqları haqqında ilim sıpatında pedagogikanıń rawajlanıwına kúshli tásir jasaydı. Sebebi pedagogikalıq teoriyalar filosofiyalıq

konceptiyalarga súyenedi. Pedagogika filosofiyağa tiykarlanıp pedagogikalıq processtıń nızamlıqların ashadı, principielerin belgileydi, salamat áwladtı tárbiyalap kamalğa keltiriwdiń ilimiy-ámeliy tiykarların islep shıǵadı. Jámiyetlik qubılıs bolǵan tárbiyanıń mánisin, pedagogikalıq processtıń qarama-qarsılıqların, háreketke keltiriwshi kúshlerin ilimiy túsindiriw múmkinshiliklerine iye boladı.

Sociologiya tarawındaǵı ilim-izertlew jumıslarınıń jańalıqlarında pedagogikaǵa úlken járdem beredi. Adam jámáatte ǵana adam bolıp jetilisedi. Balashaxsınıń qalıplesiwi basqa adamlardan ajralǵan jaǵdayda emes, al jámáatte, birgelikte ámelge asadı. Pedagogika jas áwladtı tárbiyalawda sociologiya iliminiń jámiyetlik turmıstı, jámiyettiń jas áwladtı tárbiyalawǵa hám tárbiyanıń jámiyettiń rawajlanıwına tásirin izertlewdegi ilimiy juwmaqlarına tiykarlanadı.

Jas áwladqa ádep-ikramlıq, estetikalıq tárbiya beriw wazıypaların sheshiwde pedagogika **etika hám estetika** ilimleriniń nátiyjelerin bassılıqqa aladı.

Ásirese pedagogika, **pedagogika tariyxı** menen jaqınan baylanısqa. Pedagogika tariyxı pedagogikanı adamzat jámiyeti tárepinen toplanılǵan bay pedagogikalıq miyraslar menen tanıstıradı. Olardı jańa zaman talabına muwapıq sın kóz benen tallawǵa hám olardan dóretiwshilik penen paydalanıwǵa járdemlesedi.

Pedagogikanıń psixologiya menen baylanısı kóp dáwirlerden beri dástúrge kirgen. Psixologiya adam psixikasınıń rawajlanıw nızamlıqların úyrense, pedagogika shaxstı hár tárepleme rawajlandırıw, úylesimli qalıplestiriwde bassılıqqa alınatuǵın principiardi, nátiyjeli tásir etiw usılların, qural-ların, metodların hám texnologiyaların úyrenedi. Pedagogika ulıwma psixologiya menen birgelikte **jas dáwirleri hám pedagogikalıq psixologiya** menen de baylanısadı. Olar hár bir jas dáwirindegi balalardıń psixologiyalıq jaqtan rawajlanıw ózgesheliklerin, balalardı oqıtıw menen tárbiyalawdıń psixologiyalıq negizlerin ashıp beredi. Pedagogika balalarda

ulıwma insanıy hám milliy sıpatlardı rawajlandırıw menen qalıplestiriwde balalardıń xızmeti, minez-qulqı, basqalar menen qarım-qatnas motivlerin izertlewde psixologiya iliminiń qolǵa kirgizgen ilimiy jańalıqlarınan unamlı paydalanadı.

Adamdı biologiyalıq evolyuciyanıń nátiyjesi sıpatında úyreniw **biologiya** ilimniń obykti sanaladı. Ulıwma hám jas dáwirler anatomiyası menen fiziologiyası biologiya ilimleriniń bir tarawı sıpatında ósip kiyatırǵan bala denesiniń dúzilisin hám atqaratuǵın xızmetin úyrenedi. Tálim-tárbiya procesinde balanıń skleti menen bulshıq etleriniń dúzilisi, ósiwi menen rawajlanıwındaǵı ilimiy maǵlıwmatlar qatań esapqa alınadı. Bul jaǵday pedagogikanıń jas dáwirler anatomiyası hám fiziologiyası menen úzliksiz baylanısta bolıwın talap etedi. Fiziologiya pedagogika ushın tábiyiy-ilimiy tiykar bolıp sanaladı.

Pedagogika **medicinalıq ilimler**: mektep gigienası hám pediatriya menen tıǵız baylanısqa. Gigiena balalardıń den sawlıǵın qorgaw hám bekkemlewdiń jaǵdayları menen jolları haqqındaǵı ilim. Pedagogika **gigiena** ilimindegi materiallardan mektepte, úyde, mektepten tis mekemelerde oqıwshılar ushın zárúrli jaǵday jaratıw hám kúndelik rejim dúziw ushın paydalanadı. **Pediatriya** balalar keselliginiń aldın alıw hám onı emlew máseleleri menen shuǵıllanadı. Pedagogika pediatriya iliminiń jetiskenliklerin salamat áwladtı tárbiyalap jetistiriw ushın qolaylı jaǵdaylar jaratıwda, olardıń sharshawı menen keselleniwiniń aldın alıwda paydalanadı.

Pedagogika **ekonomika**, onıń bir tarawı xalıq bilimlendiriwi ekonomikası menen de tıǵız baylanısqa. Ekonomistlerdiń izertlewleri xalıq bilimlendiriwiniń joqarı dárejesi, qanıgelerdeń bilimdanlıǵı, ámeliy dóretiwshilik uqıplıǵı óndiristegi tabıslardıń girewi ekenligin bilimlendiriwge jumsalǵan qárejetlerdiń bir neshe ese kóbeyip qaytıp keletuǵınlıǵın dálilledi. Tálim-tárbiyada jańa pedagogikalıq texnologiyalardıń qollanıwı jańa milliy óndiris texnologiyalarınıń payda bolıwına hám rawajlanıwına kúshli

tásir jasaytuǵınlıǵı anıqlandı. Mektepler, akademiyalıq liceyler, kásip-óner kolledjleriniń qurılısı, balalar muzıka mekteplerine hám joqarı oqıw orınlarına berilip atırǵan itibar, olardıń oqıw-materiallıq bazası, klasslardaǵı oqıwshılardıń sanı, oqıtıwdı kompyuterlestiriw, internetten paydalanıw, aralıqtan oqıtıw hám basqa mashqalalar haqqındaǵı ekonomikalıq maǵlıwmatlar bilimlendiriw máselelerin sheshiwde pedagogikaǵa hawaday zárúr. Xalıqtıń jasaw hám jaylasıw jaǵdayları, tuwılıw, óliw, jası, kóshi p-qonıw, mektepler qurılısı hám onı jaylastırıw máselesi, muǵallım kadrlardı tayarlaw jónindegi demografiyalıq maǵlıwmatlarda pedagogika ushın úlken áhmiyetke iye.

Pedagogika kóp zamanlardan beri **etnografiya, fol'klor hám xalıq pedagogikası** menen jaqınnan baylanısta. **Et-nografiya** xalıqlardıń materiallıq hám ruwxıy mádeniyatın, olardıń mádeniy-tariyxıy qarım-qatnasların izertlep pedagogikanı xalıqlardıń turmısı, mádeniyatı, úrp-ádeti, salt-dástúrleriniń ózgeshelikleri tuwralı qımbatlı materiallar menen qurallandıradı.

Fol'klor xalıq pedagogikasınıń negizgi dereklerinden biri. Ilimiy pedagogika ótmishte xalıqlarda tárbiyanıń maqseti hám wazıypaları haqqında húkim súrgen kóz-qaraslar, tálim-tárbiyalıq ámeliy tájiriybeler boyınsha xalıq pedagogikasınan kóp nárselerdi úyreniwı múmkin. Jańa milliy pedagogikalıq texnologıyanı jaratıwda xalıq pedagogikasınıń altın miyraslarınan dóretiwshilik penen sheber paydalanıw pedagogikanıń xalıqshılıǵın jánede arttıradı.

Keyingi waqıtları pedagogikanıń **kibernetika** menen baylanısı bekkemlenbekte. Kibernetika hártúrli processlerdi basqarıw haqqında ilim bolıp, onıń jańalıqları oqıtıw hám tárbiya procesin ilimiy basqarıwda qollanımaqta. Oqıwshılar arnawlı baǵdarlamalastırılǵan sabaqlıqlar hám mashinalardan paydalanıw arqalı bilimdi bólekley iyeleydi, óziniń qátesin ózi tabadı hám dúzetedi. Mashina oqıwshılardıń bilimlerdi qalay ózlestirgeni haqqında muǵallımdı xabar-

dar etedi, muǵallım menen oqıwshılar arasındaǵı úzliksiz baylanıstı támiyinleydi. Bul baylanıs muǵallım-oqıwshı hám oqıwshı-muǵallım xarakterinde ámelge asadı. Álbette kibernetikalıq mashinalar muǵallımniń ornın hasla basa almaydı. Sebebi pedagogikalıq process oǵada quramalı bolıp, ol jámiyetlik, biologiyalıq hám psixologiyalıq faktorlar menen belgilenedi. Oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwında muǵallım shaxsınıń tásiiri kúshli boladı. Kibernetikalıq mashinalar tálim-tárbiya procesinde qollanılganda muǵallımniń múshkil islerin jeńilletedi, oqıtıwdıń sapasını jaqsılaydı, nátiyjesin asıradı.

Pedagogika ilimi oqıtıw hám tárbiya mashqalaların ilimiy-ámeliy jaqtan islep shıǵıwda basqa ilimlerdiń jańalıqlarınan keń paydalanadı, ózide rawajlanadı hám keleshekke qaray isenimli qádem taslaydı.

2.5. Ilimiy pedagogikalıq izertlewlerdi shólkemlestiriw hám ótkeriw

Metod latinsha **metodas** sózinen alınǵan bolıp, bizińshe izertlew jolı, teoriyası, taliymatı degen túsiniklerdi ańlatadı. Ilimiy túsinik sıpatında **metod** sózi keń mániste qollanılganda belgili bir maqsetke erisiw jolın, tar mániste qollanılganda tábiyat hám jámiyetlik turmıs hádiyseleri menen nızamlıqların biliw maqsetinde qanday da bir wazıpanı sheshiw usılı degendi bildiredi.

Hár bir ilimniń úyrenetuǵın obyektine ılayıq ilim-izertlew metodları boladı. Ilim-izertlew metodların qollanıw sebepli ilimge ele tanıs bolmaǵan jańalıqlar ashıladı, onıń nátiyjesinde ilim mazmunı jáne de baytıladı.

Mámleketimizdegi xalıq bilimlendiriw sistemasına túpkilikli ózgeris jasawda, zaman talabına ılayıq milliy qánigeler tayarlawdı ilimiy shólkemlestiriwde hám basqarıw mashqalaların islep shıǵıwda pedagogika muna ilim-izertlew metodların qollanadı.

Ádebiyatlardı úyreniw metodu. Pedagogikalıq mashqalardı izertlew ádette pedagogikalıq, psixologiyalıq hám basqa da ádebiyatlardı úyreniwden baslanadı. Pedagogikalıq ádebiyatlardı úyreniw procesinde milliy hám ulıwma insaniy qádiriyatlardı ózinde sáwlelendiriwshi, ullı pedagog alımlardıń shıǵarmaları, biyǵárez Ózbekistannıń rawajlanıwına baylanıslı ádebiyatlar, Prezident shıǵarmaları, izertlew temasına baylanıslı sabaqlıqlar, oqıw qollanbaları, monografiyalar, broshyura hám maqalalar, pedagogikalıq-psixologiyalıq izertlewler, dissertaciyalar úyreniledi. Ádebiyatlar menen tanısıw nátiyjesinde izertlenip atırǵan máseleńiń úyreniliw dárejesi anıqlanadı. Bunıń ushın bibliografiya, annotaciya dúziledi, konspektler islenedi, kóshirmeler alınadı, zárúrli materiallar toplanadı. Avtordıń ismi-sháriypi, kitaptıń atı, baspası, maqala bolsa jurnal hám gazetanıń ataması, jılı, beti kórsetiledi. Izertlewshi ádebiyatlardı úyreniwden tiyisli ilimiy-ámeliy juwmaq shıǵarıp, ilimiy jumıstıń bunnan keyingi basqıshına ótedi.

Baqlaw metodu. Pedagogikalıq processti, obyektiv haqıyqatlıqtaǵı nárese hám hádiyselerdi tikkeley tábiyiy jaǵdayda, arnawlı túrde, aldın-ala bir maqsetti gózlep, jobalı, izbe-iz hám turaqlı túrde úyreniwdiń bir túri **baqlaw metodu** dep ataladı. **Baqlaw** — faktler toplawǵa, waqıyalar haqqında dáslepki túsiniklerdi payda etiwge qaratılǵan sezip biliwdiń aktiv forması bolıpta esaplanadı. Ilimiy baqlaw izertlew metodu sıpatında kúndelikli turmısta ushırasatuǵın ápiwayı baqlawdan parq qıladı. Kúndelikli ápiwayı baqlaw tosattan boladı, onıń obykti, maqseti, jobası hám sisteması bolmaydı, nátiyjeleri sol waqıtta esapqa alınbaǵan menen yadta saqlap qalınadı. Baqlaw metodında hárbir úyrenilgen nárese qatań esapqa alınadı, jıynalǵan materiallar tallanadı, salıstırıladı, ulıwmalastırıladı hám belgili juwmaq shıǵarıladı.

Baqlaw procesindegi pedagogikalıq faktler izertlewshi tárepinen arnawlı kúndelikke jazıladı yaki jazba protokol túrinde esapqa alınadı. Oqıtıw hám tárbiya processlerin hár

tárepleme baqlawdasúwretke túsiriw, kinogaalıw, magnitofon hám basqa texnikalıq qurallardan paydalanıw kóp ushırasadı. Baqlaw metodu oqıtıw hám tárbiya mashqalaların ilimiy islep shıǵıwdıń kóbinese birinshi basqıshlarında qollanıladı. Baqlaw ulıwma hám tańlamalı, qısqa hám uzaq múddetli bolıp, ol izertleniwshige bildirilmegen halında alıp barıladı.

Pedagogikalıq qubılıstıń ishki processlerin úyreniwde baqlaw metodınıń múmkinshiligi shegeralangán boladı. Baqlaw metodu menen oqıwshılar is-háreketleriniń, minez-qulqınıń sırtqı kórinislerin úyreniw múmkin. Biraq baqlaw metodu menen oqıwshılardıń sanasında bolıp atırǵan psixikalıq processlerdi, is-háreketi menen minez-qulqınıń motivlerin biliw qıyın. Sonlıqtan baqlaw metodu menen úyrenilgen pedagogikalıq process basqa metodlar menen de úyreniledi hám olardıń nátiyjeleri menen tolıqtırıladı.

Gúrrińlesiw metodu. Gúrriń metodu izertlewshi menen izertleniwshi arasındaǵı soraw-juwap formasındaiske asırıladı. Gúrriń metodında tekseriwshi tekseriliwshige úyreniletuǵın mashqalanıń tábiyatına sáykes aldın-ala tayarlap qoyılǵan sorawlardı berip, juwaplar aladı. Pedagogikalıq processti, aldınǵı qatardaǵı muǵallimlerdeń is-tájiriybesin, úy tárbiyası sistemasın hám oqıtıw menen tárbiyanıń basqa máselelerin úyreniwde gúrriń metodu jiyi qollanıladı. Gúrrińlesiw izertlew obyektine qaray muǵallimler, oqıwshılar, mektep direktori, onıń orınbasarları, ata-analar hám xalıq bilimlendiriw tarawında isleytuǵın basqa xızmetkerler menen ótkeriledi. Gúrriń ótkerilmesten aldın onıń maqseti, obykti, waqtı, ornı anıqlanadı. Gúrriń procesinde beriletuǵın sorawlar sisteması islenip shıǵıladı. Sorawlar tikkeley hám janapay xarakterinde boladı. Gúrrińlesiw waqtında ádeplilik saqlanadı, erkinlikke úlken áhmiyet beriledi, gúrrińlesiletuǵın adamnıń jeke ózgeshelikleri esapqa alınadı. Gúrrińniń barısı izertleniwshige bildirilmesten protokollastırıladı hám magnitofon arqalı jazıp alınadı. Gúrriń nátiyjesinde toplanılǵan bay

materiallar tallanadi, ulıwmalastırıladi hám izertlenilgen obyekt haqqında belgili bir pikirge kelinedi.

Eksperiment metodi. Pedagogikalıq eksperiment metodi oqıtıw menen tárbiya usılları, quralları, metodları, texnologiyaları menen túrleriniń nátiyjeliligini tekserip kóriwde, bilim mazmunın anıqlawda, sarras esapqaalıw múmkinshiligi bar jaǵdayda ózlestiriletuǵın ilimiy tájiriye yamasa tálim-tárbiya qubılısların baqlaw túrinde keń qollanıladi. **Eksperiment** sózi latin tilindegi **experimentum** cözinen kelip shıqqan bolıp, bizińshe sınaq kóriw, tájiriye ótkeriw degen mánisti ańlatadı. Tábiyiy psixologiyalıq-pedagogikalıq eksperiment metodi birinshi ret belgili rus ilimpazı A.F.Lazurskiy tárepinen islenip shıǵıldı. Házirgi waqıtta GMDA mámleketleriniń pedagog-psixolog alımları eksperiment metodın qollanıwdı taǵı da rawajlandırmaqta.

Nátiyjeleri anıq esapqaalınıwı múmkin bolǵan jaǵdaylarda ótkeriletuǵın sınaq-tájiriye **pedagogikalıq eksperiment** dep ataladı. Pedagogikalıq eksperiment oqıwshılar toparı, klass, mektep hám bir neshe mektepler sheńberinde de ótkeriliwi múmkin. Ol óziniń maqseti hám mazmunına qaray qısqa hám uzaq múddetli bolıp, tábiyiy yamasa laboratoriyalıq eksperiment túrinde ótkeriledi.

Mektep hújjetlerin úyreniw metodi. Ilimiy izertlew islerinde hám tárbiya isleriniń sapasın anıqlaw ushın mektep hújjetlerin úyreniw úlken áhmiyetke iye. Usı maqsette úyreniletuǵın mektep hújjetleri qatarına mınalar kiredi: muǵallım hám tárbiyashılardıń hártúrli is jobaları, klass jurnalları, oqıwshılardıń jeke hújjetleri menen kúndelikleri, metodikalıq birlespe menen pedagogikalıq keńes májilisleriniń protokolları, bayanlamalar, mektep inspektorlarınıń tekseriw aktları, mekteptiń kalendarlıq hám jıllıq jobaları menen esabatlardı, ata-analar komitetiniń jobaları, mektep basshılarınıń júrgizgen jazıwları, mekteptiń inventar kitabı, buyırıq dápteri, muǵallım, klass basshısı hám tárbiyashılardıń esabatlardı menen kúndelikleri t.b. Bul hújjetlerdi úyreniw nátiyjesinde

izertlewshi mekteptegi oqıw hám tárbiya isleriniń qoyılıwı haqqında bahalı maǵlıwmatlar menen qurallanadı. Izertlewshi Prezidentimiz benen húkimetimizdiń bilimlendiriw, mektep, jas áwladtı oqıtıw hám tárbiyalaw haqqındaǵı pármanları menen qararlarınıń, bilimlendiriw ministrliginiń buyırıqlarınıń orınlanıwı, oqıwshılar kontingentiniń saqlanıwı, mektep hám ayırım pánler boyınsha oqıwshılardıń úlgeriwi hám qızıqqan basqa kóp ǵana máseleler haqqında anıq maǵlıwmatlarǵa iye boladı. Arxiv hám pedagogikalıq muzey materialların úyreniwde usı metodtıń bir túri esaplanadı.

Oqıwshılar islerin úyreniw metodi. Oqıwshılardıń hártúrli islerin úyreniw ilimiy pedagogikalıq izertlewler ushın belgili rol oynaydı. Oqıwshılardıń islerine: bayan hám shıǵarma jazıw, sızılmalar orınlaw, bayanlamalar, túrli jumıslardı orınlaw, súwret salıw, jámiyetlik paydalı isler, buyımlar jasaw hám taǵı basqalar kiredi. Bulardı úyreniw menen oqıwshılardıń teoriyalıq bilimleri hám ámeliy kónlikpeleri, balalardıń rawajlanıwı, olardıń jas hám jeke ayırmashılıqları, muǵallımlardıń oqıtıw jáne tárbiya sisteması hám usıǵan qusaǵan kóp máseleler haqqında maǵlıwmatlar toplawǵa boladı.

Reyting metodi. Reyting sózi anglichan tilinen kelip shıqqan. «Rating» – bizińshe baha, tártip, túrlerge bóliniw degen mánisti bildiredi. Reyting metodi yamasa bahalaw metodi, pedagogikalıq xızmetti úyreniwde oǵada qolaylı metodlardan biri. Tájiriyebeli qánigeler, tóreshiler reyting metodınıń járdeminde muǵallımniń pedagogikalıq xızmetine, oqıwshı hám studenttiń aqıl-oyınıń rawajlanıwına, kásiptiń qádirine, adamlardıń abıroyına baha beredi. Alınǵan maǵlıwmatlar shkala yamasa tablica formalarında kórsetiledi.

Anketalar metodi. Pedagogikalıq izertlew islerinde kóp muǵdarda materiallar toplaw ushın anketalar metodi qollanıladi. Belgili bir sxematiykarında izertlenip atırǵan másele

boyınsha anketadağı sorawlarǵa jazba yamasa awız eki juwaplar alınadı. Anketa sorawlarına juwaplar muǵallimler, tárbiyashılar, oqıwshılar, ata-analar, jámiyetlik shólkemler hám xalıq bilimlendiriwı xızmetkerlerinen alınıwı múmkin. Jıynalǵan materiallar statistikalıq jaqtan islenip shıǵıladı hám onıń tiykarında ilájlar belgilenedi. Oqıwshılardıń qızıǵıwın, kásipti tańlawdağı motivlerin, kóz qarastarın, ayırım máseleler boyınsha pikirlerin hám basqa nárselerdi anıqlawda anketalar metodınan paydalanıladı. Anketadağı sorawlar mazmunlı, sistemalı jáne túsinikli bolıwı zárúr.

Matematikalıq metod. Pedagogikalıq izertlew jumıslarında keyingi jılları matematikalıq metodta qullanıladı. Bul metodtıń járdeminde pedagogikalıq processti san menen tárıyplep beriwge paydalanıw tiykarında oqıtıw menen tárbiya processlerin eń qolaylı basqarıwdıń jolların anıqlawǵa múmkin boladı. Bunıń ushın:

1. Pedagogikalıq processti matematikalıq izertlewdiń obyektini belgilenedi;

2. Pedagogikalıq processtiń ayırım sıpatlamaları simvolla tárıyplenedi hám ólshenedi;

3. Bul sıpatlamalar izertlenedi hám ulıwmalastırıladı;

4. Olardıń baylanısları hám qurılısınıń matematikalıq modeli jasaladı.

Matematikalıq metodtıń bir túri **statistikalıq metod** esaplanadı. Pedagogikada izertlenip atırǵan obyektler boyınsha kóp muǵdardağı maǵlıwmatlar jıynalǵanda olardı salıstırıp úyreniw ushın statistikalıq metod qullanıladı. Pedagogikalıq izertlewlerde statistikalıq metodtıń qullanılıwı nátiyjesinde úyrenilip atırǵan máseleńiń haqıyqıy jaǵdayı haqqında anıq maǵlıwmatlar alıwǵa boladı. Oqıtıw jáne tárbiya islerinde ámelge asırılǵan ilájlardıń óz waqtında durıs qollanılǵanlıǵın yaqı kórilgen sharalardıń maqsetke muwapıq emes ekenligi tuwralı juwmaq shıǵarıwǵa imkán beredi.

Pedagogikalıq izertlew jumıslarında bul metodlardan basqa oqıwshılardı monografialıq jol menen úyreniw, sociomet-

riya, ózin-ózi bahalaw, juw salıstırıw metodları qullanıladı. Hár bir izertlewdiń obyektini, maqsetini menen mazmunına qaray texnikalıq qurallardan keń paydalanıladı. Pedagogikalıq izertlew procesinde qullanılatuǵın texnikalıq qurallar qatarına mınalar kiredi; ólshew hám esaplaw mashinaları, úyretiwshi, tekseriwshi hám imtixan alıwshı mashinalar, televidenie, videomagnitofon, magnitofon, kompyuter, internet, kino, radio, foto t.b.

Pedagogikalıq izertlewlerde qullanılatuǵın joqarıda kórsetilip ótilgen metodlar menen texnikalıq qurallar úyreniletuǵın máseleńiń ishki logikasına qaray óz ornında paydalanıladı.

Izertleniletuǵın pedagogikalıq mashqalalar oǵada kóp hám olar hártúrli. Sonlıqtan ol mashqalalardı izertlewdiń basqıshları túrli-túrli boladı. Pedagogikalıq ilim-izertlew basqıshlarıń úlgisi tómendegilerden ibarat:

1. Izertlewdiń temasın, maqsetin, wazıypaların, obyektin anıqlaw jáne metodların islep shıǵıw.

2. Izertlenetuǵın mashqalalıń ádebiyatlarında jaratılıwın tallaw.

3. Izertlenetuǵın máseleńiń mektep ámeliyatında ámelge asırılıwınıń jaǵdayın anıqlaw.

4. Ilimiy boljawdı (gipotezani) belgilew.

5. Eksperiment jumısların ótkeriw.

6. Eksperiment nátiyjelerin mektep ámeliyatı menen salıstırıp kóriw.

7. Izertlew islerinen ilimiy juwmaqlar shıǵarıw, mektep ámeliyatı ushın usınıslar hám másláhátlar beriw.

Mekteptegi oqıtıw hám tárbiya mashqalaların keń túrde izertlew jáne islep shıǵıw pedagogika iliminiń rawajlanıwı hám mektep ámeliyatı ushın birinshi dárejeli áhmiyetke iye. Sonlıqtan keyingi waqıtları pedagogikalıq izertlew islerine ilimpazlar menen bir qatarda aldınǵı qatardaǵı tájiriyebeli hám novator muǵallimler belsene qatnastırılmaqta.

Aldıńǵı pedagogikalıq tájiriybelerdi úyreniw hám ulıwmalastırıw. Bul metod aldınǵı qatardaǵı muǵallimler, mektepler hám novator oqıtıwshılardıń oqıtıw-tárbiya jumıslarındaǵı tájiriybelerin úyreniwdi hám olardı teoriyalıq-ámeliy jaqtan ulıwmalastırıp ilimiy-metodikalıq juwmaq shıǵarıwdı maqset etedi.

Ayırım muǵallimler tájiriybe jolı menen ele pedagogika ilimine belgisiz jańalıqlardı ashadı, jańa pedagogikalıq texnologiyada tabıslı qollanılatuǵın oqıtıw túrlerin, usılların hám metodların oylap tabadı.

Pedagogikalıq ilim-izertlew jumıslarınıń maqseti birew, olda bolsa aldınǵı tájiriybelerdi, novatorlıq jańalıqlardı, jańa pedagogikalıq texnologiyanı jaratıwdaǵı tabıslardı hár tárepleme izertlep, ulıwmalastırıp respublikamız xalıq bilimlendiriw xızmetkerleriniń ulıwma múlkine aylandırıwdan ibarat. Bunıń ushın pedagogikadaǵı jańalıqlardı lekciyalarda, bayanatlarda, shıǵıp sóylewlerde qunt penen úgit-násiyatlaw kerek. Olardı maqala, kitap, monografiya, koncepciya, oqıw-metodikalıq qollanba hám basqa túrlerde bastırıp shıǵarıp muǵallimler arasına tarqatıw zárúr.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar, máseleler, tapsırmalar

1. Tárbiya jámiyetlik qubılıs degendi Siz qanday túsinesiz?
2. Tárbiyanıń tariyxıy xarakteri degenimiz ne?
3. Pedagogikanıń obyektı hám pání haqqında ne aytasız?
4. Bir alımlar pedagogika dáslep Evropada payda boldı dese, ekinshi bir alımlar pedagogika dáslep Oraylıq Aziyada payda boldı deydi. Siziń pikiriniz qanday?
5. Shıǵıstıń, Oraylıq Aziyanıń ótmishtegi ullı oyshıllarınıń dúnya pedagogikasınıń rawajlanıwına, milliy pedagogikamızdıń payda bolıwı, rawajlanıwı menen qalıplesiwine qosqan biybaha úlesleri nelerden ibarat boldı?
6. Ózbekstanda pedagogika iliminiń rawajlanıwına kimler kúshli tásir jasadı?
7. Qaraqalpaqstanda pedagogikalıq oylardıń rawajlanıwın kimler úles qostı?

8. Pedagogikanıń basqa ilimler menen baylanısınıń áhmiyetin misallar hám faktler menen dálillep beriń.
9. Mektep muǵallimleri jámaáti ishinen «Pedagogika—bul ilim», «Pedagogika ilim emes iskusstvo», «Pedagogika hám ilim hám iskusstvo» dewshiler shıǵıp qalıp qızǵın báseki baslanıp ketti. Siz tóreshi sıpatında bul básekinı qanday sheshesiz?
10. Sizge «Oqıwshılarda óz betinshe erkin pikirlewdi rawajlandırıw» degen temanı izertlew nesip etse qanday ilim-izertlew metodların qollanar edińiz?
11. Óziniń qálegen bir oqıwshınıń yaki studenttiń qızıǵıw hám talapların anıqlaw ushın anketasorawların dúziń.
12. XXI elektronlı bilimlendiriw ásirinde pedagogikada qanday jańalıqlar boladı dep oylaysız? Bir qıyal etip kóriń. Oyıńızdı seminar sabasında muǵallim menen studentlerge aytıp beriń, olar ne der eken.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler

1. Tiykargı pedagogikalıq túsiniklerdi (kategoriyalar) anıqlaǵan?

A. Tárbiya, oqıtıw, maǵlıwmat; B. Oqıtıw metodları, formaları hám quralları; C. Maǵlıwmat mazmunı, tárbiya formaları hám metodları; D. Pedagogikaǵa kirisiw, didaktika, tárbiya teoriiyası, mektep tanıw hám pedagogika tariyxı.

2. Sóylewi jaqsı rawajlanbaǵan balalardı tárbiyalaw, oqıtıw hám maǵlıwmath etiw islerin ... úyrenedi

A. Logopediya; B. Oligofreno pedagogika; C. Tiflopedagogika; D. Surdopedagogika.

3. Qulaǵı esitpeytuǵın gereń hám saqaw balalardı tárbiyalaw, oqıtıw hám maǵlıwmath etiw islerin ... úyrenedi.

A. Logopediya; B. Oligofreno pedagogika; C. Ulıwma pedagogika; D. Surdopedagogika.

4. Kózi kórmeytuǵın hám kózi ázzi balalardı tárbiyalaw, oqıtıw hám maǵlıwmath etiw islerin ... úyrenedi.

A. Logopediya; B. Oligofreno pedagogika; C. Ulıwma pedagogika; D. Tiflopedagogika.

5. Aqılı kemis, esi zayıf balalardı tərbiyalaw, oqıtıw hám máglıwmatlı etiw islerin ... úyrenedi.

A. Logopediya; B. Oligofreno pedagogika; C. Ulıwma pedagogika; D. Tiflopedagogika.

6. Pedagogikalıq mashqalalardı izertlew ádette qaysı ilim-izertlew metodınan baslanadı?

A. Mektep hújjetlerin úyreniwden; B. Oqıwshılar islerin úyreniwden; C. Ádebiyatlardı úyreniwden; D. Aldıńǵı pedagogikalıq tájriybelerdi úyreniwden.

7. Nátiyjeleri anıq esapqa alınıwı múmkin bolǵan jaǵdaylarda ótkeriletuǵın sınav-tájriybelerdi ... metodı dep ataymız.

A. Baqlaw; B. Gúrrinlesiw; C. Eksperiment; D. Anketa

8. Qaysı pedagogikalıq ilim-izertlew metodınıń nátiyjesi esapqa alınıp, mektep turmısında sınap kórilgen hám jaqsı nátiyjeler bergen oqıtıw hám tərbiya usılları, metodları, túrleri, texnologiyalar, bilim mazmunı mekteplerge keń túrde en jaydırıldı?

A. Gúrrin; B. Test; C. Anketa; D. Eksperiment.

9. Qaysı ilim-izertlew metodında pedagogikalıq izertlew ótkerilmesten aldın onıń maqseti, obykti, waqtı, orńı anıqlanıp, sorawlar sisteması islep shıǵıladı?

A. Eksperiment, baqlaw, anketa metodlarında; B. Anketa, gúrrin, interv`yu metodlarında; C. Gúrrin, interv`yu, eksperiment metodlarında; D. Reyting, mektep hújjetlerin úyreniw, ádebiyatlardı úyreniw metodlarında.

10. Tórende hártúrli tájriyebelər atları keltirilgen. Solardıń ishinen qaysısını ilimiy-pedagogikalıq eksperiment metodı dep atawǵa boladı?

A. Sabaqta ximiyalıq reaksiyanı kórsetiw tájriybesi; B. Muǵallımniń sabaqtı jańasha ótkeriw tájriybesi; C. Ana tilin mámleketlik bilimlendiriw standartı tiykarında dúzilgen oqıw baǵdarlamasına muwapıq tájriybe-sınav maydanında oqıtıp kóriw; D. Mektep jer qıytaǵında hártúrli daqıllardı egiw tájriybesi.

11. Ádebiyatlardı úyreniw qanday tártipte alıp barıladı?

A. Oqıp shıǵıladı, mazmunı boyınsha sorawlar dúziledi, konspekt alınadı; B. Bibliografiya dúziledi, konspekt islenedi, kóshirme alınadı;

C. Bibliografiya, annotaciya dúziledi, konspekt islenedi, kóshirme alınadı, zárúrli materiallar toplanadı; D. Izertlew obykti belgilenedi, pedagogikalıq procestiń ayırım sıpatlamaları simvolli táriyplenedi hám ólshenedi, olar izertlenedi hám uyımlastırıldı, olardıń baylanısları hám kurılısınıń modeli jasaladı.

3-tema. SHAXSTIŇ RAWAJLANIWI, TÁRBIYASI HÁM QÁLİPLESİWİ

Jobası:

3.1. Individ hám Shaxs túsiniǵı

3.2. Shaxs rawajlanıwınıń sociallasıw menen baylanıslılıǵı

3.3. Shaxs rawajlanıwında násil, ortalıq hám tərbiyanıń tutqan orńı

3.4. Shaxs rawajlanıwınıń jas hám psixologiyalıq ózgeshelikleri

Temanıń maqseti: shaxs, individ, barkamal shaxs, oqıwshılardıń jas dáwirleri menen hárbir jas dáwirine tiyisli bolǵan psixologiyalıq ózgeshelikler haqqında maǵlıwmatlar beriw hám olarda dúnyaǵa kóz-qaras, ádep-ikramlılıq, tártip-intizamdı bekkemlew.

Temanıń wazıypaları:

– shaxs hám individtiń tərbiya procesiniń obykti hám subyekti ekenligi, shaxs rawajlanıwınıń biologiyalıq jámiyetlik tiykarların sawlelendiriw;

– shaxstıń qalıplesiwine tásir etiwshi faktorlardıń rólin kórsetiw;

– shaxstıń qalıplesiwin jas ózgesheliklerine qarap dáwirlerge bóliw;

– barkamal shaxstıń tərbiyasında ruwxıy-aǵartıwshılıqtıń tiykarların kórsetiw.

Tayamısh túsinikler:

Shaxs, individ-shaxs, shaxstıń ózine tánligi, shaxs rawajlanıwınıń biologiyalıq tiykarı, shaxs rawajlanıwınıń sociallıq tiykarı, násil, social ortalıq, tarbiya, tərbiya obyekt-

ti, tárbiya subyekti, xızmet túrleri, oyun xızmeti, oqıw xızmeti, miynet xızmeti, shaxstıń rawajlanıwında tárbiya menen xızmettiń baylanıshlıǵı, jas ózgeshelik, psixologiyalıq ózgeshelik, jeke ózgeshelik, jas dáwirleri, gódeklik dáwiri, mektepke shekemgi dáwir, kishi mektep jası dáwiri, óspirimlik dáwir, fizikalıq hám ruwxıy jetiskenlik, shaxstıń sociallasıwı, qábiliyatlı balalar, bárkamal áwlad.

Tema mazmunı:

3.1. Individ hám Shaxs túsiniǵi

Individ hám shaxs rawajlanıw menen qalıplesiwdiń quramalı, qarama-qarsılıqlı, úzliksiz hám bir tegis emes jolların basıp ótedi.

Individ latın tili **Individium** bólinbes, ayrıqsha jınıs degen sózinen kelip shıqqan, bizińshe gárezsiz organizm, tiri maqluq, tiri jan, adam degen maǵanalarǵı ańlatadı. Individ sıpatına qaramastan adam áwladınıń bir wákili esaplanadı. Bul mániste hárbir normal adam individ bolıp tabıladı.

Ayrıqshalıq (individualnost) bir adamnıń ekinshi adamǵa, olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın hám ózine tán ózgesheligin sıpatlaydı. Ayrıqshalıq adamnıń xarakter qásiyetleri, erk sıpatları, temperamentı, uqıplılıǵı hám dóretiwshilik xızmetleri arqalı júzege shıǵadı.

Shaxs delingende belgili bir sociallıq dúzimniń aǵzası bolǵan sanalı adam názerde tutıladı. Shaxs uǵımı adamnıń sociallıq ózgesheliklerin hám sıpatların; sóz, sana-sezim, aqıl-oy, eplilik, kónlikpe, ádet hám basqalardı óz ishine aladı, adamnıń sociallıq mánisin sıpatlaydı. Óz ómirinde sociallıq ózgeshelikler menen sıpatlardıń belgili quramın iyelewini ańlatadı. Sonıń ushın da náresteni, aqılı zayıplardı shaxs dep aytıwǵa bolmaydı.

Adam túsiniǵi jerdegi tiri organizmler rawajlanıwınıń eń joqarǵı basqıshın quraytuǵın, jámiyetlik-tariyxıy xızmettiń subyekti mánisin bildiredi. Ol biologiyalıq maqluq sıpatın-

da tabiyǵıy, biologiyalıq hám jámiyetlik nızamlıqlarǵa tikkeley boısnadı. Anıǵıraq etip aytqanda shaxs tiri organizm bolǵanlıǵı sebepli onıń ómiri hám turmısı biologiyaniń ulıwmalıq nızamlıqlarına, jaslar anatomiyası hám fiziologiyasınıń arnawlı nızamlarına boısnadı.

Rawajlanıw eń dáslep shaxstıń ózgesheligi menen sıpatınıń san jaǵınan ózgeriwini ańlatadı. Adam ómirinde bolatuǵın anatomiyalıq-fiziologiyalıq, psixikalıq hám sociallıq ózgerisler **rawajlanıw** dep ataladı. Rawajlanıw ápiwayıdan quramalıǵa, tómenen joqarıǵa ótiwden ibarat bolǵan ózgeris. San ózgerislerinen sıpat ózgerislerine ótetuǵın jańanıń payda bolıwı, eskiniń joq bolıwınan ibarat process. Rawajlanıwdıń dáreǵi hám ishki mazmunı qarama-qarsılıqlardıń óz ara gúresi bolıp esaplanadı.

Anatomiyalıq hám fiziologiyalıq sıpattaǵı ózgeris fizikalıq rawajlanıwǵa jatadı. Onıń belgileri; boyǵa ósiw, awırlıq, ókpeniń sıyımlılıǵı, deneniń dúzilisi h.t.b. Psixikalıq rawajlanıwǵa psixikalıq process hám onıń ótiwindegi ózgerisler kiredi. Máselen, sóylew, sóz qorı, qabil etiw, dıqqat, yadta saqlaw, oylawdıń ózgesheligi h.t.b. bulardan basqa adamnıń minez-qulqı, is-háreketindegi ózgesheliklerde rawajlanıw belgileri bolıp tabıladı.

Oqıwshınıń rawajlanıwı barlıq tuwma hám turmısta iyelegen sıpatlarınıń san hám sapa ózgerislerinen (deneniń anatomiyalıq dúzilisi, fiziologiyalıq hám psixologiyalıq funkciyası, minez-qulqı, is-háreketi) ibarat.

Adam óz ómiri dawamında fizikalıq hám ruwxıy jaqtan ózgerip baradı. Balalıq, óspirimlik hám jaslıq dáwirlerinde rawajlanıw procesi oǵırı kúshli boladı. Balanıń usı jıllardaǵı fizikalıq hám ruwxıy jaqtan ósiwi, ózgeriwı sebepli shaxs sıpatında kamalǵa jetedi. Balaǵa berili p atırǵan tárbiyanıń maqsetke muwapıq beriliwiniń nátiyjesinde, bala jámiyet aǵzası sıpatında qalıplededi, quramalı jámiyetlik qatnasıqlar ishinen ózine múnásip bolǵan orındı da iyeleydi.

3.2. Shaxs rawajlanıwınıń sociallasıw menen baylanıslılıǵı

Adam balasınıń rawajlanıwına bir-biri menen baylanıslı biologiyalıq hám sociallıq faktorlar tásir etedi. Bala tuwılǵanda shaxs sıpatında emes, biologiyalıq tiri jan, adam tárizinde dúnyaǵa keledi. Balada biologiyalıq derekler hám sıpatlar rawajlanıp adam sıpatında ósiw, ózgeriw hám qalıplesiw baslanadı: skleti, bulshıq etleri, ishki organları, t.b. jetilisedi.

Balanıń biologiyalıq rawajlanıwı onıń bir qatar sociallıq ózgeshelikler hám sıpatlardı iyelewi menen birlesip ketedi. Endi ol küledi, sóleydi, júredi, zatlar, hádiyseler hám adamlar menen qarım-qatnasıq jasaydı, miynetke aralasadı h.t.b.

Rawajlanıw ishki hám sırtqı jaǵdaylar menen baylanıslı. Rawajlanıwdıń ishki jaǵdaylarına deneniń qurılısı, qorshap turǵan ortalıq penen qarım-qatnasıqta payda bolatuǵın fiziologiyalıq hám psixikalıq sıpatlar kiredi. Deneniń jasawı menen xızmetiniń júzege shıǵıw tiykarı bolǵan ortalıq — rawajlanıwdıń sırtqı jaǵdayı bolıp esaplanadı. Rawajlanıwdıń ishki jaǵdayları sırtqı jaǵdaylarǵa, sırtqı jaǵdayları ishki jaǵdaylarǵa kúshli tásir jasaydı.

Bir jas dáwirinen ekinshi jas dáwirine ótiwden aldın sapa ózgerislerin keltirip shıǵaratuǵın san ózgerisleri payda boladı. Shaxs rawajlanıwınıń aldınǵı basqıshı keyingi basqıshqa ótiwdiń tayarlıq dáwiri bolıp tabıladı.

Shaxstıń rawajlanıwı quramalı process bolıp ondaǵı tábiyyi derekler hám sırtqı faktorlar báhama bir-biri menen óz ara tıǵız baylanısta boladı. Shaxstıń jasına, jasap turǵan jaǵdayına qarap olar ózleriniń tásirin ózgerтип te turadı.

Oqıwshı shaxsınıń denesi tek san jaǵınan emes, sıpat tárepinen de úlkenlerdikinen ajralıp turadı. Onıń psixikalıq sıpat, oylawı, este saqlawı, xarakteri, erki úlkenlerge qaraganda ele tómen rawajlangan, sıpatı tamanında ózgeshe boladı.

Rawajlanıwdıń ishki kúshlerine ortalıq hám tárbiyanıń tásiri nátiyjesinde adamnıń sociallıq rawajlanıwı sıpatında jetilisiwine **qalıplesiw** deymiz.

Rawajlanıw adamnıń ósiwin, ózgeriw hám onıń nátiyjesinde bir qatar san hám sapa ózgerislerine ushıraǵanın kórsetedi. Rawajlanıw adamnıń sociallıq maqluq sıpatında qalıplesiwiniń irge tası, tiykarı esaplanadı.

Qalıplesiw, rawajlanıw; ósiw, ózgeriw, san hám sapa ózgerisleriniń nátiyjesi bolıp tabıladı. Qalıplesiw bir nársege qandayda bir tür beriw, onı turaqlı, tamamlanǵan, belgili bir mólsherge keltiriw degen mánisti bildiredi. Demek qalıplesiw adamnıń shaxs sıpatında kamalǵa kelgenligin ańlatadı.

Hárbir jumstı nátiyjeli orınlaw óndiristegi materiallardıń texnologiyalıq qásiyetlerin biliwden baslanadı. Muǵallimniń pedagogikalıq xızmeti bolsa óndiris materialları hám óndiris texnologiyaları menen hesh qanday uqsası, baylanısı joq birdeyine ósip, ózgerip, rawajlanıp hám qalıplesip baratuǵın oqıwshı shaxsın úyreniwden baslanadı. Muǵallim olardı biliw menen oqıwshınıń ishki dúnyasınıń túsiniwge múmkinshilik tabadı, minez-qulqı hám is-háreketleriniń motivlerin bilip aladı. Oqıwshı shaxsın rawajlandırıw menen qalıplestiriw procesine durıs basshılıq etiw imkániyatına iye boladı, ondaǵı psixikalıq sıpatlardıń, xarakter hám erk qásiyetleriniń tez rawajlanıwına qolaylı jaǵdaylar jaratadı.

3.3. Shaxs rawajlanıwında násil, ortalıq hám tárbiyanıń tutqan orını

Oqıwshı shaxsı kóp faktorlardıń quramalı tásiri hám óz ara háreketi nátiyjesinde rawajlanadı jáne qalıplesedi. Násil, ortalıq, tárbiya, jedelli xızmet hám qarım-qatnas oqıwshı shaxsın rawajlandırıwshı hám qalıplestiriwshı faktorlar esaplanadı. Barlıq obyektiv hám subyektiv, tábiyyi hám jámiyetlik, ishki hám sırtqı, adamlardıń sanasınan, erkinen

gárezli hám gárezsiz, tosattan hám maqsetli tásir etetuǵın faktorlar háreketiniń nátiyjesinde oqıwshı shaxsı qalıpleseı.

Dúnya ilimiy-aǵartıwshılıǵınıń ullı wákili Farabıydıń pikirlerinde shaxstı rawajlandırıw menen qalıplestiriwdegi tiykarǵı faktorlardıń (násil, ortalıq, tárbiya, insan xızmeti hám adamlar menen qarım-qatnasıq) barlıǵı atap ótilgen. Ol tálim-tárbiyanı shaxstıń rawajlanıwı hám qalıplesiwinde tiykarǵı faktori ekenligin kórsetti.

Beruniy, Farabiy, Ibn Sino sıyaqlı Shıǵıstıń ullı oyshıları insanıń kamalǵa jetiwinde násil, ortalıq hám tárbiyanı tń aldı, tárbiyanıń roline ayrıqsha baha berdi.

Ibn Sino balashaxsın rawajlandırıw ushın onı altı jastan baslap mektepke beriwdi másláhát etti. Óz zamanlasları sıyaqlı jetik insandı tárbiyalawda násil, ortalıq hám tárbiyanı tiykarǵı faktorlar dep esapladı.

Oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwında násildiń tutqan ornı. Ata-anadan balalǵa ótetuǵın biologiyalıq ózgesheliklerdi **násil** dep ataw dástúrge aylanǵan. Násil dene hám nerv sisteması ózgeshelikleriniń qalıplesi p, keyingi áwladlarǵa ótiw procesi. Jınıslıq kóbeyiw (órshiw) gezlerinde hárbir jeke túr óziniń áwladındaǵı (urpaǵındaǵı) násillik sıpatlarınıń taratıwshısı, iyesi sıpatında dúnyaǵa shıǵadı. Ayırım násillik belgiler kelesi áwladqa jasırın túrde ótip, onnan keyingi áwladlarda óz kórinislerin tabıwı múmkin. Násillik — bul ózgermelilik. Ol ómir súriw jaǵdayları, sociallıq ortalıq, tálim-tárbiyaǵa baylanıslı áwladtan áwladqa ótken sayın ózgeriske ushırawıda múmkin.

Bala dúnyaǵa ósiw, ózgeriw hám rawajlanıw múmkinshilikleri menen keledi. Usı rawajlanıw derekleri onıń tábiyiy qorı menen támiyinlenedi. Tábiyiy qor eki quramlı bólimnen: ulıwma adamzatlıq tábiyiy dereklerden hám baladenesine jeke tń bolǵan ózgesheliklerden ibarat boladı.

Ulıwma adamzatlıq tábiyiy derekler degende bas miydiń, oraylıq nerv sistemasınıń hám receptor apparatıń (tásirdi

qabil etip alıwshı nerv ushları) dúzilisin túsinemiz. Usı tábiyiy derekler adam balasınıń basqa bir maqluq bolıp ketpesten insan bolıp jetisiwin támiyinleydi.

Balanıń denesine jeke tń bolǵan tábiyiy derekler nerv xızmetiniń ulıwma túrleri menen esitiw, kóriw, dám seziw, teri-seziw, iyis hám háreket analizatorlarınıń (tásirdi qabil etip alıp fiziologiyalıq process bolǵan qozǵalıwdı psixikalıq processke yamasa seziwlerge aylandırıwshı nerv mexanizmleri sisteması) ózgesheliklerinde júzege shıǵadı. Bul jeke tábiyiy dereklerge baylanıslı adam balaları tuwılıwdan, tábiyatınan birdey bolmaydı. Bir ata-anadan tuwılǵan birneshe balalardan ekewi birdey eki balanı taba almaysañ. Klassta otırǵan 30-35 oqıwshı bir-birinen ózgeshe boladı, birin-biri hasla tákirarlamaydı. Usı waqıtqa shekem barlıq tárepten bir-birine áyne uqsas eki adam dúnyaǵa kelmegen.

Tuwılǵan balada tayın xarakter sıpatları, hártúrli xızmetke baylanıslı uqıplıq bolmaydı. Hesh bir unamlı yamasa unamsız qásiyet, uqıplılıq, ata-anadan balalǵa ótpeydi. Bala adam sıpatında ósiw, ózgeriw, rawajlanıw ushın zárúr bolǵan tábiyiy derekler (qorlar) menen dúnyaǵa keledi. Tábiyiy derekler menen tuwılǵan balanıń jeke beyimliliǵı menen uqıplılıqlarınıń rawajlanıwına qolaylı jaǵdaylar dúzip beredi.

Neshe ásirler dawamında jetiliske miydiń, rawajlanǵan qol-barmaqlardıń, turmısqa beyimlesken deneniń ózgeshelikleri násilden násilge ótip kelmekte. Bul ózgeshelikler bunnan keyin jánede jetilisp baradı.

Násil haqqında ilim genetika tárepinen keyingi waqıtları genler násilliktiń iyesi (taratıwshısı) dep dálillendi.

Balalardıń biologiyalıq sıpatlarında qatar ayırmashılıqlar da boladı. Ol ayırmashılıqlar balanıń xarakter qásiyetleri, erk sıpatları, minez-qulıq kónlikpe hám ádetleriniń qalıplesiwine sózsiz tásir etedi. Biraq bunnan shaxs óziniń tábiyiy dereklerin pútkilley gárezli degen juwmaq shıǵarıwǵa bolmaydı. Sebebi, insanıń hasıl mánisin jámiyetlik qatnasıqlar jıyındısı quraydı. İnsan xızmet penen tábiyatqa, jámiyetke tásir

jasaydı, onıń nátiyjesinde ózide ósip, ózgerip, rawajlanıp hám qalıplesip baradı.

Ilim hám turmıs násildin adam balası tágdirin aldınan belgiley almaytuǵının isenimli túrde dálillemekte. Le-kin tábiyat bergen múmkinshilik, biologiyalıq qor adam balasınıń psixikalıq sıpatlarına, onıń kamalǵa keliwine belgili dárejede tásir etedi.

Adam balasına tábiyattan berilgen nerv sistemasınıń iykemligi balanıń oqıwı menen tárbiyalanıwınıń negizi bolıp esaplanadı. Bir ǵana tábiyiy dereklerinń negizinde balada xarakter menen erktiń hártúrli sıpatları rawajlanıwı múmkin. Bir ata-anadan tuwılǵan birdey biologiyalıq qorǵa iye egizek oqıwshılardıń psixikalıq rawajlanıwında jeke ózgeshelikler payda boladı. Sonlıqtan muǵallım-tárbiyashı, ata-ana balanıń jeke biologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alıp onıń nerv sistemasınıń unamlı tárepin rawajlandırıwı, al unamsız jaǵın saplastırıwı lazım.

Psixologlardıń izertlewlerine qaraǵanda oqıwshı temperamentiniń hesh qaysısı shaxsta zárúr bolǵan qásiyetlerdi tárbiyalawǵa kesent bermeydi. Kerisinshe, bir ǵana tábiyiy derek negizinde temperamenttiń hártúrli belgileri rawajlanıwı múmkin.

Balanásilden tayın psixikalıq sıpatlar menen tuwılmaydı. Ol tek ǵana óziniń rawajlanıwına múmkinshilik jaratatuǵın tábiyiy derekler menen dúnyaǵa keledi. Tábiyiy derekler adam balasınıń rawajlanıwınıń zárúr shártlerinen biri. Biraq ol adamnıń psixikalıq qalıplesiwin tolıǵınsha támiyinley almaydı.

Oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwına ortalıqtıń tásiiri. Adam sociallıq turmıs jaǵdayın hám onı qorshap alǵan tábiyattı ortalıq dep ataydı. **Ortalıq** degende sociallıq, tábiyǵıy hám shańaraq ortalıǵı kózde tutıladı. **Sociallıq ortalıq** (jámiyetlik dúzim, turmıstıń materiallıq hám mádeniy jaǵdayı, adamlardıń bir-birine, jámiyetke, miynetke, miynet ónimleri menen miynet qurallarına qatnası, t.b.) hám **tábiyiy ortalıq** (geogra-

fiyalıq jaǵday, hawa rayı, adamdı tábiyattaǵı qorshap alǵan zatlar hám qubılıslar t.b.) oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwı menen qalıplesiwine belgili dárejede tásir kórsetedi. Ortalıqtıń oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwına tárbiyalıq tásiiri jobasız, bir maqsetke qaratılmastan tosattan boladı.

Oqıwshı shaxsı pútkil jámiyetlik turmıs qálpi tásiiri negizinde rawajlanadı hám qalıpleseı. Mektep turmısı, klass hám mektep jámaáti, shańaraq, jámiyetlik shólkemler hám háreketler, mákan-keńes, awıl puxaraları jıyını, ózin-ózi basqarıw uyımları hám basqalar oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwına tásir etedi. Ulıwma ortalıq hám ortalıqtıń kishkene buwınları oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwın óz-ózinen belgiley almaydı. Oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwı onıń ortalıq penen qarım-qatnasınıń qanday dúziliwinen ǵárezli boladı. Ortalıqtıń tásiirin oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwın durıs jolǵa salıp turatuǵın ayrıqsha bir tárbiya quralı dep qarawǵada bolmaydı. Sociallıq hám tábiyiy ortalıq oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwına unamlıda hám unamsızda tásir etiwı múmkin. Mısalı, adamlardıń joqarı ruwxıylıǵı ádep-ikramlıǵı, shańaraqtaǵı bir-birewge sıylasıq oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwına kúshli tásir jasaydı.

Bala tuwılǵanda onda tayın unamlı sıpatlarda, jaramsız qásiyetlerde bolmaydı. Baladaǵı adamgershilikli qásiyetlerdin barlıǵı ol tuwılǵannan keyin ortalıq hám tárbiyanıń tásiiri menen payda bola baslaydı. Balanıń sana-sezimi belgili sociallıq turmıs ortalıǵında rawajlanadı. Kishkene bala dáslep sóylemeydi, miynet etpeydi, júrmeydi t.b. Keyinshelli úlkeygennen soń júredi, sóyleydi, miynet etedi, jámiyetke, tábiyatqa, miynetke, miynet ónimlerine, miynet qurallarına hám adamlarǵa belgili qatnasıqta boladı.

Sociallıq hám tábiyiy ortalıq balanıń ósip, rawajlanıwına tásir ete baslaydı. Bunıń nátiyjesinde bala ıǵallı ráwishte rawajlanadı. Sebebi qolaylı sociallıq hám tábiyiy ortalıqta balanıń tuwma tábiyiy derekleri tez jetiledi. Tuwma tábiyiy derekler tayar uqıplıq emes, uqıplıqtıń rawajlanıwı ushın

zárúr bolğan tuwma múmkinshilik, bolajaq uqıplıqlardıń tuwma tiykarı.

Tuwma derekler oqıwshı denesinde uyıqlap jatadı. Olar óz-ózinin rawajlana bermeydi, olardı oyatıw kerek, oyanıw ushın olarǵa qolaylı jaǵdaylar jaratıw zárúr.

Sociallıq hám tábiyiy ortalıq tuwma dereklerdiń júzege shıǵıwı ushın qolaylı bolıwı múmkin. Qolaylı ortalıq uyıqlap jatırǵan tuwma dereklerdi tez oyatadı. Máselen oqıwshılar turmısta, miynette, oqıwda úlkenlerge elikleydi. Mine usı eliklew tuwma dereklerdi oyatadı. Súwretshiler, muzıkantlar, ónerpazlar tásirinde bolğan oqıwshılarda tuwma derekler erte júzege shıǵatuǵınlıǵı burınnan málim.

Ortalıq baladaǵı tuwma dereklerdiń ósiwi ushın qolaysız bolıwı itimal. Misalı tuwılǵan bala gúńler ortalıǵında ósse ol sózsiz sóylemey qaladı. Qasqırlar balaları menen birge tárbiyalanǵan adam balaları qasqırlar qılıqların iyeley baslaydı. Adamlardıń jaramas qásiyetleri oqıwshılarda kúshli unamsız tásir jasaydı, sonlıqtan olar unamlı sıpatlarǵa qaraganda tez juǵadı. Demek, qolaysız ortalıq oqıwshılardaǵı tábiyiy dereklerdiń uqıplıq sıpatında júzege shıǵıwına kesent beredi, nabit etiwide itimal.

Ózbekstan, Qaraqalpaqstan gárezsizlikti, erkinlikti qolǵa kiritkennen keyin sociallıq ortalıq, xalıqtıń turmıs jaǵdayı túpten ózgermekte. Jaslardıń óz uqıplıqların hám talantın rawajlandırıwǵa barlıq múmkinshilikler jaratılıp berilmekte. Ziyrek, uqıplı oqıwshılar ushın arnawlı mektepler ashılmaqta, olar shet ellerdiń belgili oqıw orınlarına oqıwǵa jiberilmekte. Endilikte hár bir puqaramız dóretiwshilik miynet maydanında ózlerin erkin kórsete aladı, ózleriniń uqıplıqların rawajlandıradı, talantların jetilistiredi.

Xalıq uqıplıq hám talantıń tawsılmas bulaǵı. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikası Konstituciyalarında, xalıq bilimlendiriw Nızamlarında hár bir puqaranıń óz uqıplıqların hám talantın rawajlandırıw xuqıqı berilgen. Onıń ushın

mámleket tárepinen hámme qolaylıqlar tuwdırıladı dep kórsetilgen.

Oqıwshı shaxsın qalıplestiriwde tárbiyanıń áhmiyeti.

Jámiiyet jas áwladtıń kamalǵa jetiwine maqsetke qaratuǵan hám jobalı túrde tálim-tárbiya arqalı tásir jasaydı. Tálim-tárbiya oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwında hám qalıplesiwinde násilge, ortalıqqa salıstırǵanda jetekshi faktor esaplanadı. Sebebi, bala ana tilin jasap turǵan ortalıq tásirinde úyrenip alıwı múmkin. Biraq oqıw, jazıw, ilim-bilimdi tek ǵana oqıw-tárbiya procesinde iyeleydi. Tálim-tárbiya arqalı balanıń tuwma kemshiliklerin úyrenip olardı jetilistiriwge boladı. Tárbiya menen qolaysız ortalıqtıń táhiri nátiyjesinde payda bolǵan unamsız qásiyetlerdi saplastırıp unamlı sıpatlar qalıplestiriledi. Ortalıq oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwına jobasız, maqsetsiz hám tosınnan tásir jasaydı. Al tárbiya bolsa oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwına, qalıplesiwine maqsetli ráwishte, jobalı túrde sistemalı tásir jasaydı. Ortalıq oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwına tosınnan tásir jasap onıń rawajlanıwın sol jasap turǵan ortalıq dárejesine ǵana jetkere aladı. Al tárbiya bolsa keleshekti gózlep iske asırılardı. Tálim-tárbiya procesinde oqıwshı bilim, eplilik, kónlikpeler menen qurallandırılardı, kóz-qarası jetilistiriledi, ulıwma insanıy hám milliy pazıyletler qalıplestiriledi. Bulardıń nátiyjesinde oqıwshı kamalǵa jetisip baradı.

Tárbiya tábiyiy dereklerdi oyatıwda hám olardı rawajlandırıwda úlken áhmiyetke iye. Ayrıqsha qánige bolıw ushın, jeterli tálim-tárbiya alıw zárúr. Úlken talant iyeleriniń ol dárejege jetiwi ushın kóp jıllar qunt penen oqıǵanı málim.

Tálim-tárbiya qolaylı ortalıq penen birge beyimlilik derekleriniń, uqıplıq urıqlarınıń kútá erte oyanıwına járdem beretuǵını kópten belgili. Máselen, V. Mocart 3 jasında muzıka ásbabın shertken, 4 jasında óz betinshe muzıka tarawında miynet jarata baslaǵan. I.E. Repin hám V.A. Serovtı 4 jasında súwretlew óneri salasında dóretiwshilik uqıplıq júzege shıq-

qan. Poeziya tarawında gázzeller dúnyasınıń sultanı Áliysher Nawayıda dóretiwshilik uqıplıq nıshanları erte kóringen.

Oqıwshılarda qosıq aytıwǵa, muzıka shertiwge, súwret salıwǵa, aǵashtan, qaǵazdan, temirden hártúrli buyımlar islewge beyimlilik erte júzege shıǵa baslaydı. Ádebiyatqa, fizikaǵa, matematikaǵa, ximiya-biologiyaǵa hám basqa pánlerge qızıǵıw kózge anıq taslanıp turadı. Olar basqa oqıwshılardıǵa qaraǵanda bul pánlerdi tez hám jeńil ózlestiri p aladı.

Muǵallimler, tárbiyashılar, ata-analar oqıwshılardaǵı usınday beyimlilik dereklerin, uqıplıq nıshanların, bolajaq talant urqanların óz waqtında anıqlap, olardıń rawajlanıwı ushın qolaylı jaǵdaylar jaratıp tálim-tárbiya jumısların dóretiwshilik penen jańasha shólkemlestiriwi lazım.

Jetik, erkin, dóretiwshi shaxs bolıp jetiliwde oqıwshınıń jedelli xızmeti menen qarım qatnasınıń áhmiyeti. Oqıwshınıń jetik, erkin, dóretiwshi shaxs bolıp kamalǵa keliwi tek násil, ortalıq, tárbiyaǵa baylanıslı bolmastan onıń jedelli xızmeti hám jedelli qarım-qatnasına da baylanıslı boladı. Hátte tálim-tárbiya kóp tárepten oqıwshınıń jedelli xızmeti hám qarım-qatnasınan gárezli. Sebebi, oqıwshınıń fizikalıq hám psixikalıq jaqtan ilǵallı rawajlanıwı, zat hám qubılıslardıń qásiyetlerin intalı bilip alıwı hám olar menen islew ádislerin sheber ózlestiriwi jedelli xızmet penen qarım-qatnasıq procesinde iske asadı.

Psixologiya hám pedagogika ilimlerinde jaqın jıllarǵa shekem bala xızmetin: oyın, oqıw hám miynet dep úsh túrge bólip keldi, al balanıń jedelliginiń áhmiyeti derlik inabatqa alına bermedi.

Oqıwshınıń biliw jedelligi aqıl-oyınıń rawajlanıwına, alǵan teoriyalıq bilimlerin oqıtıw procesinde hám turmısta dóretiwshilik penen qollawına, hártúrli mashqalalı tapsırma-lardı orınlawǵa járdem beredi.

Oqıwshınıń miynet jedelligi onı keleshekтеgi jámiyetlik turmısqa hám miynetke ámeliy jáne psixologiyalıq jaqtan tayarlaydı.

Oqıwshınıń jámiyetlik siyasiy jedelligi onı mektep, Kamalat jaslar jámiyetlik háreketi hám oqıwshılar komiteti jumıslarında, klasstan hám mektepten tis islerde belsendilik kórsetiwge jollaydı.

Qarım-qatnas, biliw, miynet hám jámiyetlik-siyasiy jedellik oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwına hám qalıplesiwine kúshli tásir jasaydı. Sonıń ushın oqıwshınıń xızmeti hám jedelli qarım-qatnası biziń milliy pedagogikamızda bash máselelerden birine aylandı.

Oqıwshınıń rawajlanıwı hám qalıplesiwi kúta quramalı process bolıp ósiw, ózgeriwdiń uzaq jolların basıp ótedi. Oqıwshınıń jedelligi ózin qorshap alǵan zat hám qubılıslarǵa tásir jasawda, miynette, oqıwda, turmısta hám qarım-qatnasta júzege shıǵadı. Baslawısh klass oqıwshılarınıń jedelligi jańa miynet túrin úyreniw hám onıń nátiyjesin kóriw menen baylanıslı boladı. Óspirimler hám úlken mektep jasındaǵı oqıwshılardıń jedelligi adamlar menen qarım-qatnasıqta, xızmette, oqıwda, turmısta, ózin-ózi tárbiyalawda, ózinshe oqıp bilim alıwda kórinedi. Xızmet hám qarım-qatnasıqtıń qatnasıwshıları, sonıń ishinde oqıwshı onıń gá subyekti, gá obykti xızmetin atqaradı. Oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwı hám qalıplesiwinde tiykarınan óziniń jedelli xızmeti hám qarım-qatnasın maqsetli túrde shólkemlestiriw oǵırı áhmiyetli. Oqıwshınıń hártúrli jedelli xızmeti hám qarım-qatnası onıń erkin, jetik, dóretiwshi shaxs bolıp kamalǵa jetiwine kúta járdem beredi. Al oqıwshınıń biologiyalıq ózine tán ozgeshelikleri onıń jedelli xızmet etiwine hám qarım-qatnas jasawına úlken múmkinshilikler tuwdıradı.

Oqıtıw hám tárbiya procesinde muǵallım menen oqıwshılar, oqıwshılar menen oqıwshılar, turmısta hám miynette oqıwshı qatarları, kishkeneler hám úlkenler menen hártúrli-tuman qarım-qatnasıqlarǵa túsedı. Qarım-qatnas oqıwshı zárúrliginiń ayrıqsha bir túri. Qarım-qatnas procesinde oqıwshı ózgelерdi úyrenedi hám ózin ańlaydı. Sociallıq tájiriybeni, ulıwma insanıy hám milliy pazıyletlerdi

özlestiredi, ózin shaxs sıpatında seze baslaydı, jámiyetlik turmus qálpine ádetlenedi.

Oqıwshınıń belgili maqsetke qaratılǵan jedelligin rawajlandırıw onıń shaxsın qáliplestiriwdiń bas baǵdarı bolıp tabıladı. Sebebi, jedellik oqıwshınıń tábiyyi derekleriniń, uqıplıq nıshanlarınıń rawajlanıwınıń zárúr shárti esaplanađı. Beyimlilik hám uqıplılıq anıq xızmet procesinde júzege shıǵadı hám qálipleseđi.

Oqıwshınıń násilden alatuǵın tábiyyi derekleri oǵadakóp túrli hám kóp sanlı. Olardıń negizinde qolaylı ortalıqta alıp barılǵan tárbiya hám shólkemlestirilgen miynet procesinde hártúrli uqıplıqlar rawajlanadı, uqıplıq óz náwbetinde talant dárejesine kóteriledi.

Oqıwshı ortalıq, tálim-tárbiya, miynet hám qarım-qatnas tásirine ya unamlı, ya unamsız, qarsılıqlı ya qarsılıqsız qatnasta boladı. Tásirdi túrlishe hám hártúrli muǵdarda, kúshli yaki kúshsiz qabil etedi. Eger oqıwshı óziniń xızmetin súyse, onıń bul tarawdaǵı beyimliliǵı, uqıplıǵı tez hám kúshli túrde júzege shıǵadı hám tez rawajlanadı. Talap, qızıǵıw, mápdarlıq, maqset hámmesi birge qosılıp oqıwshınıń barlıq kúsh-ǵayratın iske qosadı. Sonıń ushın olar oqıwshını xızmetke jollaytuǵın, uqıplıqların jetilistiretuǵın, talantın qáliplestiretuǵın kúsh bolıp xızmet qıladı.

Ózindegi uqıplıqtı rawajlandırıw ushın oqıwshınıń belgili xızmet túrine qızıǵıwı, kásipti háwes etiwı ele jetkiliksiz. Onıń óz ústinde qunt penen islewi úlken áhmiyetke iye boladı. Mısalı Isaak N'yuton oqıwshılıq dáwirinde oqıwǵa uqıpsız, K.S. Stanislavskiy kishkeneliginde saqaw, A.V. Suvorov tuwılǵanda nárenjan, awırıwlı bala bolǵan. Olar óz aldına anıq hám belgili bir maqset qoyıp, tınbay sistemalı miynet etiwı nátiyjesinde N'yuton dúnyanıń belgili fizik alımı, Stanislavskiy rus teatr óneriniń atası, Suvorov bolsa ullı sárkarda dárejesine jetken. Biziń ullı babalarımız Farǵaniy, Farabiy, Beruniy, Xorezmiy, Ibn Sino, Ulıǵbek hám basqalar ózleriniń tınımsız dóretiwshilik

miynetini arqasında dúnya alımları qatarınan múnásip orın iyeledi.

Tárbiya menen rawajlanıwdıń óz ara baylanısı. Oqıwshı shaxsın nátiyjeli qáliplestiriw pedagogtıń tárbiya menen rawajlanıw arasındaqı kútá quramalı baylanısı esapqa alıp tálim-tárbiyanı sheber uyımlastırıwına baylanıslı boladı. Anıq maqsetti gózlep durıs júrgizilgen tárbiya ǵana rawajlanıwdı basqaradı hám tezlestiredi. Demek, oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwı menen qáliplesiwiniń talapqa ılayıqlılıǵı tárbiyadan ǵárezli boladı. Sebebi tárbiya rawajlanıwdan aldın júredi, rawajlanıwdı izine ertedi hám oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwın belgileydi. Sonıń menen birge tárbiya rawajlanıwdan ǵárezli boladı hám oǵan tiykarlanadı, oqıwshınıń rawajlanıw dárejesine súyenedi. Oqıwshınıń anatomiyalıq-fiziologiyalıq hám psixologiyalıq (qabil etiwı, aqıl-oyı, sezimi, yadı, t.b.) sıpatlarınıń rawajlanıwı jańa tárbiyalıq wazıypalardı tabıslı sheshiwge múmkinshilik jaratadı. Álbette tárbiyanıń principleri, wazıypaları, mazmunı, túrleri, quralları, metodları oqıwshı shaxsınıń jetken hám jaqın keleshekte jetetuǵın rawajlanıw dárejesine say bolıwı lazım.

Tárbiya oqıwshı, oqıwshılar toparı hám jámaáti aldına anıq wazıypalar qoysa, olardı sol wazıypalardı orınlawǵa jollasa, jedellikti, óz betinshelikti, dóretiwshilikti támiyinlese, ózin-ózi tárbiyalawǵa hám ózinshe oqıp bilim alıwǵa jigerlendirse oqıwshı shaxsınıń hár tárepleme rawajlanıwı tezlesedi, úylesikli qáliplesiwi sátlı boladı.

Demek násil, ortalıq hám tárbiyanıń birgeliktegi tásirini menen jedelli xızmet jáne qarım-qatnas nátiyjesinde oqıwshı shaxs sıpatında kamalǵa jetedi. Oqıwshıdaǵı adamgershilikli qásiyetler hám psixikalıq sıpatlar usınday kompleksli tásirler, ilájlar tiykarında payda boladı, rawajlanadı hám qálipleseđi.

Haqıyqatında tábiyyi dereklerge iye emes (nawqas balalardı esapqa almaǵanda) yamasa tábiyat bergen múmkinshilikleri rawajlanbaytuǵın bala joq. Hesh násege

úyrenbeytuǵın, tárbiyalıq tásirge berilmeytuǵın bala bol-maydı. Hárbir oqıwshını tabıslı tárbiyalasa hám jemisli oqıtsa boladı.

3.4. Shaxs rawajlanıwınıń jas hám psixologiyalıq ózgeshelikleri

Tálim-tárbiyada balalardıń jas hám jeke ózgesheliklerin esapqa alıw tájiriyesi xalıq pedagogıkasınan baslanadı. Ata-babamız insandı: náreste, bala, óspirim, jashıq, jigitlik, egedelik, kekselik dep bir neshe jas dáwirlerine ajıratqan. Hárbir jas dáwirindegi balanıń ósiw, ózgeriw, ruwxıy jetiliw, minez-qulqınıń qalıplesiw ózgesheliklerin baqlaǵan. Balalardı keleshek turmısqa hám miynetke tayarlaǵanda, kásip ónerge hám adamlar menen qarım-qatnasıqqa úyretkende mine usı jas hám jeke ózgesheliklerin qatań esapqa alıp is tutqan.

Biziń ullı pedagoglarımız, alım babalarımız tálim-tárbiya jumıslarında balalardıń jas hám jeke ózgesheliklerin esapqa alıwdıń zárúrligin dúnyada birinshiler qatarında usınıs etken. Máselen, Farabiy bilimdi jaslarǵa kishkeneliginen úyretiwge keńes berdi. Tálim-tárbiyanı baslamastan aldın olardıń jas hám jeke ózgesheliklerin biliwdıń zárúrligin kórsetken. Onı anıqlamay turıp alıp barılǵan tálim-tárbiyanıń pútkil nátiyjesiz bolatuǵınlıǵın qayta-qayta eskertken. Beruniy hár xalıqtıń ózine say oqıtıw usılları, jolları, metodları barlıǵın kórsetip oqıtıw sistemasın álipbeden baslawdı abzal esapladı. Adamdı tábiyattıń bir bólegi sıpatında qarap tálim-tárbiya bala tábiyatına muwapıq bolıwın qatar miynetlerinde bayan etti. Ibn Sino balanıń jas ózgesheliklerin esapqa alıp onı altı jastan baslap mektepke beriwdi másláhát etti. Ibn Sino, Farabiy hám Beruniy sıyaqlı oyshıl alımlar tálim-tárbiyanı baslawdan aldın balanıń jas hám jeke ózgesheliklerin úyreniwdi zárúr dep esapladı. Ulúgbek sa-baqlıqlardı dúzgende balalardıń jas ózgesheliklerine kúta díqqat awdarıw kerekligin esletti.

Oqıwshılardıń jas, jeke ózgesheliklerin hám múmkinshiliklerin esapqa alıw biziń milliy pedagogikamızdıń tiykarǵı principińnen biri.

Hárbir jas dáwirinde balanıń anatomiyalıq-fiziologiyalıq, psixologiyalıq hám minez-qulqınıń rawajlanıwı ózgeshe boladı.

Psixologiyalıq hám medicinalıq izertlewdiń nátiyjesinde hártúrli jas dáwirlerdegi ul hám qız balalardıń boyǵa ósiwi, awırlıǵı, kókirek qápesiniń sheńberi, ókpe sıyımlıǵı, dene sáykesligi, bulshıq etleri boyınsha qatar san kórsetkishleri anıqlanǵan. Usı maǵlıwmatlar negizinde balalardıń fizikalıq rawajlanıwınıń tómendegi ayırım nızamlıqları ashılǵan. Bala kishi jasta fizikalıq jaqtan tez hám jedel rawajlanadı, al úlkeygen sayın rawajlanıw tezligi páseyedi. Onıń fizikalıq rawajlanıwı bir tegis bolmay bir dáwirde tez, basqa dáwirde áste boladı. Bala denesiniń hárbir organı bir tegis, lekin, sáykessiz jetilisedi. Rawajlanıwdıń bir basqıshı rawajlanıwdıń sapa jaǵınan pútkilley basqasha jańa basqıshın tayarlaydı. Hárbir jas dáwirinde oqıwshılarda sensorlıq (seziw, qabil etiw) aqlıy hám emociyalıq processler ózgeshe keshedi.

Rawajlanıw basqıshlarınıń mazmunı da hárbir jámiyetlik-tariyxıy dáwirde birdey bolmaydı. Házirgi zamandaǵı balalarda burınǵı dáwirdegi teńleslerine salıstırǵanda rawajlanıwdıń tezlesiw qubılısı bayqalmaqta. Bul qubılıs psixologiyada **akseleraciya** procesi dep ataladı.

Hárbir jas dáwirinde tábiyiy dereklerge, turmıs jaǵdaylarına, tárbiyaǵa, miynetke hám adamlarǵa qatnasına baylanıslı oqıwshılarda jas jáne jeke ózgeshelikler, jańa rawajlanıw múmkinshilikleri payda boladı. Tálim-tárbiya jumıslarınıń sátli hám sátsiz, sapalı hám sapasız, nátiyjeli hám nátiyjesiz bolıwı oqıwshılardıń mine usı jas hám jeke ózgesheliklerin biliwden hám onı qatań esapqa alıwdan gárezli boladı.

Keyingi jılları pedagogikalıq psixologiyada, biziń milliy pedagogikamızda balalar menen oqıwshılardıń jas dáwirlerin tómendegishe bóliw dástúrge aylanbaqta.

Mektepke shekemgi jas. Mektepke shekemgi jas dáwiri 3 jastan 6-7 jasqa deyingi balalardı óz ishine aladı. Al, ilimde bolsa 3-6 (7) jaslar aralıǵın mektepke shekemgi jas dep qabıllaw dástúrge enip ketken. Bul dáwirde balalardıń rawajlanıwı kútá tez bolǵanlıqtan oǵan ulıwma sıpatlama beriwde ańsat emes.

Bala tuwılǵan waqtında júdá hálsiz boladı. Kóp uyqlaydı. Kem-kemnen óz anasın tanıtuǵın boladı, áwildeydi, küledi, bir jasqa shamalasqanda sóylewge háreket ete baslaydı. Olardıń skleti qatayıp, bulshıq etleri rawajlanadı.

Bala eki jasta sóleydi. Úsh jasar bala ózin qorshaǵan zat hám qubılıslardı ayıra baslaydı. Onıń psixologiyalıq rawajlanıwında sóz, sóylew ayrıqsha orın iyeleydi, qatnas quralı xızmetin atqaradı. Zatlardı menen qubılıslardıń sırtqı kórinisi olardıń dıqqatın ózine kúshli tartadı. Keyin áste-aqırın anıq nárselerge dıqqat awdarıwǵa úyrenedi. Ertekke qızıǵadı, onı uyıp tuńlaydı. Mashina, quwırshaq, texnika, hártúrlı ásbap-úskenerler menen oynadı unatadı. Zatlardıń úlken— kishkeneligin, túri-túsin, qattı jumsaqlıǵın ayıradı, súwretlerge qarap sóylep beredi.

Balada 4-5 jasta aldına maqset qoymay, yadlaw menen bir qatarda maqset qoyıp yadlaw rawajlanadı. Sóylewi rawajlanbaǵanlıqtan, sóz qorı azlıqtan balanıń oylawı olarǵa súyene almaydı. Sonlıqtan bala ózin qorshap alǵan zatlardı hám qubılıslardı biliwde kórip qabıl etiwge, seziwge tiykarlandı.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalar hár bir nárseni biliwge oǵada qumar keledi, hár qanday islerge jedelli kirisedi. Zatlardı salıstıradı, bunıń nátiyjesinde olar kóp zatlardıń qásiyetlerin, ózgesheliklerin bilip aladı.

Balalarda mánisin túsiniw oylawdıń dáslepki belgileri kórine baslaydı. Oylaw hám sóylew ekewi bir-birine baylanıslı rawajlanadı. Ózin qorshap alǵan bolmıstı baqlaw menen olardıń barlıǵın bilip alıwǵa háreket etedi, ózinshe

túsiniwge hám ózinshe túsindiriwge umtıladı. Biraq olardıń baqlaw tájiriybesi az bolǵanlıqtan pikir bayan etiwde haqıyqatlıqtı buzıp kórsetiwı múmkin.

Turmıs hám miynet tájiriybesi, tárbiya tásiiri menen mektepke shekemgi balalarda ádep-ikramlıq, eleslew, sezim, ápiwayı minez-qulıq ólshemleri qalıplese baslaydı. Ata-analar, tárbiyashılar sóz arqalı balalarda ádep-ikramlıq qásiyetlerdi qalıplestiriwge jedelli kirisedi. Bala olardı esitedi, tákirarlaydı, hátte óz quwırshaqların sonday etip «tárbiyalawǵa» umtıladı. Biraq ol ádep-ikramlıq qásiyetler izbe-iz, kóp ret shınıqtırıp barılmaǵanlıqtan balanıń minez-qulıq ádetine aylanbaydı. Sonlıqtan balanıń turmısın, miynetin hám adamlar menen qarım-qatnasın, ádep-ikramlıq tárbiya kózqarasın sistemalı, durıs, sheber hám maqsetli ráwishte shólkemlestiriw zárúr.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalar xızmetiniń eń basım túrlerinen biri — oyın bolıp tabıladı. **Oyın** — adam xızmetiniń tariyxıy qalıplesken, rawajlanıwdıń balalıq dáwirine tán bolǵan arnawlı túri. Oyınınıń nátiyjesinde balalar úlkenlerdiń is-háreketlerin, qatnasların sawlelendiredi, dúnya tanıwǵa umtıladı, aqıl, ádep-ikramlılıq hám fizikalıq jaqtan rawajlanıp baradı. Oyın procesinde balanıń barlıq ózgeshelikleri júzege shıǵadı, barlıq qásiyetleri rawajlanadı. Oyında bala qıyalındaǵı nárselerdi de hám haqıyqıy nárselerdi de umıtıp qoyadı, sebebi olarda tásirge beriliw kúshli ótedi, minez-qulqında sezimtalılıq basım keledi.

Balalar oyını kem-kemnen balalardıń úy miynetine qarayı rawajlanadı, 3-4 jastaǵı balalar óz-ózine xızmet etiw miynetini menen shuǵıllanadı, 5-6 jastaǵı balalar úydi tazalawǵa, ta-wıqlarına dán salıwǵa, güllerdi kútiwge, úy dáskelerin ornına qoyıwda ata-anasına járdem beredi.

Úyde, balalar baqshasında, sóylew, otırıw, júriw, adamlar menen qarım-qatnasıw islew ádebi qalıplesedi, eslew rawajlanadı, qızıǵıwı hám dıqqatı ádewir turaqlasadı, mektepke barıp oqıwdı asıǵıshq penen kútip júredi. Geyparaları óz

betinshe gazeta jurnallarga qarap otirip hâriplerdiñ elementlerinde jazip úyrene baslaydı.

Kishi mektep jası. Kishi mektep jasına 6 (7)-10 (11) jastağı 1-4 klass oqıwshıları kiredi. Baslawısh klass oqıwshılarınıñ anatomiyalıq-fiziologiyalıq rawajlanıwı qatar ózgesheliklerge iye. 6-7 jastağı oqıwshılarda basınıñ súyeklesiwi tiykarınan tamamlanadı, skletiniñ bekkemleniwi dawam etedi. Qol, ayaq, omırtqa, jaq-bastıñ súyeklesiwi hám rawajlanıwı kúsheyedi.

Balalardıñ bulshıq etleri tez ósedi, kólemi artadı, kúshi kóbeyedi. Sonlıqtan olar oğada háreketsheñ, juwırıwğa, sekiriwge, órmelewge qushtar boladı. Kóp waqıt bir túrli turıwğa yaki otırıwğa shıdamaydı, bir qıylı oqıw jumısınan tez zerigip qaladı.

1—4 klass oqıwshılarınıñ psixikası menen biliw xızmetinde de qatar ózgerisler boladı. Miyiniñ rawajlanıwı nerv xızmetiniñ jetilisiwine kúshli tásir jasadı. Bas miyi awırılıqqa artadı, nerv kletkaları arasındaqı baylanıslar ózgeredi. 10—11 jaslarda bas miyiniñ awırılıǵı 1400-1500 grammğa jetip úlkenler miyiniñ awırılıǵına jaqınlasadı. Sananıñ minez-qulıq üstinen qadaǵalawı kúsheyedi, erki rawajlana baslaydı, toqtalıw procesi jedellesedi, sonda da burınǵısha qozǵalıw procesi ústin turadı. Nerv-psixikanıñ jigerli rawajlanıwı, kúshli tásirsheñligi hám háreketsheñligi, sırtqı tásirlerge beriliwsheñligi olardı tez sharshatadı. Bul jaǵday oqıwshılardıñ jumıs túrlerin tez-tez ózgeritip, psixikasın ıqtıyarlawdı talap etedi.

Kishi mektep jasındağı oqıwshılardıñ psixikası hám biliw uqıplıqları tálim-tárbiya procesinde jetilisiw baradı. Erksiz dıqqatqa qaraǵanda erkli dıqqat kúsheyedi. Degen menen olar bir zatqa dıqqatın kóbirek toplap tura almaydı, dıqqatı dárhal basqa jaqqa ózgeredi. Zat hám qubılıslardı qabil etkende olardıñ uqsaslıqların, ayırmashılıqların kórsetiwde qıynaladı, tiykarǵı belgilerin kórsetiwdiñ ornına ekinshi dárejeli belgilerine dıqqat awdaradı. Abstrakt oylawğa qaraǵanda olarda anıq oylaw basım keledi. Anıq oylawdı ra-

wajlandırıw arqalı abstrakt oylawdı rawajlandırıwğa erisiledi. Sóz hám abstrakt oylaw menen baylanıslı ekinshi signal sisteması tez rawajlanıp baradı. Eleslewler, túsiniqler payda boladı, oqıw materialların bóleklerge bóliwge, salıstırıwğa, juwmaq shıǵarıwğa, úyrenilgen zatlar hám qubılıslardı ulıwmalastırıwğa úyretiledi.

Baslawısh klass oqıwshılarında mexanikalıq yadlaw (mánisine túsinsten yadlaw) mánisine túsiniw yadlawğa qaraǵanda ústin keledi, olar abstrakt túsiniqlerdi yadlawda qıynaladı. Materiallardı bólimlerge bólip bas mäseleni tabıwda, yadlawdı qáytip shólkemlestiriwde tájiriyesi jetispeydi. Sonlıqtan oqıwshılar logikalıq oylawdan mexanikalıq oylawdı artıqmash kóredi. Nátiyjede ayırım oqıwshılarda sabaqtan úlgermek sıyaqlı jaǵdaylar kelip shıǵadı. Erk sıpatları ele rawajlanbaǵanlıqtan qıyınshılıqtı jeñiwde ázzilik qıladı. Qızıq emes materiallardı úyreniwde kóp kúsh sarp etedi, dıqqatı tez ózgeredi.

Bul jastağı oqıwshılarda oqıw miyneti birinshi, al onıñ miyneti ekinshi orınǵa ótedi. Ámeliy jumus penen shuǵıllanadı, jámiyetlik paydalı miynetke qatnasadı, óz-ózine xızmet etedi, ónimli miynetniñ áhmiyetin anlap baslaydı. Úlkenlerge miynette kómek beredi, hártúrli baslamalar kóteredi, ápiwayı miynet islew eplilik hám kónlikpelerin iyelewge umtiladı.

Ruwxiyılıq — ádep-ikramlıq hám estetikalıq tárbiya tarawların rawajlandırıwda da olarda alǵa ilgerilew kózge anıq taslanıp turadı. Úlgili minez-qulıqlı bolıwğa, jaqsı oqıwshı ataǵın alıwğa, ornın taza tutıwğa, klasstı azada saqlawğa, sulıw kiyiniwge umtiladı, gózzallıqqa qızıǵadı. Zatlarga, hádiyselerge, adamlarǵa qatnasıq jasawda hám baha beriwde kórgenlerine, esitkenlerine, oqıǵanlarına, ata-anasınıñ ásirese muǵallimniñ aytqanına súyenedi. Muǵallimdi dúnyada eñ dana, bilgir adam dep esaplaydı. Ata-anasınıñ aytqanın orınlamasada da «Muǵallım tapsırdı» dep onıñ talabın bulıtpay orınlawğa umtiladı. Minez-qulqı oğada sezimtalı keledi, kúlip otırıp jılap, jılap otırıp kúlip te jiberedi. Tásirge kúshli berile-

di, qızıqqan nársesine erisiwge kúsh saladı, tez ókpelesedi, tez jarasadı. Basqalardıń minez-qulqın qatań baqlaǵısh hám bahalaǵısh keledi. Lekin óziniń minez-qulqın bahalawda basqalardıń xarakterinde ushırasqan qáte-kemshiliklerdi sezbeydi. Sonıń ushın olar ózlerin jaqsı oqıwshılar qatarına kiritedi. Basqa oqıwshılar qaǵıydanı sál-pál buzsa sol waqıtta muǵallıme shaǵım jasaydı.

1—4 klass oqıwshıları qıyalpaz boladı. Aqılǵa uǵras kelmeytuǵın nárselerdi oylap tabadı, qızıq etip aytaman dep ótirikti qosıp ta jiberedi, biraq onıń shın ekenine ózi de gúmanlanbaydı.

Baslawısh klass oqıwshılarınıń kópshiligi óziniń nársesi, basqanıń zatı, mámlekettiń mülki tuwralı durıs túsiniklerge iye. Biraq ayırım oqıwshılar tawıp alǵan zattı iyeginiki emes tawıp alǵandiki dep dawa qıladı. Iyesine qaytarıwdı talap etseń «aǵama aytıp beremen» dep qorqıtadı. Mektep mülkin qayjerde turıwına qarap muǵallımdiki, direktordiki dep biledi.

Balalardı birinshi klassqa qabıl etkende olardıń fizikalıq hám psixikalıq rawajlanıwın, oqıwǵa tayarlıq dárejesin, densawlıǵın, sóz qorların qatań esapqa alıw kerek. Bul máselede psixologiyalıq-pedagogikalıq diagnostikalıq oraylar úlken járdem etiwı múmkin. Sebebi rawajlanıwı hám tayarlıǵı hártúrli dárejedege oqıwshılar bir klassqa qabıl etilse, birinshiden muǵallım oqıtıwda qıynaladı, ekinshiden oqıwǵa, jazıwǵa, esapqa úyrenip kelgen oqıwshılar sabaqta qurı qarap otıradı, oqıwda juwapkersizlikke úyrenedi, basqalarǵa kesent keltiredi. úshinshiden basqa oqıwshılar alań boladı, olarda bos otırǵısı, oynaǵısı keledi, tórtinshiden muǵallım tálim-tárbiyanı ya joqarı, ya tómen, kóbinese orta dárejede alıp barıwǵa májbúr boladı.

Ádette, birinshi klassta oqıw 30-35 minut bolǵanı maqul. Óytkeni keshe ǵana mektepke tayarlıq toparlardan, kimi úyden kelgen balalar sanaladı. Olar klass turmısına, mektep rejimine kónligiwı kerek. Sonıń ushın muǵallım álpayım,

xosh minezli, keń peyilli, oqıwshılarǵa mehribanlıq penen ǵamxorlıqta kútá itibarlı bolıwı dárkar.

Baslawısh klass oqıwshıları adamlarǵa úyirsek, úlkenlerge isenimpaz, shad kewilli, elikleǵısh, dóretiwshilikke be-yim keledi. Olardaǵı bul sıpatlar muǵallım, ata-ana hám basqalardıń órnekleri menen qollap quwatlanadı. Anatomiyalıq-fiziologiyalıq, psixologiyalıq jaqtan, biliw uqıplıǵın hám minez-qulqın ılǵallı rawajlandırıwda baslawısh klass oqıwshılarınıń mekteptegi tálim-tárbiya jumısların, turmısın, miynetin hám minez-qulqın durıs shólkemlestiriw birinshi dárejeli áhmiyetke iye boladı.

Orta mektep jası. Orta mektep (óspirim) jası 10 (11) — 15 (16) jastaǵı 5-9 klass oqıwshıları esaplanadı. Óspirim jasın ótiw dáwiri dep te ataydı, sebebi olar ya bala ya úlken adam emes, yarım bala, yarım jaslıq kelbetinde boladı. Óspirim jasındaǵı oqıwshılardıń anatomiyalıq-fiziologiyalıq rawajlanıwı kútá tez boladı, lekin bir tegis ótpeydi. Jınıs organlarınıń rawajlanıwı sebepli bul jaǵday jánede quramalasadı. Jınıs organlarınıń jetilisiwi qızlarda 11-12, al ul balalarda 12-13 jastan baslanadı. Deneniń ósiwi tezlesedi, zat almasıw kúsheyedi, fizikalıq jaqtan rawajlanıwda teńsizlik payda bolıp qolayaqları tez ósedi, gewdeniń rawajlanıwı bir qansha artta qaladı, wadırlap sóyleydi, awdańlap júredi. Boyǵa ósiwi geyde tezlesedi, geyde ástelesedi. Sonlıqtan óspirimlerdiń fizikalıq kúshi anaǵurlım artadı. Júrek-qan tamırlarında aytarlıqtay sáykessizlik bayqaladı. Júrek tez ósedi, qan tamırlarınıń rawajlanıwı biraz artta qaladı. Bunıń nátiyjesinde óspirimlerdiń qan basımı artadı, bası awıradı. Olar shaqqan, kútá háreketseń, xızmetke qumar, miynet islewge intalı, jarısıwǵa beyim, awır júkti kóteriwden qorıqpaydı (geyde mayıp bolıp ta qaladı). Qatarları menen bákilesedi, erezisedi, qarsılasadı, óziniń jeke pikirine iye bolıwǵa umtıladı, qızıq waqıyalı kitaplardı oqıwǵa qumar boladı.

Orta mektep jasındaǵı oqıwshılardıń biliw xızmetinde de úlken ózgerisler payda boladı. Ishki sekreciya organlarınıń islep shıǵarǵan gormonlarınıń qanǵa aralasıwı ómir súriw uqıplıǵın gá arttıradı, gá páseytedi, issheńlikti hám energıyanı yaqı kóteredi, yaqı tómenletedi, ruwxın, keypiyatın yamasa jaqsılaydı yamasa buzadı. Keypi qashqanda, kúshi azayǵanda, sharshaǵanda óspirimlerde ashıwshaqlıq, qopallıq, ójetlik, oqıwǵa hám miynetke biyparwalıq kelip shıǵıwı múmkin. Sabaqlarǵa barmawı, joldasları menen arazlasıwı, doslarına ókpelewı, úlkenler hám muǵallimler menen qatnasıqta biyádeplik kórsetiwı itimal. Óspirimlerdeń usı hám basqa ózgeshelikleri tálim-tárbiya jumısların sózsiz qıyınlastıradı. Sonıń ushın olardıń nerv sistemasına reyim etiw, ózlerine miyirbanlıq kórsetiw, oqıwda járdem beriw menen birge orınsız eki bahasın qoyıp oqıwǵa intasın sóndirmew kerek. Sonday-aq, mudamı ayırıqsha oqıp júrgen oqıwshılardıǵa da tómen bahanı jeti ólshep bir márte kesip qoyıw lazım.

Óspirim jasındaǵı oqıwshılardıń aqıl-oyınıń rawajlanıwında da ádewir ilgerilew seziledi. Zatlardı hám qubılıslardı baqlaǵanda olardıń baslı ayırmashılıqların, mánisin, sebeplínátiyjeli baylanısların biliwge umtıladı. Usılardıń negizinde olarda qabıl etiw, erikli dıqqat, abstrakt oylaw rawajlanadı, logikalıq yad jetilisedi. Muǵallimlerge kóplep sorawlar beredi, geyde shatastırılǵan sorawlar berip ustazların sınap ta kóredi.

Bul jastaǵı oqıwshılardıń miynetke, jámiyetlik paydalı islerge, jámiyetlik-siyasiy turmısqa, oyınǵa múnásebetlerinde de qatar ózgerisler boladı. Olar ózleriniń kúshlerin miynetke, oyında, turmısta sınap kóriwge umtıladı, kamalat jaslar jámiyetlik háreketi jumıslarına jedelli qatnasadı.

Dúnyaǵa kózqarastıń hám ruwxıylıq-ádep-ikramlıqtıń rawajlanıwında orta mektep jası áhmiyetli dáwir bolıp tabıladı. Olarda milliy ideya, isenim, maqset-murat tez pát penen rawajlana baslaydı. Sanalı ózlestirgen minez-qulıq qádeleriniń óz erki menen orınlawǵa umtıladı. Oqıwshılardıń

jámáátke, qatar-qurbılarına, muǵallimlerge, úlkenlerge, kishilerge hám ózine múnásibeti birdey emes. Degen menen olar jámáátshil keledi, ulıwma mápke umtıladı, birgeliktegi islerge qızıǵadı. Qatar-qurbılarınń pikirin qádirleydi, doslasıwǵa umtıladı, oqıwshılar jámáátinde belgili orındı iyelewge kúsh saladı. Tartıslı máselelerdi sheshiwde geyde muǵallimge emes joldaslarına bolıladı, sorawǵa juwap berealmay qalǵanda olarǵa sıbırlap aytıp otıradı, úyge tapsırmanı orınlay almaǵanda kóshirip alıwǵa beredi.

Sanalı túrde kásip tańlaw 8-klasstan baslanadı. Óspirim jasındaǵı oqıwshılar isbilermen, fermer, bankir, letchik bolıwdı arzuw qıladı. Sanaattaǵı hám awıl xojalıǵındaǵı kásiplerge olar az qızıǵadı. Sonıń ushın olar menen kásipke baǵdarlaw jumısların uyımlastırǵanda hár kásiptiń áhmiyetin ayırıqsha kórsetip hesh bir kásip jaman emes, biraq onı durıs tańlay bil degen juwmaq shıǵarıw kerek.

Orta arnawlı kásip-óner kolledj jası. Orta arnawlı kásip-óner kolledj jası óz ishine 15 (16) – 18 (19) jastaǵı oqıwshılardı qamtıydı. Bul jas dáwirin burın úlken mektep jası dep ataytuǵın edi. Orta arnawlı, kásiplik kolledj jası áyne jaslıq dáwiri. Jaslıq dáwirin jaslıq shaq dep te ataydı. Óytkeni adam balası fizikalıq hám aqılıy jaqtan negizinen usı jasta jetilisedi. Biraq onıń rawajlanıwı bunıń menen toqtap qalmaydı. Fizikalıq rawajlanıwındaǵı óspirimlerde tán bolǵan qarama-qarsılıq hám sáykessizlik joǵala baslaydı. Qol-ayaq hám gewdeniń rawajlanıwındaǵı teńsizlik saplasadı. Kókirek qápesiniń kólemi artadı, dene massası menen júrek kóleminiń arasındaǵı qatnasıq teńlesedi, bulshıq etiniń kúshi kóbeyedi. Fizikalıq issheńlik jetiledi, dawısı, háreketi hám júriwi úlkenlerdikine jaqınlasadı, jınısıy rawajlanıwı derlik toqtaydı, ulıwma ósiwi ástelesedi. Oraylıq nerv sistemasınıń rawajlanıwı toqtaydı, ekinshi signal sisteması joqarı dárejege jetisedi. Ózine iseniw, er júreklilik, xoshkewillilik, sergeklik keleshekten úmitleniw bul jastaǵı oqıwshılardıǵa tán qásiyetke aylanadı.

Jashlıq dáwir dúnyağa kózqarastıń, sana-sezimniń, minez-qulıqtıń, turmısta óz ornın tabıwdıń áyne qáliplesiw dáwiri. 16 jasta olar pasport aladı, 18 jasta saylawğa qatnasadı.

Biliw xızmetinde abstrakt oylawdıń áhmiyeti artadı, zat hám qubılıslardıń mánisin, sebepli-nátıyjeli baylanısların tereń túsiniwge tırısadı, bilimler jıynağı endi bilimler sistemasına aylanadı. Jashlıq shaq barlıq aqıl-oydıń rawajlanıw dáwiri. Sonlıqtan olardıń aqıl-oyında analitikalıq-sintetikalıq xızmet kúsheydi. Ilim, texnika, texnologiya, ekonomika hám mádeniyattağı jańalıqlarğa, oylap tabıwshılıqqa qızıǵadı, hártúrli tarawlardağı bilimlerdi iyelewge umtıladı. Kópshilik oqıwshılarda bilimge qumarlılıq turaqlasadı, olar kóbinese tábiyyı pánlerge qızıǵadı, ilimiy-texnikalıq jańalıqlardıń áhmiyetin tereń túsinedi. Ortahám tómen dárejede oqıtuǵın oqıwshılardıń bilimge qumarlıǵı ele anıq emes, al olardıń geyparaları intasız oqıydı.

Bul jastaǵı oqıwshılardıń yadı óspirimlerge qaraǵanda ádewir jetiliskeń. Olar materialdı qurı yadlap alıwğa qaraǵanda onıń mánisin túsiniwge kóbirek háreket etedi. Sabaqqa tayarlanǵanda teksttiń negizgi mánisin ańlawğa umtıladı, jańa materialdı burınǵı material menen baylanıstırıp úyrenedi. Usı islerdiń nátiyjesinde olarda logikalıq yad-da saqlaw kúshli rawajlanadı. Qıyalı ıǵallı túrde jetilisedi, óziniń qıyalın haqıyqatlıq penen salıstırıp kóredi. Barlıq dóretiwshilik islerinde qıyal jedelli qatnasadı. Teoriyalıq oylaw, ayırım pánlerge qızıǵıw, ilimge qumarlılıq qáliplesedi.

Jashlıq dáwirde aqıl-oydıń rawajlanıwı menen bir qatarda sóylew jetilisedi, sóz qorları bayıydı. Ózleriniń pikirin anıq, mazmunlı, tásirli etip bayan etiwge umtıladı, naqıl-maqallardan, ushırma sózlerden paydalanadı, danıshpanlardıń gáplerinen mısallar keltiredi. Súyikli qosıqlar albomın dúzedi, ózleri de qosıq shıǵarıwǵa, áńgimeler jazıwǵa talaplanadı. Gápleri ilimiy terminler menen bayıydı, hártúrli sózlikler dúzedi. Ayırım oqıwshılar sóylegende bir neshe tillerdi aralastırıp shubarlap sóylewdi maba kóredi.

Adamlar, qatar-qurbıları menen keń túrde qarım-qatnasıq jasaw bul jastaǵı oqıwshılardıń turmıs talabına aylanadı. Olar oqıwshılar jámaátine hártúrli múnásibette boladı, túrli-túrli jámiyetlik wazıypalardı orınlaydı, mektep belsendilerin basqaradı, balalar menen óspirimlerge qáwenderlik isleydi. Oqıwshılar jámaátine, qatar-qurbılarına, muǵallimlerge, úlkenlerge sın kóz benen qaraydı, talapshańlıǵı artadı. Óziniń pikirin ótkeriwge umtıladı, doslıqtı qádirleydi. Hújdanlılıq, ras sózlilik, mehribanlıq, wádege opadarlıq olardıń arasındaǵı doslıqtı jánede bek-kemleydi.

Birinshi taza muhabbat sezimi usı jasta payda boladı hám ol adam balasınıń pútkil ómirinde óshpes iz qaldıradı. Olar ózleriniń muhabbat sezimlerinden uyalıp adamlar arasında qısınıp-qımırılıp, terlep-tepship júredi, unap qalǵan qızına ashıqlıq xat jazadı. Qızlar bolsa jaqsı kórgen jigitin sırtınan baqlap ózine paylap qoyadı, biraq onı eń jaqın dostına aytpasa basqalardan kútá sır saqlaydı. Klass basshıları, muǵallimler oqıwshılardı muhabbatta, ashıqlıqta ayıplawdan, xatların tawıp alıp olardı masqaralawdan awlaq bolıwı tiyis. Sebebi jaslardıń súyiwi hám súysiniwi nızamlı qubılıs. Sonlıqtan jınıs tárbiyasında jaslarǵa durıs baǵdar, paydalı másláhátler beriw kerek.

Jashlıq dáwirindegi oqıwshılar jańalıqqa qattı qızıǵadı, maqsetke umtıladı, batıl hám turaqlı keledi, ózbetinshelikti unatadı, baslama kóteriwge beyim boladı, basqalarǵa hám ózine sın kóz benen qaraydı, ózin-ózi tárbiyalawğa umtıladı. Olar kórkem ónerdi úyreniwge, kórkem ádebiyattı oqıwǵa, televizor kóriwge, teatrǵa barıwǵa, oyın oynawǵa, dene tárbiyası hám sport penen shuǵıllanıwǵa umtıladı. Geypara oqıwshılar shet ellerden tarqan shawqımlı namalardı, ala shubar kiyimlerdi unatadı hám olarǵa elikleydi.

Oqıw-tárbiya jumısları jashlıq dáwirindegi oqıwshılardıń ruwxıy, ádep-ikramlıq jaqtan qáliplesiwine kúshli tásir

jasaydı. Usı jas dáwirinde ádep-ikramlıq bilim hám turmıs tájiriybesi negizinde ádep-ikramlıq kózqaras, miynette, turmısta hám minez-qulıqta bassılıqqa alatuǵın qaǵıydalar payda boladı. Mektepte kamalat jaslar jámiyetlik háreketiniń jumısın durıs shólkemlestiriw, tárbiyalıq jumıslarınıń mazmunlı, qızıqlı hám hártúrli bolıp ótiwi, pikir talası menen oqıwshılar konferenciyaalarınń anıq maqsetti gózlep shólkemlestiriliwi ruwxıy-ádep-ikramlıq tárbiyanıń tásirshenligin arttıradı. Kerisinshe, tárbiyanıń sapasızlıǵı ayırım oqıwshılardı joldan adastıradı, reketir toparlarına, diniy ekstremizm háreketlerine qosılıp ketiwge sebepshi boladı.

Jaslıq dáwirde sananıń jetilisiwi erk sıpatlarınń qáliplesiwine úlken tásir etedi. Eger olar aldına oqıwda, miynette, turmısta, jámiyetlik islerde anıq maqset qoysa onı orınlawǵa bilim, tájiriybesin hám kúsh jigerin, barınsha jumısaydı. Ushırasqan qıyınshılıqlardı jeńiwde turaqlılıq kórsetedi, ózin-ózi tárbiyalaw jaslıq shaqtıń ayrıqsha bir belgisi. Olar ózleriniń ómir jolı, minez-qulqı ushın kewline jaǵatuǵın úlgi, ideal izleydi.

Ózin-ózi tekseriw qadaǵalaw ushın sorawlar, máseleler.

1. Shaxs dep nege aytamız?
2. Rawajlanıw degenimiz ne?
3. Siz qáliplesiw degendi qanday túsinesiz?
4. Oraylıq Aziya oyshıları shaxstı qáliplestiriw faktorları haqqında qanday pikirler bildirgen?
5. Oqıwshı shaxsınıń rawajlanıwına qanday faktorlar tásir jasaydı?
6. Násil dep nege aytamız?
7. Ortalıq túsiniǵiniń mánisin aytıp berin.
8. Ne ushın bir ata-anadan jeke hátte egiz tuwılǵan balalar birbirine uqsamaydı, bir-birinen ózgeshe boladı?
9. Bir shańaraqtatuwılıp ósken, bir muǵallimniń qolında tálim-tárbiya alǵan oqıwshılardıń birewleri ayrıqsha oqıydı, ádepli, al ekinshi birewleri tómen oqıydı, tártipsiz. Ne ushın bunday?

10. Ayırım adamlarda uqıplıq hám talant erte, geyparalarında orta jasta, úshinshi birewlerde úlken jastajüzege shıǵadı. Siz bunıń sebebi nege baylanıslı dep oylaysız?
11. Xalqımızda «Jaqsıdan jaman tuwıladı ıssı nanga alǵısız, jamanan jaqsı tuwadı adam aytsa nangısız» «Atasın kór de quda bol, enesin kór de qızın al» degen danalıq bar. Siz bul haqqında ne aytasız?
12. Respublikamız jasları arasında az da bolsa hártúrli jinayat islewshiler ushırasıp tur. Olardıń kelip shıǵıw sebeplerin hárkim hártúrli boljaydı. Birewler bazar qatnasınan, ekinshi birewler nızamnıń, jazanıń boshlıǵınan, úshinshi birewler qımbatshılıqtan, tórtinshi birewler tárbiyadan, besinshi birewler násilden, basqalar jasap turǵan ortalıqtan kóredi. Sizińshe bunıń anıq juwabı qanday boladı?
13. Shańaraq ortalıǵınıń balatárbiyasına táhiri degen temada atanalar jıynalıсында shıǵıp sóylewge tayarlanıń.
14. Kishi mektep jasındaǵı oqıwshılardıń rawajlanıwındaǵı qaysı ózgesheliklerdi birinshi náwbette esapqa alıw zárúr dep esaplaysız?
15. Óspirim jasındaǵı oqıwshılardıń rawajlanıwındaǵı tiykarǵı ózgeshelikler nelerden ibarat?
16. Jaslıq dáwirde tiykarǵı belgilerine neler kiredi?
17. Oqıwshılardıń jeke ózgeshelikleri degenimiz ne?
18. Tálim-tárbiya procesinde oqıwshılardıń jas hám jeke ózgesheliklerin esapqa alıwdıń zárúrligin misallar, faktler menen dálillep berin.
19. Bir mekteptiń joqarı klass qızları 8-mart bayramına baǵışlangan úlken koncert baǵdarlamasın kóriwge jıynaladı. Mektep direktori 2 bahası bar qızlarǵa koncertti kóriwge ruxsat etpeydi. Siz bul waqıya haqqında ne aytasız?
20. Ózińiz qálegen bir oqıwshını baqlap oǵan pedagogikalıq-psixologiyalıq sıpatlama jazıp úyrenin.
21. Oqıwshılardıń jas hám jeke ózgesheliklerine baylanıslı másele hám test dúziń, pedagogikalıq jaǵday oylap tabın, olardı ámeliy sabaqta tallawǵa usınıń.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler

1. Shaxs degende kim názerde tutıladı?

A. Hámme adamlar; B. Sociallıq dúzimniń aǵzası bolǵan Adam; C. Jámiyetlik dúzimniń aǵzası bolǵan Adam; D. Sociallıq dúzimniń aǵzası bolǵan sanalı Adam.

2. Adamnıń sociallıq ózgesheliklerin hám sıpatların, sociallıq mánisin qanday uǵım sıpatıladı?

A. Shaxs; B. Individ; C. Adam; D. Náreste.

3. Adamnıń xarakter qásiyetleri, erk sıpatları, temperamenti, uqıplılıǵı hám dóretiwshilik xızmetinde júzege shıǵatuǵın sıpat?

A. Ayrıqshalıq; B. Rawajlanıw; C. Qalıplesiw; D. Ósiw.

4. ... shaxs ózgesheligi menen sıpatınıń san jaǵınan ózgeriwin ańlatadı.

A. Ayrıqshalıq; B. Rawajlanıw; C. Qalıplesiw; D. Ózgeriw.

5. Boyǵa ósiw, awırılıq, ókpeniń sıymılıǵı, deneniń dúzilisi siyaqlılar adamdaǵı ... sıpat ózgerisleri bolıp esaplanadı.

A. Anatomiyalıq-fiziologiyalıq; B. Psixologiyalıq; C. Sociallıq; D. Biologiyalıq.

6. Sóylew, sóz qorı, qabil etiw, dıqqat, yadta saqlaw, oylawdıń ózgesheligi, adamnıń minez-qulqı, is-háreketindegi ózgerisler rawajlanıw belgilerinen sanaladı.

A. Anatomiyalıq-fiziologiyalıq; B. Psixologiyalıq; C. Sociallıq; D. Biologiyalıq.

7. Rawajlanıwdıń ishki kúshlerine, ortalıq hám tárbiyanıń tásiiri nátiyesinde adamnıń sociallıq rawajlanıwı sıpatında jetilisiwine ... deymiz.

A. Qalıplesiw; B. Rawajlanıw; C. Ósiw; D. Sapa ózgerisi.

8. Adamnıń ósiwin, ózgeriwin hám onıń nátiyesinde bir qatar san hám sapa ózgerislerine ushıraǵannıń ... kórsetedi.

A. Qalıplesiw; B. Rawajlanıw; C. San ózgerisi; D. Sapózgerisi.

9. Oqıwshı aqıl oyınıń rawajlanıwına, alǵan bilimlerin turmısta dóretiwshilik penen qollawına, hártúrli mashqalalı tapsırmalardı orınlawǵa járdem beredi

A. Biliw jedelligi; B. Miynet jedelligi; C. Qarım-qatnas jedelligi; D. Jámiyetlik-siyasıy jedelligi.

10. Oqıwshını keleshekтеgi jámiyetlik turmısqa hám miynetke ámeliy jáne psixologiyalıq jaqtan tayarlaydı

A. Biliw jedelligi; B. Miynet jedelligi; C. Qarım-qatnas jedelligi; D. Jámiyetlik-siyasıy jedelligi.

11. Oqıwshını mektep, kamalat jaslar jámiyetlik háreketi, klass-tan hám mektepten tis islerde belsendilik kórsetiwge jollaydı

A. Biliw jedelligi; B. Miynet jedelligi; C. Qarım-qatnas jedelligi; D. Jámiyetlik-siyasıy jedelligi.

12. Oqıwshınıń ózgerdi úyrenip, ózin-ózi ańlap, ózin shaxs sıpatında seze baslap, jámiyetlik turmıs qalıpine ádetleniwi arqalı iske asadı

A. Biliw jedelligi; V. Miynet jedelligi; C. Qarım-qatnas jedelligi; D. Jámiyetlik-siyasıy jedelligi.

13. Oqıwshınıń ózindegi uqıplıqlardı júzege shıǵarıwı nege baylanısh boladı?

A. Tábiyiy dereklerge; B. Iyelegen bilim, eplilik, kónlikpelerine; C. Dúnyaǵa qalıplesken kózqarasına; D. Intalı oqıwına.

14. Oylaw, yadda saqlaw dáwirinde tez rawajlanadı.

A. Gódeklik; B. Mektepke shekemgi jas; C. Baslawısh mektep jasi; D. Óspirimlik hám jaslıq.

15. Bala fizikalıq jaqtan tez hám ıǵallı rawajlanadı.

A. Mektepke shekemgi jasta; B. Baslawısh mektep jasında; C. Orta mektep jasta; D. Óspirimlik jasta.

16. Balada rawajlanıw tezligi qaysı waqıtta páseyedi?

A. Mektepke shekemgi jasta; B. Baslawısh mektep jasında; C. Orta mektep jasta; D. Ulkeygen sayın.

17. Bala neshe jasta sóleydi?

A. Tuwılǵan waqtınan baslap; B. Qırqınan shıqqan soń; C. Bir jasınan baslap; D. Eki jasınan baslap.

18. Kishi mektep jasi oqıwshısında dıqqattı qaysı túri kúsheyedi?

A. Erkli; B. Erksiz; C. Ózgeriwsheń; D. Ózgermeytuǵın.

4-tema. BIR PÚTIN PEDAGOGIKALÍQ PROCESS

Jobası:

Bir pútin pedagogikalıq process túsinigi hám onıń dúzilisi.

Pedagogikalıq processlerdiń nızamlılıqları hám princip-leri.

Pedagogikalıq processte tárbiyanıń áhmiyeti hám maqseti.

Temanıń maqseti:

Pedagogikalıq processler, onıń mazmunın, maqsetin hám bir pútin rawajlanıwshı sistema ekenligin dálillew, pedagogikalıq processlerdiń nızamlılıqları, principleri hám qağıydaları haqqında túsinikler beriw; tálim beriw, rawajlandırıw menen bir qatarda tárbiya pedagogikalıq processlerdiń ajralmas bólegi ekenligi, onıń áhmiyeti hám maqseti haqqında túsiniklerdi studentler sanasına síndiriw arqalı pedagogikalıq processlerdi nátiyjeli shólkemlestiriwge talabalardı baǵdarlaw.

Temanıń wazıypaları:

– pedagogikalıq processlerdiń qurılısındaǵı ózgesheligin hám onıń bir pútin rawajlanıwshı process ekenligin belgilew;

– tálim hám tárbiyada pedagogikalıq processlerdiń nızamlılıqlarına hám principlerine ámel qılıwdıń áhmiyetin belgilew;

– pedagogikalıq processlerde tárbiyanıń tutqan ornın belgilew.

Tayanısh túsinikler: pedagogikalıq process, onıń mazmunı hám áhmiyeti, rawajlandırıwshı sistema, tálim, tárbiya hám rawajlanıw, pedagogikalıq processlerdiń qurılısı, nızamlılıqları, principleri, pedagogikalıq processlerdi basqarıw hám olardıń nátiyjeliligi, tálim procesi – bir pútin rawajlandırıwshı sistema sıpatında, bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlar, tárbiya, tárbiyalıq óz ara qatnaslar.

Temanıń mazmunı:

4.1. Bir pútin pedagogikalıq process túsinigi hám onıń dúzilisi

Pedagogikalıq processlerdiń bir pútinliginiń mazmunın túsiniw ushın dáslep «pedagogikalıq processtiń ózine?» – degen sorawǵa anıqlıq kiritiw zárúrligi tuwıladı. Sebebi, pedagogika iliminde «pedagogikalıq process», «oqıw procesi yamasa oqıw-tárbiya processleri», «bir pútin pedagogikalıq process» sıyaqlı túsinikler qollanıladı. Usılardıń ishinde **pedagogikalıq process** keń mániske iye bolıp, qalǵan túsiniklerdi óz ishine qamtıp aladı. Demek, **pedagogikalıq process** tálim alıwshılardı tálim beriw, olardı tárbiyalaw, qalıplestiriw hám rawajlandırıwǵa qaratılǵan wazıypalardı arnawlı túrde shólkemlestirilgen, bir maqsetke baǵdarlangan pedagog hám tárbiyalanıwshılardıń óz ara bir-birine tásir jasawın bildiredi.

Pedagogikalıq processtiń **subyektleri** tálim beriwshı (tárbiyalawshı) menen tálim alıwshı (tárbiyalanıwshı)lar bolıp, bul istıń nátiyjeli hám sapalı shólkemlestiriliwi bolsa, olardıń aktiv xızmeti menen tikkeley baylanıslı. Sonlıqtanda, pedagogikalıq processler pedagog penen tálim alıwshı (tárbiyalanıwshı)lar tárepinen bir-birine óz ara tásir etiwiniń maqsetin, wazıypaların, formaların, metodların hám kútiletuǵın nátiyjelerin belgileydi.

Pedagogikalıq process – bul tálim hám tárbiya islerin alıp barıwda belgilengen maqsetten baslap nátiyjege erisiwge shekemgi háreketlerde tálim hám tárbiyanıń birligin saqlawdı talap etetuǵın process. Ol bir jerde qatıp qalmaydı hám jámiyettiń talaplarınan kelip shıqqan halda barqulla hárekette boladı. Bunday háreketler pedagogikalıq processlerdiń rawajlanıw deregi bolıp xızmet etedi.

Pedagogikalıq processlerdi rawajlandırıw deregi – bul obyektiv hámde subyektiv xarakterdegi qarama-qarsılıq-

lar sanaladı. Bul degeni pedagogika ilimi, tálım-tárbiya isleri jámiyettegi siyasiy, ekonomikalıq hám sociallıq processlerden arqada qalmawdı bildiredi. Bunday qarama-qarsılıqlar usı künde saqlanıp qalğan, búgingi künde de dawam etpekte hám keleshekte te dawam etedi. Bunday hádiyseler qatarına birneshe mısallardı keltiriwimizge boladı:

– islep shıǵarıw rawajlanbaqta, biraq oǵan qániyge kadr-lar jetispeydi;

– ilim rawajlanbaqta, biraq olardıń ámeliyatqa engiziliw yamasa jaslarǵa jetkerip beriliw xızmet etetuǵın ilimniń sabaqlıqlardıń mazmunına kiritilmewi;

– mektep, oqıtıwshı hám ata-analar tárepinen qoyılıp atırǵan talaplardıń balalardaǵı real imkaniyatlarına say kelmewi;

– oqıw informaciyalarınıń kóbeyiwi menen oqıw-tárbiya processlerindeki imkaniyatlardıń sheklengenligi;

– dóretiwshen shaxsqa bolǵan talaptıń kúsheyiwi, biraq pedagogikalıq processlerdiń balanı bilimler bazası menen qurallandırdıǵı reproductiv mazmun menen sheklengenligi h.t.b.

Bunday mısallardı kóplep keltiriw múmkin, biraq soǵan qaramastan pedagogikalıq processlerde onıń túpkilikli atqaratuǵın xızmetiniń orınlanıwı talap etiledi.

Pedagogikalıq processlerdiń túpkilikli atqaratuǵın xızmetleri – tálım (bilim) beriw, tárbiyalaw hám rawajlandırıw xızmetler bolıp sanaladı.

Bul orında pedagogikalıq processlerde tálım beriw, tárbiyalaw hám rawajlandırıw processlerin bir-biri menen tek ǵana mexanikalıq jaqtan baylanıstırıwdı túsınbewimiz kerek. Bir qaraganda pedagogikalıq processlerdiń bir pütünligi degenimizde tiykarınan tálımdi tárbiyadan hámde tárbiyanı tálımnen ajratıwdıń múmkinshiliginiń bolmawın túsınemiz. Biraq «pedagogikalıq processlerdiń bir pütünligi» júdá keń, kóp qırılı process hám quramalı rawajlanıp baratuǵın sistema bolıp tabıladı.

«Process» túsiniǵı latin tilinen alınıp, «processus» – «háreket», «qozǵalı» degen mánilerdi bildiredi. Ol waqt boyınsha obyektler jaǵdaylarınıń maqsetke qaratılǵanlıǵın, olardı belgili bir izbe-izlikte óz ara baylanıstırıp hám almastırıp bariwdı shólkemlestiriw teoriiyası sanaladı. Jámiyetimizde ilim, pán, texnika, texnologiyalar rawajlanıp barar eken, demek usıǵan sáykes túrde bilimlendiriw sisteması da hárekette, qozǵalısta bolıwı kerek. Bilimlendiriw sistemasınıń mazmunın bolsa sol sistemaniń ishinde háreketlenetuǵın pedagogikalıq processler quraydı. Egerde bul processler bir pütün halda, birin ekinshisi tolıqtırıp barmasa, tálım hám tárbiya islerin sapalı shólkemlestiriwdegi qarama-qarsılıqlar jeńip ótilmese, óz ara tásir etetuǵın kúshler (tálım alıwshı hám tálım beriwshı) birlespepe hár tárepleme rawajlanǵan kámil shaxsti qalıplestiriwge qaratılǵan ullı maqsetti ámelge asırıw qıyın.

Demek, **pedagogikalıq process** – bul bir pütün oqıw-tárbiya processi bolıp, bunda tálım hám tárbiyanıń birliǵi menen óz ara baylanısı saqlanadı, onıń subyekteriniń birge islesiwı arqalı pedagog-tárbiyashılardıń basqarıw hám baǵdarlawshılıq kompetentliginiń nátiyjesinde tálım alıwshı menen tárbiyalanıwshılardıń aktiv iskerligi ámelge asırıladı. Nátiyjede shaxstı hám onıń ózin-ózi tolıq rawajlandırıw imkaniyatı jaratıladı. Pedagoglardıń pikirinshe, bir pütün rawajlanǵan kámil shaxs tek ǵana bir pütün shólkemlestirilgen pedagogikalıq processlerdiń nátiyjesinde qalıplesiwi múmkin. Bunday juwmaqqa keliwdiń tiykarǵı ilimiy derekleri tómendegilerden ibarat:

– tálım principi menen tárbiya prinicipleriniń birliǵin saqlaw (I.F. Gerbart, A. Disterveg);

– administrativ, oqıw hám tárbiya elementleriniń birliǵin saqlaw (K.D. Ushinskiy, N.F. Bunakov, P.F. Lesgaft, K.V. Elnickiy, V.P. Vaxterov);

– oqıtıw, tálım, úyretiw, tárbiyalaw, ustazlıq etiw sıyaqlı túsınıklar bir pütün pedagogikalıq processlerdiń hártúrli táreplerin, ózgeshelikler sanaladı. Mektepte hár tárepleme

rawajlangan kámil shaxstı tárbıyalaw ushın tálim hám tárbıyanı durıs birlestiriw talap etiledi (P.F. Kapterev);

– pedagogikalıq processlerdiń bir pútinligin támiyinlewge qaratılǵan hártúrli jandasıwlar (Yu.K. Babanskiy, V. S. Ilin, B.T. Lixachev, S.V. Sidorov, Yu. P. Sokolnikov h.t.b.) sıyaqlı kóplegen progressiv ideyalardıń ilgeri súriliwi.

Ilmiy dereklerge súyengen halda **pedagogikalıq processlerdiń bir pútinligi** degenimizde barlıq process hám hádiyselerdiń, ondaǵı tálim hám tárbıyanıń, onıń subyekteriniń arasındaǵı, sonday-aq, olardı qorshap turǵan ortalıq penen óz ara tuǵız baylanıs túsiniledi. I.P. Podlasıy pedagogikalıq processtıń tiykarǵı ózgesheligi – bul oqıw-tárbıya processleriniń bir pútinligin saqlaw ekenligin bildire otırıp, tálim, tárbıya hám rawajlanıwdıń birligin saqlaw tiyisligin, egerde onıń bir elementi túsip qaldırılса másele tolıq sheshilmeytuǵınlıǵın bildirgen. Pedagogikalıq izertlewlerge súyengen halda tálim, tárbıya hám rawajlanıwdıń birligin saqlawǵa baylanıslı bolǵan pedagogikalıq processlerdiń qurılısın tómendegishe ulıwmalastırıw múmkin.

PEDAGOGIKALÍQ PROCESSTIŃ QURILÍSI (STRUKTURASI)

1-jadval

Maqset	Pedagogtıń hám tálim alıwshı (tárbıyalanıwshı) nıń óz ara bir-biri menen baylanıslı xızmetleri	
Mazmun	Tálim alıwshı (tárbıyalanıwshı) nıń hám balalar jámáátiniń xızmeti	Pedagogtıń xızmeti
Forma, metod hám qurallar	Xızmettiń ańlangan hám ańlanbaǵan motivleri, maqsetleri, mazmunı, forması, metod hám quralları	Pedagogikalıq birge islesiwdiń belgili bir baǵdarǵa qaratılǵan hám tiykarǵa iye bolǵan maqsetleri, wazıypaları, mazmunı, forması, metodi hám quralları
Birgelikte islesiwdiń nátiyjeleri: Turmıshq qatnasıqlar hám qádiriyatlar sistemasınıń xızmettegi birligi		

Pedagogikalıq processlerdiń **bir pútinlilik hám processual xarakteri** onıń tómendegi qurılısındaǵı **komponentleriniń birligi** menen belgilenedi

Pedagogikalıq processlerdiń komponentleri:

1. Pedagogikalıq processlerdiń maqsetli komponenti, ol pedagogikalıq xızmettiń barlıq wazıypaların óz ishine aladı.

2. Pedagogikalıq processlerdiń mazmunli komponenti, bunda ulıwma maqset hám anıq wazıypalar belgilenedi, tálimniń maqseti hám mazmunında bilim, kónlikpe hám uqıplıqlar, emocional motivler hám erk kúshi támiyinlenedi. Mazmunı jaǵınan ol tómendegi tórt elementtiń óz arabaylanısı menen ámelge asırıladı:

– bilimler, yaǵnıy teoriyalıq maǵlıwmatlar;

– bilimlerdi ámelde qollanıwǵa bolǵan kónlikpe hám uqıplıqlar;

– dóretiwsheńlik iskerlik tájiriybeleri;

– átiraptaǵılarǵa emocional motivler sistemasındaǵı tájiriybe

Bul jerde, pedagogikalıq processlerdiń mazmunlı – maqsetli komponentleri bir tárepten tálim hám tárbıyanıń ulıwmalıq jáne jeke maqsetlerin, ekinshi tárepten oqıw-tárbıya islerin názerde tutadı.

3. Pedagogikalıq processlerdiń emocional-motivaciyalıq komponenti. Ol pedagogikalıq process subyekteriniń emocional qatnasları, motivleri menen belgilenedi. Tálim alıwshılarda jeke hám jámiyetlik áhmiyetke iye bolǵan motivlerdi qalıplestiriw pedagoglardıń tiykarǵı wazıypası bolıp, bul iste subyekt-subyekt hámde shaxsqa baǵdarlangan tálimdi jolǵa qoyıw talap etiledi. Tálim alıwshılar hám tálim beriwshiler motivleriniń durıs baǵdar alıwı úlken áhmiyetke iye;

4. Pedagogikalıq processlerdiń shólkemlestiriwshilik xızmet kórsetiw yamasa shólkemlestiriwshilik – basqarıwshılıq komponenti. Bunda pedagog hám tárbıyalanıwshılardıń óz ara birge islesiwı sawlelendiriledi. Pedagog tárepinen

belgilengen maqsetke say türdegi tálım-tárbiyanıń nátiyjeli forma, metod hám quralların paydalanıw arqalı oqıw-tárbiya processlerin basqarıwı kózde tutiladı;

5. Pedagogikalıq processlerdiń nátiyjeli komponenti.

Ol pedagogikalıq processlerdiń qadaǵalaw – bahalaw komponenti dep te ataladı. Bunda belgilengen maqsetten kelip shıǵıp pedagogikalıq processlerde erisilgen nátiyjeler kórsetiledi hám bul iste pedagog tárepinen tálım alıwshı hám tárbiyalanıwshılardıń oqıw xızmeti menen isháreketleriniń bahalanıwı; oqıwshılardıń ózin-ózi bahalawı; pedagogtıń óz xızmetin, miynetin baqlawı hám bahalawı, qáte-kemshiliklerin korrekciyalawǵa baǵdar alıwı siyaqlı isler oǵada áhmiyetli sanaladı.

Bir pütün pedagogikalıq process bul pedagogikalıq processlerdiń rawajlanıwınıń joqarı dárejesi sanaladı. Oǵan pedagogikalıq processlerdiń barlıq komponentleriniń birligi hám hár tárepleme óz ara baylanısı tán. Anıqıraǵı, pedagogikalıq processtiń bir pütünligi:

– tálım, tárbiya hám rawajlanıwdıń birligin támiyinleydi;
– pedagogikalıq xızmetti ámelge asırıw boyınshapedagogikalıq process subyektleriniń maqsetke qaratılǵan birligin sáwlelendiredi;

– bir pütün processtiń ishine hár tárepleme rawajlangan shaxstı qalıplestiriw ushın zárúr bolǵan hártúrli faktlerdi, bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı sistemalastıradı.

Bir pütün pedagogikalıq processtiń mazmunın bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı óz ishinde sáwlelendiretuǵın bilimlendiriw standartları belgilep beredi hám bunday processtiń birligi óz aldına mazmunǵa iye bolǵan processkomponentlerdiń birligi támiyinlense ǵana ámelge asadı. Bular:

– tálimniń mazmunın ózlestiriw hám pedagogtıń konstruktivlik iskerligi;

– birgelikte islesiwge qaratılǵan pedagog penen tálım alıwshılardıń óz ara tásiri;

– tálım alıwshılardıń óz betinshe tálım alıwı hám ózin-ózi tárbiyalap barıwı.

Demek, bir pütünlik hámde birlikke iye bolıw pedagogikalıq processlerdiń **tiykarǵı ózgesheligi** bolıp, bunda pedagogikalıq processler mazmun jaǵnan da, onı shólkemlestiriw máseleleri boyınsha da bir pütünlikti talap etedi. Bul elementlerdiń barlıǵı pedagogikalıq processlerdiń funkciyalarınıń orınlanıwına xızmet etedi. Óz gezeginde pedagogikalıq processlerdiń funkciyaları tálım beriw, tárbiyalaw hám rawajlandırıw wazıypalarına aylanadı. Olardıń kompleksin sheshiw pedagogikalıq processlerdiń maqsetine erisiwdi támiyinleydi.

4.2. Pedagogikalıq processlerdiń nızamlılıqları hám principi

Búgingi künge shekem izertleniw basqışında bolıwına qaramastan Yu.K.Babanskiy, B.S.Gershunskiy, V.V.Kraevskiy, M.I.Maxmutov, I.Ya.Lerner, M.N.Skatkin hám basqa da pedagog ilimpazlardıń ilimiy miynetlerinde pedagogikalıq processlerdiń nızamlılıqları, ulıwma mazmunı hám principi máseleleri boyınsha birqansha maǵlıymatlar ilimiy jaqtan dálillengen. Zamanagóy pedagogikada bir pütün pedagogikalıq processlerdiń nızamlılıqları dep pedagogikalıq processler, hádiyseler, olardıń rawajlanıwın belgileytuǵın bul processlerdiń ayrıqsha komponentleriniń arasındaǵı obyektiv, turaqlı, tákirarlanıp turatuǵın, zárúr bolǵan hám olar arasındaǵı óz ara baylanıs túsiniledi. Bul bir-biri menen baylanıslı bolǵan nızamlılıqlar olardıń jumısınıń mazmunın kórsetip turatuǵın bir qatar toparlarda óz sáwleleniwini tapqan:

Sociallıq shárt-sharayatlar menen belgilenetuǵın nızamlılıqlar. Bunda tálım hám tárbiya isleri jámiyettiń sociallıq talaplarına, imkaniyat hám shárt-sharayatlarına baylanıslı ekenligi názerde tutiladı. Jámiyettiń talaplarınan kelip

shıqqan halda tálım hám tárbiyanıń maqseti hám anıq wa-
zıypaları belgilenedi;

Insannıń jeke tábiyatı menen belgilenetuǵın nızamlılıqlar.
Bunda: shaxstıń qalıplesiwindegi xızmet hám qatnasıqlar
xarakteriniń tutqan ornı; tálım hám tárbiyanıń balanıń jas,
jeke hám jınıslıq ózgesheliklerine baylanıshı ekenligi kózde
tutiladı;

**Tálım hám tárbiyanıń mazmunı menen belgilenetuǵın
nızamlılıqlar.** Bunda: tálım, tárbiya, oqıtıw hám shaxstıń
rawajlanıw processleriniń bir-biri menen óz ara baylanıs-
lı ekenligi; oqıw-tárbiya processlerinde shaxs penen topar
arasındaǵı óz ara baylanıs; bir pütün pedagogikalıq pro-
cesslerde tálım hám tárbiyanıń wazıypaları, metodları hám
formalarınıń arasındaǵı óz ara baylanıs; pedagogikalıq tásir
kórsetiw, birgelikte islesiw hám tárbiyalanıwshılardıń aktiv
xızmeti arasındaǵı óz ara baylanıslar túsiniledi.

Pedagogikalıq processlerdiń nátiyjeli bolıwı menen
baylanıshı bolǵan tómendegi geypara nızamlılıqlar da ilgeri
súriledi. (I.P. Podlasıy) Bular:

Pedagogikalıq process dinamikası nızamlılıǵı, yaǵnıy bul
processte balalarǵa beriletuǵın jańa bilimler olardıń aldınǵı
iyelegen bilimlerine súyengen halda izbe-izlik penen, bas-
qıshpa-basqısh beriliwdi talap etedi.

**Pedagogikalıq processlerde shaxstı rawajlandırıw nı-
zamlılıǵı,** yaǵnıy shaxstıń rawajlanıw tezligi menen dárejesi
tiyqarinan násil, oqıw-tárbiyalıq ortalıq, oqıw-tárbiya xızmeti,
tárbiyalıq tásir kórsetiw jolları hám qurallarına baylanıshı
boladı.

Oqıw-tárbiya processlerin basqarıw nızamlılıǵı, yaǵnıy
pedagogikalıq tásir kórsetiwdiń nátiyjeliligi oqıwshı me-
nen pedagog arasındaǵı intensiv kerı baslanıs ornatılǵan
jaǵdayda hám oqıwshıǵa korrekciyalawshı tásir kórsetiwdiń
kólemi, xakteri menen ózgesheligine baylanıshı boladı.

**Pedagogikalıq processlerde emocionallıq, logikalıq hámde
ámeliyattıń birligi nızamlılıǵı.** Bunda oqıw materialların

sezinip, olardı sanalı túrde, logikalıq izbe-izlik penen
özlestiriw hám olardı ámeliyatta qollanıw názerde tutiladı.

**Sırtqı (pedagogikalıq) hámde ishki (bilw) iskerliginiń
birligi nızamlılıǵı,** yaǵnıy pedagogikalıq processlerdiń
nátiyjeli bolıwı pedagogtıń xızmeti menen oqıwshınıń jeke
oqıw-bilw xızmetine baylanıshı boladı.

Pedagogikalıq processlerdiń nızamlılıqları belgili princi-
plerge súyeniwdi de talap etedi. **Pedagogikalıq processlerdiń
principleri** pedagogikalıq processlerdi ámelge asırıwǵa
qaratılǵan qaǵıydalar, tiykarǵı ideyallar, normativ talaplar
hám usınıslar bolıp, olar:

– oqıtıwshı (tárbiyashı) menen oqıwshı (tárbiyalanıwshı)
nıń ózine tán xızmetlerin sáwlelendiredi;

– túrli mazmunda hám formada shólkemlestirilgen tálım-
tárbiya isleriniń nátiyjeliligin belgileydi.

Pedagogikalıq processlerdiń principleri belgili
qaǵıydalardıń sisteması arqalı ámelge asırılıp, bunda oqı-
tıwshı (tárbiyashı)lardıń anıq sharayatlardaǵı háreket etiw
jolları názerde tutiladı.

**Pedagogikalıq processlerdiń tiykarǵı principleri,
mazmunı hám ámelge asırıw qaǵıydalar**

2-jadval

Principler	Principiń mazmunı	Principlerdi ámelge asırıwdıń qaǵıydaları
Pedagogikalıq processlerdiń gumanistlik baǵdarlanǵanlıǵı principini	Bul ósip kiyatır- ǵan jas áwladtı so- ciallıq jaqtan qor- ǵaw, erkin tárbiya- nı jolǵa qoyıwdı unamlı pedago- gikalıq hám dos- lıq qatnasıqlardı ornatıwdı názerde tutadı.	– balanıń huqıqların tán alıw, orın- lı talaplar qoyıw hám oǵan húrmet penen qaraw; – balanıń unamlı pazıyletlerine súyeniw; – nátiyjelerge erisiwge qaratılǵan pedagogikalıq situaciyalardı jara- tıw; – pedagogikalıq óz ara qatnasıqlarda balanıń ózin emocionallıq jaqtan jaqsı seziniwi

Demokratizatsiyalaw principini	Pedagogikalıq processlerde balanıń ózin-ózi rawajlandırıwı, basqarıwı hám keleshegin ózi belgilewi ushın imkaniyat, sharayat hám erkinlikler beriw.	– pedagogikalıq processlerdiń jeke baǵdarlanǵanlıq xarakterge iye bolıwı; – tálim alıwshılardıń milliy ózgesheligin esapqa alǵan halda pedagogikalıq processlerdi shólkemlestiriw, oqıwshılardıń ózin-ózi basqarıwın jedellestiriw hám onıń ashıq qadaǵalanıwın támiyinlew; – sırtqı unamsız tásirlerden qorǵawǵa qaratılǵan pedagog hám oqıwshılardıń xızmetin normativ-huquqiy jaqtan támiyinlew; – pedagogikalıq takt hám tolerantlıqtı saqlaw, pedagogikalıq processlerge ata-analar menen keń jámáátshilikti tartıw h.t.b
Tábiyatqa muwapıqlıq principini	Ya.A.Komenskiydiń usınısı menen belgilengen bul princip pedagogikalıq processlerde balanıń tábiyy rawajlanıw jolın tańlawdı názerde tutadı.	– salamat turmıs tárzin qalıplestiriw; – oqıwshılardıń óz betinshe oqıp bilim alıwı, ózin-ózi tárbialawına baǵdarlaw; – oqıwshılardıń jas hám jeke ózgeshelikleri tiykarında pedagogikalıq processlerdi shólkemlestiriw; – balanı ekologiyalıq jaqtan unamsız tásirlerden qorǵaw h.t.b.
Subyektlik principini	Balanıń óz «Men»-ligin ańlap jetiwge bolǵan qábiletin rawajlandırıw.	– balanı óz háreketlerin ózi bahalawǵa hám hár bir hárekettiń nátiyjelerin kórip biliwge úyretiw; – óziniń ádep-ikramlılıq hám puqaralıq poziciyaların qorǵawǵa, sırtqı unamsız tásirlerge qarsı turıwǵa baǵdarlaw; – óziniń jeke ruwxıy potencialların rawajlandırıwǵa sharayatlar jaratıw.

Mádeniyatqa muwapıqlıq principini	A.Disterveg tárepi menen usınıs etilgen bul princip tálim-tárbiya islerinde mádeniyattıń jetiskenliklerinen maksimal dárejede paydalanıwdı názerde tutadı (millettiń jámiyettiń, aймаqtiń, mámlekettiń).	– pedagogikalıq processlerdi mádeniyattıń bir bólegi dep túsiniw; – tálim-tárbiya processlerinde shańaraqtıń, aймаqtıń, xalıqtıń, millettiń hámde basqa da xalıqlardıń materiallıq hám ruwxıy mádeniyatınan keń paydalanıw; – oqıwshılardıń dóretilsheńlik qábiletin rawajlandırıw menen birge mádeniy qádiriyatlardı saqlaw, keleshekke jetkeriw hám jańa túrlerin jaratıwǵa bolǵan motivlerin qalıplestiriw hám rawajlandırıw
Oqıwshılardıń turmıshlıq xızmetin shólkemlestiriwde tárbialanıwshılardıń tásir kórsetiwdiń birliǵi hám qarama-qarsılıǵı principini	pedagogikalıq processlerdi kompleks túrde shólkemlestiriwge, ondaǵı qarama-qarsılıqlardı saplastırıwǵa qaratıladı.	– oqıwshınıń turmıshlıq xızmetiniń barlıq tarawlarında baylanıs hám bekkem qatnasıqlardı ornatiw; – oqıwshınıń turmıshlıq xızmeti menen baylanıslı bolǵan barlıq tarawlarınıń birge islesiwiniń jolǵa qoyıw, olardıń hár qaysısınıń ásirese shańaraqtıń pedagogikalıq potencialın ańıqlaw; – oqıwshınıń turmıshlıq xızmetiniń barlıq tarawlarında balǵa integrativ járdem kórsetiwdi kúsheytiw.
Ilimiylik principini	Ilm hám texnikanıń rawajlanıwı menen baylanıslı túrde tálimniń mazmunın belgilewdi, oǵan say túrde oqıw reje, baǵdarlama hám sabaqlıqlardı islep shıǵıwdı; pedagoglardıń ilimiy me-todlardan paydalanıwın; oqıwshılardı ilimiy izertlew kónlikpesi hám tájiriye-beleri menen qurallandırdı názerde tutadı.	– mashqalalı sharatlardan paydalanıw; – oqıwshılardıń oqıw miynetin ilimiy shólkemlestiriw, oqıw-tárbiya processlerinde baqlaw, analiz, sintez, indukciya, dedukciya, ulıwmalastırıw kónlikpesin qalıplestiriw; – oqıwshılardı ilim-izertlew jumıslarına baǵdarlaw, – basqalardı tuńlap biliwge, óz pikirlerin bayan etiwge, diskussiyalardı kirisiwge, óz pikirlerin qorǵawǵa, innovaciyalıq tálim resurslarında islewge úyretiw h.t.b..

Túsinikli bolw principi	Barlıq oqıw materialları, metodlar hám qurallardıń oqıwshılardıń jas ózgeshelikleri, bilimlilik hám tárbiyalanǵanlıq dárejelerine say bolıwın názerde tutadı.	– ańsattan qıyınǵa qarap ótiw, – ańıqsızlıqtan ańıqlıqqa qaray ótiw; – jańa bilimlerdi ózlestiriwde hár bir oqıwshınıń jeke rawajlanıw tezligin esapqa alıw h.t.b..
Kórgizbelilik principi	Oqıwshıǵa usınıs etip atırǵan oqıw materialınıń ózine tán ózgesheligi menen onıń aqılǵa muwapıq túrde usınıs etiliwin názerde tutadı.	– úyrenilip atırǵan materialdı túsiniw ushın oqıwshılarda bul haqında túsinik bolmaǵan jaǵdaylarda barlıqtı tuwrıdan-tuwrı úyreniw; – kórgizbeli qurallardan paydalanıwda oqıwshılardıń biliw iskerligin basqarıw; – sóz hám kórgizbeli materialdıń birligin saqlaw; – hártúrlı illyustraciya, demonstraciya, laboratoriyalıq-ámeliy islerdi, kórgizbeli qurallardı zamanagóy xabar texnologiyaların maqsetke muwapıq paydalanıw.
Sistemalıq hám izbe-izlik principi	Aldıńǵı iyelengen bilimler jańa bilimler menen bayıp barılıwı, olardı sistemalas-tırıw bilimler bazasını maqsetke muwapıq paydalanıw názerde tutıladı.	– tálim alıwshılardıń bilim dárejesin ańıqlaw; – oqıw materialnıń qızıqlı túrde usınıwı; – oqıw materialındaǵı tiykarǵı táreplerin ajıratıw; – bilimlerdi logikalıq izbe-izlikte ózlestiriw hám oqıw materialınıń ústinde óz betinshe islew kónlikpesin qalıplestiriw; – oqıw materialnıń bayan etiwde qısqa ulıwma juwmaq shıǵarıwǵa úyretiw, bul óz náwbetinde eslep qalıw múmkinshiligin hámde asociaciyalaw qábiletin qalıplestiriw; – pikirlerdı qısqa, ańıq, logikalıq izbe-izlik penen bayan etiw; – pánleraralıq baylanıstı saqlaw; – oqıw-tárbiya islerin rejeli túrde alıp barıw; – tálim-tárbiyanıń nátiyjelerin báhama qadaǵalap barıw

Tárbiyalanıwshılardıń sanalıǵı, aktivligi, óz betinshe islewi, dóretilsheńligi, baslamlar kóterildi	Oqıw tárbiya islerin aktiv sanalı túrde shólkemlestiriw nátiyjesinde tálim alıwshılardıń oqıw materialnıń ózlestiriwine hámde aqıl qábiletlerin rawajlandırıwǵa erisiw	– pedagog tárepinen jańa texnologiyalar tiykarında oqıw-tárbiya islerin shólkemlestiriw; – berilgen wazıypalardıń maqsetin hám áhmiyetin oqıwshılardıń túsinip jetip olardı óz betinshe orınlawına erisiw; – oqıw materialı boyınsha qarama-qarsılıqlardı keltirip shıǵaratuǵın erkin pikirlewe iytermeleytuǵın situaciya jaratıw h.t.b.
Tálim, tárbiya, rawajlanıw nátiyjeleriniń bekkemligi, ańlanǵanlıǵı hám ámeliy mazmunga iye bolıwı	Oqıw materialnıń ózlestiriw hám eslep qalıwǵa erisiw, tálim hám tárbiya alıwshılar ushın turmıstı qollanıwı áhmiyetli bolǵan materiallardı usınıs etiw.	– oqıw materialına bolǵan oqıwshılardıń pozitiv múnásibetin qalıplestiriw, bunda balalardıń aktivligin, erkinligin támiyinlew; – aldın iyelengen bilim, kónlikpe hám uqıplıqlarǵa súyengen halda oqıw materialların usınıs etiw, olardıń qabıl etiliwine erisiw; – oqıw materialların tákirarlaw hám sol tiykarǵa olarǵa jańasha qatnas jańasha interpretaciylardı qollanıw; – ilimiy qaǵydarlar, nızamlılıqlar, principiardi teoriyalıq hám ámeliy jaqtan tekseriwge bolǵan kónlikpe hám uqıplılıqların qalıplestiriw; – logikalıq bir pútin túrde usınıs etilgen materialdı bekkemlew, olardı qadaǵalap barıw hám iyelengen bilimlerdi jańasha sharayatlarda paydalanıw
Teoriya menen ámeliyattıń birligi	Ámeliyat – bul jańa bilimlerdi iyelenge qollanıwǵa, tekserip bolǵan tiykarǵı derek hám haqıyqatlıq kriteriyası bolǵanlıqtan jańa bilimlerdi ámeliyatta dúris paydalanıp biliwge úyretiw talap etiledi.	– iyelengen bilimlerdi ámeliyatta qollanıwǵa, tekserip kóriwge bekkemlewge, kónlikpe, uqıplılıq hám ádetke aylandırıwǵa qaratılǵan hártúrlı ámeliy xızmettiń túrlerin shólkemlestiriw; – tálim hám tárbiyanı teoriyadan dúris paydalanıp ámeliyatqa hámde ámeliyattan teoriyaǵa ótiwdi talap etetuǵın dárejede shólkemlestiriw;

		— máselelerdi, wazıypalardı oqıw-shıların ózleri jańa, ózgeshe jollar menen sheshiwge, olardı dóretiwshenlikke baǵdarlaw hám alınǵan nátiyjelerdi olardıń ózleriniń túsindirip beriw talap etiw h.t.b.
Bilim menen is-hárekettiń birligi	Wazıypalardı orınlaw nátiyjesinde sananı qalıplestiriw hám onıń is-háreketlerde, ámellerde kóriniwin támiyinlew.	— balalar hám balalar jámáátı xızmetin iyelenip atırǵan bilim hám ideyalardıń turmısta kerek ekenligin olardıń sociallıq áhmiyetin túsiniw jetiwge iytermelew.
Pedagogikalıq processlerdiń pozitiv emocional fonı	Bul ulıwmalastırılıwshı hám juwmaqlawshı princip sıpatında joqarıdaǵı barlıq principlerge ámel qılıwdıń nátiyjesi oqıw-tárbiya procesinde pozitiv emocional fon menen támiyinleniwini bildiredi.	— oqıw-tárbiya processlerin nátiyjeli shólkemlestiriw; — oqıw orınlarınıń kóplegen wazıypalardı atqarıwı, olardıń hár bir balanıń, sonday-aq, oqıwshılar jámáátiniń hár tárepleme rawajlanıwın támiyinlewge beyimlestirilgenligi.

Joqarıda atap ótilgen principler bir-biri menen tiǵız baylanısqan bolıp, bir pütün pedagogikalıq processlerde tálim alıwshı (tárbiyalanıwshı)lardıń nátiyjeli tálim hám tárbiya alıwı ushın bir-birin tolıqtırıp baradı.

4.3. Pedagogikalıq processte tárbiyanıń áhmiyeti hám maqseti

Adamzat jámiyeti bar eken tárbiya máselesi hesh qashan óziniń aktuallıǵın joǵaltpaydı. Zamannıń rawajlanıwı menen jas áwladtı tárbiyalaw boyınsha kózqaraslar, tájiriybeler, tárbiyalıq tásir kórsetiw usılları da tereńlesip bara beredi. Sonlıqtanda tárbiya fenomeni ilimiy izertlew obyektı sıpatında úyreniliwden

toqtamaydı. Ásirese, Ózbekstan Respublikası óz ǵárezsizligine eriskennen soń tárbiya teoriiyası hám metodikası jańa mazmunga iye bolmaqta. Jaslar ushın tárbiya oshaǵı sanalǵan milliy qádiriyatlarımız, úrp-ádet hám dástúrlerimiz, milliy mentalitetimiz tiklendi. Tárbiya nazamlılıqları, usılları hám formaları da jańasha mazmunga iye bolıp, olardı jánede rawajlandırıwǵa sharayatlar jaratılıp, qatar ilimiy-izertlew jumısları alıp barılmaqta. U.Alewov, P.Abdimuratov, B.Z.Vulfov, M.V.Gamezo, A.J.Juraev, A.M.Inomova, J.Ǵ.Yuldoshev, V.A.Karakovskiy, Z.Kurbaniyazova, I.N.Logvinov, A.K.Munavvarov, R.Mavlonova, O.Musurmanova, U.Mahkamov, S.Nishonova, L.I.Novikova, S.Ochilov, M.Ochilov, A.Pazilov, M.Pazilova, S.V.Sarichev, G.K.Selevko, J.Hasanboev, O.Hasanboeva, Z.Quziev, Sh.Qurbonov, M.Quronov sıyaqlı qatar ilimpazlarımız tárbiya islerin milliy ǵárezsizlik ideyası hám ideologiyası tiykarında qayta qurıwǵa tiykar jasadı.

«Tárbiya» túsiniǵi ásirler dawamında danışpanlar hám pedagog-ilimpazlar tárepinen talqılanıp, bul túsiniqke túrlishe anıqlamalar berilgen. Máselen, ilimpaz M.Inomova: «Tárbiya — bul tariyxıy qalıplesken jámiyetlik hádiyse, ol minez-qulqtı basqarıw hám belgilew, ádep-ikramlılıq sana, ikramlılıq pazıylet hám qatnaslar sıyaqlı birin-biri talap etetuǵın quramalı bólekshelerdiń juyındısı bolıp tabıladı», — dep kórsetedi. Safo Ochilov bolsa «Tárbiya beriw degenimizde, belgili bir insandı ayrıqsha bólmege kiritip, oǵan tek ǵana aqıl-násiyat beriwdi emes, al oyın dawamında, úy jumıslarında, tálim hám ilim úyretiw waqtında turmıs sabaqların salıstırmalı túsindiriwde, sonday-aq jeke túrde órnek kórsetiwdi túsiniwimiz kerek» — degen pikirdi bildiredi.

V.A.Karakovskiy hám L.I.Novikovalar bolsa tárbiya — shaxstı rawajlandırıw processlerin maqsetli basqarıw dep túsindirise, G.K.Selevko — tárbiya subyektiv xarakterge iye bolıp, shaxstıń ózin-ózi sanalı túrde rawajlanıwın basqarıw procesi ekenligi haqqındaǵı ilimiy koncepciyaların ilgeri súredi. Tárbiya túsiniǵine berilgen anıqlamalardıń hesh birin inkar etpegen halda ulıwma ilimiy-pedagogikalıq dereklerde **tárbiya** — bul ta-

riyxıy hám sociallıq waqıya bolıp, ata-babalarımızdıń turmısta iyelegen bay tájiriybelerin keleshek áwladqa jetkerip beriwge qaratılǵan process ekenligi ulıwmalastırılǵan. **Tárbiya procesi** bolsa oqıtıwshı hám oqıwshılardıń kámil shaxstı qáliplestiriwge qaratılǵan maqsetli hám shólkemlesken, aktiv birge islesiw procesi bolıp, onıń nátiyjesinde oqıwshılarda: xızmettiń túrleri boyınsha tájiriyesi asadı, minez-qulqı, is-háreketleri hám adamgershilik pazıyletleri qálipleseı. Bul, tárbiya procesiniń ózine tán ózgesheliklerge iye ekenligin kórsetedi.

Tárbiyanıń ózine tán ózgeshelikleri:

- tárbiyanıń anıq maqsetke qaratılǵanlıǵı;
- tárbiyanıń quramalı hám kóp túrli faktorlarǵa baylanıslı process ekenligi;
- tárbiyanıń uzaq múddetli process ekenligi;
- tárbiya procesiniń úzliksizligi, birligi hám izbe-izligi;
- tárbiyanıń eki tárepleme ekenligi: bala hám tárbiyashı;
- kompleksligi: shaxstı qáliplestiriwge bolǵan birlikke erisiwde tárbiyanıń maqseti, wazıypaları, mazmunı, forma hám metodlarınıń birligin talap etedi;
- tárbiyanıń qarama-qarsılıqlarǵa bay process ekenligi, yaǵnıy tárbiya insanlardıń sana-sezim, erk kúshin rawajlandırıwǵa qaratılıp, insanıyattıń tariyxıy rawajlanıwınıń túrli basqıshlarında ámelge asırılıwı.

Tárbiya túsiniǵi pedagogika pániniń tiykarǵı kategoriyası sıpatında ayrıqsha izleniwlerdi, dáwir hám zamannıń rawajlanıwı, insanlardıń sana-seziminiń rawajlanıwı menen jas áwladtı tárbiyalaw boyınsha janadan jańa izleniwlerdi talap etetuǵın process sanaladı hám bul máseleler pedagogikanıń «Tárbiya teoriiyası» bóliminde óziniń sárbleniwin tabadı.

Tárbiya teoriiyası – pedagogika pániniń ayrıqsha bólegi bolıp, tárbiya procesiniń mazmunın, metodları hám shólkemlestiriw máselelerin úyrenedi. Tárbiya teoriiyası Oraylıq Aziya oyshıllarınıń hám de xalıq pedagogikasınıń tárbiya haqqındaǵı bay tájiriybelerine tayanadı. Ilimiy-pedagogikalıq ádebiyatlarda tárbiya túsiniǵi eki túrde, yaǵnıy keń hám tar mánislerde talqılǵan:

Tárbiya tálim menen birge qosıp alıp barılsa jaslarǵa bolǵan tárbiyalıq tásir kórsetiwdiń nátiyjeligi artadı. Yaǵnıy **tálim menen tárbiyanıń baylanısı** tómendegiler menen belgilenedi:

– tárbiya tálimniń elementlerin óz ishine aladı. Mısalı, jaslarǵa ádep-ikramlılıqtı talap etpesten aldın ádep-ikramlılıq normalari haqqında bilim, túsiniq beriw talap etiledi;

– sabaq procesinde, oqıw materialın túsindiriw barısında pedagog tálim alıwshılardıǵa tárbiyalıq tásir kórsetip baradı.

Ol bir qatar basqıshlardan ibarat bolǵan tárbiyalıq processlerdi óz ishine aladı.

Tárbiyalıq processlerdiń basqıshları:

1. Shaxstıń is-háreketleriniń qaǵıydaları menen normalari haqqında bilim hám túsiniqlerge iye bolıwı.

2. Shaxsta belgili bir ideyalarǵa bolǵan isenimniń qáliplesiwi.

3. Shaxsta sezimlerdiń qáliplesiwi h.t.b.

4. Is-háreketlerdi basqarıwdıń qáliplesiwi.

Shaxstı tárbiyalawǵa qaratılǵan bunday tárbiyalıq processlerdiń nátiyjeli bolıwı ushın onıń jolların islep shıǵıw talap etiledi. Demek, tárbiyalıq processlerdiń nátiyjeliligin asırıwdıń tiykarǵı **jolları** tómendegilerden ibarat:

1. Tárbiyalıq wazıypalar sistemasın joybarlaw.

2. Tárbiyalıq processlerdiń mazmunın bayıtıp barıw.

3. Tárbiya metodları menen formaların maqsetke muwapıq túrde tańlap, saylap alıw.

4. Tárbiyalıq processlerdi shólkemlestiriwge kompleks qatnasta bolıw.

5. Tárbiyalıq processlerdi ámelge asırıwǵa qaratılǵan barlıq sociallıq institutlardıń xızmetin koordinaciyalaw.

6. Tárbiyalanıwshılar ushın ruwxıy-psixologiyalıq, gigienalıq hám materiallıq shárt-shárayatlar jaratıw.

Bunday máselelerdi ilimiy-teoriyalıq hám ilimiy-ámeliy jaqtan nátiyjeli iske asırıw máseleleri menen pedagogika pániniń ayrıqsha tarmaǵı bolǵan. Tárbiya isleri metodikası páni shuǵıllanadı.

Tárbiya processiniń mazmunı tárbiyanıń nızamlılıqlarınan kelip shıqqan halda shaxstı rawajlandırıwǵa qaratılǵan tárbiya principi, tárbiya metodları hámde tárbiyalıq islerdi shólkemlestiriw formalarınan intensiv paydalanıwdıń nátiyesinde támiyinlenedi. Tárbiyanıń ortalıqtaǵı subyektiv hám obyektiv faktorlarǵa (ideologiyaǵa, siyasatqa h.t.b.) baylanıslılıǵı **tárbiyanıń tiykarǵı nızamlılıǵı** bolıp tabıladı. Yu.K.Babanskiy, M.V.Gamezo, A.K.Markova sıyaqlı kóplegen pedagog ilimpazların ilimiy miynetleriniń nátiyesinde tárbiyanıń principi, metodları hám formaların tómendegishe ulıwmalastırıw múmkin.

3-jadval

T Á R B I Y A		
PRINCIPLERI (tárbiyada ámel qıhw talap etiletuǵın qaǵıydalar)	METODLARÍ (tárbiyanıń maqsetine erisiw jolı. Yu.K.Babanskiy boyınsha)	QURALLARÍ (balalarǵa tárbiyalıq tásir kórsetiw usıllarınıń jıyınǵı)
<ul style="list-style-type: none"> - tárbiyada qádiriyatlar sistemasiniń ústinligi, - subyektivlik, - balanı barlıǵınsha qabil etiw, - tárbiyanıń turmıs penen baylanıslılıǵı, - tárbiyaǵa komplek jandasıw, - sana menen is-hárekettiń birligi, - miynet arqalı tárbiyalaw, - jámáátte tárbiyalaw, - pedagogtıń bassılıq roli menen oqıwshılardıń baslamalar kóteriwinin birligi, - tárbiyanıń gumanizaciyası, - balalardıń jeke ózgesheliklerin esapqa alıw, - pedagogikalıq tásirlerdin sistemalı túrde alıp barılıwı, - tárbiyada shańaraq, mektep, keń jámáátshiliktiń birge islesiwı 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sananı qalıples-tiriwge qaratılǵan metodlar: lekciya, úlgi, disput, gúrrińlesiw. 2. Iskerlikti hámde sociallıq minez-qulıqtı qalıples-tiriwge qaratılǵan metodlar: pedagogikalıq talap qoyıw, jámiyetshilik pikiri, úyretiw, shınıǵıw, tárbiyalawshı situaciyalar jaratıw. 3. Is-háreket hám xızmetti xoshametlewge qaratılǵan metodlar: jans-lar shólkemlestiriw, marapatlaw, jazalaw 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Materiallıq mádeniyattıń elementleri menen baylanıslı bolǵan tárbiya quralları (oyınshıqlar, ki-yiniw mádeniyatı h.t.b.); 2. Ruwxıy mádeniyattıń elementleri menen baylanıslı bolǵan tárbiya quralları (kitap, ádebiyat, iskusstvo, teatr, sport, kórgizbeler, oqıwshılar jámá-áti, pedagoglar jámá-áti h.t.b.).

Tárbiya processlerin shólkemlestiriw formaları, olardı ámelge asırıw basqıshları hámde oqıwshılardıń tárbiyalanǵanlıq dárejelerin anıqlaw boyınsha da pedagogika iliminde úlken tájiriye toplangan.

4-jadval

Tárbiya processlerin shólkemlestiriw formaları	Tárbiya processlerin shólkemlestiriw basqıshları	Tárbiyalanǵanlıqtıń kriteriyaları (VM.Gamezo boyınsha)
Jeke	1-basqısh – tárbiyalanıwshı tárepinen olarǵa qoyılıp atırǵan pedagogikalıq talap, norma hám qaǵıydalardı túsiniw, ańlap jetiwi	Ádep-ikramlılıq talap, sezim hám ádetlerdin qalıpleskenligi, balanıń nelerge ámel qılıwı túsiniledi
Gruppah (topar)	2-basqısh – tárbiyalanıwshılardıń iyelegen bilimleriniń isenimge ótiwi 3-basqısh – tárbiyalanıwshılarda sezimlerdi tárbiyalaw	Íqtıyarlı túrde is-háreketlerdi ámelge asıralıw dárejeleri: ádep-ikramlılıq turaqlılıǵı, qıyınshılıqlardı jeńip ótiwge bolǵan kónlikpege iye bolıwı, óziniń sezimlerin is-háreketlerin, qálewin niyetlerin basqara alıwı
Massalıq (ǵalabalıq)	4-basqısh – tárbiyalanıwshılardıń arasında hártúrli formalarda balalar xızmeti túrlerin ámelge asırıw	

Balanıń tárbiyalanǵanlıq dárejesi tárbiya processleriniń nátiyesi bolıp tabıladı. VM.Gamezonıń pikirinshe, **tárbiyalanǵanlıq** – bul bilim, isenim hám is-háreketin bir-birine say keliwi. Bunday nátiyelerge erisiwge baylanıslı tárbiya processlerin ámelge asırıwda hártúrli jandasıwlar ámelge asırılmaqta. Bular: tárbiyaǵa sistemalı, háreketshelik penen, shaxsqa baǵdarlanǵan, filosofiyalıq-antropologiyalıq hám sinergetik jandasıwlar sanaladı.

Hár bir jandasıw ózine tán ózgeshelikleri, kategoriyaları, principlerine iye. Bunday jandasıwlar óz tárbiya procesiniń qanshelli dárejede quramalı, qarama-qarsılıqlarǵa bay process ekenligin bildiredi.

Solay etip, **tárbiya procesi** pedagogikalıq process sıpatında ámelge asırılatuǵın tárbiyashı hám tárbiyalanıwshılardıń maqsetke qaratılǵan shólkemlestirilgen óz aratásiri sanaladı.

Oqıw orınlarında tárbiya bir pütün pedagogikalıq process sıpatında ámelge asırladı. Bul boyınsha ilimpaz V.P.Simonov tárbiya processlerine tán bolğan pedagogikalıq sistemanı tómendegishe usınıs etedi.

Tárbiya procesiniń komponentlerin óz ishine alğan tárbiya sisteması: tárbiyanıń maqseti; xızmettiń subyekti hám obykti; tárbiya procesiniń mazmunı; tárbiya quralları; tárbiyanıń nátiyjesi.

Tárbiya procesiniń bunday komponentleri bir-birin tolıqtırıp, birin-biri bayıtıp sistemalı túrde alıp barılsa ǵana tárbiyada biz kútken nátiye — hár tárepleme rawajlangan kámil shaxstı tárbiyalaw imkaniyatına iye bolamız.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar hám tapsırmalar:

1. Pedagogikalıq process, oqıw hám oqıtıw processleri, oqıw-tárbiya procesi túsinińleriniń mazmunı hám áhmiyeti nelerden ibarat?
2. Pedagogikalıq processlerdiń bir pütün dinamikalıq process ekenligin dáliyilleń.
3. Pedagogikalıq processlerdiń komponentlerin sanap beriń.
4. Pedagogikalıq processlerdi rawajlandırıw derekleri boyınsha qanday mısallardı keltire alasız?
5. Pedagogikalıq processlerdiń tiykarǵı xızmetleri nelerden ibarat?
6. Pedagogikalıq processlerdiń strukturalıq komponentleri arasındaqı baylanıslardı túsindirip beriń.
7. Pedagogikalıq processlerdiń nızamlılıqlarına bolğan pikiriniń qanday?
8. Pedagogikalıq processlerdiń principlerin sanap beriń hám olardı mısallar menen dáliyilleń.
9. Tárbiya degenimiz ne hám onıń maqseti nelerden ibarat?
10. Tárbiya procesi hám tárbiya sistemasınıń ózara baylanısı nelerde kórinedi?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sorawları

1. ... — bul tálim hám tárbiya islerin alıp barıwda belgilengen maqsetten baslap nátiygege erisiwge shekemgi háreketlerde tálim hám tárbiyanıń birligin saqlawdı talap etetuǵın process.

A. Pedagogikalıq sistema; B. Pedagogikalıq process; C. Tálim-tárbiyanıń maqseti; D. Pedagogikalıq processlerdiń strukturası.

2. Pedagogikalıq processlerdiń nátiyjeli hám sapalı shólkemlestiriliwine tikkeley tásirin kórsetetuǵın pedagogikalıq processlerdiń subyekterin kórsetiń.

A. Mektep direktorı; B. Oqıw isleri boyınsha direktor orınbasarları; C. Klass basshıları; D. Tálim beriwshi (tárbiyalawshı), tálim alıwshı (tárbiyalanıwshı)lar.

3. Pedagogikalıq processlerdiń strukturalıq komponenteri durıs kórsetilgen juwaptı tabıń

A. Tálim, tárbiya, rawajlanıw; B. Sabaq hám sabaqtan tis tárbiyalıq isler sisteması; C. Pedagog hám oqıwshı; D. Maqset, mazmun, emotional-motivaciya, shólkemlestiriwshilik-iskerlik, nátiyjeli-bahalaw.

4. Pedagogikalıq processler, hádiyseler, olardıń rawajlanıwın belgileytuǵın pedagogikalıq processlerdiń ayrıqsha komponentleriniń arasındaqı obyektiv, turaqlı, tákirarlanıp turatuǵın, zárúr bolğan hámde óz ara baylanısı ne dep ataladı?

A. Pedagogikalıq process; B. Pedagogikalıq processtiń principleri; C. Pedagogikalıq processlerdiń formahám metodları; D. Pedagogikalıq processlerdiń nızamlılıqları.

5. Pedagogikalıq processlerdiń principleri durıs kórsetilgen juwaptı kórsetiń.

A. Tálim, tárbiya, oqıtıw hám shaxstıń rawajlanıw processleriniń bir-biri menen óz ara baylanıslı ekenligi; B. Oqıw-tárbiya processlerinde shaxs penen topar arasındaqı óz ara baylanısı; C. Pedagogikalıq tásir kórsetiw, birgelikte islesiw hám tárbiyalanıwshılardıń aktiv xızmeti arasındaqı óz ara baylanıslar; D. Pedagogikalıq processlerdiń gumanistik baǵdarlanganlıǵı, demokratiyalıǵı, tábiyatqa muwapıqlıq, subyektivlik, mádeniyatqa muwapıqlıq, ilimiy, túsinklilik, kórgizbelilik.

6. Tárbiyanıń ózine tán ózgeshelikleri nelerden ibarat?

A. Anıq maqsetke qaratılǵanlıǵı, quramalılıǵı, kóp túrli faktorlarǵa baylanıslılıǵı, uzaq múddetli process ekenligi, kompleksligi, qaramaqarsılıqlarǵa bay process ekenligi; B. Individual, gruppalıq, massalıq; C. Pedagogikalıq talap, social-pedagogikalıq normalar; D. Bilim, bilimniń isenimge aylanıwı, isenimniń is-háreketke kóshiwi.

7. Tárbiya procesiniń tiykarǵı komponentlerin belgileń:

1. Tárbiyanıń maqseti; 2. Xızmettiń subyekti; 3. Xızmettiń obykti; 4. Tárbiya procesiniń mazmunı; 5. Tárbiya quralları; 6. Tárbiyanıń nátiyjesi; 7. Gumanistik baǵdarǵa iye bolıw; 8. Kórgizbelilik; 9. Ilimiylik; 10. Subyektivlik.

2-BÓLIM. OQÍTÍW TEORİYASÍ (DIDAKTIKA)

5-tema. DIDAKTIKA PEDAGOGIKALÍQ TÁLIM TEORİYASÍ. OQITIW PROCESI BIR PÚTIN SISTEMA SÍPATINDA

Jobası:

5.1. Oqıtıw teoriyası (didaktika) pedagogikanıń quram bólimi sıpatında

5.2. Didaktikanıń maqset hám wazıypaları

5.3. Oqıtıw procesiniń mánişi

5.4. Oqıtıw hám úyreniw processleriniń sıpatlaması, oqıw procesinde olardıń óz ara baylanıslılıǵı

5.5. Oqıwshılardıń biliw xızmeti hám onıń dúzilisi

5.6. Oqıtıw prinsipleri hám nızamlıqları

Temaniń maqseti: Oqıtıw procesiniń ilimiy-teoriyalıq, metodikalıq hám ámeliy tiykarları, mazmunı, mánişi, onıń bir pútin dinamikalıq sistema ekenligi, olardıń nızamlıqları menen prinsipleri haqqında túsinikler beriw

Temaniń wazıypaları:

– didaktika haqqında túsinik beriw;

– didaktikanıń oqıtıw teoriyası ekenligi, onıń maqset hám wazıypaları;

– tiykarǵı didaktikalıq túsinikler;

– oqıtıw procesiniń bir pútin dinamikalıq sistema ekenligin dálillew;

– dúnya tanıwda oqıtıw processleriniń ornı hám rolin bayan etiw;

– oqıtıw tarawındaǵı tariyxıy didaktikalıq tiykarlar hám olardıń zamanagóy tálim sistemasındaǵı áhmiyetin kórsetiw;

– oqıtıw procesinde oqıwshılardıń ruwxıyatı, oqıtıwdıń bilim beriwshilik, tárbiyalıq hám rawajlandırıwshılıq wazıypaların itibarǵalıwdıń áhmiyetli táreplerin tiykarlap beriw;

– oqıtıw nızamlıqları menen prinsipleriniń óz ara baylanısı hám tálim procesinde olarǵa itibar qaratıw jolları haqqında túsinikler beriw.

Tayanısh túsinikler:

Didaktika, koncepciya, úzliksiz bilim beriw, orta arnawlı hám kásip-óner bilimlendiriwi, rawajlanıwshı koncepciya, tárbiyalawshı koncepciya, bilim beriw koncepciyası, texnologiyalastırıw koncepciyası, bilimlendiriw paradıgmaları, sezıw, biliw, qıyal, yadta saqlaw, oy, pikirlew, bilim, uqıplılıq, kónlikpe, oqıtıw túsinigi, oqıtıw procesi, oqıwdıń maqseti, oqıtıw wazıypaları, oqıtıw quralları, oqıtıw usılları, oqıtıw metodları, oqıtıw formaları, sabaq, óz betinshe tálim, dástúriy-konservativ, ilimiy insanpárwarlastırılǵan (logikalıq), racionalistikalıq (bixevioristikalıq), texnokratikalıq, ezoterikalıq, oqıtıw procesiniń mazmunı, gneseologiyalıq ideyalar, oqıtıwdıń wazıypaları, oqıw xızmeti, reproductiv xızmet, dóretiwsheńlik biliw xızmeti, oqıtıw nızamlıqları, oqıtıw prinsipleri.

Temaniń mazmunı:

5.1. Oqıtıw teoriyası (didaktika) pedagogikanıń quram bólimi sıpatında

Tariyxqa kóz jiberip qarasaq, insaniyat paydabolǵalı berli adamzat jámiyeti tárepinen toplanılǵan bilim, tájiriye jas áwladqa dáwir talabına ılayıq bir qalıpte úyretilip kelindi. Jas áwladqa dáslepki waqıtları bilim úyretiw, basqa hártúrli jumıslar procesinde tosınnan iske asırıldı, onıń arnawlı xızmet tarawı ekenligi ol zamanlarda sanalı túrde tán alınbadı. Keyin jas áwladtı bilim menen qurallandırdı maqset etken insan xızmetiniń arnawlı túri payda boldı hám ol oqıtıw, bilim beriw dep ataldı.

Jámiyettiń rawajlanıwı menen sociallıq tájiriye, bilim kólemi bir neshe márte arttı hám onıń menen birge oqıtıw procesinde jas áwladqa beriletuǵın bilimniń kólemi de, mazmunı da úlken ózgerislerge ushıradı.

Arnawlı oqıtıw orınları-mektepler zárúriyatı kelip shıqtı, mektepler ashıldı. Mekteplerde jas áwlad aldın ala dúzilgen baǵdarlamalardı muwapıq maqsetli ráwishte oqıtıla basladı. Oqıtıw xızmetin hám oqıtıw procesinde qollanılatuǵın materiallar, qurallar, ádisler, metodlardı ilimiy tiykarlap beriw mütájlıǵı kelip shıqtı. Nátiyje de grektiń «**didasko**», «**didaskol**» oqıtaman, úyretemen degen sózinen pedagogika iliminiń úlken bir tarawı bolǵan **didaktika (oqıtıw teoriyası)** payda boldı.

Didaktika maǵlıwmat beriw hám oqıtıw teoriyası sıpatında, óz ishine adamlardı maǵlıwmatlı etiw, sonday-aq, onıń minez-qulqın, ádep-ikramlılıq sıpatların qalıplestiriwshi – tárbiya haqqındaǵı ilim, pedagogikanıń sostav bólimi sanaladı. Sebebi, didaktikada tálim-tárbiya teoriyasınıń maqsetleri, wazıypaları, mazmunı, nızamlıqları, principi pleri islep shıǵıladı.

Didaktika – pedagogika iliminde tálim procesiniń ulıwmalıq nızamlıqların úyreniw menen shuǵıllanıwshi bólim.

Didaktikanıń sózbe-sóz awdarması tálim teoriyası degeni mánini bildiredi.

Pedagogikanıń, onıń bir bólimi didaktikanıń payda bolıwı hám rawajlanıwında ótmishtegi Shıǵıs, Oraylıq Aziya oyshıllarınıń miynetleri oǵada ullı boldı. Málim bolǵanıday Ferganiy, Farabiy, Ibn-Sino, Beruniy, Xorezmiy, Ulugbek hám basqalardıń pedagogikalıq ideyaları dúnya júzi pedagogikasınıń, onıń bir bólimi didaktikanıń rawajlanıwına IX-XVII ásirde kúshli tásir jasaǵan.

Evropada pedagogika, onıń bir bólimi bolǵan didaktikanıń rawajlanıwına úlken úles qosqan ullı pedagoglar payda boldı. Olardan Ya.A. Komenskiy (1592-1670), J.J. Russo (1712-1778), I.G. Pestalocci (1746-1827), K.D. Ushinskiy (1824-1870)ler tálim-tárbiyanıń teoriyalıq hám ámeliy máselelerin islep shıqtı.

Oqıtıw procesi hám oqıtıw mazmunı – didaktikanıń úyreniw obyektine aynaldı. Sabaq beriw menen oqıwdıń baylanısı, birligi hám óz ara háreketi – didaktika páni bolıp qalıplesti.

Pedagogika iliminiń quram bólimi sıpatında didaktika – ulıwma didaktika hám jeke metodikalar bolıp ekige bólinedi. Ulıwma didaktika – ayırım pánlerdi oqıtıwǵa baylanısh usıllar menen tıǵız baylanısqan bolıp, olardı baylanısh maǵlıwmatlarǵa súyenedi, oqıtıwdıń ulıwmalıq nızamlıqların ashıp beredi, sonıń menen birge hár bir oqıw pánin óz aldına oqıtıw usılları ushın ulıwmalıq tiykar bolıp xızmet atqaradı.

Didaktikanıń mazmunında oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń ulıwmalıq máseleleri, oqıtıw procesiniń mánisi menen mazmunı, oqıtıw nızamlıqları, principi pleri, metodları, usılları, quralları hám oqıtıwdı shólkemlestiriw formaları óz sáwleleniw tabadı.

Didaktikanıń rawajlanıwı: baslawısh mektep didaktikasi, orta mektep didaktikasi, kásip-óner tálimi didaktikasi hám joqarı mektep didaktikasınıń ajralıp shıǵıwına tiykar jarattı.

Baslawısh mektep didaktikasi baslawısh tálimniń maqsetin, wazıypaların, principi plerin, mazmunın, quralların, metodların, texnologiyaların, oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń túrleri menen nızamlıqların úyrenedi. Ulıwma orta tálimniń maqsetin, wazıypaların, principi plerin, mazmunın, quralların, metodların, texnologiyaların oqıtıwdı shólkemlestiriw túrleri menen nızamlıqların úyreniw menen orta mektep didaktikasi shuǵıllanadı.

Jeke metodika – belgili bir oqıw pánlerin oqıtıwdıń nızamlıqların, metodların, usılların, quralların, formaların tereń úyreniwshi bolıwı menen birge, ol pedagogika ilimi sostavınıń tiykarǵı tarawlarınan biri bolıp esaplanadı.

Kóp zamanlardan berli oqıtıw teoriyası menen oqıtıw metodikasi didaktikanıń úyreniw obyektı boldı. Waqtıń ótiwi, tájiriybeniń toplanıwı menen hár bir pándi oqıtıwdıń ózine tán bolǵan ózgesheliklerin ashıp beriwde didaktikanıń múmkinshiligi joqlıǵı sezile basladı. Ásirese, gumanitar, tábiyiy hám jámiyetlik pánlerdi oqıtıwdıǵı ayırmashılıqlar kúta aytarlıqtay boldı. Nátiyjede didaktikadan jeke metodikalar bólinip shıqtı hám óz aldına pedagogikalıq pán bolıp

qáliplesti. Didaktika menen jeke metodikalardıń úyreniw obyekti jańasha belgilendi. Didaktika oqıtıw procesiniń ulıwma ilimiy-teoriyalıq máselelerin úyrenetuǵın boldı. Al, jeke metodikalar bolsa ol yamasabul pándi oqıtıwdıń jeke ózine tán bolǵan ózgeshelikleri menen nızamlıqların úyreniw menen shuǵıllanadı. Didaktika hám jeke metodikalar bir-biri menen tıǵız baylanısta rawajlanıp, birin-biri teoriyalıq hám ámeliy jaqtan bayıtıp baradı.

«Bilimlendiriw haqqında»gi Nızam hám «Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması»nıń qabıl etiliwi didaktika menen jeke metodikalardıń rolin oǵada kóterdi. Sebebi, didaktika menen jeke metodikalar jańa milliy qánigelerdi tayarlawda, jańa pedagogikalıq texnologiyalardı jaratıw menen qollanıwda, xabar baylanıs texnologiyasınan, kompyuter, internet, aralıqtan oqıtıw hám aldınǵı is-tájiriyebelerden paydalanıwda muǵallimlerde nátiyjeli járdem kórsete bildi. Muǵallimlerdi báhama úyreniwge, izleniwge, izertlewge hám tálim-tárbiyanı dóretiwshilik penen ótkeriwge jolladı.

Pedagogika ilimi siyaqlı didaktika – bir qatar pánler menende (filosofiya, sociologiya, siyasattanıw, etnologiya, psixologiya, pedagogikalıq psixologiya, adam anatomiyası hám fiziologiyası, jeke metodikalar, pedagogika tariyxı, etnografiya h.t.b.) tıǵız baylanısadı.

5.2. Didaktikanıń maqset hám wazıypaları

Didaktikanıń baslı maqseti – hár tárepleme rawajlanǵan, shet elli qatarları menen erkin túrde básekige túse alatuǵın, jetik bilimli jaslardı oqıtıw hám tárbiyalaw bolıp esaplanadı. Usı maqsetten kelip shıqqan halda, onıń tiykarǵı wazıypası ósip baratırǵan jas áwladtı ilimiy bilimler, uqıplılıq hám kónlikpeler sisteması menen qurallandıruwdan ibarat.

Hár tárepleme úylesikli rawajlanǵan salamat áwladtı tárbiyalaw mashqalası bilimdanlıq, tárbiyalılıq hám rawajlanıwdıń bir pütünligin talap etedi. Usıǵan baylanıslı, milliy

tárbiyamızdıń maqsetine muwapıq oqıtıw procesi bir-biri menen baylanıslı úsh túrli: maǵlıwmatlıq, tárbiyalıq hám rawajlandırıwshılıq xızmetlerdi atqaradı.

Oqıtıwdıń **maǵlıwmat** beriw xızmeti ilimiy bilimlerdi ózlestiriwdi, ulıwma hám arnawlı eplilik, kónlikpelerdi qáliplestiriwdi názerde tutadı. Ilimiy bilimler, faktlar, túsiniqler, nızamlılıqlar hám teoriyalar dúnyanıń ulıwmasqan kórinisinen ibarat boladı. Belgili oqıw páni, ilim tarawına ılayıq oqıwshıda arnawlı eplilikler hám kónlikpeler qáliplestiriledi. Mısalı: fizika hám ximiya pánleri boyınsha misal sheshiw, laboratoriyada tájiriybe ótkeriw, demonstraciyalaw, izertlew jumısların alıp barıw h.t.b.

Oqıwshılar oqıtıw procesinde arnawlı eplilik hám kónlikpelerden basqa barlıq pánlerge tiyisli bolǵan ulıwma eplilik hám kónlikpeler menen de qurallandırıladı. Máselen, sabaqlıq, kitap, sózlik, bibliografiya, enciklopediyalar menen islesiw, oqıw, jazıw, kúndelik rejimdi saqlaw, oqıw minnetin utımlı uyımlastırıw kónlikpeleri h.t.b.

Oqıtıw, bilim beriw menen qatar bir waqıtın ózinde **tárbiyalıq** xızmetti de atqaradı. Oqıwshılardı ulıwma insanılıq hám milliy pazıyletlerdi qáliplestirip, dúnya bolǵan kózqarasın jetilistiredi. Oqıtıwdıń tárbiyalıq xızmeti bilim mazmunınan kelip shıǵadı, belgili usıl, qural hám texnologiyalar menen iske asırıladı. Oqıtıw tárbiyasız bolıwı hasla múmkin emes. Oqıtıw procesinde tárbiya jumsları durıs shólkemlestirilse sol waqıtın ózinde oqıtıwdıń sapalı hám nátiyjeli bolıwına unamli tásir jasaydı. Sebebi oqıwshılardıń sabaqqa sapalı qatnası, bilimge qızıǵıwı, tártibi, shólkemleskenligi oqıtıwdıń tabıslı bolıwına qolaylı jaǵdaylar jaratadı. Oqıwshılardıń tárbiyalılıq dárejesi joqarı bolmasa oqıtıwdıń nátiyjesi tómen boladı.

Oqıtıw hám tárbiya oqıwshı shaxsın hámme tárepten rawajlandıradı. Onıń ushın oqıtıw procesin oqıwshılardaǵı psixikalıq processlerdi kúshli (seziw, qabıl etiw, eleslew, oylaw, este saqlaw, dıqqat h.t.b.) rawajlandıratuǵın

dárejede shólkemlestiriw zárúr. Didaktikada **rawajlandırıw-shı tálim** degen túsinik qollanıladı. Bul máselede rus ilimpazları L.V.Zankov, N.A. Menchinskaya hám basqalardıń miynetleri dıqqatqa ılayıq. L.V. Zankov oqıtıw procesinde oqıwshılardıń oylawın pátli rawajlandırıw ushın sabaqtı ózlestiretuǵın dárejede joqarı qıyınlıqtaalıp barıw zárúrliǵın kórsetti. Tájiriye birneshe jıl dawamında baslawısh klasslarda ótkerildi hám unamlı ilimiy juwmaqlar shıǵarıldı.

Milliy ideya menen qurallanǵan, milliy ǵárezsizlik ideologiyası ruwxında kamalǵa kelgen bilimdan, óz betinshe erkin pikirleytuǵın jaslardı tárbiyalaw, dóretiwshilikke uqıplı, shet elli kásiplerleri menen básikege túsiwge tayar man qánigelerdi jetilistiriw milliy pedagogikamızdıń házirgi kúndegi eń áhmiyetli wazıypaları. Onıń esesine dúnya ilimi, texnikası, texnologiyası, ekonomikası hám mádeniyatınıń rawajlanıwı menen milliy pedagogikamızda jańa mashqalalar payda bolmaqta. Pedagogikalıq jańa túsinikler (pedagogikalıq texnologiyalar, xabar hám baylanıs texnologiyası, mámleketlik bilimlendiriw standartı, elektron pochta, kompyuter tarmaǵı, internet, monitoring orayı, pedagogikalıq innovaciya, aralıqtan oqıw, menedjment, algoritmllestiriw, modellestiriw t.b.) keń túrde kirip kelmekte, oqıtıwdıń jańa texnikalıq quralınan paydalanıw zárúrliǵi kúnnen kúнге artpaqta.

Bul ádiwli wazıypalardı ilimge, teoriyalıq bilimge negizlenbey turıp jemisli sheshiw múmkin emes. Mektep turmısına jańa pedagogikalıq texnologiyanı, xabar baylanıs texnologiyasını, pedagogikalıq innovaciyanı kiritiw, mámleketlik bilimlendiriw standartın jetilistiriw, tálimdi milliy mazmun menen bayıtıw, xalıq pedagogikasınan, dúnya júzi pedagogikası jańalıqlarınan ónimli paydalanıw ushın pedagogika ilimine, oqıtıw procesi menen oqıtıw mazmunınıń baylanısın ashıp beretuǵın didaktikaǵa tiykarlanıw zárúr.

Usı áhmiyetli wazıypalarǵa tiykarlanıp didaktikanıń házirgi dáwirdegi eń baslı mashqalalarına tómendegilerdi kiritiw múmkin:

– dúnya bilimlendiriw standartı negizinde mámleketlik bilimlendiriw standartın, tálim mazmunınıń pedagogikalıq tiykarların islep shıǵıw;

– oqıtıw procesiniń nızamlıqların, qarama-qarsılıqların hám háreketke keltiriwshi kúshlerin anıqlawdı dawam etiw;

– jańa milliy pedagogikalıq texnologiyanı jaratıw, qollaw, jetilistiriw mashqalalarınıń teoriyalıq hám ámeliy máselelerin úyreniw, nátiyjelerin mektep turmısına en jaydırıw;

– oqıtıw procesin shólkemlestiriwdiń dástúriy túrlerin jetilistiriw, dástúriy emes túrlerin jaratıw hám rawajlandırıw;

– oqıtıw procesin insanıylastırıw hám demokratiyastırıwdıń jolların izertlew, nátiyjelerin oqıw-tárbiya orınlarına en jaydırıw;

– oqıwshılardı óz betinshe erkin dóretiwshilik penen pikirlewge, jedellikke, intalılıqqa, bilimge hám jańalıqqa qumarlılıqqa úyretiwdiń, biliw kúshleri menen biliw uqıplılıqların rawajlandırıwdıń metodların jaratıw;

– xabar, baylanıs texnologiyası, kompyuter, internet, aralıqtan oqıw, oqıtıwdıń jańa texnikalıq quralınan paydalanıwdıń ilimiy-ámeliy tiykarların islep shıǵıw;

– tálimniń oqıw-metodikalıq hám oqıw-materiallıq bazasınıń pedagogikalıq mashqalaların islep shıǵıw;

– oqıw jobaların, oqıw baǵdarlamaların, sabaqlıqlardı hám oqıw qollanbaların mámleketlik bilimlendiriw standartı negizinde jańasha dúziwdiń ilimiy-ámeliy tiykarın jaratıw;

– dúnya bilimlendiriw talaplarına ı layıq milliy pedagogikalıq kadrlardı tayarlaw, olarǵa dóretiwshilik ushın shárt-sharayatlar jaratıw, jańa oqıtıw texnologiyaları menen qurallandıırıw máseleleriniń ilimiy-metodikalıq tiykarların islep shıǵıw.

Joqarıda kórsetilgen mashqalalardı tabıslı sheshiw, jańa milliy kadrlardı tayarlaw jol-jobasın islep shıǵıw hám turmısqa asırıw házirgi zaman didaktikasınıń baslı wazıypalarınan esaplanadı.

Oqıtıw hám maǵlıwmat teoriyasında didaktikanıń tıp mánisin ańlatatuǵın hám mazmunın ashıp beretuǵın ne-

gizgi túsiniqler qollanladı. Olar qatarına: Oqıtıw, sabaq beriw, oqıw, maǵlıwmat, oqıtıw nızamlıqları, oqıtıw principi, oqıtıw procesi túsiniqleri jatadı.

Oqıtıw. Muǵallım menen oqıwshınıń bir maqsetke qaratılǵan birgeliktegi xızmeti bolıp onda oqıwshı bilim menen qurallandırıladı, tárbiyalanadı hám rawajlanadı. Oqıtıw tárbiyalawshı sıpatqa iye bolǵan menen de bir ózi hár tárepleme, úylesikli rawajlanǵan shaxstı qalıplestiriw máselelerin úzil-kesil sheshe almaydı. Sonlıqtan oqıw-tárbiya orınlarında oqıtıw isleri menen bir qatarda klasstan hám mektepten tis hártúrli tálim-tárbiyalıq jumıslar júrgiziledi. Oqıtıw menen tárbiyanıń birgeliktegi tásiiri nátiyjesinde shaxstı hár tárepleme rawajlandırıwdıń bir pütün procesi ámelge asırıladı.

Sabaq beriw hám oqıw. Oqıtıw procesi sabaq beriw hám oqıw jumıslarınıń birliginen quraladı. Oqıtıw barısındaǵı muǵallımniń xızmeti sabaq beriw dep ataladı, oqıwshınıń xızmeti oqıw dep júrgiziledi. Oqıw óz betinshe bilim alıw hám aralıqtan oqıw procesinde de iske asadı.

Maǵlıwmat. Maǵlıwmat delingende oqıwshınıń aldın maqsetli túrde ilimiy bilimler sistemasın ózlestiriwi, bilim, eplilik hám kónlikpelerdi iyelewi, onıń dúnyaǵa kózqarasınıń, ulıwma insanıy hám milliy pazıyletlerdiń qalıplesiwi kózde tutıladı. Maǵlıwmatlı bolıwda sociallıq ortalıq belgili tásir jasaydı, xabar, baylanıs texnologiyası, kompyuter tarmaqları, internet hám taǵı basqalar málim xızmet atqaradı. Maǵlıwmat alıw ishten oqıw, sırttan oqıw, eksternat hám aralıqtan oqıw arqalı ámelge asırıladı.

Oqıtıw nızamlıqları. Oqıtıw belgili nızamlılıqlarǵa tiykarlanadı. Oqıtıw procesi menen keń mánistegi sociallıq processler arasındaǵı sırtqı, oqıtıw procesiniń ayırım bólimleri (maqset, mazmun, túr, qural, metod t.b.) arasındaǵı ishki qatnasıqlarda júzege shıǵatuǵın ulıwma, bashı, zárúriy hám turaqlı tákirarlanatuǵın baylanıslarǵa oqıtıw nızamlıqları dep ataladı.

Oqıtıw principi. Didaktika tárepinen ashılǵan oqıtıw nızamlılıqlarınan oqıtıw jumıslarınıń eń bashı talapları kelip shıǵadı. Ol talaplardı pedagogikada oqıtıw principi dep ataydı. Oqıtıw principlerin basshılıqqa alıw, onı dóretiwshilik penen sheber iske asırıw arqasında oqıtıw procesin kútá maqul dárejede ótkeriwge qolaylı jaǵdaylar jaratıladı. Máselen pedagog, psixolog alımlar tárepinen oqıtıw procesine qan-shelli kóbirek seziw organları qatnasırılса, bilimdi iyelewdiń sonshelli tabıshı bolatuǵın nızamlılıǵı ashıldı. Usıǵan baylanıslı orınlı, zárúrli jerinde, kerek waqtında kórsetpeli hám texnikalıq qurallardı keń qollaw talabı kelip shıqtı. Bul talap didaktikada kórsetpeli oqıtıw principi dep júrgizilmekte.

Oqıtıw procesi. Muǵallımniń bilim beriwdegi, oqıwshılardıń bilim iyelewdеgi, bir maqsetke qaratılǵan birgeliktegi xızmetine oqıtıw procesi delinedi. Oqıtıw procesiniń sapalı hám nátiyjeli bolıwı kóp jaǵdaylarǵa: muǵallımniń pedagogikalıq sheberligine, oqıtıwshı hám oqıwshınıń bilim xızmeti nızamlılıqların buljıtpay basshılıqqa alıwına hám oqıwshınıń bilim alıwǵa sanalı qatnasına baylanıslı boladı. Oqıtıw procesin sıpatlaytuǵın túsiniqler: maqset, wazıypa, mazmun, túr, usıl, qural, metod hám basqalar olarǵa baǵıshlanǵan arnawlı baplarda hám temalarda táriyiplenedi.

5.3. Oqıtıw procesiniń mánisi

Ózbekistan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında» qabıllanǵan nızamında hám «Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasın»da tálim-tárbiyalıq processti pútkilley jańasha shólkemlestiriwge ayırıqsha dıqqat awdarılǵan. Oqıtıw hám tárbiyalaw insanıyılıq sıpatta, demokratiyalıq tiykarda alıp barıladı dep belgilengen.

Burıńǵı sovet dáwirindegi mekteplerinde tálim-tárbiyalıq jumıslar avtoritarlıq pedagogikaǵa tiykarlanıp jeke biylik, buyırıqazlıq penen júrgizildi. Oqıwshıǵa negizinen

tálim- tárbiyanıń obyektı dep qatnasıq jasaldı, onıń tálim- tárbiyanıń aktiv subyektı ekenligi esapqa alına bermedi. Oqıwshı muǵallimdi erksiz tuńlawǵa, oǵan sózsiz boysınıwǵa, buyrıǵın ádil dep orınlawǵa úyretildi. Muǵallım basqarıwshı, boysındırıwshı, al oqıwshı basqarılıwshı, boysınıwshı, muǵallım buyırıq beriwshı, oqıwshı buyırıqtı buljıtpay orınlawshı wazıypasın atqardı. Qullası barlıq másele ni muǵallım ózi sheshti. Oqıwshınıń muǵallım menen teńdey huqıqına qıyanet etildi, erkinligine jol qoyılmadı. Dóretiwshilik oylawı menen dóretiwshilik uqıplılıǵınıń, óz betinshe erkin pikirlewiniń rawajlanıwına ornı tolmaytuǵın zıyanlar keltirildi.

Milliy pedagogikamız jol-jobasına ılayıq oqıtıw procesi muǵallım menen oqıwshınıń birgelikte, bir-biri menen baylanıslı teń huqıqlı, erkin, dóretiwshilik xızmetinen quraladı. Bul oqıtıw procesiniń eki tárepleme process ekenligin ańlatadı. Oqıtıw procesinde muǵallım misli rejıssyoer, al oqıwshı misli aktyor wazıypaların bálent ruwx, jedelli ráwishte dóretiwshilik penen atqaradı. Oqıtıw procesinde muǵallımniń xızmeti: oqıw materialın jobalastırıw, túsindiriw, kórsetiw, oqıwshılardıǵa islettiriw, oqıwshılardıǵa óz betinshe izlep taptırıw, bilimdi ámelde qollaw ónerine úyretiw, tekseriw, bahalaw, óz betinshe islerine bassılıq etiw, bilimge qızıǵıwshılıǵın rawajlandırıw ulıwma insanıylıq hám milliy pazıyletlerdi sińdiriwden ibarat. Oqıtıw procesinde oqıwshınıń xızmeti: muǵallım bassılıǵında bilimdi óz betinshe izlep tabıwǵa, bilimdi iyelew ónerin úyreniwge, olardı ámelde qollap shıǵıwǵa, hártúrli tapsırmalardı orınlawǵa, dóretiwshilikke ádetleniwge, ulıwma insanıylıq hám milliy sıpatlardı iyelewge qaratılǵan boladı. Demek, sabaq beriw muǵallımniń xızmeti, oqıw oqıwshınıń biliw xızmeti bolıp tabıladı.

Muǵallım oqıtıw procesinde oqıwshılardıǵa bilim beriw menen shegaralanbastan olardıń sanasına, sezimine, minez-qulqına hám is-háreketlerine kúshli tásir jasaydı. Oqıwshılardıń ruwxın joqarı kóterip olardaǵı aqıl, erk kúshlerine, ádep-ikramlılıq sıpatlardı sabaқтаǵı negizgi wazıypalardı she-shiwge jollaydı.

Oqıwshınıń oqıw procesindegi biliw jedelligi, baslamashılıǵı, intalıǵı, óz betinshe erkin jańa pikirlewı, dóretiwshiligi hár tárepleme tıyanaqlı hám tereń bilim alıwdıń deregi. Oqıwshılardıń bul sıpatlarısız oqıtıw procesin kóz aldımızǵa keltiriw qıyın. Sebebi ullı pedagoglarımız aytqanıday oqıwshını májbúrlep oqıtıw hasla múmkin emes.

Oqıtıw procesindegi bilimdi sanalı túrde iyelewge umtılıw, bilimge qumarlılıq – oqıwshı xızmetiniń sıpatlaması. Oqıwshılardıń bilimdi sanalı, jedelli ózlestiriwine erisiw – muǵallımniń oqıtıw procesindegi maqsetke qaratılǵan xızmetiniń ólshew tası.

5.4. Oqıw hám úyreniw processleriniń sıpatlaması, oqıw procesinde olardıń óz ara baylanıshılıǵı

Dúnya tanıw, biliw turmıs, miynet hám adamlar menen qarım-qatnasıq procesinde payda boladı. Oqıw oqıwshılar biliw xızmetiniń ayrıqsha bir túri esaplanadı. Oqıwshılar oqıw procesinde bilim, eplilik, kónlikpelerdi bir-biri menen tıǵız baylanısta bolǵan tómenдеgi basqıshlar arqalı ózlestirip aladı.

Qabil etiw. Bilim, eplilik, kónlikpelerdi iyelew seziwden, qabil etiwden baslanadı. Qabil etiw bir maqsetke qaratıladı, bir maqsetti gózlep iske asırıladı. Sonlıqtan dáslep oqıwshılar tema, sabaqtıń maqseti menen tanıstırıladı, aldaǵı wazıypalar túsindiriledi. Olar oqıw jumısların orınlanıwǵa teoriyalıq, ámeliy hám psixologiyalıq jaqtan puxta tayarlanadı. Oqıwshılar oqıw materialları menen tanısadı, zatlardı hám qubılıslardı baqlaydı, tájiriybeler ótkeredi h.t.b. Oqıwshılardıń bilimdi qabil etiwde qatnasatuǵın seziw organlarınıń múmkinshiligi hártúrli. Ilimpazlar tárepinen bizdi qor-shap alǵan zat hám qubılıslar haqqındaǵı maǵlıwmatlardıń 90% kóriw, 9% esitiw hám 1% basqa seziw organları arqalı ózlestiretuǵınlıǵı anıqlanǵan. Bul pikirди «Júz esitkennen bir mártebe kórgen abzal» degen xalıq danalıǵı da tastıyıqlaydı.

Seziw organları menen biliwdiń múmkinshiligi shegaralangán boladı. Zat hám qubılıslardı qabil etiw arqalı olardıń mánisin, bir-biri menen baylanısların hám nızamlılıqların ele asha almaymız.

Uğındırıw, túsiniw. Qabil etiw dep negizinde zat hám qubılıslardıń mánisin, olar arasındaqı baylanıslardı hám nızamlılıqlardı uğıwǵa, túsiniwge ayıladı. Oqıǵan basqa, al uqqan, hárbir nárseniń mánisine túsingen basqa. Oqıwshı materialdı oqıǵan bolıwı múmkin, al biraq onıń mánisin túsinegen bolıwı itimal. Sonıń ushın úyrenilip atırǵan bilimler, eplilik hám kónlikpeler oqıwshılardıń jedelli qatnasıwında tallanadı, qurastırıladı, salıstırıladı, negizgi pikirler tabıladı, jańa túsiniqler belgilenedi. Pikirdiń, túsiniqtıń baslı belgileri ashıladı, faktlar hám mısallar úyretiledi. Baslı hám ekinshi dárejeli bilimlerdi, túsiniqlerdi tabıw olardı ulıwmalastırıw negizgi másele boladı. Oqıwshılardıǵa úyrenilip atırǵan materiallardı kórsetpeleli hám texnikalıq qurallar járdeminde túsindirip beredi, muǵallimniń úyretkenlerin oqıwshılar tákirarlaydı. Olardı óziniń tapqan mısalları, dúzgen testleri, keńirek faktları, pikirleri, orınlaǵan ámeliy isleri, islegen dóretiwshilik jumısları menen dáliylleydi. Usı ilajlardıń arasında oqıwshılar bilim, eplilik, kónlikpelerdi hár tárepleme uǵıp, tereń túsiniw aladı.

Sol sebepli oqıtıw procesinde uǵıw, túsiniwge kútá itibar beriledi. Sebebi seziw hám qabil etiw menen barlıq nárselerdi biliw qıyın. Uğındırıw, túsiniw, oylaw arqalı zat hám qubılıslardıń mánisin tereń, tolıq hám durıs bilip alıw múmkinshiligine iye bolamız. Túsiniwgen materiallar júdá jeńil ózlestiriledi hám este bekkem saqlanadı.

Este saqlaw hám bekkemlew. Bul basqıstıń tiykarǵı wazıypası úyrenilgen bilim, eplilik, kónlikpelerdi oqıwshılardıń este saqlawına hám bekkem ózlestiriwine erisiwden ibarat. Onıń ushın hártúrli awızsha hám jazba shınıǵıwlar islenedi, sabaqlıqtaǵı hám oqıwshılar oylap tapqan mısallar, máseleler, testler sheshiledi, ámeliy hám dóretiwshilik jumıslar islenedi, óz betinshe isler orınlanadı. Túsiniw,

qaǵıydalar, teorema, nızamlarda tákirarlanadı, olardı oqıwshılardıń sanalı ózlestiriwine hám ámelde qollanıwǵa dıqqat kúsheyttiriledi. Oqıw materialların oqıwshılardıń uqqastan, túsinebesten qurı yadlap alıwınıń aldın alınadı. Oqıwshılardıń este saqlawın rawajlandırıw ushın qosıqlar, tekstler, naqıl-maqallar, jumbaqlar, teoremlar, qaǵıydalar, nızamlar yadlatıladı.

Bul basqıstıń baslı belgisi teoriyalıq bilimlerdi, eplilik jáne kónlikpelerdi oqıwshılar shınıǵıwlardı orınlawda, misal, test máselelerin sheshkende, qaǵıyda, teorema hám nızamlardı dáliyllewe qollanıladı. Sonda bilim, eplilik, kónlikpeler bekkem este saqlanadı hám ózlestiriledi. Este saqlaw nızamınabaylanıslı esitkenniń 10%, oqıǵannıń 10%, kórgenniń 30%, kórgeni hám bir waqıtta esitkenniń 50%, ózi eslep barǵan materialınıń derlik 80%, óz qolı menen islegen nárseleriniń 90% i este qaladı.

Bilim, eplilik, kónlikpelerdi ámelde qollaw. Bilim, eplilik, kónlikpelerdi ámelde batıl hám sheber qollana biliw oqıtıwdıń aqırǵı nátiyjesi, oqıwshınıń bilimdi sanalı hám bekkem ózlestirgenliginiń haqıyqıy ólshemi bolıp tabıladı. Oqıwshılar úyrenilgen bilim, eplilik, kónlikpelerdi sabaqta, kabinette, laboratoriyada, mektep ustaxanasında, mektep qası qıytaǵında, óndiris orınlarında, mashinalardı aydawda, kombaynlerdi, stannoklardı, texnikalardı basqarıwda qollanıladı. Klasstan hám mektep tıs islerde, úy jumsların orınlawda paydalanıladı. Sonday etip oqıwshılar teoriyalıq bilimlerdi, olardıń negizinde úyrengen eplilik hám kónlikpelerdi sabaqta, turmısta, miynette, óndiriste sheber qollawǵa izbe-iz shınıqtırılıp barıladı.

Oqıwshılardıń bilimdi iyelewdiń tórt basqıshın birdey tabıslı meńgeriwi olardıń bilimdanlıǵın, biliw kúshleriniń rawajlanganlıǵın, dóretiwshilik oylawı hám uqıplılıǵı, óz betinshe erkin pikirlewiniń qalıpleskenligin hám ámeliy ustalıǵın kórsetedi.

Oqıtıw procesine muǵallım basshılıq etedi. Muǵallım oqıtıw procesin shólkemlestiriwshi, sabaqtı alıp barıwshi

hám sabaqqa basshılıq etiwshi tulǵa. Muǵallım oqıwshılardı mámlketlik bilimlendiriw standartına ılayıq bilim menen qurallandıradı, ulıwma insanıy hám milliy qádriyatlar ruwxında tárbiyalaydı, milliy ideyanı, milliy ǵárezsizlik ideologiyasını sińdiredi. Oqıwshılardıń biliw kúshlerin, óz betinsheligin, erkin dóretiwshilik penen pikirlewin, bilimge qumarlıǵın rawajlandıradı. Bunıń ushın ol sabaqta joqarı ruwxıyлық, ádep-ıkramlılıq jáne psixologiyalıq jaǵday jaratadı. Oqıwshınıń muǵallım menen teń huqıqlıǵın iske asıradı, erkinligine keń imkaniyat beredi, tálim-tárbiya procesiniń insanıyлық hám demokratiyalıq sıpatına erisedi. Sabaqta oqıwshılardıń ózligin kórsetiw, óz betinsheligin júzege shıǵarıwı ushın barlıq sharalardı izlep tabadı. Ózi oqıtatuǵın pándi úyretiwde jańa pedagogikalıq texnologiyalardı ustalıq penen paydalanadı, aldınǵı tájiriybelerdı qunt penen úyrenedi hám olardı dóretiwshilik penen qollaydı. Oqıtıwdıń ilimiy-teoriyalıq, pedagogikalıq, psixologiyalıq tiykarların jańa zaman talabı dárejesinde úyrenip oqıtıw procesine ilimiy-metodikalıq basshılıq etiwdi támiyinleydi.

Oqıwshı inta menen oqıw ushın ol bilimdi iyelewge mütájlik seziwi yamasa qızıǵıwı kerek. Qálegen xızmettiń, is-háreket penen minez-qılıqtıń motivi talap, mütájlik, zárúrlilik hám qızıǵıw bolıp esaplanadı. «Motiv» sózi latinsha «Moveo» sózinen kelip shıqqan bolıp, bizińshe «háreketlendiremen» degen mánisti ańlatadı. Pedagogika-psixologiyada ishki hám sırtqı tásirler nátiyjesinde adamdı ya ol, ya bul is-háreket penen minez-qılıqqa jollaytuǵın bas sebepti motiv dep ataydı.

Haqıyqıy ruwxıy baylıqqa erisiw adamnıń bilimge, ilimge, kórkem ónerge umtılwı arqasında boladı. Oqıwshı bilimniń shamshıraǵı, onı bilimli hám pedagogikalıq sheberlikti, jańa pedagogikalıq texnologiyanı iyelegen muǵallım ǵana tabıslı jaǵa aladı. Bul sıpatlardı iyelemegen muǵallım oqıwshıdaǵı bilimlilik dereklerin, uqıplıq hám talant nıshanlarına sóndiredi.

Oqıw motivleri oqıwshınıń belgili bir xızmetine, is-háreketine baǵdarlanganlıǵın ańlatadı, onıń tabısların yamasa kemshiliklerin kórsetedi.

Muǵallımniń shaxsı, bilimdanlıǵı hám pedagogikalıq sheberligi, oqıw materialların, quralların, metodların, texnologiyaların tańlay alıwı oqıwshılardı tuwrıdan-tuwrı háreketke keltiredi. Bunı biz oqıwshını tikkeley háreketke keltiriwshi motivler dep ataymız. Oǵan muǵallımdı unatıw, muǵallımge muhabbat, muǵallımniń sabaqtı mazmunlı, qızıqlı etip oqıwshılardıń kewlinen shıǵıp ótiwi, kórsetpeli hám texnikalıq qurallardan óz ornında ustalıq penen paydalanıw h.t.b. kiredi. Muǵallım bulardıń nátiyjesinde oqıwshılardı jámllestiredi, bilimdi qunt penen iyelewge hám dóretiwshilik islerge jollaydı.

Ayırım oqıw motivleri oqıwshılardı keleshekke umtıtıradı. Olar qatarınakásip iyelewge umtılwı, muǵallımniń maqtawına erisiw ushın háreket etiw, ata-ana, tuwǵan-tuwısqanlarınıń abıraylı adamlardıń xoshametlewine, wádesine jetiw ushın tırısıw, oqıwshılar jámaátiniń maqtawına ılayıq bolıwına erisiw hám basqa motivler jatadı. Olardıń ishinde unamsız motivlerde bolıwı múmkin. Misalı, muǵallım hám ata-ana dan qorıqqaninan oqıw, jaman bahadan qashıw, jıynalısqa túsiwden saqlanıw h.t.b.

Oqıwǵa qızıǵıw motivi: qoyılǵan sorawlarǵa, mashqalaǵa óz betinshen juwap tabıw, orınlaǵan isten qanaatlanıw, jumıstıń ámeliy áhmiyetin túsiniw, zárúrlikti túsiniw h.t.b.

Oqıw motivleri oqıwshılardıń jas ózgesheligine qaray ózgerip baradı. Máselen, baslawısh klass oqıwshılarında is-háreketke tikkeley jollawshı motivler kóbirek ushırassa, joqarı klass oqıwshılarında qızıǵıw hám socialıq motivler úlken orın iyeleydi.

Oqıwshılardaǵı mektepti unatıw, oqıwǵa qızıǵıw, jaqsı baha alıwǵa umtılwı, muǵallım, ata-ana, tuwǵan-tuwısqanlarınıń maqtawına miyasar bohıwǵa háreket etiw, ózine jaqqan adamlarǵa, ádebiyattaǵı hám kinofilmlerdegi qaharmanlarǵa eliklew hám basqalar unamlı oqıw motivleri esaplanadı.

Kerisinshe mektepti unatpaw, oqıwǵa qızıqpaw, tártipsizlik, qorıqqaninan oqıw, ótirik sóylew, aldaw unamsız oqıw motivlerine kiredi. Bulardan basqa biytárep motivler de bar. Misalı, qatar-qurbıları menen oynaw, ertek tınlawǵa, kino-film, telefilm kóriwge qızıǵıw, balıq awlaw, toqıw, kollekcıya jıynaw h.t.b. Bul motivlerdi oqıwǵa járdem beretuǵın motiv etip rawajlandırıw zárúr.

Oqıwshılarda unamlı oqıw motivlerin qalay rawajlandırıw kerek degen másele didaktikada áhmiyetli orın iyeleydi. Bilimge talaptı, oqıwǵa qızıǵıwdı jetilistiriwde kóp faktorlar kúshli tásir kórsetedi, jańa pedagogikalıq texnologiyalar úlken járdem beredi. Olar oqıwshılardı jedellestiredi, bilimdi iyelewge talpındıradı. Oqıwshınıń bilgeni menen bilmegeni arasındǵı qarama-qarsılıq oqıtıwdı háreketke keltiriwshi, bilimge qumarlıqtı payda etetuǵın kúsh esaplanadı. Muǵallimniń shaxsı, bilimdanlıǵı, jańa pedagogikalıq texnologıyanı qollanıp sabaqtı sheber ótiwi, mádeniyatı, jeke órneǵi oqıwshılardı ilham-yosh baǵıshlaydı. Oqıwshılar óziniń súyikli muǵallimine elikleıdi, sonday bolwǵa umtıladı. Muǵallimniń oqıwshını húrmetlewi, onıń kelesheginen úmit etiwı, oǵan ǵamxorlıq hám talapshańlıǵı qıyınshılıqlardı jeńiwge ruwxlandıradı. Oqıwshınıń huqıqın moyınlaw, erkinligine keń jol ashıp beriw, sabaqtı insanıylıq, demokratiyalıq sıpatta ótkeriw, ózligin kórsetiwge jaǵday jaratıw unamlı oqıw motivlerin pátli rawajlandıradı, unamsız motivlerin saplastıradı. Muǵallım menen oqıwshılar arasındǵı múnásibettiń unamsız bolıwı oqıwshılardaǵı jedellikti, bilimge qızıǵıwdı páseytedi, qarama-qarsılıqlardı kúsheytedi. Muǵallimniń sabaqtı mashqalalı ótiwi, hártúrli sabaq túrlerin, usılların, quralların hám metodların sheber qollawı, dástúriy emes sabaqlardan paydalanıwı oqıtıw jumısların túrlishe etip shólkemlestiriwi, oqıwshılar menen jaqınnan birgelikte islesiwı unamlı oqıw motivleriniń qalıplesiwine tiykar dúzedi. Oqıwshılarda ózlerine iseniw kúsheyedi, bilimdi tereń hám tıyanaqlı ózlestiriwge umtıladı.

Eger oqıwshı bilimdi iyelewden artta qalsa, qıyınshılıqlardı jeńe almasa, óziniń kúshine iseniwi tómenleydi, oqıwǵa ıqlası páseyedi. Sonıń ushın bunday oqıwshılar menen jeke qatnasta bolıp daralap oqıw usılın qollaǵan maqul.

Joqarıda oqıw motivlerin shártli túrde bir neshe toparlarǵa bóldik. Lekin atı atalǵan oqıw motivleri oqıtıw procesinde ushırasatuǵın barlıq oqıw motivlerin ańlatpaydı, olardan basqa da ushırasatuǵın oqıw motivleri barshılıq. Sebebi tálim-tárbiya procesinde oqıw motivleri bir-biri menen birlesedi, baylanısadı hám biri-birine ótip te ketiwı múmkin. Oqıw motivleriniń sanı, hártúrliligi áhmiyetli emes. Oqıw motiviniń oqıwshılardı ruwxlandırıwı, qıyınshılıqlardı jeńiwge kúsh-ǵayrat baǵıshlawı, quwanışqa bólewı hám bilimdi intalı ózlestiriwge jollawı úlken áhmiyetke iye.

5.5. Oqıwshılardıń biliw xızmeti hám onıń dúzilisi

Adam balası kúndelikli turmısta ózin qorshap turǵan zat hám qubılıslar menen qatnasta boladı. Olardıń qásiyetlerin, sıpatların, is-háreketlerin, bir-biri menen baylanısların, jasaw jaǵdayları menen nızamlılıqların bilip alıwǵa umtıladı. Sonıń ushında oqıwshılardıń biliw xızmeti dúnya tanıw, biliw, zat hám qubılıslardı, jámiyet hám tábiyat hádiyselerin janlı baqlawdan baslanadı.

Seziw – bizdi qorshap turǵan zat hám qubılıslardıń seziw organlarımızǵa (kóriw, esitiw, dám biliw, iyis seziw) tásir kórsetiwı nátiyesinde payda boladı. Seziw organlarımızǵa tiykarlana otırıp zat hám qubılıslardıń ápiwayı sıpat hám qásiyetlerin kóz aldımızda sáwlelendiremiz.

Seziw biziń barlıq bilimimizdiń tiykarı. Sebebi, hárqanday biliw seziwden baslanadı. Seziw adam sanasın sırtqı dúnya menen baylanıstıradı. Biliw ushın, eslew, qıyal, oylaw hám basqa psixikalıq processlerdiń xızmetleri ushın material toplaydı.

Lekin, seziw arqalı real haqıyatlıqtıń tek ǵana sırtqı tárepin bilemiz, ishki processlerin, onıń rawajlanıw nızam-

lılıqların asha almaymız. Sebebi seziw procesinde zat hám qubılıslardıń geypara sıpat jáne qásiyetlerin ǵana sanamızda sáwlelendire alamız.

Qabil etiw menen zat hám qubılıslardı bir pútinliginshe sanamızda sáwlelendiremiz. Qabil etiwde burınǵı bilimlerden de paydalanıladı. Seziw, qabil etiw nátiyjesinde **eleslew** júzege keledi. Burın qabil etilgen zatlar hám qubılıslardıń kóz aldımızǵa kelgen obrazı eleslew dep ataladı.

Seziw, qabil etiw, eleslew bir-biri menen kútá tıǵız baylanıslı. Bizdi qorshap turǵan zat hám qubılıslardı seziw, qabil etiw hám burınǵı qabil etilgenlerdi kóz aldımızǵa keltiriw menen dúnyatanıw, biliw procesi juwmaqlanbaydı. Endi seziw, qabil etiw, eleslew nátiyjesinde alınǵan materiallar tiykarında biliwdiń joqarı basqıshı abstrakt oylawǵa ótemiz. **Oylaw** arqalı jámiyet turmısınan, tábiyat qubılıslarınıń rawajlanıw nızamlılıqların, olar arasındaǵı baylanıslardı, sebeplerdi biliwge háreket etemiz. Oylaw – seziw, qabil etiw hám eleslewge súyenedi. Oylaw arqalı dúnyadaǵı zat hám qubılıslardıń eń baslı ulıwma qásiyetlerin hám bir-biri menen nızamlı baylanısların ashamız.

Oylaw janlı baqlaw materiallarına súyenip qalmastan, ondaǵı shekleniwshilik hám kemshiliklerdi saplastıradı, bilimdi jáne de alǵa ilgerilededi.

Dúnyatanıw, biliw procesin ámeliy xızmetten, tájiriyebeden ayırıp qarawǵa bolmaydı. Óytkeni **ámeliy xızmet** biliwdiń tiykarı, haqıyqatlıqtıń ólshew tası. Teoriyasız ámeliyat, ámeliyatsız teoriya óli. Ámeliyat túsiniǵiniń mánisi oǵada kóp. Ámeliyatqa adamlardıń barlıq iskerligi: ruwxıy hám material baylıqlardı óndiriwi, jámiyet qurıwı, ilim, tálim-tárbiya hám basqalar kiredi.

Janlı baqlaw, abstrakt oylaw, ámeliy xızmet bir-biri menen kútá tıǵız baylanıslı hám bir qatar alıp barıladı. Adam balası dúnyanı tikkeley bilgende janlı baqlaw, abstrakt oylaw hám ámeliy xızmet basqıshlarınń ótedi. Bunnan bilimlerdi ólestiriw barmıqla usı úsh basqısh arqalı boladı

degen máni kelip shıqqawı kerek. Sebebi ayırım jaǵdaylarda bilimdi ólestiriw ámeliy islerden de baslanıwı múmkin. Joqarıda keltirilgenler biliw teoriiyası oqıtıw procesiniń metodologiyalıq tiykarı ekenligin kórsetedi.

Oqıtıw dúnyatanıwdıń, bizdi qorshap turǵan zat hám qubılıslardı biliwdiń ayrıqshabir túri. Insannıń dúnyanı nızamlılıqların biliw procesinde ámelge asadı. Biraq dúnyanı biliw menen oqıtıwdı bir nárse dep qarawǵa bolmaydı. Oqıtıw procesi ózine tán tómendegı ayırmashılıqlarǵa iye: – oqıtıw procesinde ata-babalarımızdıń dúnyanı biliwdegi barlıq ótken jolların oqıwshılar ótpeydi. Olar adamzat tárepinen toplanılǵan tayın bilimlerdi, ilimde sistemalasqan faktlardı, túsiniqlerdi, nızamlardı ólestirip aladı;

– oqıwshılarǵa tek ǵana bilim berilip qalmastan, olar turmıs hám jámiyette miynet penen shuǵıllanıw ushın kerek bolǵan eplilik hám kónlikpeler menen qurallandırıladı. Ilimde bolmaǵan, ilimde sheshilmegen máseleler menen de tanıtırıladı, ilim-izertlew jumıslarına úyretiledi;

– oqıtıw maǵlıwmatlıq sıpatqa iye bolıp qalmastan tárbiyalıq maqsetti de iske asıradı. Oqıwshılarda milliy ideyanı, milliy ǵárezsizlik ideologiyasın qalıplestiredi, olarǵa ruwxıy ádep-ikramlılıq sıpatlardı, ulıwma insanıylıq hám milliy pazıyletlerdi sińdiredi;

– oqıtıw procesinde oqıwshılardıń jas hám jeke ózgeshelikleri, rawajlanıw dárejesi esapqa alınǵan halda shólkemlestiriledi.

Oqıtıw procesi obyektiv hám subyektiv xarakterge iye. **Oqıtıwdıń obyektiv tárepi** delingende oqıtıwdıń mazmunı, mámleketlik bilimlendiriw standartı túsiniledi. **Oqıtıwdıń subyektiv tárepi** degende oqıwshılardıń bilimlerdi úyreniw, ólestiriw xızmeti názerde tutıladı. Oqıtıw procesine muǵallım basslılıq etedi.

Oqıtıw procesiniń joqarıda kórsetilgen ózine tán bolǵan ayırmashılıǵına tiykarlanıp onıń negizgi belgilerine tómendegilerdi kiritiwge boladı:

1. Oqıwshılardıń biliw— oqıw xızmetin shólkemlestiriw.
 2. Oqıtıw procesinde oqıwshılardıń jeke psixikalıq rawajlanıwın jedellestiriw.
 3. Bizdi qorshap turǵan zat hám qubılıslardıń ilimde aniqlanǵan nızamlılıqları menen oqıwshılardı qurallandıruw.
 4. Oqıwshılardıń bilimdi iyelewiniń tiyqarǵı basqıshları.
- Dúnyatanıw, biliw, turmıs, miynet hám adamlar menen qarım-qatnasıq procesinde payda boladı. Oqıw — oqıwshılardıń biliw xızmetiniń ayrıqsha bir túri esaplanadı. Oqıwshılar oqıw procesinde bilim, eplilik, kónlikpelerdi bir-biri menen tıǵız baylanısta ózlestirip aladı.

5.6. Oqıtıw nızamlılıqları hám principi

Oqıtıw nızamlılıqları delingende oqıtıwdı zárúriy júzege shıǵaratuǵın hám rawajlandıratuǵın oqıtıw procesiniń ishki negizgi baylanısları kózde tutıladı. Ishki turaqlı hám zárúriy baylanıslar oqıtıw procesiniń úsh quramlı bólimi: sabaq beriw, oqıw hám bilim mazmunı arasında júzege shıǵadı. Oqıtıw nızamlılıqları muǵallimniń sabaq beriw, oqıwshılardıń bilimdi ózlestiriwi hám mámleketlik bilimlendiriw standartına, oqıw baǵdarlamasına muwapıq belgilengen bilim mazmunı arasındaǵı ǵárezli baylanıslardı sáwlelendiredi.

Bul baylanıslar oqıtıw procesinde turaqlı kórinedi, sonıń ushın olar nızamlı qubılıs bolıp oqıtıwdıń nızamlılıqları esaplanadı. Usı nızamlılıqlar negizinde bilim beriwge hám oqıwǵa baylanıslı bir qatar talaplar kelip shıǵadı. Oqıtıw principi usı talaplardı ańlatadı. Demek oqıtıw principi oqıtıw nızamlılıqlarınan kelip shıǵadı hám onıń talapları esaplanadı.

Princip latınnyń **principium** sózinen kelip shıqqan bolıp, «tiykar», «bası» degen máni bildiredi. Princip ilim tárepinen aniqlanǵan nızamlılıqlardan kelip shıǵatuǵın xızmetke, is-háreketke hám minez qulıqqa qoyılatuǵın negizgi talaplar, jol basshı pikirler degen maǵnanı ańlatadı.

Muǵallimniń oqıtıw procesinde basshılıqqa alatuǵın tiykarǵı rejelerin oqıtıw principi dep ataw pedagogikada qabil etilgen.

Oqıtıw principi milliy tálim-tárbiyamızdıń maqseti hám wazıypalarınan kelip shıǵadı. Oqıtıw principi oqıtıw mazmunın, oqıtıwdı shólkemlestiriw túrlerin, metodları menen quralların, texnologiyaların belgilep beredi. Muǵallim menen oqıwshı arasındaǵı qarım-qatnasıqtıń qanday bolıwın, muǵallimniń xızmeti sabaq beriwdiń, oqıwshınıń xızmeti bilim alıwdıń qalay iske asıwınıń jolların kórsetedi.

Muǵallim menen oqıwshı xızmetiniń, sabaq beriw menen oqıwdıń sıpatın, mekteptegi oqıw jumıslarınıń mazmunın, shólkemlestiriw túrlerin, metodların quralların, texnologiyaların belgilep beriwshi tiykarǵı rejeler oqıtıw principi delinedi.

Oqıtıw principlerinen **oqıtıw qaǵıydaları** kelip shıǵadı. Oqıtıw qaǵıydaları oqıtıw principiniń ayırım táreplerin, oqıtıw principin basshılıqqa alıwdıń anıq jaǵdaydaǵı metodıkasın kórsetedi. Oqıtıw principi pútkil oqıtıw procesinde basshılıqqa alınsa, oqıtıw qaǵıydaları oqıtıw procesiniń ayırım jerlerinde, máwritlerinde basshılıqqa alınadı. Oqıtıw principlerin basshılıqqa alıw geyde ámeliy usınıslarda, kórsetpelerde júzege shıǵadı. Sonday-aq anıq kórsetpe, usınıslardı oqıtıw qaǵıydaları dep te ataydı. Oqıtıw qaǵıydaları muǵallimniń oqıtıw procesinde geypara usıllardı qalay qollaw kerekligin anıqlap beredi, kórsetip turadı. Mısalı, jeńilden qıyınǵa qaray oqıtıw, kórsetpeli qurallardan óz ornında, zárúriy jerinde, kerekli waqtında paydalanıw, bilimdi bekkem este saqlaw ushın tákirarlatıw, ámelde qollatıw qaǵıydası t.b.

Oqıtıw nızamlılıqların, principlerin hám qaǵıydaların hár tárepleme tereń biliw, olardı dóretiwshilik penen basshılıqqa alıw hám iske asırıw tálim-tárbiya isleriniń sapasın jaqsılaydı, nátiyjesin asıradı, muǵallim menen oqıwshınıń birgeliktegi xızmetin sátli hám tabıslı etedi. Kerisinshe oqıtıw nızamlılıqların, principlerin, qaǵıydaların bilmew, bile tura

başlıqqa almaw yamasa ulıwma áhmiyet bermew tálim-tárbiya islerin sátsizlikke alıp keledi hám ilimiy-metodikalıq qáte-kemshiliklerdiń kelip shıǵıwına sebepshi boladı.

Ótmishtiń ullı pedagogları oqıtıw menen tárbiyanıń birigin, oqıtıwdıń shaxsta insanıy pazıyletlerdi qáliplestiretuǵının tákirar-tákirar aytqan edi. Haqıyqatında da, oqıtıw tárbiyasız bolıwı múmkin emes. Oqıtıw procesinde oqıwshılarda ulıwma insanıy hám milliy pazıyletler qáliplese, jámiyette qabıl etilgen minez-qulıq qaǵıyaları negizinde jasawǵa, watandı súyiwge, tuwǵan jerin qádirlewge hám xalqı ushın hadal miynet etiwge ádetlenedi. Oqıtıw barlıq waqıtta tárbiyalawshı sıpatqa iye boladı.

Oqıw jobasına kiritilgen gumanitarlıq, jámiyetlik hám tábiyiy pánler oqıwshılarda joqarı adamgershilik pazıyletlerdi qáliplestiriwde úlken múmkinshiliklerge iye. Olar arqalı tárbiyalıq maqset iske asırıladı. Hár bir sabaqtıń mazmunı, onı shólkemlestiriw túri, quralları, metodları hám texnologiyaları oqıwshılardıǵa kúshli tárbiyalıq tásir jasaydı. Sabaqtıń tárbiyalıq múmkinshiliginde muǵallimniń tásiiri ayrıqsha kúshke iye boladı. Oqıtıw procesinde oqıwshılarda dúnyaǵa kózqaras rawajlandırıladı, aqıl, ádep-ikramlıq, estetikalıq, miynet, dene, huqıq tárbiyası beriledi. Tárbiya oqıtıw menen birgelikte jetik insandı tárbiyalawǵa xızmet etedi, milliy ideya, milliy gárezsizlik ruwxında tárbiyalawǵa járdemlesedi. Ilimiy bilimlerdi iyelew dúnya qubılıslarına, tábiyat hádiyselerine, adamniń oylaw imkániyatına durıs qatnasıq jasawǵa úyretedi, ilimiy kózqaras, isenim payda etedi, jámiyet turmısına jedelli qatnasıwǵa kónliktiriledi.

Ruwxıy ádep-ikramlıq tárbiyada oqıtıw procesiniń imkániyatları oǵada bay. Muǵallim menen oqıwshı, oqıwshı menen oqıwshı arasındaqı qarım-qatnas, oqıtıw procesin uyımlastırıw, muǵallimniń bilimdanlıǵı hám pedagogikalıq sheberligi, jańa pedagogikalıq texnologiyanı qollap sabaq ótiwi oqıwshılarda joqarı ruwxıylıqtı, ádep-ikramlılıqtı jemisli tárbiyalawdıń tiykarı. Oqıw pánlerin úyreniw arqa-

lı oqıwshılar tuwılǵan úlkemizdiń dańqlı ótmishin, baxıtlı búgingi kúnin, jarqın keleshegin bilip aladı. Adamlardıń qaharmanlıq isleri, tábiyat sulıwlıǵı, minez-qulıq gózzallıǵı, jámiyet turmısı, ilim-pánniń jetiskenlikleri, texnika, texnologiya hám mádeniyattıń rawajlanıwı, xalqımızdıń tariyxı, úrp-ádetleri hám dástúrleri menen tanısadı. Ózligin, ata-babasınıń kim bolǵanın túsiniw aladı. Oqıwshılarda tártiplilik, shólkemleskenlik, turaqlılıq, óz betinshelik, dóretiwshilik, juwapkershilik, qıyınshılıqtı jeńiw, hadallıq, ras sózlilik hám basqa qásiyetler jetisedi. Oqıtıw procesiniń oqıwshılarda tárbiyalawdaǵı usı úlken múmkinshiliklerinen sheber paydalanıw muǵallimniń ádiwli minneti.

Oqıtıwdı turmıs, teoriyanı ámeliyat penen baylanıstırıw principi. Bul princip biziń milliy pedagogikamızdıń jańa mazmundaqı negizgi nızamı, dáwir talabı. Onı talapların turmısqa asırıw mámleketlik bilimlendiriw standartın jaratıwdan, oqıw jobasın, oqıw baǵdarlamasın, sabaqlıqlardı, oqıw qollanbaların jańasha dúziwden hám oqıtıw jumıslarına jańa pedagogikalıq texnologiyanı engizip túpkilikli ózgeris jasawdan baslanadı. Gárezsizlikke, erkinlikke eriskennen keyin burınǵı mektepler milliy mektepler bolıp qayta qurıldı, oqıw pánleri milliy mazmun menen bayıtıldı, tárbiya bolsa ulıwma insanıy hám milliy baǵdar aldı.

Mámleketlik bilimlendiriw standartı, oqıw baǵdarlaması tiykarında oqıwshılardıǵa jámiyet qubılısları, tábiyat hádiyseleri, zat hám qubılıslar jóninde keń túrde bilim beriledi. Laboratoriya, kabinet, mektep ustaxanası hám mektep átirapi qıytaǵında hártúrli teoriyalıq-ámeliy jumıslar alıp barıladı. Ilim-pánniń xalıq xojalıǵında qúdiretli kúsh ekenligine isenimi arttırıladı. Sabaq procesinde hám óndiriste oqıwshılar túrli-túrli ásbap-úskeneler, priborlar, mashınlar, kompyuter, internettiń atqaratuǵın xızmetlerin, aldınǵı texnologiyalıq processlerdi baqlaydı hám ózleride oǵan jedelli aralasadı. Nátiyjede olar teoriyanı ámeliyat penen, bilim alıwdı, ilimdi turmıs penen baylanıstırıp alıp barıwǵa

úyrenedi, ulıwma hám arnawlı miynet eplilik, kónlikpelerin ózlestiredi. Muǵallım bergen bilim menen shegeralanbastan turmıs, miynet, ámeliy xızmet negizinde burınǵı bilimlerin keńeytiwge umtıladı.

Hár bir muǵallım óziniń pánin oqıtqanda oqıwshılardıń ilimniń, ilimdegi jańalıqlar, jańa texnikahám texnologiyalardıń teoriyalıq jáne ámeliy áhmiyetin keń túsindiriwi zárúr. Olar xalıq xojalıǵınıń hám ilimniń qanday tarawlarında qollanılatuǵının isenimli dáliller, anıq misallar menen úyretiw oqıwshılarda ilim-pánge qızıǵıw oyatadı, bilimdi sanalı hám bekkem ózlestiriwge járdem beredi. Teoriya ámeliyatsız óli, ámeliyat teoriyasız soqır degen juwmaqtıń mánisin uǵıp aladı. Sondaǵana teoriyalıq bilimler oqıwshılardıń is-háreket qollanbasına, miynetiniń ilimiy negizine aylanadı.

Oqıw pániniń hám onıń hár bir temasınıń ózgesheligi, múmkinshiligine qaray oqıwshılar xalqımızdıń dańqlı ótmishi, bay tariyxı, mádeniyatı, úrp-ádeti, dástúrleri, búgingi ǵárezsizlik, erkinlik zamanında erisken jaynaǵan tabısları, qaynaǵan miyneti hám dúnya jańalıqları menen tanıtıladı. Xalıq xojalıǵınıń túrli salalarına ekskursiyalar uymlastırıladı, alımlar, óndiris aldınǵıları, oylap tabıwshılar, mádeniyat xızmetkerleri menen ushırasıwlar ótkeriledi. Olardıń lekciyaların tıńlaydı, bayanlamaların esitedi, aqıl-keńesin úyrenedi. Bulardıń hámmesi oqıtıwdı turmıs, teoriyanı ámeliyat penen baylanıstırıw principin ámelge asırıwdıń jarqın misalı bolıp tabıladı.

Oqıtıwdıń ilimiylik principini. Bilimlendiriw Nızamınıń 1-bóliminiń 3-statyasında bilimlendiriw tarawında mámleket siyasatınıń tiykarǵı principleri belgilengen. Onıń besinshi principinde «bilimlendiriw sistemasınıń dúnyalıq xarakterde ekenligi» atalǵan. Demek mámleketlik hám mámleketlik emes mektepler dinnen pútkilley ajratılıp dúnyalıq xarakterde boladı, tálim-tárbiya jumısları din menen baylanıssız júrgiziledi, oqıwshılar ilimiy bilimler menen qurallandırıladı. Olardıń negizinde dúnya qubılısları-

na, tábiyat qubılıslarına, adam psixikasına ilimiy kózqaras qalıplestiriledi. Ilimiy kózqarastıń negizi, baslaması baslawish klass oqıwshılarında qalıpleseedi.

Oqıtıwda ilimiylik principini oqıtılatuǵın pánlerge, pánler boyınsha beriletuǵın bilim mazmunına hám oqıtıw metodlarına qatar talaplar qoyadı. Mámleketlik bilimlendiriw standartına muwapıq bilim mazmunına shın mánisindegi ilimiy bilimler kiritiliwi tiyis. Oqıwshılardıń aqıl-oyı hádiyse, hádiyseden onıń mánisine, mánisinen jáne de tereńirek mánisine, qubılıstıń ishki baylanısların ashıwdan zat hám qubılıslardıń payda bolıwı hám ózgeriwine qaray rawajlandırılıwı dárkar.

Zat hám qubılıslardıń mánisin, ishki baylanısların, rawajlanıw nızamlıqların biliw, ilimiy teoriyalar menen qurallanıw oqıwshılarda adam aqlınıń hám ilimniń obyektiv barlıqtı biliwdegi qúdiretine isenim payda etedi.

Ilimiylik principin ámelge asırıw oqıwshılardı ilimiy biliw metodları menen qurallandıırıwdı da maqset etedi. Bul oqıwshılardıń ilimiy bilimlerde sanalı ózlestiriwine járdem beredi, ilim-izertlew jumıslarına kóniktiredi. Muǵallım oqıwshılardı izertlew, biliw xızmetine tartıw menen baqlaw, salıstırıw, túrlerge bóliw, ulıwmalastırıwǵa úyretip baradı, óz betinshe izertlew jumıslarına kóniktiredi. Máselen, joqarı klasslarda tájiriyebe jumısı, meteorologiyalıq baqlaw, topıraqtı izertlew, ilimiy ekspediciyaǵa qatnasıw, úlkeni izertlew, úlke tariyxın úyreniw t.b.

Muǵallımniń ózi oqıtıtuǵın pániniń ilimdegi jańalıqların sistemalı úyrenip hám olar menen oqıwshılardı tanıtırıp barıwı da oqıtıwda ilimiylik principiniń talabına kiredi.

Oqıtıwda sistemalılıq hám izbe-izlik principini. Oqıtıwda sistemalılıq principini muǵallımniń bilim, eplilik, kónlikpelerdi úyretiw hám oqıwshılardıń ózlestiriwi qatań tártipte bolıwın talap etedi. Oqıtıwda izbe-izlik principini bolsa keyingi bólimlerde aldınǵı bólimlerden keyin úyreniliwiniń logikalıq tiykarlanganlıǵın, keyingi bilimlerde aldınǵı

bilimlerden kelip shıǵıwın, oǵan negizleniwın kózde tutadı. Mámleketlik bilimlendiriw standartı, oqıw jobası, oqıw baǵdarlaması, sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaları sistemalıq hám izbe-izlik negizinde dúziledi. Oqıw jobasına kiritilgen pánler logikalıq tártipte jaylastırıladi. Oqıw jobası hám oqıw baǵdarlamasında hárbir ilim-pán tarawınıń sisteması sáwlelenedi.

Oqıtıw mazmunınıń sistemalıǵı hám izbe-izligi muǵallım menen oqıwshılar xızmetiniń sistemalıǵı hám izbe-izligi arqalı tolıqtırıladi. Muǵallım sabaqtı shólkemlestirgende, bilimdi bayan etkende, tákirarlawda, bekkemlewdede, teksergende sistemalıq hám izbe-izlilikke tiykarlanadı.

Sistemalıq hám izbe-izlilik principini oqıwshılardıń saılastırıw, tallaw, qurastırıw, ulıwmalastırıw usılların jetilistiredi, zat, qubılıs hám túsiniklerdiń ishki baylanısların sanalı ózlestiriwine járdem beredi. Bul princip oqıw materialların úzip-julıp, sistemasız bayan etiwge, úyretiwge hám úyreniwge jol qoymaydı.

Baslawısh, orta mektep, akademiyalıq licey hám kásiplik kolledjlerindeki ótiletuǵın oqıw pánleri hártúrli ilimlerdiń tiykarları bolıp esaplanadı. Sonıń ushın olar óz ara baylanıs sistemasında, izbe-izlikte úyreniliwi lazım. Óytkeni oqıtıwdıń pánlik sisteması oqıwshılardıń ilimiy hám sistemalasqan bilimlerdi jemisli ózlestirip alıwına járdemlesedi.

Bilimlerdiń bir pütünligi, sistemalıǵı sistemalar ara hám pánler ara baylanıslardı dúziw arqalı ámelge asırıladi.

Oqıtıwda sistemalıq hám izbe-izlik principini bilimlerdi iyelewdede miyrashılıqtı talap etedi. Sebebi, hárbir sabaqta, tema hám bólimlerdi úyreniwde, bir klasstan ekinshi klassqa ótiwde, bir basqısttan ekinshi basqıshqa kóshiwde miyrashılıq kútá zárúr.

Kórsetpelilik principini. Shıǵıstıń ullı pedagogları Xorezmiy, Farabiy, Beruniy hám basqalar IX-XI ásirlerde-aq oqıtıwda kórsetpelilik principiniń áhmiyetin joqarı bahalaǵan edi. XVII ásirge kelip olardıń kórsetpeli oqıtıw

haqqındaǵı pikirlerin chex pedagogı Ya.A.Komenskiy jáne de jetilistirdi. Ol óziniń bul haqqındaǵı «Altın qaǵıydasında» kóriletuǵındı-kórsetiw, esitetuǵındı-esittiriw, iyisti-iyiske-tiw, mazanıń dámin tattırıw, uslawǵa bolatuǵındı uslatıp kórsetiw lazım dep esapladı. Rus pedagogikasınıń atası K.D.Ushinskiy balalar túr-tus, ses, reń, seziw menen pikirleytuǵın bolǵanlıqtan oqıtıwda kórsetpelilik olardıń psixologiyalıq ózgesheliklerine sáykes keledi dep jazdı. Kórsetpeli oqıtıw oqıwshı tikkeley qabil etetuǵın anıq obrazlarǵa tiykarlanadı, sol sebepli oqıtıwdı anıq obrazlarǵa súyenip alıp barıw zárúr. Ásirese baslawısh klass oqıwshılarınıń turmıs, miynet hám adamlar menen qarım-qatnasıq tájiriyelesi, bilimi ele az bolǵanlıqtan oqıtıwdı kórsetpeli shólkemlestiriwge ayrıqsha itibar bergен maqul.

Kórsetpelilik anıq penen abstrakt arasındaǵı baylanıstı támiyinleydi, abstrakt oylawdıń rawajlanıwına kúshli tásir etedi, onıń súyenishi bolıp xızmet etedi.

Kórsetpeli qurallardıń sıpatı menen olardı qollaw dárejesi oqıtıw basqıshlarında hártúrli boladı. Baslawısh klasslarda kórsetpeli qurallar kóbirek, tolıǵıraq, al joqarǵı klasslarda, akademiyalıq licey hám kásiplik kolledjlerde oǵan qaraǵanda kemirek, zárúriy jerinde, kerekli ornında hám óz waqtında qollanıladı.

Izertlew jumısları hám oqıtıw tájiriyeleleri kórsetpeli qurallardan paydalanıw payda da, zıyan da keltiretuǵının kórsetedi. Kórsetpeli qurallardı hádden tus orınsız hám naduris qollaw, bilimlerdi iyelewdi qıyınlastıradı, oqıwshılardıń dıqqatın áhmiyetsiz máselelerge awdaradı. Sol sebepli muǵallımniń barlıq waqıtta, hámme temada, hárbir sabaqta kórsetpeli qurallardı qollawı shárt emes. Al kórsetpeli qurallardı qollaw, texnikalıq qurallardan paydalanıw, oqıtıwdıń sapasını jaqsılaw, tabıslı oqıtıw quralı ekenligin esten shıǵarmaw lazım.

Kórsetpeli qurallar:

1. Tábiyiy kórsetpeli qurallar (obyektler, zatlar, qubılıslar, ósimlikler, haywanlar t.b.);

2. Súwretlewshi kórsetpeli qurallar (sızılma, súwret, sxema, grafik, kino, diafilm, diagramma t.b.);

3. Kólemli kórsetpeli qurallar (geometriyalıq figuralar, deneler, mulyajlar, t.b.);

4. Shártli hám simvollar kórsetpeli qurallar (karta, globus t.b.);

5. Hártúrli modeller, arnawlı úskeneler, ásbaplar) túrinde bólinedi.

Kórsetpeli qurallar oqıtıw barısınıń barlıq basqıshlarında: úyge tapsırmanı soraǵanda, jańa temanı túsindirgende, oqıwshılardıń óz betinshe islerin shólkemlestirgende, eplilik hám kónlikpelerdi qalıplestirgende, úyge berilgen tapsırmanı orınlawda, bilimdi ámelde qollaǵanda, oqıwshılar bilimin reyting tekseriw hám bahalaǵanda qollanıladı.

Kórsetpeli oqıtıw principin durıs bassılıqqa alıw oqıwshılardıń bilimdi sapalı ólestiriwine, bekkem este qaldırırına, biliw kúshleri menen biliw jedelligin rawajlandırırǵa, teoriya menen ámeliyattı baylanıstırırǵa hám túsiniqli oqıtırǵa úlken járdem beredi.

Oqıtırda sanalıq hám jedellilik principini. Ótmishtin ullı progressiv pedagogları Xorezmiy, Ulugbek, Ya.A.Komenskiy, K.D.Ushinskiy dogmatikalıq oqıtırǵa, túsinsten qurı yadlap alırǵa, materialdı júzeki ólestiriwge qarsı bolǵanı málim. Olar bilimdi tereń, hár tárepleme túsiniw, uǵıp alıwdıń tárepdarı boldı.

Sanalıq principini oqıwshılardıń úyrenip atırǵan bilim, eplilik, kónlikpenin tıp manisin, oqıw xızmetiniń, sabaqtın maqsetin hám wazıypaların anıq túsiniwdi, onıń maǵanasın tereń uǵıp alıwdı ańlatadı. Oqıw usılların, iyelegen bilimlerde jańa jaǵdayda qollaw ádislerin, ózin-ózi tekseriw, bahalaw jolların, óz betinshe bilimdi ólestiriw metodların hár tárepleme biliwdi názerde tutadı. Bilimdi sanalı ólestiriw oqıw materialın durıs túsiniwden baslanadı. Túsiniw, uǵıw, oylaw oqıtıw procesinde úlken áhmiyetke iye bolıp onıń

negizinde ilimiy túsiniqler qalıplese, faktlerdi, misallardı tallawda nızamlıqlar ólestiriledi.

Bilimdi sanalı ólestiriwdin belgileri; úyrenilgen bilimdi óz sózi menen misallar, faktler keltirip durıs aytıp beriw, alǵan bilim, eplilik, kónlikpelerdi ámelde qollay alıw, iyelegen bilimi negizinde isenim paydaetiw t.b. Bilim oqıwshılar sanasında qayta islenip shıǵıw nátiyjesinde bekkem isenimge aylanadı, sanalı ólestirilgen bilim turmısta tabıslı qollanıladı. Qurı yadlap alınǵan, júzeki ólestirilgen bilimlerde turmısta áhmiyeti joq, olar belgili xızmetti orınlawda jol kórsete almaydı.

Oqıtırda júzekilik eń tiykarǵı qáte-kemshilik esaplanadı. Ol abstrakt oqıtır, turmıs hám ámeliyat penen baylanıstırma sabaq beriw, bilimlerde ámelde qollawǵa áhmiyet bermew, oqıwshılardıń sanalıǵı, jedelligi, óz betinsheligi hám dóretiwshiligine dıqqat awdarmawdan kelip shıǵadı.

Oqıwshılardıń bilimdi ólestiriwdegi hám onı turmısta qollawdaǵı juwapkershilikti seziwi bilimdi sanalı ólestiriwine tiykar dúzedi. Jedellilik hám óz betinshelik oǵan kúshli unamlı tásir etedi. Jedellilik baslamashılıqta, óz betinshelikte, intakerlikte, isbilermenlikte júzege shıǵadı.

Sanalıq, nemquraydıq, óz betinshelik principin iske asırıwı muǵallimniń oqıwshılar aldında turǵan wazıypalardı túsindiriwdiń, olardı sheshiw, orınlaw jolların belgilewden, oqıw xızmeti, usılları menen tanıstırıwdan baslanadı. Materialdı túsindiriwge hám oqıwshılardı oǵan barlıq tárepten tayarlawǵa júdá áhmiyet beriledi. Sonıń ushın muǵallım materialdı ilimiy, sistemalı, anıq, túsiniqli, isenimli, teoriyanı ámeliyat penen baylanıstırıp hám oqıwshılardıń bilim dárejesine maslastırıp tásirli bayan etiwı zárúr. Bunday sabaq oqıwshılarda úlken qanaatlanıwshılıq, qızıǵıwshılıq, joqarı lázzetleniw payda etedi, oqıǵan sayın oqıǵısı keledi, qońırw bolǵanın sezbeıdi, sabaq misli bilim bayramına aylanadı.

Oqıwshılardıń sanalıǵın, jedelligin hám óz betinsheligin rawajlandırır tákirarlaw, shıǵıw, bilimdi ámelde qol-

law, tekseriw hám bahalaw sıyaqlı oqıw xızmeti túrlerinde alıp barıladı. Usı maqsette hártúrli tapsırmalar, ámeliy, dóretiwshilik isler beriledi, mashqalalı jaǵdaydı sheshiw tapsırıladi. Aldıńǵı qatardaǵı muǵallimler úyge tapsırmalı, ámeliy, dóretiwshilik jumıslardı oqıwshınıń qálewinshe alıwın tájiriybe etpekte. Bul tájiriybeler maqtawǵa turarlıq. Sebebi bilimdi ámelde qollaw oqıtıwdıń naǵız anası dep biykarǵa ayılmaǵan.

Bilimdi bekkem ózlestiriw principi. Bilimlerdi bekkem ózlestiriw principi oqıwshılardıń ózlestiretuǵın bilimleri, eplilik hám kónlikpeleri bekkem hám puxta bolıwın maqset etedi. Olardı sana-sezimde, esinde qaytadan tiklew hám túrli-túrli jaǵdaylarda qollay alıwdı názerde tutadı. Bilimniń bekkemligi oqıwdı tabıslı dawam etiwde, kózqarastıń qalıplesiwinde, biliw uqıplıqlarınıń rawajlanıwında, ámeliy xızmetti orınlawda kútá zárúr boladı.

Bul princip eń dáslep muǵallimniń jańa bilimdi bayan etiwı, eplilik hám kónlikpelerdi qalıplestiriwi, oqıwshılardıń óz betinshe bilimdi iyelewge qaratılǵan xızmetin sheber ózlestiriwi menen támiyinlenedi. Úyreniletuǵın materialdı durıs tańlaw, ondaǵı baslı, tiykarǵı, ekinshi dárejeli hám qosımsha máselelerdi anıqlaw ayırıqsha áhmiyetli.

Birinshi basqısha materialdıń negizgi mazmunı beriledi, keyin ol keńeytiledi, tolıqtırıladi, mısallar, faktler keltiriledi, juwmaqlar shıǵarıladi. Tiykarǵı materiallar keyingi basqıshlarda, sabaqlarda qollanıladi, bul bilimniń bekkem ózlestirilwiine alıp keledi.

Ayırım muǵallimler bilimniń mazmunın hám kólemin oqıw baǵdarlamasındaǵı kórsetilgennen de keńeytip, quramalastırıp oqıtqandı, oqıwshılardıń mexanikalıq eslewine súyengendi jaqsı kórip qátege jol qoyadı, logikalıq este saqlawǵa itibar bermeydi. Oqıwshınıń bası bilimdi quyıp qoyatuǵın ıdıs dep túsiniw, oqıwshınıń bası bilim shamshıraǵı, onı sheber adam jaǵa alatuǵının esten shıǵaradı.

Este saqlaw hám yadlap alıw bilimdi bekkem ózlestiriwdiń tiykarı sıpatında logikalıq hám mexanikalıq eslewdiń birliǵinde iske asadı.

Házirgi dáwirde xabar baylanıs texnologiyasınıń rawajlanıwı, ilimiy maǵlıwmatlar kóleminiń keńeyiwı, este saqlaytuǵın elektron mashinalardıń roliniń artıwı, adam balasınıń mexanikalıq eslewin qollaw shegarasın biraz tarayttı. Sonıń ushında oqıtıwda tayanısh signalların qollawǵa qusaǵan tájiriybelerden paydalanıw zárúrligi seziledi. Óytkeni oqıtıwda kóbinese mexanikalıq este saqlawǵa súyeniw, oqıtıwda júzekilikniń kelip shıǵıwına sebepshi boladı.

Bilimdi bekkem ózlestiriw bilimdi sanalı ózlestiriwge, onı turmısta qollawǵa kóp tárepten baylanıslı keledi. Bilimniń bekkemligi muǵallimniń násiyatgóyiligi menen iske aspaydı. Sistemalı óz ústinde islep aqıl miynetin orınlap, bilimniń qádirine jetip, dana xalqımızdıń «Bilimli mındı jıǵadı, bilekli birdi jıǵadı» degen juwmaǵına ámel qılǵanda ǵana bilimdi bekkem hám tereń iyelew múmkin.

Tıyanaqlı bilim alıw sanalıq hám jedellilik, ilimiylik hám sistemalıq, ılayıqlılıq hám kórsetpelilik, teoriya menen ámeliyattıń baylanısı, oqıwshılardıń jas hám jeke ózgeshelikleri principleriniń talapların orınlap muǵallimniń usınǵan oqıw materialın oqıwshılardıń birinshi ret qabil etiwın durıs shólkemlestiriwden baslanadı. Bilimdi puxta ózlestiriwde oqıwshılardıń hártúrli óz betinshe isleri, dóretiwshilik, ámeliy hám ilimiy jumısları ayırıqsha orın iyeleydi. Kúndelik, shereklik, yarım jıllıq hám oqıw jılı ayaǵında tákirarlaw jumısları uyımlastırıladi. Úyge tapsırmalar beriledi, testler sheshtiriledi, oqıwshılardıń bilimi tekseriledi hám bahalanadı. Bul ilájlardıń barlıǵı oqıwshılardıń bilimdi bekkem iyelewine tiykar dúzedi.

Túsinikli oqıtıw principi. Túsinikli oqıtıw principi oqıw materialınıń mazmunı, kólemi hám xarakteri oqıwshılardıń bilim dárejesine hám olardıń biliw imkániyatına sáykes bolıwın talap etedi. Túsinikli oqıtıw oqıwshılardıń jas

özgesheligine baylanışlı boladı. Biraq biliw kúshleri hám biliw uqıplıqlarınıń rawajlanıwında jas özgeshelikleriniń shegerası shártli, ótpeli, jılımalı bolatuǵınlıǵın kóp izertlewler juwmaqları tastıyıqlaydı. Máselen, burın baslawısh mektepte oqıw, jazıw, esaplaw kónlikpelerine úyretiledi, joqarǵı klasslarda oqıwshılar pán tiykarların sistemalı úyreniwge tayarlanadı. Endi baslawısh klass oqıwshılarına oqıw materialınıń ilimiy tiykarları, qaǵıydalar, nızamlıqlar úyretiletuǵın boldı. Ilgeri baslawısh klass oqıwshılarına túsiniikli emes dep tán alınǵan materiallar endi ádettegidey oqıtılmaqta. Mısalı 1977-jıldan baslap baslawısh klasslarda arifmetikanı oqıtqandageometriya elementleri de úyretildi. Sonnan beri baslawısh mektep oqıw jobasında arifmetikanıń ornına matematika kirgizildi.

Oqıtıwdıń túsiniıkliligi didaktikanıń principlerin esapqa alıwǵa, oqıw materialın durıs tańlawǵa, onı úyreniw sistemasın anıqlawǵa, muǵallimniń jańa pedagogikalıq texnologıyanı qollanıwına, oqıwshılardıń bilimdi iyelew usıllarına, muǵallım shaxsınıń tásiiri menen pedagogikalıq sheberligine tikkeley baylanışlı.

Ullı shıǵıs danishpanı Beruniy X–XI ásirde túsiniikli oqıtıwdıń qatar qaǵıydaların oylap taptı. Bul qaǵıydalar XVII ásirge kelip chex pedagogı Ya.A.Komensıky tárepinen jáne de rawajlandırıldı hám olar házirgi kúnde de oqıtıwdıń altın qaǵıydaları esaplanadı.

Birinshi qaǵıyda «jeńilden — qıymǵa». Jeńilden qıyınǵa qaǵıydası oqıw materialın qatań izbe-izlikte, jaqsı belgili hám túsiniikli máseleden qıyın máselege qaray oqıtıwdı ańlatadı. K.D.Ushinskiy eskertkenindey túsiniikli oqıtıwdı jeńil oqıtıw dep qarawǵa bolmaydı. Oqıw materialı belgili dárejede qıyın, lekin onı oqıwshılar ózlestirip alatuǵın dárejede bolıwı shárt. Oqıw materialı áste-aqırın qıyınlastırılıp barıwı tiyis. Hádden tis jeńil oqıtıw oqıwshılardan aqıl kúshin talap etpeydi, qızıǵıwdı páseytedi, alǵa ilgerilewge kesent keltiredi. Kerisinshe, hádden tis qıyınlıqtaǵı material oqıwshınıń ózine nalıwına, kúshine isenbewshilikti keltirip

shıǵaradı. Sonlıqtan oqıw materialı oqıwshınıń belgili aqıl miyneti etip ózlestirip alatuǵın dárejede bolǵanı maqul. Eger oqıwshı ayırım qıyınshılıqlarǵa duwshar bolsa, onda muǵallım járdem kórsetedi, oqıwshı ushın hesh waqıtta ózi islep bermeydi. Keńes, másláhát, usınıs, qosımsha soraw, kórsetpeler beredi. Belgili qıyınshılıqlardı jeńiw procesinde oqıwdı háreketke keltiriwshi kúshler iske qosıladı.

Ekinshi qaǵıyda — «belgiliden belgisizge». Bul oqıtıw qaǵıydasına ılayıq muǵallım oqıwshılardaǵı bar bilim hám tájiriybeler kólemin biliwi talap etiledi. Jańa material soǵan tiykarlanıp úyretiledi. Sebebi belgisiz material tanıs material menen baylanıstırılıp ótilse oqıwshılar onday materialdı tez hám ańsat úyrenip aladı.

Úshinshi qaǵıyda — «ápiwayıdan quramalıǵa». Oqıtıwdı ápiwayı mısaldan, fakttan, juwmaqтан, túsiniikten baslap kem-kemnen quramalı materialǵa ótiw bul qaǵıydanıń negizgi talabı bolıp tabıladı. Kópshilik jaǵdaylarda oqıwshılarda jańa túsiniksiz materiallar quramalıday kórinedi, quramalı materiallar úyrenkennen, túsingennen, ápiwayı bolıp qalǵan materiallar menen baylanıstırılǵannan keyin jeńildeý seziledi. Muǵallimniń wazıypası quramalı materialdı ápiwayı, túsiniikli, ózlestiriwge ıqsham etip úyretiwden ibarat.

Tórtinshi qaǵıyda «jaqınnan uzaqqa». Ol oqıwshınıń bilim kólemin áste-aqırın keńeytiwdi talap etedi. Oqıtıw oqıwshını qorshap alǵan jaqın ortalıqtan baslanadı. Solay etip oqıw procesindegi jaqın degen sóz túsiniiliwi, úyreniliwi ańsat degen mánisti ańlatadı. Jaqınnan uzaqqa qaǵıydası aldı burın eń jaqın, keyin onnan qashıǵıraq, soń onnan uzaq, keyin onnan da uzaǵıraq, aqırında eń uzaq materiallardı úyretiw lazım degendi bildiredi.

Oqıwshılardıń jas hám jeke özgesheliklerin esapqa alıw principi. Kishi, orta hám akademiyalıq licey, kásiplik kolledj jasındaǵı oqıwshılar ózleriniń denesiniń rawajlanıwı, hárbir organnıń xızmetiniń jetilisiwi, sociallıq hám biliw tájiriibesiniń dárejesi, hárbir jas dáwirge tán bolǵan xızmet

türleri menen bir-birinen ayırılıp turadı. Jas ózgesheliklerdi esapqaalıw oqıwshılardıń bilim hám tárbiyalanǵanlıq dárejesin, anatomiyalıq-fiziologiyalıq, psixologiyalıq rawajlanıwın, turmıs hám miynet tájiriyesin esapqa alıp tálim-tárbiya jumısların ótkeriwdi talap etedi. Oqıwshılardıń rawajlanıw hám qalıplesiw dárejesi kóp jaǵdaylarǵa baylanıslı boladı. Solardıń ishinde hár bir jas dáwirge tán bolǵan jámiyetlik baylanıslar hám qatnasıqlar ayrıqsha áhmiyetli. Muǵallım oqıwshılardıń jas ózgesheliklerin, jámiyet hám jámaát penen baylanısların úyrenip, olardıń qızıǵıw hám talapların, idealları menen umtılıwların tálim-tárbiyada esapqa aladı, solarǵa negizlenip jumıs júrgizedi.

Tálim-tárbiya jumısları oqıwshılardıń jas dáwirleri múmkinshiligine ılayıq bolsa sapası artadı, egerde joqarı yamasa tómen bolsa tálim-tárbiya jumıslarınıń nátiyjeliligi páseyedi. Baslawısh klass oqıwshılarına mektepke shekemgi jastaǵı, óspirim jasındaǵı oqıwshılarǵa baslawısh klass oqıwshılarına qatnasıq islengendeý múnásibette bolıw jaǵdayları ushırasıp turadı. Hátte bir jastaǵı balalar joqarı nerv xızmetiniń tipologiyalıq ózgesheliklerine, dene hám ruwxıy rawajlanıwına qaray hám uqıplıq, qızıǵıwı, minez-qulqı boyınsha bir-birinen parıq qıladı. Sonıń ushın oqıwshıǵa jeke qatnasıqta bolıw oqıwshınıń ishki quramalı dúnyasın, tájiriyesin, onıń jeke bası qalıplesken ortalıq hám jaǵdaydı tereń úyreniwdi talap etedi. Bul máselelerdi muǵallımniń biliwi oqıwshınıń ishki múmkinshiliklerin onıń hár tárepleme rawajlanıwı ushın paydalanıwǵa múmkinshilik beredi.

Oqıtıwdı daralap alıp barıw principini. Oqıtıw jumısların oqıwshılar menen úsh túrli; jámaát, topar hám jeke túrde shólkemlestiriledi. Klasstaǵı 25-30 oqıwshı ulıwma jas ayırmashılıqlarınan basqa jeke ózgeshelikleri menen de, bir-birinen biliwi, erki, sezimi, seziwi, qabıl etiwi, oylawı, dóretiwshilik uqıplıǵı, ziyrekligi hám basqa sıpatları jaǵınan parq qıladı. Geypara oqıwshılar gumanitar pánlerge qızıq-

sa, basqa bir oqıwshılar tábiyiy pánlerge qızıǵadı. Ayırım oqıwshılarda ziyreklik, uqıplıq, talanttıń tábiyiy derekleri erte kórinse, basqalarda kesh júzege shıǵadı. Sonlıqtan tálim-tárbiya jumısları oqıwshılardaǵı uqıplıq penen talanttıń tiykarı bolǵan ulıwma adamzatlıq hám jeke tabiyiy dereklerdi rawajlandırıwǵa qaratılǵan.

Bul wazıypanı sheshiwde oqıwshılarǵa jeke qatnasıqta bolıw olardı daralap oqıtıw úlken múmkinshilikler jaratıp beredi.

Oqıtıwdı daralap alıp barıw eki jol menen iske asırıladı;

1. Oqıtıwdı jámaát hám topar túrinde uyımlastırǵanda hár bir oqıwshınıń jeke ózgesheliklerin qatań esapqa alıp olarǵa jeke qatnasta bolıw arqalı.

2. Bilim dárejesi, biliw kúshleri menen biliw uqıplıqlarına qaray klass oqıwshıların shártli ráwishte kúshli, orta hám tómen toparlarǵa bólip olar menen ayırım-ayırım islesiw arqalı.

Oqıwshılar usınday úsh toparǵa bólingende muǵallım oqıwshılarǵa bilgir, orta, tómen topar dep aytpawı kerek, onı muǵallım tek ózi bilgeni jaqsı. Eger oqıwshılar bilgen jaǵdayda «bilgir» oqıwshılar menmenlikke maqtanshaqlıqqa beriliwi, al «tómen» oqıwshılar ózlerine qapa bolıwı, óziniń kúshine isenbewi, alǵa talpınbawı itimal. Sonıń ushın sa-baqta oqıwshılardıń óz betinshe islerin shólkemlestirgende hám úyge tapsırma bergende jumıslardı úsh variantta usınǵan maqul. Bunday jaǵdayda oqıwshılar ózleriniń bilim durıs bahalawǵa úyrenedi. Tómen hám ortasha oqıytuǵın oqıwshılar jaqsı oqıytuǵın, jaqsı oqıytuǵın oqıwshılar ayrıqsha oqıytuǵın, ayrıqsha oqıytuǵın oqıwshılar kútá ayrıqsha oqıytuǵın oqıwshılar qatarına erisiwge umtıladı.

Respublikamız oqıw orınlarında Prezidentimizdiń baslaması menen ziyrek, uqıplı, talantlı oqıwshılardı, student jaslardı anıqlawǵa, olar menen tálim-tárbiya jumısların daralap alıp barıwǵa jámiyetlik áhmiyetberilmekte. Ózimizde olardıń jeke joba, ayrıqsha oqıw baǵdarlaması tiykarında

oqıtılıwı shólkemlestirilmekte. Júzlep usınday jaslar dúnya júzindegi eń ataqlı oqıw orınlarında, universitetlerinde bilim almaqta, tájiriye toplamaqta. Zeyinli, uqıplı jaslardıń hár tárepleme tereń bilim alıwına, mámleketlik, dúnya bilimlendiriw standartına ılayıq kadr bolıp jetisiwinde Prezidenttiń jeke usınısı menen dúzilgen «Umid», «Kamolot», «Ustaz», «Uluǵbek» hám basqa fondlardıń roli oǵada úlken.

Barlıq oqıtıw principi bir-biri menen tuǵız baylanısta boladı, olar oqıtıw procesiniń qálegen basqıshında birgelikte júzege shıǵıwı múmkin. Oqıtıwdıń maqseti, wazıypaları, mazmunı, metodları, quralları hám texnologiyalarına muwapıq ayırım jaǵdaylarda ol yamasa bul oqıtıw principleriniń talaplarına kóbirek áhmiyet beriliwi itimal. Biraq oqıtıw principi tek ǵana birgelikte didaktikalıq wazıypalardı tabısh anıqlawdı, bilim mazmunın, oqıtıwdı shólkemlestiriw túrlerin, metodların hám quralların durıs tańlawdı sheshe alatuǵının esten shıǵarmaw kerek.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar, máseleler hám tapsırmalar:

1. Siz oqıtıw nızamlıǵı degendi qanday túsinesiz, misallar keltiriń.
2. Oqıtıw principi degenimiz ne?
3. Oqıtıw nızamlıqları hám oqıtıw principi bir-biri menen óz ara qalay baylanısqan?
4. Oqıtıw qaǵıydaları dep nege aytamız?
5. Oraylıq Aziyanıń ullı pedagog alımları oqıtıw principi haqqında qanday pikirler bildirgen?
6. Dúnyatanıw, biliw procesi qanday bashqıshlardan turadı?
7. Dúnyatanıw, biliw procesi menen oqıtıw procesiniń birligi hám ózlerine tán ózgeshelikleri nelerden turadı?
8. Oqıtıw procesiniń atqaratuǵın xızmetlerine sıptalama beriń?
9. Oqıtıw procesiniń ishki hám sırtqı qarama-qarsılıqların kórsetiń hám olardıń áhmiyetin misallar, faktlar menen dáliyleniń.
10. Oqıtıw procesiniń eki tárepleme xarakteri degen ne?
11. Oqıtıw procesin háreketke kelitiriwshi kúsh degendi siz qalay túsinesiz?

12. Oqıwshılardı oqıw materialın jedelli, sapalı, bekkem ózlestiriwge tayarlaw ushın ne islew kerek dep esaplaysız?
13. Oqıwshılardıń tiykarǵı oqıw motivlerin atap kórsetiń.
14. Oqıwshılar bilim, eplilik, kónlikpelerdi qanday basqıshlar arqalı ózlestire aladı?
15. Oqıwshılardıń oqıw motivleriniń qanday áhmiyeti bar?
16. Ózińizdiń qánigeligińiz boyınsha sabaqlıqtı alıp 1-2 temanıń mazmunı menen tanısın hám ol temalardı oqıtqanda qaysı oqıtıw principlerin bassılıqqa alıw zárúrligin anıqlań.
17. Kópshilik joqarǵı klass muǵallimleri sabaqtı «4» bahasına úlgeretuǵın oqıwshılardı ılayıqlap shólkemlestiredi. Bul durıspa ya nadurıspa? Siz muǵallım bolǵanıńızda qanday principni bassılıqqa alar edińiz?
18. Úshinshi klass oqıwshısı Murat 100 ishindegi tórt ámelge baylanıshlı berilgen misallardı jaqsı isledi. Biraq ol «Hayallar kóylegine 3 metr, qızlar kóylegine 2 metr tawar ketedi. Sonda 15 metr tawardan neshe hayal hám neshe qız kóylegi shıǵadı» mazmunındaǵı máseleni óz betinshe shıǵara almadı. Siz bunıń sebebin qalay túsindiresiz?
19. Oqıtıw nızamlıqları, principi hám qaǵıydaları tuwralı másele, test dúziń, didaktikalıq oynılar oylap tabıń hám olardı ámeliy sabaqta sheshiwge, oynawǵa usınıń.
20. Ózińizge tanıs ayırıqsha hám tómen oqıy tuǵın oqıwshılardıń oqıw motivlerin anıqlań.
21. Ózińizdiń qánigeligińiz boyınsha sabaqlıqtı alıp qálegen temanıń maǵlıwmatlıq, tárbiyalıq hám rawajlandırıwshılıq maqsetin tabıń?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler

1. Muǵallım menen oqıwshınıń bir maqsetke qaratılǵan birgeliktegi xızmeti dep ataladı.

A. Oqıtıw; B. Sabaq beriw hám oqıw; C. Oqıtıw nızamlıqları, principi; D. Oqıtıw procesi.

2. Oqıwshınıń aldın ala maqsetlii túrde ilimiy bilimler sistemasın ózlestiriwi, bilim, eplilik, kónlikpelerdi iyelewi, onıń dúnyaga kózqarasınıń, uhwma insanıy hám milliy pazıyetleriniń qalıpsiwine delinedi.

A. Sabaq beriw; B. Oqıtıw; C. Oqıw; D. Maǵlıwmat.

3. Oqıtıw procesi menen keń mánistegi sociallıq processler arasındaqı sırtqı, oqıtıw procesiniń ayırım bólimleri arasındaqı ishki qatnasıqlarda júzege shıǵatuǵın ulwma, bash, zárúriy hám turaqlı tákirarlanatuǵın baylanıslar dep ataladı.

A. Oqıtıw; B. Sabaq beriw hám oqıw; C. Maǵlıwmat; D. Oqıtıw nızamlıqları.

4. Muǵallimniń bilim beriwdegi, oqıwshılardıń bilim iyelewdegi, bir maqsetke qaratılǵan birgeliktegi xızmetine delinedi.

A. Sabaq beriw hám oqıw; B. Oqıtıw nızamlıqları; C. Oqıtıw principleri; D. Oqıtıw procesi.

5. Qaysı izbe-izlik pedagogika, didaktika hám jeke metodika arasındaqı baylanıstı durıs kórsetedi?

A. Pedagogika, jeke metodika, didaktika; B. Didaktika, pedagogika, jeke metodika; C. Pedagogika, didaktika, jeke metodika; D. Jeke metodika, didaktika, pedagogika.

6. Kópshilik oqıwshılar oqıwdıń mánisin keleshek turmısqa, miynetke tayarlanıw dep túsinedi. Sonda bul qubılıs qaysı oqıw motivine jatadı?

A. Bilimge qızıǵıw; B. Qosımsha oqıw; C. Sociallıq; D. Bazar qatnasıǵına tayarlaw.

7. Ilimiy haqıyqattı biliwdiń john qaysı juwap durıs kórsetedi?

A. Abstrakt oylaw, janlı baqlaw, ámeliyat; B. Teoriya, ámeliyat; C. Janlı baqlaw, abstrakt oylaw, ámeliyat; D. Ámeliyat, janlı baqlaw, abstrakt oylaw.

8. Dúnyatanıw, zat hám qubılıslardı, jámiyet hám tábiyat hádiyselerin biliw ... baslanadı.

A. Seziwden; B. Kóriwden; C. Esitiwden; D. Janlı baqlawdan.

9. Hár qanday biliw ... baslanadı.

A. Seziwden; B. Kóriwden; C. Esitiwden; D. Janlı baqlawdan.

10. Adam sanasın sırtqı dúnya menen ... baylanıstıradı.

A. Seziw; B. Kóriw; C. Esitiw; D. Janlı baqlaw.

11. Zat hám qubılıslardıń pútinliginshe sanamızda sáwlelendiriw múmkinshiligine ... arqalı erisiw múmkinshiligine iyemiz.

A. Seziw; B. Qabil etiw; C. Elesletiw; D. Janlı baqlaw.

12. Burın qabil etilgen zat hám qubılıslardıń kóz aldımızǵa kelgen obrazı ... dep ataladı.

A. Seziw; B. Oylaw; C. Eleslew; D. Janlı baqlaw.

13. Jámiyet turmısın, tábiyat qubılıslarınıń rawajlanıw nızamlılıqların, olar arasındaqı baylanıslardı, sebeplerdi ... arqalı biliwge háreket etemiz.

A. Oylaw; B. Seziw; C. Qabıllaw; D. Elesletiw.

14. Dúnyadagı zat hám qubılıslardıń eń bash ulwma qásiyetlerin hám bir-biri menen nızamlı baylanısların arqalı ashamız.

A. Oylaw; B. Seziw; C. Qabıllaw; D. Elesletiw.

15. Dúnyanı biliw, túsiniw, pikirlew, oy juwmaǵın shıǵarıw arqalı ámelge asırıladı.

A. Aqıl-oy; B. Seziw; C. Qabıllaw; D. Elesletiw.

16. Abstrakt oylaw menen teoriyalıq oylawdıń tiykari, dúnyanı biliw, túsiniw, pikirlew, oy juwmaǵın shıǵarıw arqalı ámelge asırıladı.

A. Ámeliyat; B. Janlı baqlaw; C. Oylaw; D. Salıstırıw.

17. Oqıtıw procesinde bilim, uqıplıq, kónlikpelerdi ózlestiriwde ushırasatuǵın oqıtıwdı háreketke keltiretuǵın kúsh esaplanadı.

A. Ishki qarama-qarsılıq; B. Sırtqı qarama-qarsılıq; C. Ishki qarama-qarsılıqsız; D. Sırtqı qarama-qarsılıqsız.

18. Bilim, uqıplıq, kónlikpelerdi iyelew... baslanadı.

A. Seziw, qabil etiwden; B. Uǵındırıw, túsindiriwden; C. Este saqlaw hám bekkemlewden; D. Bilim, uqıplıq, kónlikpelerdi ámelde qollawdan.

19. «Bir waqıttıń ózinde oqıwshılar»dı jańa bilimler menen qurallandıırıw hám burınǵı bilimlerde bekkemlew qaysı oqıtıw principiniń qaǵıydası?

A. Kórsetpeli oqıtıw principini; B. Oqıtıwda ilimiylik principini; C. Oqıtıwdasanalıq principini; D. Bilimlerde bekkem ózlestiriw principini.

20. Oqıwshılar jedelliginiń tiykarǵı belgilerin kórsetiń?

A. Bilimdi tez ózlestiriwge umtıw; B. Joldaslarına, doslarına oqıwda járdem beriw; C. Muǵallimniń bergen tapsırmasın orınlawı; D. Óz betinshelik, pidayılıq, baslamashılıq.

21. Bilimdi bekkem ózlestiriwdiń tiykarǵı shártı ne?

A. Tákirarlaw; B. Shınıǵıw; C. Bilimdi ámelde qollaw; D. Materialdı bir neshe márte oqıp yadlaw.

22. Oqıtıwdıń qaysı principine tiykarlanganımızda oqıwshılardıń aqıl-oyın hádiyse, zat hám qubılıslardıń payda bolıwı hám ózgeriwine qaray rawajlandırıw múmkinshiligi tuwıladı.

A. Oqıtıwdıń ilimiylik principini; B. Oqıtıwda sistemalıq hám izbe-izlik principini; C. Oqıtıwda. kórsetpelilik principini; D. Oqıtıwda sanalıq principini.

23. Muǵallım sabaqtı shólkemlestirgende, bilimdi bayan etkende, tákirarlawda, bekkemlewdede, teksergende tiykarlanadı.

A. Oqıtıwdı turmıs, teoriyanı ámeliyat penen baylanıstırıw principine; B. Oqıtıwdıń ilimiylik principine; C. Oqıtıwda sistemalıq hám izbe-izlik principine; D. Oqıtıwda. kórsetpelilik principine.

24. anıq penen abstrakt arasındaqı baylanıstı támiyinleydi, abstrakt oylawdıń rawajlanıwına kúshli tásir etedi, onıń súyenishi bolıp Xızmet etedi.

A. Oqıtıwdı turmıs, teoriyanı ámeliyat penen baylanıstırıw principini; B. Oqıtıwdıń ilimiylik principini; C. Oqıtıwda sistemalıq hám izbe-izlik principini; D. Oqıtıwda, kórsetpelilik principini.

25. oqıwshılardıń úyrenip atırǵan bilim, eplilik, kónlikpeniń túp mánisin, oqıw xızmetiniń, sabaqtıń maqsetin hám wazıypaların anıq túsiniwdi, onıń maǵanasın tereń uǵıp alıwdı ańlatadı.

A. Oqıtıwdıń ilimiylik principini; B. Oqıtıwda sistemalıq hám izbe-izlik principini; C. Oqıtıwda, kórsetpelilik principini; D. Oqıtıwda sanalıq principini.

6-tema. BILIMLENDIRIWDIŃ MAZMUNI

Jobası:

6.1. Ilimiy-texnikalıq process hám bilimlendiriwdiń mazmunı

6.2. Házirgi waqıtta bilimlendiriwdiń mazmunın belgilewge baylanıslı tiykarǵı ideyalar

6.3. Bilimlendiriwdiń mazmunın belgilep beretuǵın tiykarǵı hújjetler

6.4. Mámleketlik bilimlendiriw standartı

Temaniń maqseti: Tálimniń mazmunı, oǵan qoyılatuǵın zamanagóy talaplar hám orta arnawlı, kásip-óner kolledjlerinde olarǵa itibardıń beriliwi. Orta arnawlı, kásip-óner kolledjlerindeki tálim sistemasınıń úgili hám metodologiyalıq tiykarların tálim alıwshılardıń sanasına sińdiriw.

Temaniń wazıypaları:

– qanıgelesken ilimiy shólkemler hám jańa atamadaǵı pánlerdiń payda bolıwı hám olardıń mazmunına qoyılǵan tiykarǵı talaplardı tálim alıwshılar sanasına jetkerip beriw;

– házirgi waqıttaǵı bilimlendiriw mazmunınıń úgili hám huquqiy tiykarları haqqında maǵlıwmatlar beriw;

– oqıtıw principleri hám olardan ámelde paydalanıwdıń mazmun-mánisin túsindiriw;

– oqıw rejelerindeki pánler blokları arasındaqı baylanıslardıń áhmiyetin kórsetip beriw;

– oqıw rejeleri, oqıw baǵdarlamaları, sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaların jaratıwǵa jańasha qatnas jasawdıń áhmiyetin dálillep beriw;

– elektron oqıw ádebiyatların jaratıw texnologiyası boyınsha túsiniw beriw;

– tálimde basshılıqqa alınatuǵın mámleketlik hújjetler hám oqıw ádebiyatlarınan paydalanıw ózgesheliklerin túsindiriw;

– zamanagóy sabaqlıqlardıń tiykarǵı atqaratuǵın xızmetlerin tálim alıwshılardıń sanasına sińdiriw.

Tayanısh túsiniwler:

Bilimlendiriwdiń mazmunı, erkin shaxs, jetekshi ideyalar, principler, bilimlendiriw mazmunın differensciyalaw, bilimlendiriwdiń mazmunın muwapıqlastırıw, bilim, uqıplıq, kónlikpe, formal bilim beriw, material bilim beriw, oqıw jobaları, baǵdarlamalar, sabaqlıqlar, oqıw qollanbaları, fakul-tativ oqıw pánleri, kolledj hám liceylerdiń oqıw jo-

balari, oqiw bagdarlamalari, sabaqliq ham oqiw qollanbalari, mamleketlik bilimlendiriw standartlari.

Tema mazmunı:

6.1. Ilimiy-texnikalıq process ham talim mazmunı

Ilimiy-texnikalıq rawajlanıw úlken tariyxıy jollardı basıp ótti. XX ásirdeń ortalarında pánniń sociallıq turmıstaǵı roli misli kórilmegen dárejede ósti. Ilimiy-texnikalıq progress nátiyjesinde ilim tikkeley óndiris kúshlerine aylandı. Ilimniń ózinde, texnikada ham óndiriste úlken sapa ózgerisleri payda bola basladı. Nátiyjede hár 10-15 jıldı ilimiy iskerliktiń kólemi eki esege artıp bardı. XX ásirdeń 70-jullarında alım ham ilimiy xızmetkerlerdeń sanı pútkil ilim rawajlanıwı dáwirlerinde jasaǵan alımlar sanınıń 90% ten kóbiregin quradı. Bul ósim kórsetkishi xalıqtıń ósiwine salıstırǵanda bir neshe ese kóp bolıp, ol, sociallıq potencialdıń áhmiyetli faktorına aylandı.

Ilimiy texnikalıq process bir orında toqtap qalmadı. Onıń tez pát penen rawajlanıwı nátiyjesinde arnawlı túrde ilim-izertlew jumislari menen shuǵıllanatuǵın, belgili ilim tarawları boyınsha qánigelestirilgen ilimiy mekemelerdeń sanı da keskin túrde arttı. Jańadan payda bolǵan ilim tarawları ham onıń bagdarları boyınsha qánigeler tayarlaw zárúrligi artıp bardı. Usıǵan baylanıslı joqarı ham orta arnawlı oqıw orınlarında jańa kásip túrlerine bagdarlangan, jańadan payda bolǵan pánlerdeń oqıtılıwı da názerde tutıldı. Máselen, kibernetika, matematikalıq lingvistika, geofizika, biotexnika, itimallar teoriiyası, informatika h.t.b. Bul kórinisler óz náwbetinde ilimniń jańa tarmaqların rawajlandırıwda úlken rol oynaydı.

Matematika, astronomiya, medicina, geodeziya, geografiya ham usı sıyaqlı ilimler Ana watanımızda erte dáwirlerden baslap rawajlanıp basladı. Bul dáwirler oyanıw dáwirleri, yamasa Shıǵıstıń mádeniy jetilisiwiniń «Altın dáwiri» dep atalǵan dáwiri boldı ham ol búgingi kúnde de óz dańqın

joytpadı. Ilim pazlarımız búgingi kúnde matematikalıq statistika ham integral teńlemeler, sanlar teoriiyası, esaplaw matematikası tarmaqlarında úlken tabıslardı qolǵa kiritdi. Itimallar teoriiyası boyınsha «Tashkent mektebi» dep atalǵan ilimiy bagdar dúnyaǵa tanıldı. Yadro fizikası ham geofizika, geliotexnika ham elektronika, aerogidromexanika ham gaz dinamikasınıń tabısları xalıq xojalıǵınıń hártúrli tarawlarında qollanılmaqta. Bioorganikalıq ham fizikalıq ximiya, ósimlik zatı ham joqarı molekullar birikpeleri ximiyası kóplegen tábiyǵıy ham jasalma ximiyalıq zatları alıw imkanın berdi. Botanika ham selekciya, zoologiya ham medicina, bioximiya, biofizika ham geoximiya, geologiya ham seysmologiya iri tabıslarǵa eristi.

Keyingi waqıtlarda ayırım ilimlerdeń birge islesiwı nátiyjesinde ilimniń jańa tarmaqları payda bola basladı. Bul birge islesiwler talim mazmunına, ilimniń, texnika ham texnologiyalardıń rawajlanıwına da sezilerli dárejede tásir kórsetti. Ilim ham texnikanıń tabısların jas áwladlarǵa jetkerip beriw bolsa házirgi zaman sabaqlarına qoyılǵan tiykarǵı talaplardıń birine aynaldı. Aralıqtan oqıtıw, «Internet» tarmaǵına jalǵanıw, elektron sabaqlıqlar, elektron oqıw qollanbalar bul iste mektep muǵallimleriniń eń jaqın járdemshilerine aynaldı.

Ilim ham texnikanıń rawajlanıwı bir orında toqtap turıwdı bilmeydi. Usıǵan baylanıslı zamanagóy **talimniń mazmunında** ilim ham texnikanıń tabısları menen bayıtıp barıw zárúrligi tuwıladı. Bul máselede J.Xasanbaev, X.Turaqulov ham basqalardıń usınıs etken, tómende kórsetilgen bir qatar ámeliy jumislardı orınlaǵanımız maqul boladı:

talim-tarbiyanı rawajlandırıwdıń jáhán talapların esapqa alıp mamleketlik talim standartların bunnan bılayda jetilistirip barıw;

ruwxıy — bilimlendiriw tarawında xalqımızdıń bay milliy, mádeniy — tariyxıy dástúrlerine, úrp-ádetleri ham ulıwma insanıylıq qádiriyatlarına tiykarlangan jumislardı

shólkemlestiriw, onıń orınlanıw mexanizmlerin islep shıǵıw hám ámeliyatqa engiziw;

úzliksiz tálim sistemasında oqıw — informaciyalıq orta-
lıqtı jaratıw, tálim procesiniń informaciyalıq támiyinleniwın rawajlandırıw;

úzliksiz tálim sistemasında kompyuter — kommunika-
ciyası tarmaqlarınan, ǵalaba xabar qurallarınan turaqlı túrde paydalanıp barıw;

joqarı mamanlıқтаǵı qánigelerdi tayarlaw hám olardıń qánigeligin jetilistiriwdiń anıq mexanizmlerin islep shıǵıw;

úzliksiz tálim sistemasında jańa informaciyalıq hám pe-
dagogikalıq texnologiyalardı islep shıǵıwǵa baǵdarlangan ili-
miy izertlew jumıslarınıń salmaǵın keńeytiw, «**Ilım** → **tálim**
→ **ámeliyat**» integraciyasınıń úzliksiz tálim sistemasındaǵı nátiyjeliligini anıqlap barıw;

úzliksiz tálim sistemasınaaldıńǵı rawajlangan mámleketler menen birgelikte qánigeliklerdi tayarlawǵa erisiw, birge isle-
siwlerde ilimiy izertlew jumıslardı alıp barıw hám t.b.

Bilim mazmunı xalıqlıq pedagogikadan baslap olardıń tiy-
karında payda bolǵan dúnya, sonıń ishinde biziń milliy ilimiy pedagogikamızda da búginge shekem negizgi máselelerden biri bolıp kelmekte. Onıń sebebi de anıq: adamzat jámiyetiniń házirgi hám keleshekkegi rawajlanıwı jaslarǵa berilgen bilimniń mazmunı, kólemi hám sıpatına tikkeley baylanıshı boladı. Sonlıqtan da, házirgi waqıtta didaktika aldında oqıwshılardıǵa beriletuǵın bilim mazmunı menen kóleminiń qanday bolıwı, oqıwshılardı nege úyretiw kerekligi, qanday pánlerdi oqıtıwdıń zárúrligi haqqındaǵı mashqalalar óz sheshimin tabıwı kerek boladı.

Milliy mektebimizdegi bilim mazmunı milliy tárbiya-
mızdıń maqseti hám wazıypalarına muwapıq belgilene-
di hám ol hár tárepleme úylesimli rawajlangan salamat áwladtı tárbiyalap kamalǵa jetkeriwge xızmet qıladı. Oqıw-
shı shaxsın hár tárepleme úylesimli rawajlandırıwdıń ne-
gizin quraytuǵın, dúnya bilimlendiriw standartına sayma-say dúzilgen mámleketlik bilimlendiriw standartına muwapıq

anıq belgilengen bilim, eplilik hám kónlikpeler kólemi sis-
temasına **bilim mazmunı** delinedi.

Bilim — oqıtıw mazmunınıń negizgi quramalı bólimi. Bilim zat hám qubılıslardı, jámiyet, tábiyat hám adam oylawınıń nızamlıqların biliwdiń nátiyjesi. Bilimde jámiyetlik-tariyxıy ámeliyat procesinde toplanǵan, adamlardıń ulıwma-
lasqan tájiriyesi sáwlelenedi.

Eplilik — alǵa qoyılǵan wazıypalarǵa muwapıq ózles-
tirilgen bilim hám turmıs tájiriyesi tiykarında tez, sarras hám sanalı orınlanatuǵın ámeliy háreket bolıp tabıladı. Epli-
likti háreketkegi bilim dep te ataydı. Máselen, matematikalıq máselelerdi sheshiw epliligi, oqılǵan teksttiń jobasını dúziw epliligi, tariyxıy hám geografialıq kartalardı oqıw epliligi h.t.b.

Kónlikpe — birden yamasa uqsas jaǵdaylarda bir háreketke qayta-qayta tákirarlaw jolı menen payda boladı. Kónlikpe bul derlik avtomat ráwishte orınlanatuǵın ámeliy háreket. Eplilik sana tárepinen tolıq qadaǵalap barıladı. Al kónlikpelerde sana belgili dárejede ǵana qatnasadı.

Eplilik hám kónlikpe arasında tıǵız baylanıs bar. Ayırım jaǵdaylarda eplilik, burınnan bar bolǵan kónlikpe negizin-
de payda boladı. Mısalı, kitaptı oqıy alıw, onıń mazmunın túsiniw hám ózlestiriw epliligi ushın tez oqıw kónlikpesi zárúr. Sonday-aq, kóp ret qaytalaw nátiyjesinde eplilik kónlikpege aylanadı. Máselen, durıs jazıw qaǵıydasın qolla-
nıw epliligi sawatlı jazıw kónlikpesin payda etedi.

Sonday etip eplilik hám kónlikpe oqıwshılardıń óz-
lestirgen bilimine tiykarlangan xızmetiniń usılları bo-
lıp ta esaplanadı. Oqıwshılarda payda bolǵan eplilik hám kónlikpeler jańa eplilik hám kónlikpelerdiń qalıplesiwine unamı tásir jasaydı. Eplilik hám kónlikpeler oqıwshılardıń bilimdi iyelew iskerliginde kúta áhmiyetli orın tutadı.

Bilim mazmunı jámiyettiń, ondaǵı ilim, texnika, texno-
logiya, ekonomika hám mádeniyattıń rawajlanıw dárejesine baylanıshı. Onıń ózgeriw menen ózleri de jańalanıp baradı, rawajlanıwı menen rawajlanadı.

6.2. Házirgi waqıtta bilimlendiriwdiń mazmunın belgilewge baylanıslı tiykarǵı ideyalar

Pedagogikada bilim mazmunın belgilewde eki aǵım bolǵanı málim: 1. Formal bilim beriw aǵımı. 2. Material bilim beriw aǵımı.

Formal bilim beriw aǵımı tárepdarları oqıwshılardıǵa úlken kólemdegi bilimdi beriw qájét emes, sebebi barlıq bilimlerdi báribir ózlestire almaysañ. Sonlıqtan oqıwshılardıǵa olardıń biliw kúshlerin, uqıplılıqların, oy-pikirlerin, qıyayın, eslewin rawajlandırıwshı bilimlerdi beriw kerek dep kórsetti. Olar naǵız aqıldı shınıqtıratuǵın latin, grek tillerin, matematikanı oqıtıw máselesin qoydı. Bul pikirler óz dáwirinde progressiv talap esaplanıldı hám dogmatikalıq qurı yadlap alıwǵa qarsı shıqtı.

Formal bilim beriw teoriiyası negizinde qurılǵan mektepler oqıwshılardıǵa pán tiykarların úyrete almadı. qánigelerge bolǵan mámleket buyırtpasın qanaatlandırmadı.

Material bilim beriw aǵımınıń wákilleri mektepte oqıtılatuǵın pánlerdi tańlawda olardıń turmıs ushın paydalı tárepine qaradı, oqıwshılardıń oqıw xızmeti, ámeliy jumıslardan ibarat bolıw tiyis dep esapladı. Olar usı maqsette tábiyattanıwdı, geografiyanı, ámeliy matematikanı, jańa tillerdi oqıtıwdı úgitledi. Sol waqıttaǵı real hám kommerciyalıq uchilishelerdegi bilim mazmunı usı princip negizinde belgilengen edi. Olar oqıwshılardıń biliw kúshleri hám biliw uqıplılıqları «paydalı bilimlerdi» iyelew barısında rawajlanadı dep kórsetti. Bilim mazmunın bunday belgilew oqıw pánlerin basshı qánigelerge úyretiletuǵın pánler hám ápiwayı miynet adamlarına úyretiletuǵın pánler dep eki túrge bóliwge sebepshi boldı.

Keyinirek material bilim beriw aǵımınıń bir kórinisi-pragmatizm aǵımı payda boldı. **Pragmatizm aǵımı** bilim mazmunın anıqlawda, oqıtılatuǵın pánlerdi tańlawda bir ólshem— pánniń tek ǵana paydalı tárepin názerde tuttı.

Bilimniń mazmunın anıqlawda, oqıtılatuǵın pánlerdi tańlawda joqarıdaǵı aǵımlardıń hámmesi másele ni bir tárepleme sheshti.

Ótmishtegi milliy mekteplerimizde bilim mazmunı kúta ápiwayı boldı. Islam dininiń VIII ásirde ornawı menen Orta Aziyada, sonıń ishinde Ózbekstan hám Qaraqalpaqstanda arab tili hám arab jazıwı engizildi. Awıl hám qalalardaǵı meshitlerde arab tilindegi mektepler ashıldı, xat sawatı úyretildi, keyinirek qatar medreseler uyımlastırıldı. Bul oqıw orınlarında «Quran», «Háptúyek», «Nurlama», «Hádis», «Suwfi Allayar» h.t.b diniy sabaqlar oqıtıldı. Balalardı diniy hám dúnyalıq bilimler berildi: matematika, geometriya, astronomiya, medicina, tariyx, geografiya h.t.b. pánler úyretildi.

XX ásirniń basında geypara úlken qalalarda «Jadid» mektepleri shólkemlestirildi. Olarda sawda-satıq ushın zárúr bolǵan esap-sanaq, geografiya, medicina h.t.b. pánler oqıtıldı.

Ol dáwirdegi mekteplerdiń barlıǵı jámiyetlik dúzim talaplarınan kelip shıǵıp ekonomikalıq, ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiya maqsetlerine xızmet etti.

Házirgi waqıtta biziń milliy pedagogikamız bilim mazmunın anıqlawda oqıwshılardıń aqıl-oyın, biliw kúshleri menen biliw uqıplılıqların rawajlandırıwǵa xızmet etetuǵın, turmıs hám miynette qollaw ushın zárúr bolǵan pánlerdi oqıtıwdı hám bilimlerdi úyretiwdi kózde tutadı. Milliy mekteplerimizdegi bilim mazmunı dúnya bilimlendiriw standartına sayma-say dúzilgen mámleketlik bilimlendiriw standartı tiykarında hám ulıwma insanıy jáne milliy qádriyatlar talaplarına muwapıq belgilenedi.

Bilimniń mazmunın anıqlawda, oqıtılatuǵın pánlerdi tańlawda hám olar boyınsha beriletuǵın bilimlerdiń mazmunın, kólemin hám sıpatın belgilewde tómendegi ilimiy pedagogikalıq talaplar basshılıqqa alınadı:

— dúnya bilimlendiriw standartına sayma-say dúzilgen mámleketlik bilimlendiriw standartınıń talaplarına say bolıwı;

- hár tárepleme úylesikli, rawajlangan jetik áwladtı tárbiyalawdağı ornı;
- joqarı teoriyalıq dárejesi hám ámeliy áhmiyeti;
- oqıwshılardıń jas ózgegeshelikleriniń rawajlanıw dárejesine hám biliw imkanıyatlarına ılayıq bolıwı;
- ajratılğan waqıtta úyreniliw múmkinshiligi;
- mekteptiń oqıw-metodikalıq hám oqıw materiallıq bazasına say keliwi;
- ilim, texnika, texnologiya, ekonomika hám mádeniyattağı jańalıqlardıń esapqa alınıwı.

Bilimlendiriw nızamlarına hám kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasına ılayıq milliy tálim-tárbiyamızdıń mazmunına túpkilikli ózgerisler kiritilmekte. Ata-babalarımız miyrasları, ana tilimiz, bay tariyxımız, mádeniyatımız, ádebiyatımız, xalqımız pedagogikasın, úrp-ádetlerimiz, salt-dástúrlerimizdi hám ózligimizdi keń hám tereń úyreniwge baǵdar alındı. Mámleketimiz oqıw orınları ushin mámleketlik bilimlendiriw standartı islenip, ol dúnya bilimlendiriw standartına teńlestirildi.

6.3. Tálimniń mazmunın belgilep beriwshi tiykarǵı hújjetler

Respublikamızdağı ulıwma bilim beriw mekteplerindegi hám orta arnawlı kásip-óner kolledjlerindegi oqıwshılardıǵa beriletuǵın bilimniń mazmunı tórt mámleketlik hújjet: mámleketlik bilimlendiriw standartı, oqıw jobası, oqıw baǵdarlaması, sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaları menen belgilenedi. Bul hújjetlerdi basshılıqqa alıw hám ámelge asırıw barlıq mektepler ushin májbúriy esaplanadı.

Mámleketlik bilimlendiriw standartı – ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde hám orta arnawlı kásip-óner kolledjlerinde oqıwshılardıń bilim alıw tayarlıǵına, onıń sıpatına qoyılatuǵın májbúriy eń kem dárejeden belgilep beredi. Ol oqıw jobasın hám oqıw baǵdarlamasın dúzgende, sabaqlıqlar

menen oqıw qollanbaların jazǵanda eń jol basshı mámleketlik hújjet bolıp tabıladı, oǵan tiykarlanıladı hám Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen tastıyıqlanadı.

Oqıw jobası. Oqıw jobası ulıwma orta bilim beriw mektepleri ushin dúzilgende shártli túrde mámleketlik hám mektep quramı bólimlerinen turadı. Házirgi waqıtta oqıw jobasınıń mámleketlik quramına 18 pán kiritilgen. Oqıwshılardıń jeke beyimlilik dereklerin, uqıplıq nıshanların hám qızıǵıwshılıǵın rawajlandırıw maqsetinde I–IX klasslarǵa háptesine eki-úsh saat muǵdarında mektep quramındağı pánlerdi oqıtıwda kózde tutilǵan.

Oqıw jobasında oqıw pánleri, quramı, klasslar hám jillar boyınsha ótiliw sisteması menen izbe-izligi, olarǵa ajratılğan háptelik hám jılıq saatlardıń sanı, oqıw jılınıń qurılısı kórsetiledi. Oqıw jobası bilimlendiriw ministrliǵı tárepinen tastıyıqlanıp háreketke engiziledi, onı orınlaw barlıq mektepler ushin minnetli boladı.

Ulıwma orta bilim beretuǵın mektep, akademiyalıq licey hám kásip-óner kolledjleriniń oqıw jobaları ayırım dúziledi, lekin olardıń arasında qatań baylanıs saqlanadı. Oqıw jobası oqıwshılardı hár tárepleme úylesikli rawajlangan jetik insan etip tárbiyalawǵa xızmet etedi. Sonıń ushin hárbir oqıw páninen oqıw jobasında saat ajratılarda onıń áhmiyeti, bilim hám tárbiya beriwdegi múmkinshiligi teoriyalıq ámeliy bilimlerdeń, zárúri bolǵan eplilik hám kónlikpelerdiń kólemi menen sıpatı esapqa alınadı. Oqıw jobasında ana tili menen matematika ulıwma bilimniń tiykarın quraydı.

Ulıwma orta bilim beriw mektepleri ushin dúzilgen oqıw jobasında orta esapta oqıw waqtınıń gumanitar pánlerge (ana tili, ádebiyat, tariyx, jámiyettanıw, geografiya, shet tili, súwretlew óneri, muzıka mádeniyatı) 45, tábiyyi-matematikalıq pánlerge (matematika, fizika, ximiya, biologiya, astronomiya, sızıw) 37,5, ulıwma texnikalıq pánlerge 11 hám dene tárbiyası pánine 6,5 procenti berilgen.

Bir qatar sırt mámleketlerde ulıwma orta bilim beretuǵın mektepleri birdey oqıw jobasına iye emes. Máselen Amerikada hámmege minnetli elementar mekteplerde birdey oqıw jobası joq. Hár bir shtat óziniń mekteplerine ózinshe oqıw jobaların islep shıǵadı. Geypara sırt mámleketlerinde oqıw jobasınıń pání pánlik xarakterde dúziliwine qarsı pikirler ayılmaqta. Mısalı, Amerikada oqıw jobasına muwapıq bilim bermesten bir kompleks tema yamasa joybar boyınsha, Angliyada ilim-izertlew tarawı boyınsha bilim beriw haqqında pikirler bar.

Keleshek mekteplerimizde oqıw jobası qanday boladı? Oqıw jobasınıń biziń respublikamızdaǵı dúzilgen pán boyınsha úlgesi saqlanıp qala ma? degen sorawlar payda bolmaqta. Oqıw jobası álbette qatıp qalǵan emes. Ol tariyxıy ózgerip, jetilistirili p hám jańalanıp baradı.

Respublikamızdaǵı ulıwma orta bilim beriw mekteplerine arnalǵan oqıw jobaların tómende kórsetilgen principi lerge tiykarlanıp dúziledi;

- mámleketlik bilimlendiriw standartına muwapıq bolıwı;
- pánli xarakterde dúziliwi;
- oqıw pánleriniń sistemalı hám izbe-iz oqıtılıwın támiyinlewi;
- ilimiy hám sistemalı bolıwı;
- mekteplerdiń óz ara baylanısın saqlawı;
- oqıwshılardıń jas ózgesheligine, rawajlanıw dárejesine hám biliw mümkinshiliklerine saykes bolıwı.

Oqıw jobası kásip-óner kolledjleri hám Akademiya-hq liceyler ushın dúzilgende bloklarǵa ajratılıp dúziledi. Bul **oqıw jobası** hár bir qánigelik boyınsha uqıplılıq hám mámleketlik tálim standartında kórsetilgen talaplardı támiyinlewshi anıq tálim baǵdarı boyınsha oqıw xızmetiniń túrleri, oqıw pánleri hám kurslarınıń quramı, olardı kurs hám semestrler boyınsha úyreniwdiń izbe-izligi menen saatlarındaǵı qatnaslardı belgilep beretuǵın mámleketlik hújjet esaplanadı.

Oqıw rejesi oqıw formaların, oqıw predmetleriniń dizimin hám kólemin, olardıń oqıw hápteleri, yarım jıllıqları boyınsha bólistiriliwin belgileytuǵın hújjet sanaladı.

Keleshektegi qánigelardi tayarlawǵa baǵdarlanǵan 23 pán (matematika, informatika, fizika, huqıqtanıw, ruwxıylıq tiykarları, xabar texnologiyası, estetika, milliy ǵárezsizlik ideyası, ekonomika tiykarları h.t.b.) kásip-óner kolledjleri oqıw jobasınıń «**Ulıwma tálim pánleri**» blogınan orın aladı. Bul pánler keleshektegi qánigelardiń intellektual dárejesin hám kásiplik mamanlıǵın jetilistiriwdiń ideyalıq-didaktikalıq tiykarın quraydı.

Ulıwma tálim blogındaǵı **jámiyetlik pánler** bolajaq qánigelerge sol jámiyet nızamlıqları hám ekonomikalıq baylanıslar principlerin, miynet bazarınıń wazıypaları hám onda shaxstıń óz ornın tabıwı ushın zárúr bolǵan bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerdi beredi.

Qánigelik pánler blogi. Bul blokqa kiritilgen pánler kolledj oqıwshılarınıń iyelewi zárúr bolǵan qánigeliktiń tiykarın quraydı hám hár qıylı uqıplılıq hám kónlikpelerdi óz ishine qamtıydı. Bul bloktań tiykarǵı maqseti tayarlanatuǵın qánigelardi kásiplik xızmetke tayarlawdıń tiykarın quraydı. Olar bolajaq qánigelardiń ámeliy xızmetke arqayın aralasıp ketiwi ushın shárt-sharayatlar jaratadı.

Oqıw pánleri blogi – bul kadrlardı tayarlaw islerinde anıq maqset hám wazıypalardıń orınlanıwına erisiwi ushın zárúr bolǵan bilim tarawı yamasa qánigeligine tiyisli bolǵan xızmetlerdiń ózlestiriliwin támiyinleytuǵın oqıw pánlerin birlestiriwshi, oqıw jobasınıń sostav bólegi bolıp esaplanadı.

Oqıw baǵdarlamaları. Oqıw baǵdarlaması mámleketlik bilimlendiriw standartı hám oqıw jobası negizinde dúziledi. Ol jeke yamasa jámaátlik avtorlar tárepinen dúzilip Xalıq bilimlendiriw ministrliǵi yamasa Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrliǵi tárepinen tastıyqlanıp háreketke kiritiledi. Oqıw baǵdarlaması mámleketlik hújjet esaplanıp

minnetli türde iske asırıldı. Ol hárbir pánge óz aldına dúziledi. Oqıw baǵdarlamasında pán boyınsha beriletuǵın bilim, eplilik hám kónlikpelerdiń mazmunı jáne kólemi kórsetiledi.

Oqıw baǵdarlaması túsiniq xattan baslanadı. Túsiniq xatta oqıw pánin oqıtıwdıń maqseti, wazıypaları, baǵdarlamaniń qurılısı, bólimleri hám temalardı ótiw izbe-izligi, laboratoriyalıq hám ámeliy sabaqlardıń tártibi, metodologiyalıq hám metodikalıq kórsetpeler bayan etiledi.

Oqıw baǵdarlamasın dúziwdiń tariyxıy eki usılı qáliplesken: 1. Koncentrli usıl. 2. Liniyalı usıl.

Oqıw baǵdarlaması **koncentrli usıl**dadúzilgende oqıw páni boyınsha úyreniletuǵın material aldıńǵı basqıshqa qaraǵanda keyingi basqıshqa quramalastırılǵan türde ótıledi, tákirarlanadı. Máselen, ana tili páni koncentrli usılda dúzilgen bolıp, ol birinshi klastan baslanıp IX klassqa shekem tereń, tákirar úyretiledi, akademiyalıq licey hám kásip-óner kolledjlerinde dawam etedi.

Oqıw baǵdarlaması **liniyalı usıl**da dúzilgende oqıw páni boyınsha úyreniletuǵın material birden tereń úyretiledi, tákirarlanbaydı, keyingi basqıshqa qaldırılmaıdı. Mısalı, matematika, fizika, h.t.b. pánlerdiń oqıw baǵdarlaması liniyalı usılda dúziledi.

Oqıw baǵdarlamasın dúziwde mámleketlik bilimlendiriw standartı talaplarına say bolıw, milliy tárbiyanıń maqseti hám wazıypaların ámelge asırıw, pán boyınsha dúziliwi, ilimiy-teoriyalıq hám ámeliy sıpattı rawajlandırıw, oqıwshılardıń jas ózgesheliklerine, rawajlanıw hám bilim dárejesine, uqıplılıq hám intasına saykes bolıw, pánler aralıq baylanıstı támiyinlew, teoriyanıń ámeliyat penen baylanısın saqlaw, ilim, texnika, texnologiya, ekonomika hám mádeniyat jańalıqların sáwlelendiriw, sistemalıq hám izbe-izlikti saqlaw principleri basshılıqqa alınadı.

Sabaqlıqlar – mámleketlik bilimlendiriw standartı hám oqıw baǵdarlaması tiykarında jeke yamasa jámáátlik avtorlar

tárepinen jazılıp bilimlendiriw wázirligi tárepinen tastıyqlanadı.

Sabaqlıqlarda milliy tálim-tárbiyanıń maqsetine muwapıq, didaktika talaplarına ılayıq belgili oqıw páni boyınsha ilimiy bilimler tiykarları tolıǵıraq hám sistemalı bayan etiledi. Hárbir oqıw ornı hám oqıw páni ushın arnawlı sabaqlıqlar jaratıladı. Sabaqlıqlar oqıwshılardı ilimiy bilimler sisteması menen qurallandıırıw, dúnyaǵa kózqarasın qáliplestiriw, bilimge qumarlıqtı, óz betinshelikti jetilistiriw, aqıl-oyın hám biliw uqıplılıqların rawajlandırıw, ulıwmainsanıy hám milliy qádriyatlar ruwxında tárbiyalaw islerinde teńi-tayı joq oqıw quralı bolıp esaplanadı.

Sabaqlıq muǵallimnen keyingi bilim alıwdıń ekinshi deregi. Oqıwshılar bilimdi muǵallimnen, sabaqlıqtan, turmıstan, adamlar menen qarım-qatnastan, gazeta hám jurnallardan, radio hám televidenieden, kompyuter hám internetten jáne basqa dereklerden aladı.

Sabaqlıqtıń tariyxı áyyemgi dáwirlerden baslanadı. Ol dáwirlerde Platon, Aristotel h.t.b. oyshılardıń ilimiy miynetleri sabaqlıq xızmetin atqardı. IX-XV ásirlerde bizniń ullı pedagog hám alım babalarımız Ferganiy, Xorezmiy, Farabi, Beruniy, Ibn Sino, Ulugbek h.t.b. algebra, geografiya, geodeziya, astronomiya, astrologiya, matematika sıyaqlı pánlerden dúnyada birinshiler qatarında sabaqlıqlar hám oqıw qollanbalar jazdı. Ullı Chex pedagogı Ya.A.Komenskiy 1631-jılı «Tiller hám barlıq pánlerdiń esigi» atlı oqıw kitabın, orıs pedagogikasınıń atası K.D.Ushinskiy 1861-jılı «Ana tili» sabaqlıǵın bastırıp shıǵardı.

Ózbekstanda 1911-jılı X.X.Niyaziydiń oqıwshılar ushın «Jeńil ádebiyat», «Oqıw kitabı» oqıw qollanbaların, Qaraqalpaqstanda S.Majitov 1925-jılı birinshi klass ushın «Álipbe» sabaqlıǵın jazdı.

1933-jıllarǵa shekem buringi sovet mekteplerindegi sabaqlıqlar turaqlı bolmadı. 1933-jılı 12-fevraldaǵı «Baslawısh hám orta mektep sabaqlıqları haqqında» shıǵarılǵan arnawlı

qarar menen ol sabaqlıqlar qattı sınaǵa alındı. Sonnan berli hárbir pán boyınshaturaqlı sabaqlıq jaratıw dástúrge aylandı.

Ádettegi sabaqlıqlardan basqa, baǵdarlamastırılǵan oqıtıw túrinde qollanılatuǵın baǵdarlamalastırılǵan sabaqlıqlar da qollanıladı. Bul sabaqlıqlarda beriletuǵın bilim qısqa, mazmunlı hám anıq bayan etiledi, ózin-ózi tekseriw ushın sorawlar, misallar, máseleler, shınıǵıwlar hám tapsırmalar sisteması beriledi. Ózinshe oqıp bilim alıw múmkinshiligi jaratıladı. Keri baylanıs ornalıadı. Sabaqlıqlarǵa qosımsha qurallar da shıǵarıladı. Óqıw qollanba, xrestomatiya, oqıw kitabı, másele hám shınıǵıw jıyınları, sózlikler, enciklopediya hám basqalar solar túrine kiredi. Bul oqıw quralları, sabaqlıqlar hám oqıw qollanbalarındaǵı materiallardı keńeytedi, oqıwshılardıǵa bilimdi hár tárepleme ózlestiriwge járdemlesedi.

Sabaqlıqlar mámleketlik bilimlendiriw standartına hám oqıw baǵdarlamasına muwapıq bolıw, milliy tálim-tárbiyanıń maqseti menen wazıypalarına ılayıq oqıwshılardı ulıwma insanıy hám milliy qádriyatlar, milliy ǵárezsizlik ideologiyası ruwxında tárbiyalawǵa belgili úles qosıw, ilimiyliginiń talapqa juwap beriwi, onda ilim, texnika, texnologiya, ekonomika hám mádeniyatıń jańalıqların esapqa alıw, teoriyanıń ámeliyat, óndiris, turmıs, miynet penen baylanısın támiyinlew, oqıwshılardıń jas ózgesheligine hám biliw imkaniyatlarına sáykes bolıw, tili ápiwayı, ádebiy, tásirli, obrazlı, túsinikli bolıw, oqıw materialların ózlestiriwge járdem beretuǵın súwret, keste, sxema, diagramma h.t.b. kórsetpeliliklerdiń málim dárejede bolıwı, sırtqı kórkemligi hám hárip shriftiniń zaman talabına say bolıwı siyaqlı pedagogikalıq talaplar qoyladı:

Joqarıda kórsetilgen pedagogikalıq-estetikalıq talaplar negizinde jaratılǵan sabaqlıqlar házirgi zaman talaplarına juwap beriwine gúman joq.

Oqıw pánleriniń maǵlıwmatlıq, tárbiyalıq hám rawajlandırıwshılıq áhmiyeti. Oqıw pánleri ilim tiykarında tayarlanıladı.

Ilim degende haqıyqatlıq haqqında shın bilimlerde islep shıǵıw, sistemalastırıw hám teoriyalıq dálijyllewden ibarat bolǵan adam xızmeti menen onıń nátiyjesi túsiniledi. Ilim jámiyetlik sananıń bir túri. Ilim jámiyetlik talaplardıń ámeliy talaplarınan kelip shıǵıp jámiyet turmısınıń materiallıq jaǵdayınıń rawajlanıwı menen rawajlanıp baradı. Ilimler tábiyattı úyrenetuǵın tábiyiy ilimler, jámiyetlik ilimler, jámiyet qubılısları, tábiyat qubılısları hám adam oylawınıń ulıwma nızamlılıqların úyrenetuǵın filosofiyalıq ilimler túrlerine bólinedi. Ilim menen ilimpazlar shuǵıllanadı. Ilimpazlar hárbir ilimniń ilim-izertlew jańalıqların tabadı, ilim sırların ashadı.

Oqıw páni degende ol yamasa bul ilimniń negizgi mazmunın quraytuǵın, didaktikalıq jaqtan tiykarlangan bilim, eplilik hám kónlikpeler sistemasın túsinemiz. Belgili bir oqıw pánine material toplaganda onıń ilimine súyeniledi. Biraq onnan oqıw páni hám onıń ilimi, másele ana tili páni hám til ilimi birdey degen mánis kelip shıqpaydı. Oqıw pánin dúzerde ilimniń negizgi máseleleri ǵana alındı hám ol oqıwshılardıń jas ózgesheligine qaray tańlanadı. Oqıw páni muǵallım basshılıǵında oqıwshılardıǵa úyretiledi.

Oqıwshılar mekteptegi oqıw jıllarında oqıw jobasına kiritilgen oqıw pánleri boyınsha ilim tiykarların iyelep shıǵadı.

Ilim tiykarları degende jámiyettiń talabı hám oqıwshılardıń jas ózgesheliklerine muwapıq úyreniw ushın toplanılǵan ilimlerdiń áhmiyetli túsinikleri, nızamlılıqları, teoriyaları, faktları hám metodları názerde tutıladı. Ilimlerdiń tiykarları mekteptegi ótiletuǵın oqıw pánleriniń mazmunın quraydı. Basqasha aytqanda ilimlerdiń tiykarında mekteptegi oqıtılatuǵın oqıw pánleri dúziledi. Ilimlerdiń tiykarların ózlestiriw oqıwshılardıń ulıwma rawajlanıwına kúshli tásir kórsetip, sanasın jetilistiredi, aqıl-oyn rawajlandıradı, kási p iyelewine járdemlesedi, joqarı oqıw orınlarında bilimdi tereń hám tolıǵıraq ózlestiriwge imkaniyat beredi.

Respublikamızda oqıwshılarga ilimlerdiń tiykarların úyretiwdi ulıwma orta, orta arnawlı, kásip-óner kolledjleri, akademiyalıq liceyler támiyinleydi. Jámiyet, tábiyat hám adam haqqındaǵı barlıq ilimlerdiń pátli rawajlanıwı 8-10 jılda ilim-texnikada úlken jańalıqlardıń ashılıwı nátiyjesinde ayırım burınǵı bilimler gónerip qaladı. Ilimlerdiń tiykarları, oqıw pánleriniń mazmunı waqtı kelgende jańalanıp barıladı. Sonday etip ilimler tiykarları jańa túsiniqler, ideyalar, faktler menen tolıqtırıladı, al oqıw pánlerinen gónerip qalǵan materiallar alıp taslanıp, olardıń ornına jańa maǵlıwmatlar kiritiledi. 1958, 1966, 1977, 1986 hám 1997-jılları mektep bilimlendiriwdiń mazmunı qaytadan kórilip shıǵıldı, jańalıqlar engizildi.

6.4. Mámleketlik bilimlendiriw standartı

Respublikamızdıń gárezsizlikke erisiwi, bazar qatnasıqlarına ótiwi, dúnya mámleketleri sherikligine qosılıwı hám ilim-texnikanıń tez pát penen rawajlanıwı oqıwshılardı oqıtıwǵa, milliy qánigelerdi tayarlawǵa, bilim mazmunına pútkilley jańasha talap qoymaqta. Oqıwshılarga, studentlerge usı waqıtqa shekem berilip kiyatırǵan bilim sisteması jańa zaman talabınan hám rawajlangan demokratiyalıq mámleketler oqıw orınlarındaǵı bilim dárejesinen artta qaldı. Bul jaǵday biziń oqıwshılarımızdıń shet elli klassları, qánigelerimizdiń shet elli kásiplesleri menen básekige túsiv múmkinshiligin támiyinley almadı. Dúnya júzi bilimlendiriw standartı talaplarına muwapıq mámleketlik bilimlendiriw standartın dúziw keshiktirip bolmaytuǵın bas wazıypa etip qoyıldı. Nátiyjede mámleketlik bilimlendiriw standartı jobarı birinshi ret islenip shıǵıldı hám ol 1996–1998-jılları respublikamızdıń ayırım mekteplerinde tájiriye-sınawdan ótkerildi. Mámleketlik bilimlendiriw standartı Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń «Ulıwma orta bilim beriwdiń mámleketlik bilimlendiriw standartların tastıyqlaw haqqında» atlı qararı (1999) menen maqullandı.

Ulıwma orta bilim beriwdiń mámleketlik bilimlendiriw standartı ayırım kitap etip bastırılıp respublika aymaqlarına tarqatıldı hám 1999–2000-oqıw jıllan baslap respublikamız mekteplerinde ámelge asırıla baslandı.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları bilimlendiriw haqqındaǵı Nızamlarınıń 7-statyasında «Mámleketlik bilimlendiriw standartları ulıwma orta, orta arnawlı, kásip-óner hám joqarı bilim mazmunına jáne sıpatına qoyılatuǵın tiykarǵı talaplardı belgileydi» dep kórsetilgen. Sonıń menen birge mámleketlik bilimlendiriw standartı oqıw jobaların, oqıw baǵdarlamaların dúziwde, sabaqlıqlar menen oqıw qollanbaların jazıwda hám bilim mazmunın, oqıtıwdı shólkemlestiriw túrlerin, quralların, metodların, texnologiyaların bahalawda birden-bir tiykarǵı mámleketlik hújjet bolıp xızmet etedi. Ol óziniń dúzilisi hám mazmunı menen mámleketlik, jámiyet, aymaq, mektep, oqıwshı shaxsı máplerin jáne olardıń arasındaǵı baylanıslardı támiyinleydi. Mámleketlik bilimlendiriw standartı respublika aymaǵında múlkshilik forması hám hákimshilik boysınıwına qaramastan barlıq mámleketlik jáne mámleketlik emes oqıw orınları ushın basshılıqqa alıw hám turmısqa asırıw ushın májbúriy esaplanadı.

Mámleketlik bilimlendiriw standartında baslawısh, ulıwma orta, orta arnawlı, kásip-óner kolledj oqıwshılarınıń hárbir klass aqırında pánler boyınsha iyelewi kerek bolǵan bilim, eplilik, kónlikpelerdiń eń kem dárejesi kórsetilgen hám olardı ózlestiriwdiń shárt ekenligi ayılǵan.

Tálim, bilim túsiniǵi quramalı hám kóp mánili uǵım. Pedagogikalıq ádebiyatta hám adamlar arasında kúndelikli turmısta tálim, bilim túsiniǵi birneshe mániste qollanıladı. Bilimlendiriw basqıshları haqqında sóz bolǵanda baslawısh, orta hám joqarǵı maǵlıwmat túsiniqleri isletiledi. Bilimniń mazmunı hám sıpatı názerde tutılǵanda baslawısh, ulıwma orta, orta arnawlı hám kásip-óner bilimi túsiniqleri qollanıladı. Kásip haqqında sóz júrgizilgende medicinalıq, pedagogikalıq, injener-texnikalıq awıl-xojalıq, sıyaqlı túsiniqlerden paydalanıladı.

**Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar,
máseleler, tapsırmalar**

1. Mámleketlik bilimlendiriw standartı degenimiz ne hám ol ne maqsette qabıl etildi?
2. Mámleketlik bilimlendiriw standartınıń qanday áhmiyeti bar?
3. Bilim mazmunı dep nege aytamız?
4. Dúnya pedagogikasında hám biziń milliy pedagogikamızda bilim mazmunı ne ushın bas másele esaplanadı?
5. Bilim mazmunın belgilewge qanday talaplar qoyladı?
6. Bilim mazmunı qanday hújjetler menen belgilenedi?
7. Bilim dep nege aytamız?
8. Pedagogika da bilim mazmunın biliwde qanday aǵımlar bolǵan?
9. Oqıw jobası dep qanday hújjetke ayıladı hám ol qanday principlerge tiykarlanıp dúziledi?
10. Oqıw baǵdarlaması dep qanday hújjetke ayıladı hám onı dúziwde qanday principler basshılıqqa alınadı?
11. Sabaqlıq degenimiz ne hám oǵan qanday talaplar qoyladı?
12. «Ilim», «Oqıw pání» hám «Ilim tiykarları» degen túsiniklerdiń mánisin túsindirip beriń.
13. Bilim mazmunın jetilistiriwde oqıw pánleri arasındaǵı baylanıstıń qanday roli bar?
14. Mámleketlik bilimlendiriw standartı hám oqıw baǵdarlamasına tiykarlanıp siziń qánigeligińiz boyınsha oqıwshılardıń iyelewi zárúr bolǵan túsinik, eplilik hám kónlikpelerdi anıqlań.
15. Qánigeligińiz boyınsha oqıw baǵdarlamasına hám sabaqlıqqa ilimiy-metodikalıq tallaw jasań.
16. Ámeliy sabaqta keleshekte oqıtıtuǵın páníńizdiń maǵlıwmatlıq, tárbiyalıq hám rawajlandırıwshılıq áhmiyeti haqqında shıǵıp sóylewge tayarlanıń.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler

1. Mámleketlik bilimlendiriw standartı qashan tastıyqlandı?
A. 1996; B. 1997; C. 1998; D. 1999.
2. Mámleketimizde birinshi ret islenip shıǵılǵan mámleketlik bilimlendiriw standartı joybarı neshinshi jılları respublikamızdıń ayırım mekteplerinde tájiriybe-sınawdan ótkerildi?
A. 1996—1998; B. 1997—1999; C. 1998—2000; D. 1999—2001.

3. Mámleketlik bilimlendiriw standartı qashan tastıyqlandı?

A. 1996; B. 1997; C. 1998; D. 1999.

4. Mámleketlik bilimlendiriw standartı kim tárepinen maqullandı?

A. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti; B. Ózbekstan Respublikası Oliy Majlis Senati; C. Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrligi; D. Ózbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrligi.

5. Uhwma orta bilim beriwdiń mámleketlik bilimlendiriw standartı qaysı oqıw jılnan baslap respublikamız mekteplerinde ámelge asırılǵanı?

A. 1996—1997; B. 1997—1998; C. 1998—1999; D. 1999—2000.

6. Bilim hám turmıs tájriyeleri tiykarında sanalı orınlangan is-háreket ne dep ataladı?

A. Oqıtıw; B. Bilim; C. Túsinik; D. Eplilik.

7. Avtomat túrinde orınlanatıwın eplilik qanday túsinikti anılatadı?

A. Eplilik; B. Bilim; C. Kónlikpe; D. Qaǵıyda.

8. Oqıw jobası negizinde mekteptiń qanday hújjeti dúziledi?

A. Mekteptiń jıllıq jobası; B. Tematikalıq-kalendarlıq joba; C. Muǵallimniń sabaq jobası; D. Mekteptiń sabaq kestesi.

9. Uhwma orta bilim beriw mekteplerinde oqıwshılardıń bilim ahlw tayarlıǵına, onıń sıpatına qoyılatıwın májbúriy eń kem dárejeni qaysı mámleketlik hújjet belgilep beredi?

A. Mámleketlik bilimlendiriw standartı; B. Oqıw jobası; C. Oqıw baǵdarlamaları; D. Sabaqlıqlar.

10. Oqıw rejisi dúzilgende qanday mámleketlik hújjetke tiykarlanıladı?

A. Mámleketlik bilimlendiriw standartına; B. Oqıw baǵdarlamalarına; C. Sabaqlıqlarǵa; D. Oqıw qollanbalarǵa.

11. Oqıw baǵdarlamaları dúzilgende qanday mámleketlik hújjetke tiykarlanıladı?

A. Mámleketlik bilimlendiriw standartına; B. Oqıw baǵdarlamalarına; C. Sabaqlıqlarǵa; D. Oqıw qollanbalarǵa.

12. Sabaqlıqlar jazılǵanda qanday mámleketlik hújjetke tiykarlanıladı?

A. Mámleketlik bilimlendiriw standartı hám oqıw rejesine;
B. Mámleketlik bilimlendiriw standartı hám oqıw baǵdarlamalarına;
C. Oqıw rejeleri hám oqıw baǵdarlamalarına; D. Oqıw qollanbalarga.

13. Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń oqıw Rejesine mámleketlik quramdaǵı neshe pán kiritilgen?

A. 18; B. 20; C. 22; D. 24.

14. Oqıw jobasında kórsetilgen pánlerden qaysı birleri ulıwma bilimniń tiykarın quraydı

A. Ana tili, russ tili; B. Ana tili, shet tili; S. Ana tili, matematika;
D. Biologiya, matematika.

15. Oqıw jobasında orta esapta oqıw waqtınıń neshe procenti gumanitar pánlerge beriledi?

A. 45; B. 37,5; C. 11; D. 6,5.

16. Oqıw jobasında orta esapta oqıw waqtınıń neshe procenti tábiyiy-matematikahq pánlerge beriledi?

A. 45; B. 37,5; C. 11; D. 6,5.

17. Mámleketlik bilimlendiriw standartı hám oqıw jobası negizinde dúziletuǵın mámleketlik hújjet?

A. Tematikahq reje; B. Oqıw baǵdarlamaları; C. Sabaqlıqlar;
D. Oqıw qollanbaları.

18. Hár bir pán boyınsha beriletuǵın bilim, eplilik hám kónlikpelerdiń mazmunı jáne kólemi kórsetiletuǵın mámleketlik hújjet?

A. Oqıw jobası; B. Oqıw baǵdarlamaları; C. Sabaqlıqlar;
D. Mámleketlik bilimlendiriw standartı.

19. Haqıyqatlıq haqqında shın bilimlerdi islep shıǵıw, sistemlastırıw hám teoriyahq dáliyllewden ibarat bolǵan adam xızmeti menen omń nátiyjesi?

A. Ilim; B. Oqıw pání; C. Ilim tiykarları; D. Bilim.

20. Ol yaki bul ilimniń negizgi mazmunın quraytuǵın, didaktikalıq jaqtan tiykarlangan bilim, eplilik hám kónlikpeler sisteması?

A. Ilim; B. Oqıw pání; C. Ilim tiykarları; D. Bilim.

21. Jámiyettiń talabı hám oqıwshılardıń jas ózgesheliklerine muwapiq úyreniw ushın toplanılǵan ilimlerdiń áhmiyetli túsiniqleri, nızamlılıqları, teoriyaları, faktları hám metodları degenimizde ... názerde tutıladı.

A. Ilim; B. Oqıw pání; C. Ilim tiykarları; D. Bilim.

7-tema. OQÍTÍW METODLARÍ HÁM QURALLARÍ

Jobası:

7.1. Oqıtıw metodları hám usılları haqqında túsiniqler

7.2. Zamanagóy didaktikada oqıtıw metodların klassifikaciyalawǵa túrlishe qatnaslar

7.3. Oqıtıw metodlarınıń mánisi

7.4. Oqıtıw metodların tańlap alıw shártleri

7.5. Oqıtıw quralları hám olardıń atqaratuǵın xızmetleri

Temaniń maqseti:

– studentlerdi oqıtıw metodlarınıń mazmunı, mánisi, túrleri hám olarǵa hárqanday qatnas jasawlar, olardı jetilistiriw jolları, oqıtıwdıń áspab-úskeneler, didaktikalıq qurallar menen támiyinlew isleri menen tanıstırıw.

Temaniń wazıypaları:

– oqıtıw metodları hám usılları, olardıń túrleri haqqında maǵlıwmatlar beriledi;

– házirgi zaman didaktikasındaǵı sáwlelengen oqıtıw metoları menen usıllarına ilimpazlardıń hár qıylı qatnas jasawları, olardıń pikirleri kórsetip ótıledi;

– oqıtıw metodları menen usılların qollanıwda oqıwshılardıń jas ózgesheliklerin esapqa alıw máseleleri bayanlanadı;

– oqıtıw metodların jetilistiriwge baǵdarlangan pikirlerge toqtap ótıledi;

– ózbetinshe tálím, omń wazıypaları, olardı ámelge asırıw jolları túsindiriledi;

– oqıtıw metodların tańlawdın ózine tán ózgeshelikleri bayanlanadı;

– oqıtıw procesinde qollanılatuǵın didaktikalıq qurallar hám olardı paydalanıw jolları haqqında túsiniqler beriledi.

– oqıtıw procesinde metodikalıq qurallardan paydalanıw hám jańa pedagogikalıq texnologiyalardı qollanıwdın jolları talqılanadı.

Tayanısh túsiniqler:

– oqıtıw metodları, usılları, quralları, tálím alıwshı, tálím beriwshi, ilim-pán, túsindiriw, kórsetiw, keńes beriw, sabaq beriw, oqıtıw, ilimiy texnikalıq progress, jańa pedagogikalıq texnologiya, oqıtıw metodlarınń túrleri, awız-eki oqıtıw metodu, ámeliy oqıtıw metodu, kórsetpele oqıtıw metodu, mashqalalı oqıtıw metodları, induktiv oqıtıw metodu, deduktiv oqıtıw metodu, interaktiv oqıtıw metodu, túsindiriw, uǵındırıw, áńgime, gurriń, kitap hám sabaqlıqlar menen islesiw, mektep lekciyası, illyustraciya, demonstraciya, baqlaw, ámeliy jumıs, shınıǵıw, laboratoriyalıq jumıs, grafikalıq jumıs, mashqalalı bayan etiw, bilimdi izlep taptırıw, izertlew, metodikalıq qural, diafilm, kino, televideniye, videomagnitofon, internet, óz betinshe jumıs.

Temaniń mazmunı:

7.1. Oqıtıw metodları, usılları hám texnikaları haqqında túsiniqler

Tálím-tárbiyanıń sapası hám nátiyjesi kóp tárepten pedagogikalıq texnologiyanı durıs tańlawǵa, oqıtıw metodların sheber qollanıwǵa baylanıslı boladı. Muǵallimler ásirese jas muǵallimler usıǵan qusaǵan sorawlarǵa teoriyalıq hám ámeliy juwap tabıwda kútá qıynaladı. Bul mashqalalarǵa juwap tabıwdı oqıtıw metodların hám pedagogikalıq texnologiya máselelerin úyreniwden baslaw kerek.

Metod túsiniǵı grek tilinen kelip shıqqan. Bizinshe ol **jol, usıl, ádis** degen mániستی bildiredi. Anıǵıraq etip aytqanda metod adamlardıń biliw hám ámeliy xızmetiniń jolı, ádisi, usılı degen maǵnanı ańlatadı. Adamlardıń xızmet túri qanday bolsa soǵan say metodu boladı. Máselen, óndiriste bir metodlar qollanılsa, ilim-izertlew jumıslarında basqa metodlardan paydalanıladı, al tálím-tárbiyada pútkilley olarǵa uqsas joq metodlar qollanıladı. Adamlardıń xızmeti quramalı bolǵan sayın onda qollanılatuǵın metodlarda quramalasıp baradı. Tálím-tárbiya adamzattıń eń quramalı xızmet túrлерinen esaplanadı. Sonıń ushın oqıtıw procesinde túrli-túrli quramalı oqıtıw metodlarınan paydalanıwǵa tuwra keledi.

Muǵallimniń bilim beriwdegi hám oqıwshılardıń bilim, eplilik, kónlikpelerdi iyelewdegi, olardıń kóz-qarasların qalıplestiriwge, uqıphılıqların rawajlandırıwǵa qaratılǵan birgeliktegi xızmetleriniń, usıllarınıń jıyındısına **oqıtıw metodu** dep ayıladı.

Oqıtıw metodınan basqa oqıtıw usılı, ádisi degen túsiniq te qollanıladı. Oqıtıw metodu keń túsiniq, oqıtıw usılı, ádisi tar túsiniq. Hár bir oqıtıw metodu bir neshe elementlerden quraladı. Oqıtıw metodınıń usı elementlerin oqıtıw usılları, ádisleri dep ataydı. Mısalı, oqıwshılardı sabaqlıq hám kitap penen islewge úyretiw metodu birneshe usıllardan turadı: oqıǵan materialdıń jobasın dúziw, mazmunın qaytarıp aytıp beriw, konspekt alıw t.b.

Oqıtıw metodınıń qurılısına kiretuǵın hám oqıw materialın ózlestiriwge járdem беретuǵın, muǵallim menen oqıwshınıń is-háreketine **oqıtıw usılı** dep ayıladı.

Muǵallim oqıtıw metodın qollanıp bilimdi oqıwshılarǵa túsindiridi, kórsetedi, keńes beredi, t.b. Oqıwshı oqıtıw metodınan paydalanıp muǵallimniń túsindirgenin tıńlaydı, baqlaydı, jazadı t.b. Muǵallimniń xızmeti oqıtıw metodların qollanıp sabaq beriw, oqıwshınıń xızmeti, oqıtıw metodların paydalanıp bilim alıwdan ibarat.

Oqıtıw metodu ilim metodu menen tıǵız baylanıslı. Mektepte hár bir ilimniń tiykarı oqıw páni úyretiledi. Ilim

hám oqıw pání ózleriniń ayrıqsha metodlarına iye. Mısalı til iliminde til qubılısların baqlaw, salıstırw, ulıwmalastırw, tábiyat ilimlerinde baqlaw, eksperiment, ulıwmalastırw metodları qollanıladı. Ayırım jaǵdaylarda ilimniń metodi oqıw pániniń mazmunına hám onı úyreniw metodlarına da birdey baylanıslı boladı. Máselen, oqıwshılardı máselelerdi sheshiwge, tapsırmalardı dálillewge, eksperiment metodikasına hám texnikasına úyretiw bunıń anıq dáliyli.

Degen menen ilimniń metodın ilimniń negizi bolǵan oqıw pánin oqıtıw metodi menen birdey dep qarawǵa bolmaydı. Oqıtıw metodi ilim metodınan: ilim tárepinen tabılǵan bilimlerdi bayan etiw hám ol bilimlerdi oqıwshılardıń ózlestirip alıwına erisiwi menen parıq qıladı. Álbette bunnan ilim-izertlew metodları oqıtıw procesinde qollanılmaydı degen pikir kelip shıqpaydı. Oqıwshılar oqıtıw procesinde jas ózgesheligine qaray ilim-izertlew jumıslarına qatnastırıladı, ilim metodların qollawǵa úyretiledi.

Oqıtıw metodi, usılı menen bir qatarda oqıtıw procesinde hártúrli oqıtıw quralları da qollanıladı. Qural, ásbap, miynet hám háreket quralı degen mánisti bildiredi. Qurallar járdeminde hártúrli jumıslar orınlanadı, háreketler islenedi. Muǵallimniń bilim beriwinde hám oqıwshılardıń bilimlerdi iyelewinde járdem beretuǵın ásbaplar menen dereklerge **oqıtıw quralı** delinedi. Olarǵa muǵallimniń sózi, sabaqlıqlar, oqıw qollanbaları, kitaplar, sózlikler, oqıw hám laboratoriyalıq ásbap-úskeneler, kórsetpeli hám texnikalıq qurallar, jurnallar, gazetalar hám basqalar kiredi.

Ilim-izertlew, oqıtıw metodları, usılları hám quralların islep shıǵıwda jáne qollawda biziń danıshpan babalarımız dúnya ilimi menen dúnya pedagogikasınıń rawajlanıwına úlken úles qostı.

Házirgi waqıtta dúnya júzi pedagogikasında túrli-túrli **pedagogikalıq texnologiya** túsiniqleride qollanımaқта. Dúnya bilimlendiriw standartı talaplarına muwapıq dúzilgen mámleketlik bilimlendiriw standartına sayma-say bilim beriwdi

hám bilim alıwdı, ulıwma insanıy hám milliy pazıyetler ruwxında tárbiyalawdı hám tárbiyalanıwdı támiyinleytuǵın, bir-biri menen baylanıslı, birgelikte háreket etetuǵın sistemalar jıyındısı **pedagogikalıq texnologiya** dep ataladı.

Pedagogikalıq texnologiya túsiniǵi menen bir qatarda «oqıtıw texnologiyası» túsiniǵi de qollanıladı. Oqıtıw texnologiyaları túsiniǵi pedagogikalıq texnologiya túsiniǵine qaraǵanda tar túsiniq bolıp ol pedagogikalıq texnologiya túsiniǵiniń tiykarǵı komponentlerinen biri esaplanadı. Muǵallimniń oqıwshılar menen birgelikte oqıtıw jumıslarınıń aldınala jobalastırılǵan maqsetin iske asırıw ushın oqıtıw procesin shólkemlestiriw túrlerin, usılların, quralların, metodların qollap hám sabaq barısın bir qalıpte izbe-iz basqarıp aqırǵı nátiyjege erisiw sisteması **oqıtıw texnologiyası** dep ataladı.

Pedagogikalıq texnika oqıtıw texnologiyası túsiniǵiniń negizgi komponentlerinen biri. Oqıwshılardıǵa tásir kórsetiwde qollanılatuǵın usıllar, qurallar, metodlar sistemasınan nátiyjeli paydalanıwda, olar menen qarım-qatnasta durıs jol tabıwda, óziniń hám basqalardıń is-háreketi, minez-qulqın sheber basqarıwda, sóylew mádeniyatın iyelewde júzege shıǵatuǵın eplilik hám kónlikpeler jıyındısına **pedagogikalıq texnika** delinedi.

Pedagogikalıq texnologiyanı, oqıtıw texnologiyası, pedagogikalıq texnikanı durıs tańlaw, olardı dóretiwshilik sheberlik penen qollaw oqıtıw-tárbiya jumıslarında tabıslar girewi bolıp esaplanadı.

7.2. Oqıtıw metodların klassifikaciyalawǵa túrlishe qatnaslar

Ilimiy-texnikalıq progress hám bazar qatnası tiykarında payda bolǵan miynet bazarı, básekili ortalıq oqıwshılardı oqıtıwǵa, qánigelerdi tayarlawǵa, olar jaratatuǵın ruwxıy jáne material baylıqlardı jańa talaplar qoymaқта. Bul ádiwli waızıypalardı jemisli turmısqa asırıw málim dárejede tálim-

tárbiya procesinde qollanilatúgún pedagogikalıq texnologiyalar menen oqıtıw metodlarına baylanıslı boladı.

Usı kózqarastan házirgi dáwirde oqıtıw metodlarına tómendegi talaplar qoyıladı:

Oqıtıw metodları milliy tárbiya maqsetine muwapıq bilimli, joqarı adamgershilikli, óz watanınıń haqıyqıy pıdayısı, salamat áwladtı kamalğa jetkeriwge jańa zaman talabı dárejesinde úles qosıwı tiyis.

Mámleketlik bilimlendiriw standartı hám oqıw baǵdarlamaları talapları tiykarında oqıwshılardıń bilim, eplilik, kónlikpeler jıyındısın ózlestiriwin támiyinlewı kerek.

Sabaq beriw, oqıw hám bilim mazmunı arasındaqı baylanıstı, muǵallım menen oqıwshılardıń birgeliktegi teń huqıqlı, erkin hám dóretiwshilik qarım-qatnasın bekkemlewı lazım.

Oqıwshılardı oqıtıw úyreniwge, bilim beriwge emes bilimdi óz betinshe tabıwǵa hám iyelewge úyretiwge, orınlawshı emes dóretiwshi shaxstı tárbiyalawǵa qaratılǵan bolıwı zárúr.

Oqıwshılardıń oqıtıw procesiniń bas subyekti hám obyekti bolıwın támiyinlewı dárkar.

Oqıwshılarda ózbetinshelikti, jedellikti, ózbetinshe erkin pikirlewdi, dóretiwshilik oylawdı, dóretiwshilik penen miynet islewdi, intakerlikti, isbilermenlikti rawajlandırıwı tiyis.

Jańa pedagogikalıq texnologiyalardı qollawdıń, pedagogikalıq jańalıqlardı oylap tabıwdıń, novatorlıq tájiriyebelardı jaratıwdıń pedagogikalıq «júregi» bolıwı kerek.

Xabar hám baylanıs texnologiyaları, internet hám kompyuter tarmaqları, aralıqtan oqıtıw arqalı bilim beriwge hám bilim alıwǵa járdemlesiwı lazım.

Xabar beriw jolı menen oqıtıwdan dóretiwshilik penen oqıwǵa, este saqlawǵa tiykarlangan, bilim beriwden oylawǵa, sezimge hám ámeliy xızmetke negizlengen bilim beriwdi támiyinlewı kerek.

Oqıtıw metodları pánniń, temanıń, oqıwshılardıń jas, jeke ózgesheliklerine ılayıq, sabaqtıń qay jerde ótkeriletuǵının esapqa alǵan halda tańlanıwı hám qollanıwı tiyis.

Shıǵıs oyshılları oqıtıw metodları menen usılların, texnikasın jaratıw islerine ózleriniń ılayıqlı úleslerin qostı. Olardıń al-Ferganiy matematika, astronomiya, geografiya, fizika ilimleriniń izertlew metodların jarattı. Oqıtıw metodların qollanıp Damashq hám Baǵdad ilimiy oraylarında, medreselerinde sabaq berdi. Observatoriya ushın arnawlı ásbaplar soqtı, quyash saatın hám Nil dáryasınıń betin ólsheytuǵın quraldı isledi.

Xorezmiy geodeziya, matematika, geografiya, astronomiya hám basqa ilim tarawlarında izertlew metodların qollanıp ilimiy-ámeliy jumıslar alıp bardı. Birinshilerden bolıp indukciya hám dedukciya metodların qolladı, qosıw, alıw, kóbeytiw, bóliw qaǵıydaların jarattı. Sekundtı minutqa aylandırıw, qaldıq, korennen shıǵarıw ámellerin oylap taptı. Kórgizbeli oqıtıw, soraw-juwap, logikalıq bayan etiw, tájiriybe, baqlaw, sınap kóriw metodlarına tiykar saldı. Ol bul oqıtıw metodların, usılların hám quralların medreselerde, Baǵdadtaǵı ilim sarayında (danışpanlar úyinde) balalardı oqıtıwda qolladı.

Farabiy oqıtıw metodların, tálim-tárbiyanıń psixologiyalıq tiykarların, estetikalıq tárbiya metodları menen quralların islep shıǵıwda biybaha xızmet etti. Tálim-tárbiyanıń eki: ıqtıyarlı hám májbúriy metodın kórsetti. Ol matematika, logika, medicina, muzıka, tábiyat, huqıq, til ilimleri menen shuǵıllandı hám bul ilimlerdiń izertlew metodların rawajlandırdı. Órnek metodınazor áhmiyet berdi, túsindiriw metodın joqarı bahaladı.

Beruniydiń oqıtıw metodları, usılları hám qurallarınan paydalanıwdıń ilimiy-ámeliy negizlerin islep shıǵıwı hám olardı turmısta qollawı onıń Úrgenishtegi Mamun akademiyasın ashıwı, basshı hám pedagog bolıp islew dáwirine tuwra keledi. Ol kórsetpeli oqıtıw metodlarınıń múmkinshiligine joqarı bahaberdi, úlgi kórsetip, qızıqtırıp oqıtıwdıń tárepdarı boldı. «Mineralogiya» atlı miynetinde kásipke tayarlaw ustalarınıń óner úyretiw metodları jóninde pikirlerin bayan etti. Sol waqıtları keń tarqalǵan, bilimniń mánisine

túsınbey yadlap alıwǵa tiykarlangan oqıtıw metodına qarsı boldı, túsindirip, kórsetip oqıtıw metodlarının abzallıǵın dáliyllep berdi. «Túsiniw-yadlawdan jaqsı hám artıqmashdur», - dep jazdı alım. Beruniy oqıtıw metodların teoriyalıq jaqtan islep shıǵıw hám tálim-tárbiyada qollaw menen didaktikada ózine tán mektep jarattı.

Ibn Sino ilimiy isler menen shuǵıllanıwdı tálim-tárbiyanıń ilimiy-metodikalıq tiykarların islep shıǵıw menen baylanıstırıp alıp bardı. Logikalıq oylaw, jeke baqlaw, tájiriyebe, túsindiriw, áńgime hám gúrriń metodların qollanıw oqıtıwǵa kewil bóldi. Oqıtıwda oqıwshılardı ózbetinshe islew, izleniwge úyretiwdi oqıtıwdıń negizgi usıllarınan biri dep esapladı.

Oqıtıw metodların túrlerge bóliw haqqında didaktikada birdey pikir joq. Máselen rus pedagogları S.I.Perovskiy, E.Ya.Golant oqıtıw metodların bilim dereğine qaray awızeki, kórsetpeli hám ámeliy dep úsh túrge bóledi. M.A.Danilov, B.P.Esipov oqıtıw metodların didaktikalıq tiykarǵı wazıypalardı baylanıshı: bilimdi iyelew, eplilik hám kónlikpelerdi qalıplestiriw, ózlestirgen bilimdi qollaw, bilim, eplilik, kónlikpelerdi bekkemlew hám tekseriw metodları dep bóledi. Oqıwshılardıń oqıw xızmetiniń xarakterine tiykarlanıp M.N.Skatkin, I.N.Lerner oqıtıw metodların túsindirip-kórsetip, reproduktivlik, mashqalalı bayan etiw, bilimdi izlep taptırıw (evristikalıq) hám izertlew túrlerine bólgendi maqul dep esaplaydı.

Oqıtıw metodların túrlerge ajratıwda bulardan basqa M.I.Maxmudov, A.N.Aleksyuk, I.D.Zverev, V.F.Palaramchuk hám S.G.Shapovalenkolda hártúrli pikirler ushırasadı.

7.3. Oqıtıw metodlarınń mánisi

Milliy mekteplerimizde qalıplesken tájiriyeberge negizlenip oqıtıw metodların olardıń mánisine qarap mına túrlerge bóliwge boladı: awız eki, kórsetpeli, ámeliy, mashqalalı, induktiv, deduktiv hám interaktiv oqıtıw metodları.

Awız eki oqıtıw metodları. Oqıtıw procesinde awız eki oqıtıw metodları tiykarınan oqıwshılardı teoriyalıq bilimler menen qurallandırw maqsetinde qollanıladı. Sonday-aq onnan eplilik hám kónlikpelerdi payda etiwde, anıqlawda, bekkemlew hám tekseriwde paydalanıladı.

Awız eki oqıtıw metodları tómendegi túrlerge bólinedi: áńgime, gúrriń, túsindiriw, sabaqlıq hám kitap penen islesiw, mektep lekciyası.

Áńgime. Oqıw materialın qısqa, obrazlı, janlı hám tásirli bayan etiwge **áńgime metodi** delinedi. Ol áńgime-kirisiw, áńgime-bayan etiw hám áńgime-juwmaqlaw túrlerinde qollanıladı. Áńgime I-IV klasslarda 6-10 minut, V-IX klasslarda 10-20 minut dawam etiwı múmkin. Áńgime derlik barlıq pánlerdi oqıtıwda, barlıq klasslarda, ásirese gumanitar pánlerdi oqıtıwda keń qollanıladı. Áńgime metodi menen oqıw materialın bayan etkende oqıwshılar selqos tırlawshı bolıp qalmawı lazıw. Bunıń ushın muǵallım áńgimeni mashqalalı xarakterde bayan etip, pikir talasın shólkemlestirip, sorawlar berip, oqıwshılardıń dıqqatın zárúriy másele átirapına toplap, kórsetpeli, texnikalıq qurallardan paydalanıp oqıtıw procesin jedellestiriwi kerek. Áńgimeniń nátiyjesi kóp tárepten muǵallımniń dilwarlıǵı, sóziniń túsiniqli, tásirli, anıq hám mazmunlı bolıwına baylanıshı.

Gúrriń. Gúrriń metodi awız eki oqıtıw metodınıń negizgi túrlerinen biri bolıp, muǵallımler tájiriyeberlerinde kóp qollanıladı hám jaqsı nátiyjeler beredi. Onı soraw-juwap metodi dep te ataydı. Sebebi oqıw materialın úyretiw soraw beriw hám juwap alıw túrinde alıp barıladı. Gúrriń metodi menen ótiletuǵın materiallar oqıwshılardı málim dárejede tanıs bolıwı kerek, óytkeni tanıs emes materiallardı gúrriń metodi menen úyretip bolmaydı, berilgen sorawlarǵa oqıwshılar juwap qaytara almaydı. Sabaqta oqıwshılardı beriletuǵın sorawlar sabaqtıń jobasın dúziwde belgilenedi. Sorawlar anıq, qısqa, mazmunlı bolıwı hám oqıwshılardı óz betinshe dóretiwshilik penen

juwap qaytarıwǵa baǵdarlawı tiyis. Gúrriń metodi barlıq klasslarda hám hámme pánlerdi oqıtıwda qollanıladı. Oǵan I-IV klasslarda 8-12 minut, V-IX klasslarda 10-25 minut ajratılıwı múmkin. Gúrriń metodi oqıwshılardıǵa bilim beriwde, burınǵı materiallardı eske túsiriw, tekseriw, tákirarlaw, bekkemlew, juwmaqlaw, ulıwmalastırıw, bahalaw hám bilimlerdi ámelde qollatıwǵa úyretiwde keń qollanıladı. Tájiriýbeli muǵallimler gúrrińdi evristikalıq sıpatta ótkerip bilimdi oqıwshılardıń ózlerine taptıradı, onıń ushın hámmege birdey sorawlar qoyadı, jeke juwap aladı, basqalar tolıqtıradı, keyninde oqıwshı yamasa muǵallım juwmaqlaydı.

Túsindiriw. Áńgime, gúrriń metodi menen úyretiliwi qıyın materiallar túsindiriw metodi menen úyretiledi. Túsindiriwde qaǵıydalar, rejeler, nızamlar, principler hám teoremlardı úyretiw dálillew xarakterinde júrgiziledi. Túsindiriw oqıwshılardıń baqlawı, muǵallımniń oqıwshılardıǵa, oqıwshılardıń muǵallımge sorawı hám juwabı taqıletinde shólkemlestiriledi. Túsindiriw metodi ana tili, matematika, fizika, ximiya, biologiya pánlerin oqıtıwdı kóbirek qollanıladı. Oqıwshılardıń úyretilgen materiallardı túsiniwi tiykarǵı faktlardı hám juwmaqlardı tákirarlaganda, jańa nızamlar, teoremlar hám qaǵıydalardı qollanǵanda, shınıǵıw hám ámeliy jumıslardı orınlaganda tekserilip barıladı, tiyisli ilajlar kóriledi.

Sabaqlıq hám kitaplar menen islesiw. «Kitap bilim bulaǵı» deydi xalqımız. Onda pán tiykarları sisteması tolıq bayan etiledi, oqıwshılardıń óz betinshe isleri kórsetiledi. Sabaqlıq hám kitap penen islew barlıq klasslarda uyımlastırıladı, ásirese ol baslawısh klasslarda úlken orın iyeleydi hám birinshi ret úyretile baslaydı, keyin ol joqarǵı klasslarda dawam etiledi. Sabaqlıq hám kitap penen islewge úyretiw sabaq procesinde hám sabaqtan tısta alıp barıladı.

Baslawısh klass oqıwshılardıń sabaqlıq hám kitaplar menen islewge úyretiwde túsiniqli oqıw sabaqlarınan keń

paydalanıladı. Material bólinip oqıtıladı, tallanadı. qıyın sózler túsindiriledi, sózlik dúzdiriledi, kórsetpeli qurallar kórsetiledi, oqıwshılar materialdı óz sózleri menen aytıp beredi. Material bóleklerge bólinip oqılsa hárbir bólimdi tallanannan keyin jobası dúzdiriledi, bólimge tema qoyıladı, juwmaqlanadı. Muǵallımniń túsiniqli hám anıq oqıwı oqıwshılardıǵa úlken órnek boladı. Bulardıń nátiyjesinde oqıwshılar oqıw kónlikpesi hám texnikası menen qurallandırıladı, teksti túsiniw, durıs, anıq hám tásirli etip oqıwǵa úyretiledi, óz betinshe pikirlewge, oylawǵa, oyın aytıp beriwge ádetlendiriledi.

Joqarı klasslarda sabaqlıq hám kitaptan basqa birinshi derekli materiallar, oqıw quralları: sózlik, xrestomatiya, enciklopediya, maǵlıwmatnama, shınıǵıwlar hám máseleler jıynaǵı, ilimiy, siyasiy, kórkem ádebiyatlar, gazeta hám jurnallardan paydalanıladı. Olar menen islew ádislerine oqıwshılar bir qalıpte úyretilip barıladı.

Sabaqlıq hám kitap jańa bilim alıwda, bekkemlewde, tákirarlawda, úyge tapsırmanı orınlawda, mısalmáselelerdi sheshiwde, gáplerdi hám shınıǵıwlardı tallawda jáne sol sıyaqlı oqıw jumıslarında keń qollanıladı, óz betinshe bilim alıw dereğine aylanadı.

Muǵallım oqıwshılardı sabaqlıq hám kitap penen islewge úyretiwde eń dáslep onıń qurılısı hám ózgesheligi menen tanıtırıldan baslaydı. Onnan jańa materiallardı úyreniwde hám tákirarlawda qalay paydalanıw zárúrligin aytadı, texnikasını kórsetedi. Oqılǵan materiallardıń jobasını dúziwge, sorawların tabıwǵa úyretedi. Materialdı qalay oqıwǵa, mazmunın eslewge, awız eki sóylep beriwge, sorawlardı jazba juwap qaytarıwǵa jol-jorıq beredi.

Arnawlı ádebiyatlar menen islewde joba dúziwdi, tezis islewdi hám konspekti alıwdı talap etedi. Bunı muǵallım anıq mısallar menen sabaqta kórsetedi.

Mektep lekciyası. Lekciya metodi joqarǵı klasslarda, akademiyalıq licey hám kásip-óner kolledjlerinde qollanı-

ladı. Keñ kólemli hám quramalı, dálillew menen ulıwmalastırıldı talap etetuǵın oqıw materialları lekciya metodu menen úyretiledi. Lekciyada bilimdi bayan etiw, dıqqattı kóbirek uslap turıw, pikirdi jedellestiriw, logikalıq yadlaw usılları, isendiriw, dáliller keltiriw, túrlerge ajratıw, sistemalastırıw, ulıwmalastırıw keñ qollanıladı. Lekciya tabıshı bolıw ushın onıń jobasını sheber dúziw, materiallardı logikalıq tártipte izbe-iz bayan etiw, jobanıń barlıq sorawların qaldırmaı bir-birin baylanıstırıp, túsindirip, ulıwmalastırıp juwmaq shıǵarıw kerek. Lekciya túsiniكلي hám anıq bolıw ushın terminlerdi úyretiw, mısál hám faktlardı, kórsetpeli hám texnikalıq qurallardı qollaw lazım. Lekciya oqıwshılardı sabaqqa teoriyalıq hám psixologiyalıq jaqtan tayarlawdan, taxtaǵa lekciya jobasını jazıwdan baslanadı. Bunnan keyin oqıw materialı lekciya metodu menen bayan etiledi, oqıwshılardıń sorawlarına juwap beriledi, birneshe sorawlarǵa juwap alıw arqalı oqıwshılardıń lekciya materialların qanday dárejede ózlestirgenin anıqlaydı, juwmaqlaydı, zárúr bolsa úyge tapsırma beriledi.

Kórsetpeli oqıtıw metodları Awız eki oqıtıw metodların qanday maqsette qollanılsa kórsetpeli oqıtıw metodları da sonday maqsette qollanıladı. Ol baqlaw, demonstraciya hám illyustraciya bolıp úsh túrge bólinedi.

Baqlaw. Mektep ámeliyatında baqlaw metodınıń eki túri; zat hám qubılıslardı tábiyiy hám jasalma, tájiriybe jaǵdayında baqlaw túri qollanıladı. Baqlaw qısqa hám uzaq múddetli boladı. **Qısqa waqıt baqlawǵa** suwdıń puwǵa aylanıwın, baslawısh klasslarda tábiyat qubılısın baqlaw jatadı. **Uzaq múddetli baqlawǵa** tábiyat máwsimlerin, ósimliklerdiń ósiwin, haywanlardıń turmıs keshiriwin baqlaw kiredi.

Tábiyiy jaǵdayda baqlaw mına tártipte ótkeriledi. Dáslep oqıwshılar aldına wazıypalar qoyıladı, baqlaw jumısları ótkeriledi, muǵallimniń sorawlarına juwaplar tabıladı, gúrriń ótkeriledi, juwmaq shıǵarıladı hám onı oqıwshılar dápterlerine jazıp aladı.

Tájiriybe, jasalma túrde baqlaw. Mısalı qum, saz hám shirindili topıraqlardıń suwdı ótkizgishligi menen sińirgishligin baqlaw.

Baqlaw sezimli biliwdiń eń jedelli túrlerinen biri bolıp oqıtıw jumıslarında jaqsı nátiyje beredi. Ol muǵallım yaqi qánige basshılıǵında arnawlı ásbap-úskenerler hám priborlar járdeminde ótkeriledi.

Baqlaw metodu jańa materialdı úyreniwde, eksperimentler ótkergende, miynet procesinde, ótilgenlerdi tákirarlaw hám bekkemlewde kóbirek qollanıladı.

Demonstraciya. Demonstraciya sózi latinsha «demonstratio» degen sózden kelip shıqqan, bizińshe kórsetiw degen mániisti anlatadı. Didaktikada zat, qubılıs, processti kórsetiw arqalı bilim beriwge **demonstraciya metodu** delinedi. Ol kóbinese fizika, ximiya, biologiya pánlerin oqıtıwda keñ qollanıladı. Tájiriybe, zat, qubılıs, process hám kinofilm, telefilmdi kórsetiwde sóz benen anıqlıq kiritiledi, dálillew menen túsindiriwge erisiledi, oqıwshılardıń baqlaw uqıplıǵı rawajlandırıladı.

Demonstraciya metodınıń nátiyjeli qollanılıwı muǵallimniń kórsetiletuǵın obyektı durıs tańlawına, kórsetiw usıllarına, kórsetiwdi óziniń sózi menen muwapıqlastırıp sheber alıp barıwına baylanıshı boladı.

Zat, qubılıs, process, tájiriybe úyreniw obyektı bolıp olardıń túri-túsi, qásiyetleri haqqında oqıwshılar baqlaw jolı menen anıq bilim alsa, kórsetiletuǵın obyekt, burınǵı tájiriybeler menen baylanıstırılıp, zat hám qubılıslardıń jay kózge kórinetuǵın ishki baylanısların túsindiriw tiregi, sóz benen túsindiriwdiń haqıyqıy baslaması hám dáliyli bolsa, demonstraciya metodın qollaǵanda ǵana óz maqsetine erisedi. Usı maqsette biologiya sabaqlarında ósimlikler, miynet sabaqlarında mashinalardıń háreketi, ximiya hám fizika sabaqlarında hártúrli tájiriybeler kórsetiledi, kórsetiw materialları tarqatıladı. Muǵallım zat hám qubılıs, process hám tájiriybeni kórsetiw menen birgelikte oqıwshılardıǵa úyrenilip

atirgan obyektin bas belgisin, qasiyetin uyreniwge baylanisli sorawlar beredi ham olarga juwaplar taptiradi.

Keyingi jillari sabaqta diafilm, kinofilm ham televideniye-den paydalaniwga ulken itibar berilmekte. Mekteplerde kino xanaları sholkemlestirilmekte, kino-sabaqlari otkerilmekte. Oqiw filmlerin korsetiw arqali zatlar, qubilislar ham harturli processlerdi takirar korsetiw, olardin rawajlanıwın ham ozgeriwin uyretiw mumkinshiligi tuwıladı. Kino-film, telefilm korsetiw jardeminde tabiygy turinde uyreniliwi qiyin materiallardı anısat, qubılıstı boleklerge bolıp, olardı tez yamasa aste uyreniwge boladı. Ol oqıwshılarda bilimge qızıgıwdı oyatiwga ham bilimdi tereń ozlestiriwge jardem beredi. Demonstraciya jańa temanı otiwde, takirarlaw, bilimdi bekkemlew ham amelde qollawga uyretiwde qullanıladı. Kinofilmlerdi korsetiw, televideniye ham videomagnitofonnan paydalanıw arqali oqıwshılar hazirgi zaman ondirisi, texnikası, texnologiyası, fermer ham shirket diyqan xojalığı, agronomiya tiykarları menen tanıstırıldı. Usı maqsette Ozbekstan ham Qaraqalpaqstan televideniyeleeri arqali oqıw pánleri boyınsha arnawlı televiziyalıq sabaqlar korsetiledi.

Illyustraciya. Latınnıń «Illustratio» sózinen kelip shıqqan bolıp, teksti túsindiriwshi, talqılawshi, tolıqtırıwshi, korsetiwshi manisinde qullanıladı. Korsetiwshi, súwretlewshi qurallar túrlerine plakat, karta, súwret, sxema, diagramma, keste, sızılma ham basqalar kiredi. Olardan paydalanıp sabaq otiwge illyustraciya metodı dep júrgiziledi. Korsetiwshi, súwretlewshi materiallardan barlıq klasslarda asirese baslawish klasslarda ham barlıq pánlerdi oqıtqanda orınlı jerinde, zárúriy waqtında keń paydalanıladı. Illyustraciya metodın paydalanıp sabaq otiw oqıwshılardıń materialdı anısat ham bekkem ozlestiriwine tiykar dúzedi, túsiniq, qıyal jáne oylawdı rawajlandıradi. Oqıwga qızıgıwdı, bilim alıwga unamlı qatnasıqtı qalıplestiredi, keńislik ham sanlı qatnaslar jónindegi túsiniqtı bayıtadı, estetikalıq tárbiyanıń ayrıqsha quralı bolıp xızmet etedi.

Korsetiwshi, súwretlewshi qurallar jańa temanı túsindiriwde, uyge tapsırmanı tekseriwde, oz betinshe bilim alıwda, oz betinshe jumislardı ham uy tapsırmaların orınlawda, laboratoriyalıq ham ameliy islerdi orınlawda, sabaqlıq ham oqıw qollanbaların bezewde kóp qullanıladı. Illyustraciya metodınan angime, gurriń, túsindiriw, lekciya ham basqa oqıtıw metodları menen birgelikte paydalanıladı.

Ameliy oqıtıw metodı. Ameliy oqıtıw metodları oqıwshılarda jańa eplilik, kónlikpelerdi payda etiw, burıngıların bekkemlew, teoriyalıq bilimlerde amelde qollaw ushın xızmet etedi. Bilimlerde har tarepleme tereń, tyanaqlı ham sanalı ozlestiriwge jardem beredi. Ameliy oqıtıw metodları tórt turge bolinedi: shınıgıw, laboratoriyalıq, ameliy ham grafikalıq jumıs.

Shınıgıw. Shınıgıw metodı barlıq pánlerdi oqıtıwda, bilimlerde bekkemlew ham amelde qollaw, eplilik ham kónlikpelerdi qalıplestiriw maqsetinde qullanıladı. Belgili bir hareketti ozlestiriw ham jetilistiriw maqsetinde jobalı turde takirar orınlawga shınıgıw metodı dep ataladı. Shınıgıwdıń sapalı ham natıyjeli bolıwı teoriyalıq bilimlerde sanalı ozlestiriwge, tekseriwge ham ózin-ózi tekseriwdiń sistemalı júrgiziliwine, apiwayıdan quramalığa qaray otkeriliwine, belgili waqıtta takirarlanıwına baylanisli.

Shınıgıw harturli boladı. Misal ana tilinen grammatikalıq qağıydalardı qollawga baylanisli shınıgıw, qağıydalardı qollawga baylanisli shınıgıw, matematikadan misal, masele sheshiw, dene tarbiyasında sport shınıgıwların orınlaw, miynet sabağında asbaplardı qollaw shınıgıwı, h.t.b. Oqıtıwda jazba ham awızeki, ameliy ham doretiwshilik shınıgıwlar keń qullanılıp olar jamáatlik, topar yamasa jeke turde alıp barıladı. Shınıgıw jumislari diktant, bayan, shıgarma jazıw, misal, masele, gap dúziw, miynet tapsırmaların orınlaw ham basqa kóp túrlerde sholkemlestiriledi. Tajiriyele muğallimler doretiwshilik turdegi shınıgıwlarğa (bayan, shıgarma, referat, bayanat t.b.) ayrıqsha ahmiyet beredi,

sebebi ol oqıwshılardıń óz betinsheligin, jedelli rawajlandırıwǵa unamlı tásir etedi, óz betinshe bilim alıwǵa, qıyınshılıqlardı jeńiwge úyretedi.

Labaratoriyalıq jumıs. Ámeliy oqıtıw metodınıń bul túri fizika, ximiya, biologiya sabaqlarında kóp qollanıladı. Oqıwshılar oqıw ásbapları (pribor, reaktiv, t.b.) járdeminde óz betinshe baqlaw hám tájiriye jumısların alıp baradı, bilim, eplilik hám kónlikpelerdi puxta ózlestirip aladı, ápiwayı ilimiy eksperiment metodı menen tanısadı.

Laboratoriyalıq jumıs barısında túsindiriw, baqlaw, demonstraciya, shınıǵıw, illyustraciya hám basqa metodlardan keń paydalanıladı. Ol klass jámááti menen alıp barılǵanda muǵallimniń kiris sózi menen baslanadı. Kiris sózden soń muǵallimniń basshılıǵı hám kórsetpesi negizinde bir túrdegi ásbaplar menen birdey wazıypalar orınlanadı. Laboratoriyalıq jumıs jeke túrde orınlanǵanda hár bir oqıwshı óz betinshe bir waqıttań ózinde jumıstıń hártúrli bólimin yamasa basqatúrli jumıslardı orınlawı itimal. Oqıw ásbapları jetispegen jaǵdayda klass birneshe toparlarǵa (2-4 oqıwshı) bólinip jumıstıń ayırım bólimlerin gezekpe-gezek bejeredi. Laboratoriyalıq jumıs qısqa esap beriw penen juwmaqlanadı.

Ámeliy jumıs. Ámeliy jumıs óziniń mazmunı boyınsha laboratoriyalıq jumısqa júdá jaqın. Lekin ámeliy jumıs óndiriske baǵdarlangan boladı. Oqıtıw procesinde oqıwshılardıń ámeliy jumısları olardıń jas ózgesheliklerine qaray hártúrli boladı. Máselen, baslawısh klass oqıwshıları yashikte gúl ósiredi, az sandaǵı quslardı, mayda haywanlardı baǵadı, V-IX klass oqıwshıları ósimliklerdi kútedi, haywanlardı baǵadı, mashinalardı úyrenedi, mektep ustaxanasında hám mektep qaptalı uchastkasında isleydi, óndiris hám xojalıq jumıslarına qatnasadı, t.b.

Oqıwshılar mektep ustaxanasında qaǵaz, karton, tawar, sabaq, mamıq, ılay, aǵash, qum, qańultır, sım temir, basqa zatlar menen islewge úyrenedi. Hártúrli miynet quralları:

pıshaq, iyne, shókkish, bel, egew, metr, cirkul menen tanısadı, olar menen belgili jumıslardı orınlawǵa, zat hám hártúrli buyımlar soǵıwǵa úyrenedi. Konstrukciyalıq islerdi orınlaydı, texnikalıq modeller jasaydı, túrli-túrli óndiris buyırtpaların orınlaydı.

Ámeliy oqıtıw metodları miynetke úyretiw metodlarında toparına kiredi. Miynetke úyretiwde negizgi orındı jol-joba kórsetiw hám shınıǵıw iyeleydi. Sebebi, miynetke úyretiwde bas maqset oqıwshılardı miynet islew eplilik hám kónlikpeleri menen qurallandırdıdan ibarat.

Jol-joba, kiris, aǵımdaǵı hám juwmaqlawshı bolıp úshke bólinedi. Oqıwshılardı miynetke úyretiwde shınıǵıw kóp qollanıladı. Shınıǵıw járdeminde oqıwshılar belgili usıl, operaciya, operaciyalar sistemasın tez ózlestirip aladı. Mekteplerimizde oqıwshılardı miynetke úyretiw negizinen zatlıq-operaciyalıq sistema arqalı ámelge asırıladı. Oqıwshılar áste-aqırın quramalasıp baratuǵın belgili miynet operaciyaların izbe-iz orınlaw arqalı kerekli zattı soǵıwǵa, tapsırmanı orınlawǵa, buyırtpanı orınlawǵa bir qalıpte shınıqtırıp barıladı.

Grafikalıq jumıs. Muǵallım basshılıǵında hám muǵallimniń tapsırması boyınsha oqıwshılardıń óz betinshe orınlaytuǵın súwretlew mazmunındaǵı jumıslarına **grafikalıq jumıslar** delinedi. Grafikalıq jumıslar barlıq klasslarda hám hámme pánlerdi oqıtıwda qollanıladı. Ol baslawısh klasslarda ápiwayı súwret salıwdan baslanıp V-IX klasslardaǵı súwretlew jumıslarınıń quramalı shártli túrlerin (sızılma, sxema, diagramma, t.b.) óz ishine aladı. Grafikalıq jumıs klassta shınıǵıw, úyge tapsırma, tekseriw túrlerinde qollanıladı. Oqıtıw procesinde qollanılatuǵın grafikalıq jumıslardıń túrlerine tómendegiler kiredi; súwret, diagramma, joba, karta, sxema, grafik, texnikalıq súwret, sızılma, eskiz, t.b.

Mashqalalı oqıtıw metodları. Mashqalalı oqıtıw metodları mashqalalı oqıtıw procesinde qollanıladı. Olarǵa mashqalalı bayan etiw, bilimdi izlep taptırıw hám izertlew metodları kiredi.

Mashqalalı bayan etiw. Muǵallım dástúriy monologiyalıq (áńgime, túsindiriw, lekciya) hám dialogiyalıq (gúrriń, sáwbetlesiw) oqıtıw metodların qollap materialdı mashqalalı bayan etedi. Bayan etiw barısında oqıwshılar aldına mashqalalı soraw, másele, wazıypa qoyadı, boljawdı anıqlaydı, pikirde hám ámelde tájiriybe ótkeredi, juwmaqlar shıǵaradı, oqıwshılardı áste-aqırın mashqalanı sheshiwge alıp baradı hám sheship kórsetedi. Mashqalaǵa oqıwshılardı qızıqtıradı, mashqalanıń mazmunı menen tańlandıradı, jedelli pikirlewge hám mashqalanıń sırın hár tárepleme oylap kóriwge úyretedi. Oqıwshılar bolsa mashqalanı sheshiwdiń jolların qatań túrde baqlap, boljaw, dálillew hám juwmaqtıń durılıǵın izbe-iz tekserip baradı.

Jańa temanı mashqalalı bayan etkende induktiv hám deduktiv oqıtıw metodlarınan da tabıslı paydalanıwǵa boladı.

Bilimdi izlep taptırıw. Muǵallım basshılıǵında mashqalanıń ayırım táreplerin, oqıwshılardıń ózleriniń izlep tabıwǵa bolǵan qatnasın bilimdi izlep taptırıw metodı dep ataymız. Geypara pedagog alımlar onı evristikalıq metod dep te ataydı.

Muǵallım qoyılǵan mashqalanı soraydı, mashqalalı jaǵdaydı óz betinshe sheshiwge úyretiw ushın dáslep onıń ayırım táreplerin izertlewge, sheshiwge oqıwshılardı qádembe-qádem úyretip baradı. Bunıń ushın muǵallım mashqalalı soraw tabadı, mashqalalı jaǵday dúzedi, onı sheshiw ushın bólimlerge bóledi, boljawdı anıqlaydı, neni izlep tabıw kerek ekenligin belgileydi. Oqıwshılar bolsamashqalanı sheshiwge kirisedi, onıń shártlerin oylap kóredi, mashqalanıń ayırım máselelerin sheshedi, sheshimdi tekserip kóredi hám onıń durılıǵın dálilleydi. Muǵallım oqıwshılardıń mashqalanı basqıshpa-basqısh sheshiwine ustalıq penen basshılıq etedi hám juwmaqlaydı.

Izertlew. Eski mekteplerde qollanılǵan qurı yadlap alıw metodınıń ornına 1920-1930-jılları izertlew metodı keń qollanıla basladı. Sol dáwirlerde ayırım pedagoglar izertlew

metodın oqıtıwdıń bas, hátte universal metodı dep esapladı. Didaktikanıń rawajlanıwı, tájiriybeniń toplanıwı menen heshbir oqıtıw metodı óz ornında, zárúrli waqtında, kerek jerinde qollanılǵanda ǵana jaqsı nátiyje beriwi, bir oqıtıw metodı ekinshi oqıtıw metodınıń ornın basa almaytuǵınlıǵı, xızmetin atqara almawı táń alındı.

Ǵárezsizlikke erisip milliy metkeplerimizdi qaytadan tiklegennen keyin milliy tárbiyamızdıń maqsetine muwapıq oqıwshılardı óz betinshe erkin pikirlewge, dóretiwshilik penen oylawǵa hám dóretiwshilik penen miynet islewge úyretiw wazıypası qoyıldı. Bul wazıypalardı inabatlı orınlawda izertlew metodınıń ornı oǵada girewli. Sebebi izertlew metodı oqıwshılardı alǵan bilimlerin ámelde dóretiwshilik penen qollawǵa úyretedi, dúnyatanıw metodları menen qurallandıradı, miynetti dóretiwshilik penen orınlaw sıpatların qalıplestiredi, qızıǵıw hám tapqırılıqtı rawajlandıradı. Oqıwshılardı úyreniwge, izleniwge, izertlewge, mashqalalardı dóretiwshilik penen sheshiwge, bilimniń sırların ashıwǵa jollaydı. Muǵallımniń barlıq pánler boyınsha oqıwshılardı she-shiw ushın usınılǵan mashqalalarınıń hám onda qollanılauǵın izertlew metodınıń tálim-tárbiyalıq áhmiyeti usında.

Mashqalanı izertlew metodın qollanıw sheshiw oqıwshılardı tájiriybeni jobalastırıwǵa, boljawdı belgilewge, qubılıstı baqlawǵa, onıń jobasın dúziwge hám iske asırıwǵa, juwmaq shıǵarıwǵa hám alınǵan juwmaqtı tekserip kóriwge shınıqtıradı.

Izertlew metodın qollawǵa maslastırıp beriletuǵın tapsırmalar sabaqtıń ayırım basqıshlarında, pútkil sabaq barısında, úy tapsırmaların hám arnawlı buyırtpalardı orınlawda tez sheshiletuǵın yamasa belgili múddetti talap etetuǵın wazıypalar bolıwı múmkin. Máselen biologiyadan Aral apatshılıǵınıń paxta zúráátine tásirini, ximiyadan Moynaq rayonı átirapında hawanıń quramı, tariyxtan tuwılǵan úlkeniń tariyxın úyreniw t.b.

Pánler boyınsha izertlew ushın beriletuǵın mashqalalar hám tapsırmalardıń sanı, olardı orınlaw múddeti maqset-

ke muwapıq, oqıwshılardıń jas, jeke ózgesheliklerine, bilim dárejesine hám pánniń ilimde qollanılatuǵın izertlew metodlarına sáykes boladı.

Muǵallimniń wazıypası izertlew tapsırmaların sheber tabıwdan, onı orınlawǵa kútá ustalıq penen qızıqtırıp, baǵdarlaw hám basshılıq etiwden, izertlewdiń nátiyjesin tekseriw hám dodalawdan, oqıwshılardı izertlew metodın dóretiwshilik penen qollawǵa úyretiwden ibarat.

Induktiv hám deduktiv oqıtıw metodları. Oqıwshılardı temanı, oqıw materiallarınıń logikalıq mazmunın jekeden ulıwmaǵa, ulıwmadan jekege qaray ashıp, juwmaq shıǵarıp úyretiwde induktiv hám deduktiv oqıtıw metodlarınıń ornın heshbir oqıtıw metodı basa almaydı.

Induktiv oqıtıw metodı menen oqıw materialın ótkende mısallardı, faktlardı tallaw, tájiriýbelerdı kórsetiw, shınıǵıwlardı orınlaw, mashqalalı sorawlarǵa juwap tabıw arqalı oqıwshılar qaǵıydanı oylap tabıwǵa, túsiniq, teorema, nızamniń mánisin ashıwǵa hám juwmaq shıǵarıwǵa alıp barıladı. Bunıń nátiyjesinde oqıwshılar jeke mısallardı, faktlardı ózlestiredi, olardı óz betinshe tallap, salıstırıp ulıwmalastırıwǵa hám juwmaq shıǵarıwǵa úyrenedi. Induktiv oqıtıw metodı matematika, fizika, ximiya hám ana tili pánlerin oqıtıwda keń qollanıladı. Sebebi ol pánlerde túsiniqlerdı anıqlaw. Teorema hám nızamlardı dálillew, qaǵıydalardı tabıw, maǵlıwmatlardı tallawǵa qusagan oqıw materialları kóp ushırasadı. Muǵallim induktiv oqıtıw metodın qollap sabaq ótkende waqıtıń kóbirek ketetuǵın hám oqıwshılardıń abstrakt oylawınıń ástenirek rawajlanatuǵının esten shıǵarmaw kerek.

Deduktiv metodın qollap oqıw materialın ótkende ulıwma qaǵıyda, reje, formula, teorema hám nızamdı túsindiriw arqalı oqıwshılar jeke jaǵdaylarǵa, anıq máselelerge alıp barıladı. Oqıwshılar ulıwma qaǵıydalardı, formulalardı, nızamlardı úyrenip, olardan kelip shıǵatuǵın juwmaqlardı ózlestirip aladı. Deduktiv oqıtıw metodı oqıwshılarda abs-

trakt oylawdı rawajlandırıwǵa, oqıw materialın tezirek ótiwge hám waqıtı únemlewge járdem beredi.

Induktiv hám deduktiv oqıtıw metodların pánniń, ótiletuǵın temanı hám oqıwshılardıń jas ózgesheliklerin esapqa alǵan halda barlıq klasslarda qollanıwǵa boladı. Olardı qollaǵanda aldınǵı temalarda bayan etilgen awız eki, kórsetpe, ámeliy hám mashqalalı oqıtıw metodlarınan paydalanıladı. Eger oqıwshılarda induktiv oy-pikirdi rawajlandırıw maqset etilse induktiv oqıtıw metodın, deduktiv oylawdı qalıplestiriw kózde tutılsa deduktiv oqıtıw metodın qollaǵan maqul.

Interaktiv oqıtıw metodı. Pedagogikada oqıwshılardı jedellestiretuǵın hám oqıtıw-tárbiya jumsların shólkemlestiriwdiń topar metodları burınnan qollanıp kiyatır. Jańa ásir oqıwshılardı oqıtıwǵa, qánigeler tayarlawǵa ayrıqsha talap qoymaqta. Sol sebepli oqıwshılardıń sınshıl pikirlewine, dóretiwshilik oylawın, dóretiwshilik uqıplılıǵın hám miynet iskerligin rawajlandırıw pedagogikada bashı mashqalǵa aylandı. Bul wazıypalardı ámelge asırıw ushın qatar jańa metodlar, usıllar islenip shıǵıldı hám qollanımaqta. Solardıń biri interaktiv metodı. Interaktiv metodın qollawǵa rawajlangan demokratiyalıq mámleketler oqıw orınlarında úlken áhmiyet bermekte.

«**Interaktiv**» sózi anglichan tilinen kelip shıqqan **Interast**, **Inter** birgelikte, **ast** háreket etiw degen mánisti ańlatadı. Interaktiv – birgelikte háreket etiw metodı maǵanalarında qollanıladı.

Interaktiv oqıtıw dialogiyalıq xarakterde alıp barıladı, muǵallim oqıwshı, oqıwshı-muǵallim, oqıwshı-kompyuter menen qarım-qatnasıqqa túsedi. Interaktiv oqıtıw-biliw xızmetin shólkemlestiriwdiń ayrıqsha túri. Onda oqıwshınıń ózligin hár tárepleme júzege shıǵarıw ushın hámme jaǵdaylar jaratıladı. Barlıq oqıwshılar biliw procesine qatnastırıladı, bilgeni hám oylaǵan oyı haqqında óziniń pikirin aytıw múmkinshiligine iye boladı. Oqıw materialın

özlestiriwge hár bir oqıwshı jeke úles qosadı, alğan bilimi, özlestirgen ideyası, xızmet ádisi haqqında joldasları menen ortaqlasadı. Biliw procesi haq niyetlilik hám bir-birewdi qol-lap-quwatlaw túrinde shólkemlestiriledi. Bunıń nátiyjesinde oqıwshılar jańa bilimdi tez özlestirip aladı, biliw isker-ligi jetilisedi, birgelikte islesiw joqarı basqıshqa kóteriledi. Interaktiv oqıtıw bes elementten turadı: óz ara paydalı gárezlilik, jeke juwapkershilik, óz ara hárekette járdem beriw, birgelikte jumıs islew kónlikpesi, toparda islew.

Oqıwshılar dialogiyalıq oqıtıw barısında sınshıl oylawğa, quramalı mashqalalardı sheshiwge, uqsas pikirlerdi salıstı-rıp kóriwge, «jeti márte ólshep, bir márte kesip» sheshim qabil etiwge, pikir talasına qatnasıwğa, balalar menen pi-kirlesiwge úyrenedi. Bunıń ushın sabaqta jeke oqıwshıǵa, eki oqıwshıǵa hám topar oqıwshılarına birgelikte jumıslar shólkemlestiriledi. Izertlew joybarları qollanıladı, rolly oynı-lar oynaladı, xabar derekleri menen jumıslar alıp barıladı, dóretiwshilik jumıslardan paydalanıladı.

Oqıtıwdıń interaktiv metodları oqıwshılardı kútá je-dellestiredi, olardıń biliw múmkinshiliklerin iske qosadı, oqıw procesine jarıs elementin kirgizedi, jeke oqıwshınıń jumıs nátiyjesinen topar oqıwshıları jumıs nátiyjesiniń artıqmashlıǵın kórsetedi. Sabaqta birge islesiw keypiyatın payda etedi. Nátiyjede bilim beriwshi hám oqıwshılardı birge islesiwge úyretiwshi ortalıq qalıplese.

Interaktiv oqıtıw metodı muǵallimge tómendegi máselelerdi sheshiwde úlken járdem beredi:

- sabaq temasına oqıwshılardı qızıqtırıw;
- oqıw materialın bekkem özlestiriw;
- sınshıl oylawın rawajlandırıw;
- baylanıs kónlikpelerin qalıplestiriw;
- barlıq oqıwshılardı oqıw xızmetine jedelli qatnastırıw;
- oqıw toparında eń qolaylı psixologiyalıq jaǵday jaratıw,

t.b.

Oqıwshılardı interaktiv qarım-qatnasıqqa úyretiwdiń maqul jolı trening sabaqlar, oynılargá, aqılıy hújim, pikir

talası, júzbe-júz pikirlesiw, dóńgelek stol átirapında ashıqtan-ashıq sóylesiw hám basqalarǵa qatnastırıw bolıp esaplanadı.

Oqıtıwdıń interaktiv metodların qollawǵa mına talaplar qoyıladı;

– sabaqqa barlıq oqıwshılardı jedelli qatnastırıw;

– oqıwshılardı sabaqqa psixologiyalıq jaqtan tayarlawǵa, ózligin hár tárepleme júzege shıǵarıwǵa eń qolaylı sharayat jaratıw;

– Interaktiv texnologiyasına úyreniwshiler 25-30 oqıw-shıdan aspawı kerek. Sonda ǵana kishi toparlardagı jumıslar nátiyjeli boladı, hár bir oqıwshını tańlaw, hár bir oqıwshınıń mashqala boyınsha shıǵıp sóylewine erisiw múmkin;

– sabaq xanası hámme tárepten talapqajuwap beretuǵın dárejede tayarlanıwı, kishi hám úlken toparlardıń jumıs isle-wine qolaylı bolıwı hám hámmeniń sabaqtı alıp barıwshını kóriwge múmkinshiligi bolıwı tiyis;

– sabaqtı ótkeriw tártibine hám waqtınaayırıqsha áhmiyet beriw, bul haqqında oqıwshılar menen sabaqtıń basında ke-lisip alıw. Basqalardıń pikirine shıdaw, hár bir oqıwshınıń shıǵıp sóylew huqıqın hám qádir-qımbatın húrmetlew;

– sabaq qatnasıwshılardıń toparlarǵa bóliwge úlken kewil bóliw.

Bul talaplardı ámelge asırıw interaktiv oqıtıw metod-ların dóretiwshilik penen sheber qollawǵa múmkinshilik ja-ratadı.

7.4. Oqıtıw metodların tańlap alıw shártleri

Turmısta tájiriyebeli oqıtıwshılarda sabaqqa tayarlangan waqıtlarda qaysı oqıtıw metodınan paydalanıwdıń abzallıqları haqqında oylanadı. Bul is jas oqıtıwshılardıq birqansha qıyınshılıqlar tuwdıradı. Sebebi, oqıtıw metodları haqqında jeterli dárejedege maǵlıwmatlarǵa iye bolǵan tájiriyebeli muǵallimde, mektepke jańadan kelgen jas oqıtıwshıda óziniń ótkerejaq sabaǵınıń tikkeley wazıypası menen baylanıslı bolǵan oqıtıw metodın tańlaw islerinde qıyınshılıqlarǵa dus keledi.

Oqıtıw metodların tańlaw kóbinese oqıw predmeti menen onıń xarakterine baylanıslı alıp barıladı. Máselen awızeki oqıtıw metodları (áńgime, gúrriń, túsindiriw, kitap hám sabaqlıqlar menen islesiw) derlik kópshilik oqıw pánlerin oqıtıw islerinde qollanıluwı múmkin. Al, geypara oqıtıw metodlarınıń qollanıluw sheńberi shegaralangán bolıp, ol, tek ǵana ayırım pánlerdi oqıtıw islerinde qollanıladı. Máselen, labaratoriyalıq jumıslar ximiya, fizika, biologiya pánlerin oqıtıw islerinde paydalanılıwı múmkin. Biraq, bul metodtı ana tili, ádebiyat, tarix pánlerin oqıtqan waqtımızda qollana almaymız. Sonlıqtan da, muǵallım oqıtıw metodların tańlaǵanda aldı menen sol predmetke ulıwma didaktikalıq metodlardı paydalanıwdıń imkaniyatların oylap kórgeńi maqul boladı. Bul orında muǵallım ulıwma didaktikalıq hám jeke metodikalarda kórsetilgen metodlarǵa sáykes, sol ózi oqıtatuǵın pánge baylanıslı bolǵan, ózi islep shıqqan metodlar sistemasın paydalanǵanı maqsetke muwapıq boladı. Muǵallımniń óziniń oqıtatuǵın pánine, hátteki ótiletuǵın temasınıń mazmunına sáykeslendirip oylap tapqan oqıtıw metodı joqarı oqıw ornında úyretilgen, pedagogikalıq, metodikalıq ádebiyatlarda kórsetilgen oqıtıw metodlarınan óz mazmunı boyınsha ajralıp turatuǵınlıǵın esten shıǵarmaǵanı maqul.

Oqıtıw metodların tańlaw didaktikalıq wazıypalarǵa, anıǵıraǵı sabaqtıń maqseti menen temaǵa da baylanıslı boladı. Máselen, jańa temaǵa kirisiw názerde tutilǵan fizika sabaǵında áńgime, gúrriń, tájiriybelerdi demonstraciyalaw múmkin bolsa, al sol sabaqtı bekkemlew waqtında shınıǵıw metodlarınan paydalanıladı.

Oqıtıw metodların tańlaw oqıwshılardıń jas ayırma-shılıqlarınada baylanıslı boladı. Máselen, baslawısh klass oqıwshıları ushın mektep lekciyasın qollanıw tuwra kelmeydi, al, oqıwshılarǵa sabaqlıq hám kitaplardan bilimlerdi óz betinshe izlep taptırıw metodı bolsa, oqıwshılardıń kitap hám sabaqlıqlar menen islesiw uqıplılıqları

qalıplesken besinshi klasstıń aqırı yamasa altınshı klasstıń baslarında qollanıladı.

Oqıtıw metodların tańlaw tikkeley oqıw ornınıń materiallıq támiyinleniw dárejesinede baylanıslı boladı. Sebebi, materiallıq támiynleniw dárejesi joqarı bolǵan mekteplerde qollanılatuǵın oqıtıw metodları menen alıs awıllardaǵı materiallıq támiyinleniw dárejesi tómenirek bolǵan mekteplerde qollanılatuǵın oqıtıw metodları bir-birinen ajralıp turadı.

Oqıtıw metodların tańlaw mekteptiń jaylasqan geografiyalıq ornına da baylanıslı boladı. Sebebi, muzey, galereya, kórgizbe sarayları kóp bolǵan qala mekteplerinde muzeylerge sayaxatlardı shólkemlestiriwge boladı. Sanaat kárxanalı jaqın jaylasqan mekteplerde óndiris orınlarına sayaxat shólkemlestiriwge boladı. Al, alıs awıllarda jaylasqan mekteplerde bolsa, bul isti shólkemlestiriw birqansha qıyınshılıqlarǵa duslastıradı. Sonlıqtan da, alıs awıllarda jaylasqan mekteplerde tábiyat qubılısların baqlaw, tájiriybeler ótkeriw metodlarınan paydalanıladı.

Muǵallım sabaq waqtında jańa materialdı túsindirerde oqıwshılardıń turmıs tájiriybelerinde inabatqa alǵanı maqul boladı. Máselen, qala mekteplerinde oqıytuǵın oqıwshılar menen awıllıq mekteplerde oqıytuǵın oqıwshılardıń turmıs tájiriybeleri hár qıylı bolıwı turǵan gáp. Sonday-aq, bul iste psixologiya hám fiziologiya ilimleriniń jetiskenlikleri de inabatqa alınadı.

7.5. Oqıtıw quralları hám olardıń atqaratuǵın xızmetleri

Respublikamız mekteplerinde hártúrli oqıw quralları, sabaqlıq, oqıw qollanbası, xrestomatiya, shınıǵıwlar jıynaǵı, sózlik, enciklopediya, xabarnama, t.b., kórsetpeli qurallar: súwret, plakat, sxema, karta, sızılma, keste, diagramma, mul-yaj, chuchela, kartochka, albom, t.b., texnikalıq qurallar; diafilm, diapozitiv, kinofilm, video magnitofon, televidenie,

magnit lentasındaki jazıwlar, gramplastinka, oqıtatuğın mashinalar, lingafon kabineti, filmskop, epidioskop, kodoskop, kinoproektor hám basqalar barğan sayın keń qollanılmaqta.

Keyingi jılları oqıtıwdıń texnikalıq qurallarına onıń jańa túrleri: EEM, kompyuter hám internet qosıldı. Olardan paydalanıp oqıtıw procesin shólkemlestiriw muğallimler jámáátleri arasında úlken qızıǵıwshılıq payda etpekte.

Mektepte shólkemlestirilgen pán kabinetleri, oqıw hám jumıs xanaları málim dárejede kórsetpeli hám texnikalıq qurallar menen támiyinlengen. Pán kabinetlerinde kórsetpeli hám texnikalıq qurallardan paydalanıp sabaq ótiw muğallimlere úlken qolaylıqlar jaratadı, oqıtıwdıń sapasın asırıwǵa imkaniyat tuwdıradı.

Kórsetpeli hám texnikalıq qurallar sabaqtıń teması, maqseti, wazıypaları, mazmunı, basqıshlarına qaray aldın ala tayarlanıp qoyıladı hám zárúr jerinde, kerek waqtında, óz ornında qollanıladı. Sonda ǵana olardan paydalanıw jası nátiyjeler beredi. Kórsetpeli hám texnikalıq qurallardı hádden ziyat qollaw oqıwshılardıń dıqqatınıń bóliniwine, sabaqtıń sapasınıń tómenlewine, nátiyjesiniń kemeyiwine sebepshi boladı.

Sonlıqtan muğallim kórsetpeli hám texnikalıq qurallardı tańlaǵanda jáne paydalanǵanda oqıtıw procesin shólkemlestiriw túrlerin, dástúriy hám dástúriy emes sabaqlardıń ózgesheliklerin, qollanılatuğın pedagogikalıq texnologiyalar menen oqıtıw metodların qatań esapqa alıw lazım.

Oqıtıwdıń hárbir texnikalıq quralı ózine tán ózgesheliklerge hám múmkinshiliklerge iye.

Diafilm. Oqıtıw procesinde keń qollanılatuğın texnikalıq qurallardan biri diafilm. Ol qara, aq hám reńli túrde shıǵarıladı, oǵada arzan, onnan barlıq pánlerdi oqıtıwda paydalanıwǵa boladı. Diafilmler statistikalıq materiallardı kórsetkende kinofilmniń ornında da qollanıladı.

Ol oqıwshılardıń dıqqatın úyrenilip atırǵan mashqalǵa toplawǵa, onı úyreniwge hám tallawǵa úlken járdem beredi. Súwret, keste, plakat hám sxemalardan paydalanıp hárbir tema ushın qoldan diafilmler tayarlasa boladı. Diafilmlerdi sabaqtıń basqıshlarına qarap belgili izbe-izlikte kútá ońay qollanıw múmkin.

Kino. Mektep ámeliyatında kino oqıwshılardı ilimiy-ámeliy materiallardı bayan etiwde, jańa materiallardı túsindiriwde úlken múmkinshiliklerge iye bolǵanlıqtan kópten qollanıladı. Sonıń ushın respublikamızda barlıq pánler boyınsha júzlep kino filmler shıǵarılan. Kino, sabaqtıń ayırım basqıshlarında yamasa pütün sabaq procesinde kórsetiliwi múmkin. Ol oqıwshılardı jańa material menen tanıstırıw, sabaqqa qızıqtırıw, gúrriń ótkeriw, mashqalanı sheshiw, ótilgenlerdi bekkemlew, tákirarlaw hám basqa maqsetlerde qollanıladı. Filmdi kórsetiw áńgime, gúrriń, túsindiriw, lekciya, baqlaw hám basqa metodlar menen birgelikte alıp barıladı. Ilimiy-massalıq, hújjetli hám kórkem filmler ádette oqıwshılardıń sabaqtan tis waqıtları kórsetiledi. Olar oqıwshılardıń bilimin jáne de tereńlestiredi, ulıwma insanıy hám milliy pazıyletlerdi qalıplestiriwge biybaha járdem beredi.

Televidenie. Respublikamızdıń televiziyalıq stanciyaları joqarı hám orta arnawlı jáne bilimlendiriw ministrlikleri menen birgelikte oqıwshılar hám studentler ushın pánler boyınsha arnawlı oqıw kórsetiwlerin shólkemlestirmekte. Olardıń baǵdarlamaları arnawlı túrde bastırılıp shıǵarıladı. Respublika gazetaları betlerinde daǵazalanadı, háptelik televidenie baǵdarlamalarında oqıw kórsetpeleri kirgizilgen. Mekteptiń múmkinshiligine qaray arnawlı oqıw kórsetiwlerin sabaq kestesine muwapıq tikkeley sabaq procesinde de kóriwge boladı. Onıń metodıkası júdá ápiwayı. Ondaý sabaqlar muğallimniń jańa temaǵa kiris gúrrińinen, eger bekkemlew sabaq túri bolsa burınǵı materiallardı tákirarlawdan baslanadı, sonnan keyin televizor kórsetiledi. Jobalastırılǵan

film bólimi kórsetilip bolingannan keyin televizor óshiriledi hám muǵallım kórilgen materiallardı oqıwshılar menen birgelikte dodalaydı, ulıwmalastıradı hám juwmaq shıǵaradı.

Bulardan basqa televidenie arqalı shet tillerdi úyreniwshiler, sırttan, aralıqtan oqıyтуǵınlar hám joqarı oqıw orınlarına kiriwshiler ushın arnawlı kórsetiw sabaqları berilmekte. Oraylıq televidenie boyınsha beriletuǵın «Dúnya geografıyası», «Haywanatlar dúnyası», «Sayaxatshılar klubı» sıyaqlı kórsetiwlerdi kútá qızıǵıp kóredi.

Videomagnitofon. Videomagnitofonniń payda bolıwı hám onıń qollanıwı muǵallımlerdi tálim-tárbiya procesin shólkemlestiriwdegi múmkinshiliklerin ádewir kóbeytti. Videomagnitofon menen sabaqlar, tárbiyalıq jumıslar, laboratoriyalıq hám ámeliy isler, tájiriybeler, respublikalıq televidenieniń hártúrli arnawlı oqıw kórsetkishleri jazıp alınıp oqıwshılarǵa sabaqta, sabaqtan hám mektepten tis jumıslarda kórsetiletuǵın boldı. Aldıńǵı qatardaǵı mektepler hám tájiriyebele muǵallımler sabaqta videomagnitofonnan keń paydalanbaqta. Olar hátte videomagnitofonnan paydalanıp ózleriniń oqıw-tárbiya jumısların televizor arqalı oqıwshılarǵa kórsetiwge eristi.

Kompyuter. Kompyuterdiń islenip shıǵılıwı menen oqıtıwdı kompyuterlestiriw jańa zaman talabına aylandı. Onıń oqıtıw procesinde qollanıwına kóp waqıt bolǵan joq. Biraq usı azǵana waqıt ishinde kompyuterdiń oqıtıwdaǵı áhmiyeti oǵada kúshli sezilmekte. Sebebi kompyuter muǵallımniń oqıtıwdaǵı, oqıwshınıń oqıwındaǵı zamanagóy, texnikalıq qural sıpatında bilim beriwde hám bilimdi ózlestiriwde úlken imkaniyatlarǵa iye.

Baslawısh klasslarda kompyuter oqıwshılardı oqıw hám esaplaw kónlikpeleri menen qurallandıırıwda keń qollanıwmaqta. Máselen, oqıwshılar matematikadan kompyuter járdeminde qosıw, alıw, kóbeytiw hám bóliw ámellerin orınlawǵa, hártúrli didaktikalıq oynılar oynawǵa, ana tilinen shınıǵıwlar islewge úyrenedi.

Joqarı klasslarda kompyuterden barlıq pánlerdi oqıtıwda paydalanıladı. Mısalı, biologiya sabaqlarında kompyuterde paxtanıń qurılısı modellestiriledi, ximiya sabaqlarında hártúrli reakciyalar islenedi, Qaraqalpaqstan tariyxı sabaqlarında xronologiyalıq kesteler dúziledi. Ózbekstan geografıyası sabaqlarında ayırım aymaqlarǵa ekonomikalıq tallaw jasaladı, t.b. Kompyuter járdeminde oqıwshılarǵa pán (tema) boyınsha kórsetpele maǵlıwmatlar, másele, mısál, shınıǵıw, test hám basqa materiallar tez usınılıwı hám tez sheshiliwi múmkin.

Oqıtıw procesinde kompyuterdi qollaw ushın pán metodistleri tárepinen belgili tilde, algoritmde plenkaǵa jazılǵan arnawlı oqıtıw baǵdarlamaları dúziledi. Oqıwshılar dáslep kompyuterde ol baǵdarlamanıń ayırım bólimlerin orınlawǵa, keyin pütün baǵdarlamanı orınlawǵa úyrenedi.

Mekteplerimizde matematika, fizika, ximiya, biologiya, geografıya hám basqa pánlerdi oqıtıwda kompyuterdi qollanıw oqıtıw qádesine aylanbaqta. Ol oqıwshılarımızdıń óziniń tekseriwinde, tabılǵan qáte-kemshiliklerdi óz betinshe dúzetiwde, muǵallımniń bilim beriwinde, hárbir oqıwshınıń bilimdi ózlestiriw sapasın anıqlawda, reyting tekseriw hám bahalawdateńi tayı joq oqıtıwdıń ájayıp texnikalıq quramalı xızmetin atqaradı. Tek bul emes kompyuterden klasstan hám mektepten tis jumıslarda da hár tárepleme paydalanıwǵa boladı.

Házirgi waqıtta internet texnologiyasına tiykarlangan balalar hám jaslarđın respublikalıq kompyuter xabar tarmaqların dúziw máselesi qoyılmaqta. Olardıń iske túsiwi menen oqıw orınları, mektepler ushın kompyuter tarmaqları hám internet penen baylanısıw múmkinshiligi tuwıladı. Oqıwshılar, studentler bolsa kompyuter tarmaqları arqalı házirgi zaman xabar texnologiyası haqqında kóp nárseni bilip aladı, ózleriniń bilimin tolıqtırıwǵa hám ámelde qollawǵa úyrenedi. Respublikamızdıń qálegen aymaǵında oqıwshılar bir-biri menen bir waqıtıń ózinde tikkeley qarım-qatnasıq jasay alatuǵın boladı. Birgelikte mısál, másele, test sheshiwge,

shınıǵıwlardı orınlawǵa, mashqalalardı tabıwǵa hám olardı sheshiwge shınıǵadı. Aralıqtan turıp bilim alıw, imtixan tapsırıw, hártürli konkurs, jarıs hám olimpiadalardı qatnasıw imkaniyatı jaratıladı.

Internet. Internettiń oylap tabılıwı nátiyjesinde dúnya júzi pedagogikasında, milliy pedagogikamız hám bilimlendiriw sistemasında internet dáwiri baslandı. Internettiń Ózbekstan hám Qaraqalpaqstanǵa alıp keliniwi tariyxıy áhmiyetke iye waqıya boldı. Ol respublikamız xalqı, ásirese bilimlendiriw xızmetkerleri arasında úlken qızıǵıwshılıq tuwdırdı.

Internet – bul dúnya júzlik maǵlıwmatlar fondı. Onıń menen kompyuter tarmaqları arqalı baylanıs jasap 1-2 minut ishinde qálegen ilim-pán, texnika, texnologiya boyınsha ózińdi qızıqtırǵan máselege juwap alıwǵa boladı.

Respublikamızda internettiń iske qosılıwı sebepli pútkil xalqımız, hárbir oqıw ornı menen, muǵallım, oqıwshı, student oǵan qosılıw hám onıń menen jumıs islew, kerekli maǵlıwmatlardı alıw, jiberiw hám tarqatıp beriw múmkinshiligine iye boldı. Elektron pochta, elektron kitapxana, elektron muzey xızmetlerinen paydalanıw, qońsılas respublikalar hám dúnya júzindegi barlıq mámleketlerdegi internetlerde jumıs islew, olardan paydalanatuǵın adamlar menen baylanıs jasaw, maǵlıwmatlar almasıw imkaniyatları júzege keldi.

Internet muǵallımniń bilim beriwdegi, oqıwshı hám studenttiń bilim alıwdaǵı múmkinshiligin oǵada asırdı. Internet járdeminde aralıqtan sabaq beriw, aralıqtan oqıw, óz betinshe bilim alıw, konferenciya, konkurs, jarıs, olimpiada, ilimiy-ámeliy ánjumanlar ótkeriw, imtixan tapsırıw imkaniyatı payda boldı. Sabaqlıq, oqıw qollanbasın hám hártürli kitaplardı oqıw, gazeta hám jurnallar menen tanısıw kúta ańsatlastı. Oqıwshılar hám studentlerdiń qosıq tıńlap, televizor kórip mádeniy dem alıwına qolaylı sharayatlar jaratıldı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar, máseleler, tapsırmalar

1. Oqıtıw metodı dep nege aytamız?. Mısallar menen túsindiriy.
2. Oqıtıw usılı degenimiz ne?. Oqıtıw metodı menen oqıtıw usılıniń bir-biri menen baylanısın hám ózgesheligin túsindiriy.
3. Oqıtıw quralı degenimiz ne hám ol qanday túrlerge bólinedi?
4. Oraylıq Aziyanıń ullı pedagog alımları oqıtıw metodları haqqında qanday pikirler bayan qılǵan?
5. Házirgi waqıtta oqıtıw metodlarına qanday talaplar qoyıladı?
6. Oqıtıw metodların túrlerge bóliwde qanday ilimiy-ámeliy tájiriylberdi bilesiz?. Oqıtıw metodların qanday túrlerge bóliwdiń táreparısız?
1. Awız eki, kórsetpeli, ámeliy, mashqalalı, induktiv, deduktiv hám interaktiv oqıtıw metodları qanday didaktikalıq maqsetlerde qollanıladı?
2. Siziń qanıgeligińiz pánin oqıtqanda qaysı oqıtıw metodları kóbirek qollanıladı? Mısallar keltiriy.
3. Aldıńǵı hám novator muǵallımler tájiriylbesinde dástúriy emes qanday oqıtıw metodları qollanıladı?
4. Sabaqta oqıtıwdiń texnikalıq qurallarınan qanday maqsette paydalanıladı?
5. Áńgime, gúrińniń metodı dep nege aytamız?. Olardıń bir-birinen ózgesheligin mısallar menen dálillep beriy.
6. Siziń qanıgeligińiz pánin oqıtqanda qanday didaktikalıq oynlar, jumbaqlar, jańıltıwshılar, naqıl-maqallar hám basqatırmalardı qollaw múmkin?
7. Oqıtıw metodların tańlaw hám qollanıw nege baylanıslı boladı?
8. Pedagogikalıq texnologiya degenimiz ne?. Siziń qanıgeligińiz pánin oqıtqanda qanday pedagogikalıq texnologiya qollanıladı?.
9. Oqıtıw texnologiyası, pedagogikalıq texnika dep nege aytamız, olardıń bir-biri menen baylanısı hám ózgesheligi qanday?
10. Oqıwshılardı óz betinshe erkin pikirlewe úyretiwde, olardıń dóretiliwshilik oylawın hám uqıplıǵın rawajlandırıwda qanday pedagogikalıq texnologiya qollanıladı?
11. Pedagogikalıq processte aralıqtan oqıtıw, kompyuter, internet, pedagogikalıq, xabar hám baylanıs texnologiyaları keń túrde qollanımaqta. Usıǵan baylanıslı keleshekte oqıtıw metodlarında qanday jańalıqlar boladı dep oylaysız?

12. Tariyx muğallimi ullı sárkarda Ámir Temurdiń azatlıq hám eldiń birligin ornatawdaǵı gúresleriniń jeńislerin bayan etti. Biraq jeńisleriniń sebeplerin aytpadı, onı oqıwshılardıǵa hárkim óz betinshe tabıwdı usındı. Muğallım sabaqtı qaysı oqıtıw metodı menen alıp barmaqshı?
13. Geografiya muğallimi Qaraqalpaqstan Respublikasınıń geografıyasın ótkende oqıwshılardıǵa kontur kartada tiykarǵı sanaat qalaların, jollardı, dár`ya hám kóllerdi, rayonlardı belgilewdi usındı. Sabaqtı usınday ótkende muğallım qaysı oqıtıw metodın qollanǵan boladı?
14. Qánigeligińiz páni boyınshamashqalalı oqıtıw metodların qollanıp ótiletuǵın bir sabaqtıń joba konspektisin dúziń.
15. Interaktiv metodınıń ózgesheligi hám artıqmashlıǵı haqqında sabaqta shıǵıp sóylewge tayarlanıń?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler

1. Bilim, eplilik, kónlikpelerdi ózlestiriwge, bilim uqıphqların rawajlandırıwǵa hám dúnyaǵa kózqarastı qalıplestiriwge járdem beretuǵın muğallım menen oqıwshılardıń birgeliktegi xızmetiniń usılları qanday túsinikti ańlatadı?

A. Oqıtıw nızamlıqları; B. Oqıtıw principi; C. Oqıtıw qaǵıydaları; D. Oqıtıw usılları;

2. Kórsetpeli oqıtıw metodları qaysı juwapta durıs berilgen?

A. Ángime, gúrriń, lekciya; B. Demonstraciya, illyustraciya, baqlaw; C. Izlep taptırıw, izertlew, mashqalalı bayan etiw; D. Indukciya, dedukciya.

3. Oqıwshılardıń kontur karta menen islewi qaysı oqıtıw metodına jatadı.

A. Interaktiv; B. Shınıǵıw; C. Izertlew; D. Awızeki.

4. Muğallımniń bilim beriwdegi hám oqıwshılardıń bilim, eplilik, kónlikpelerdi iyelewdegi, olardıń kózqarasların qalıplestiriwge, uqıphlıqların rawajlandırıwǵa qaratılǵan birgeliktegi xızmetleriniń, usıllarınıń jıymındısına ... dep ayıladı.

A. Oqıtıw túrleri; B. Oqıtıw metodları; C. Oqıtıw usılları; D. Oqıtıw principi.

5. Birinshilerden bolıp oqıtıwda indukciya hám dedukciya metodların qollap, qosıw, alıw, kóbeytiw, bóliw qaǵıydaların jaratqan ilimpaz?

A. Al Xorezmiy; B. Al Ferganiy; C. Al Biruniy; D. Al Farabiy

6. Tálim-tárbiyanıń eki; iqtıyarlı hám májbúriy metodın kórsetken ilimpaz?

A. Al Xorezmiy; B. Al Ferganiy; C. Al Biruniy; D. Al Farabiy.

7. Kórsetpeli oqıtıw metodlarınıń múmkinshiligine joqarı baha berip, úlgi kórsetip, qızıqtırıp oqıtıwdıń tárepdarı bolǵan ilimpaz?

A. Al Xorezmiy; B. Al Ferganiy; C. Al Biruniy; D. Al Farabiy.

8. Oqıw materialın qısqa, obrazlı, janlı hám tásirli bayan etiwge ... delinedi

A. Ángime; B. Gúrriń; C. Túsindiriw; D. Bilimdi izlep taptırıw.

9. Awız eki oqıtıw metodınıń qaysı usılında sorawlardıń anıq, qısqa, mazmunlı bolıwı hám ol oqıwshılardı óz betinshe dóretiwshilik penen juwap qaytarıwǵa baǵdarlawı tiyis boladı?

A. Ángime; B. Gúrriń; C. Túsindiriw; D. Sabaqlıq hám kitap penen islew.

10. Awız eki oqıtıw metodınıń qaysı usılında qaǵıydalar, rejeler, nızamlar, principler hám teoremlardı úyretiw dálillew xarakterinde júrgiziledi?

A. Ángime; B. Gúrriń; C. Túsindiriw; D. Mektep lekciyası.

11. Kórsetpeli oqıtıw metodınıń qaysı usılında oqıwshılardıń materialdı ańsat hám bekkem ózlestiriwine tiykar dúziledi, túsinik, qıyal jáne oylawı rawajlandırıladı?

A. Qısqa múddetli baqlaw; B. Illyustraciya; C. Jasalma túrde baqlaw; D. Demonstraciya.

12. Qaysı oqıtıw metodı usıllarında muğallım qoyılǵan mashqalalı soraydı, mashqalalı jaǵdaydı ózbetinshe sheshiwge úyretiw ushın dáslep onıń ayırım táreplerin izertlewge, sheshiwge oqıwshılardı qádembe-qádem úyretip baradı?

A. Mashqalalı bayan etiw; B. Bilimdi izlep taptırıw; C. Induktiv oqıtıw; D. Deduktiv oqıtıw metodları.

13. Qaysı oqıtıw metodu usıllarında muǵallım mısallardı, faktlardı tallaw, tájiriybelardı kórsetiw, shınıǵıwlardı orınlaw, mashqalalı sorawlarǵa juwap tabıw arqalı oqıwshılar qaǵıydanı oylap tabıwǵa, túsınik, teorema, nızamnıń mánisin ashıwǵa hám juwmaq shıǵarıwǵa alıp barıladı.

A. Mashqalalı bayan etiw; B. Bilimdi izlep taptırıw; C. Induktiv oqıtıw metodları; D. Deduktiv oqıtıw metodları.

8-tema. OQÍTıWDı SHÓLKEMLESTIRIW FORMALARı HÁM TÚRLERı

Jobası:

8.1. Oqıtıwdı shólkemlestiriw formaları túsiniǵı hám oqıtıw túrleri

8.2. Sabaq túrleri hám olardıń qurılısı

8.3. Dástúriy emes sabaqlar

8.4. Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń qosımsha formaları

8.5. Oqıtıwshınıń sabaqqa tayarlanıwı

Temaniń maqseti:

Studentlerdi oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń mánisi, mazmunı, túrleri hám formaları, muǵallımniń sabaqqa tayarlanıwı haqqında bilim hám uqıplılıqlar menen qurallandıırıw

Temaniń wazıypaları:

– oqıtıwdı shólkemlestiriw formaları haqqında túsınikler beriw;

– oqıtıw túrleriniń mazmun hám mánislerin bayanlaw;

– mekteplerde qollanılatuǵın sabaq túrleri hám olardıń qurılısları haqqında maǵlıwmatlar beriw;

– dástúriy emes sabaq formaları hám olardıń qurılısları haqqında da maǵlıwmatlar menen tanıstırıw;

– oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń qosımsha formaları haqqında túsınikler beriw;

– sabaqtan tis shınıǵıwlar ótkeriwdiń formaları hám túrleri menen tanıstırıw;

– muǵallımniń sabaqqa tayarlanıw xızmeti haqqında maǵlıwmatlar beriw.

Tayanısh túsınikler: oqıtıwdı shólkemlestiriw túri, jeke túr, klass-sabaq sisteması, Bell-Langaster usılı, Mangeym sisteması, Dalton-plan, brigada-laboratoriyalıq usıl, Tramp plan, oqıtıw túrleri, sxolastikalıq-dogmatikalıq oqıtıw, túsindirip-kórsetip oqıtıw, mashqalalı oqıtıw, ılayıqlastırılǵan oqıtıw, baǵdarlamalastırılǵan oqıtıw, aralıqtan oqıtıw, sabaq, topar túrinde oqıtıw, oqıtıwdı jeke túrde alıp barıw, oqıwshılardı jańa bilimler menen qurallandıırıw sabaǵı, aralas sabaq, birlesken saba, bilim, eplilik, kónlikpelerdi bekkemlew sabaǵı, reyting tekseriw hám bahalaw sabaǵı, tákirarlaw sabaǵı, kirisiw sabaǵı, juwmaqlaw sabaǵı, mashqalalı sabaq, oqıw sayaxatı, seminar, ámeliyat, fakultativlik sabaq, qosımsha sabaq, konsultasiya, sáwbetlesiw, klasstan tis oqıw jumısları, pán dógerekleri, oqıw konferenciyası, oqıwshılardıń úydegi oqıw jumısları, miynetke úyretiw, dástúriy emes sabaq, sabaq-oyın, sabaq-sayaxat, sabaq-kino, sabaq-spektakl, sabaq-dóretiw, sabaq-kim zıyat, sáwbetlesiw hám tabıspaq sabaǵı, sabaq-tartıs, oyın-jaris, sabaq-konkurs, sabaq-tez, sabaq-presskonferenciya, modulli sabaq,

Temaniń mazmunı:

8.1. Oqıtıwdı shólkemlestiriw formaları túsiniǵı hám onıń túrleriniń payda bolıwı menen rawajlanıwı

Latin tilinen alıńǵan «forma» túsiniǵı sırtqı kórinis, pi-shin, kelbet maǵanasında qollanıp, qanday da bir processtiń, mazmunın júzege shıǵarıw túrin ańlatadı. Aldınnan belgilengen tártipte hám málim rejimde ámelge asırılatauǵın muǵallım menen oqıwshılardıń birgeliktegi arnawlı shólkemlestirilgen xızmeti **oqıtıwdı shólkemlestiriw túri** dep ataladı.

Áyyemgi Greciyada oqıw isleri jeke túrde alıp barıldı, Orta ásirde oqıw jumısları oqıwshılardıń kishkene toparı menen júrgizildi. Shıǵısta, Oraylıq Aziyada oqıwshılar menen shólkemlestirilgen oqıw isleri jeke, topar túrinde boldı, bir mudarris birneshe balalardı oqıttı.

Jámiyettiń rawajlanıwı, óndiristiń jetilisiwi bilimli adamlardı talap etti. Nátiyjede oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń jeke túri jámiyetlik talaptı qanaatlandıra almadı. Bul jaǵday oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń jeke túrinen topar túrine ótiwge sebepshi boldı.

Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń klass-sabaq sisteması topar túrinde sabaq shólkemlestiriwdiń joqarǵı shegi klass-sabaq sisteması bolıp esaplanadı. Klass-sabaq sistemasın ullı Chex pedagogı Ya.A.Komenskiy óziniń 1632-jılı jazǵan «Ullı didaktika» atlı kitabında islep shıqtı. Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń klass-sabaq sistemasında oqıw jumısları oqıwshılardıń belgili bir jastaǵı turaqlı quramı menen, belgili waqıtta, sabaq kestesi tiykarında, muǵallimniń tikkeley basshılıǵında klassta ótkeriledi. Ya.A.Komenskiy muǵallimniń oqıw materilların oqıwshılardıń túsindiriwine, bilimge qızıqtırıwǵa, klasstıń hám hár bir oqıwshınıń oqıw jumısın baqlawǵa, soraw-juwap ótkeriwge ayrıqsha kewil awdardı.

IX–XI ásirde dúnyaǵa dańqı shıqqan alım babalarımız áyyemgi grek filosofları Platon, Aristotel hám basqalardıń miynetlerin úyrengen, ilimiy miynetlerdi dóretiwdе, pedagogikalıq xızmetlerinde olardan paydalanǵan. Ferganiy, Xorezmiy, Farabiy, Beruniy, Ibn-Sino hám basqalardıń miynetleri ataqlı Mamun akademiyasındaǵı, bilim oraylarındaǵı, medreselerdegi ilimiy pedagogikalıq xızmetleri, qánigelerdi tayarlawdaǵı bay tájiriybeleri dúnyaǵa keń taralǵan, dúnya júzi pedagogikasınıń rawajlanıwına kúshli tásir jasaǵan.

Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń Bell-Langaster usılı. XV ásirdiń aqırı XIX ásirdiń basında óndiriste mashinanıń keń qollanıwı kóp sanlı jumısshılardı talap etti. Usı dáwirde Angliyada oqıtıwdıń klass-sabaq sistemasınan bas tartıp oqıwshılardıń birin-biri oqıtatuǵın Bell-Langaster túrine ótildi. Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń bul túrin ruxanıy A.Bell hám muǵallım D.Langaster oylap taptı. Bul oqıtıw sistemasında muǵallım tiykarınan úlken jastaǵı oqıwshılardı oqıttı. Al úlken jastaǵı jaqsı oqıyтуǵın oqıwshılar kishi jastaǵı

oqıwshılardı sabaq berdi. Bell-Langaster mekteplerindegi oqıw sapasınıń tómenligi rawajlanıp baratırǵan óndiris, sanaat talapların qanaatlandıra almaǵanlıqtan áste-aqırın qollanıwdan shıǵıp qaldı.

Angliya hám Amerikada oqıw televideniesiniń payda bolıwı nátiyjesinde joqarı mamanlıqqaiye muǵallimler televidenie arqalı lekciya oqıyтуǵın boldı. Mektepte muǵallimlerdiń keregi bolmay qaldı, olardıń ornın studentler, úy biykeleri hám basqalar iyeledi. Olardıń wazıypaları texnikalıq quralardı qollap oqıtıwdı shólkemlestiriwden, oqıwshılardıń oqıw islerin qadaǵalawdan ibarat boldı. Turmıs joqarı mamanlıqqaiye muǵallimlerdiń ornın arzangá túsetuǵın studentler, úy biykeleri, basqalar menen awmastırıwdıń nadurıs ekenligin dálilledi.

Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń Mangeym sisteması. Sanaattıń tez pát penen rawajlanıwı arnawlı tayarlıqqaiye qánigelerdi talap etti. Hákim klass wákilleri jumısshı hám diyqan ortalıǵınan shıqqan jaslarǵa tolıq bilim bermew, olardı basshı lawazımlarǵa kótermew, ózleriniń balalarına hár tárepleme tereń bilim beriw, basshı xızmetlerge qoyıw maqsetinde Mangeym qalasında birinshi ret oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń Mangeym sistemasın qolladı. Klass-sabaq sistemasındaǵı oqıwshılardıń uqıplıqlarına qaray dúzildi. Oqıwshılardıń uqıplıqların arnawlı túrde dúzilgen testler menen anıqlay almay, tek ǵana rawajlanıw dárejesin anıqlawǵa eristi. Klasslardı oqıwshılardıń uqıplıqlarına negizlenip dúziw tájiriybesi Angliya, Amerika hám basqa mámleketlerge keń en jaydı.

Dalton-plan. Klass-sabaq sisteması dúnya mámleketleri mekteplerinde keń qollanıla basladı. Biraq soǵan qaramastan geypara mámleketler mekteplerinde yadlap alıw, soraw-juwap ádisi húkim súrdi. Bunday oqıtıw sisteması isbilermen, baslamashıl, intaker qánigelerdi tayarlawǵa imkan bermeydi. Sonlıqtan oqıtıwdıń talapqajuwap beretuǵın túrlerin tabıwǵa qızǵın kirisildi. XX ásirdiń basında Amerikalı pedagog hayal

Elena Parkxerst Dalton qalasında oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń jańa laboratoriyalıq túrin qolladı. Sabaqtan bas tartıldı, muǵallimniń túsindiriwı jazba tapsırmalar menen almasırdı, ádebiyatlar kórsetildi, wazıypalar belgilendi. Oqıwshılar tapsırmalardı óz betinshe jeke orınlap, orınlanganı tuwralı muǵallımge esap berdi. Dalton-plan Amerika mekteplerine tez en jaydı. Lekin kóp oqıwshılar muǵallım hám atanalardıń járdemisiz óz betinshe tabıslı oqıy almadı. Sonday etip Dalton-planda zaman sınagınan óte almadı.

Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń **Brigada-laboratoriyalıq usılı**. Buringı Sovet mektebiniń dáslepki jıllarında oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń jańa túrlerin tabıwǵa umtılw baslandı. Sovet pedagogları Dalton-planniń ideyasın paydalanıp oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń brigada-laboratoriyalıq túrin oylap taptı. Muǵallım tapsırmanı 6-7 oqıwshıdan ibarat brigadaǵa berdi. Brigadanı oqıwshı brigadir basqardı. Bir oqıwshı isledi, basqa oqıwshılar islemey jumıssız júrdi, biraq baha hámmege teńdey qoyıldı. Muǵallimniń roli páseydi, oqıwshılardıń jeke oqıw jumıslarına áhmiyet berilmedi. Sonda da dáslep tájiriyyede sinalmastan oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń bul túri keń qollanıldı. 1932-jılı zaman talabına juwap bermegen oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń túri sıpatında arnawlı qarar menen sovet mektebi oqıtıw sistemasınan alıp taslandı.

Tramp planı. Keyingi waqıtları Amerikada oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń jańa túri Tramp-planı payda boldı. Onı pedagogika professorı Lloyd Tramp islep shıqtı. Oqıtıw jumısları úlken sabaq xanalarında, kishkene toparlarda hám jeke alıp barıldı.

Úlken klass jaylarında joqarı qánigeli muǵallımler texnikalıq qurallardan paydalanıp yamasa onnan aslam parallel klasslarda lekciya oqıdı. Onnan keyin oqıwshılar 15–20 dan kishkene toparlarǵa bólinip, lekciya materialların dodaladı, tartıslar uyımlastırdı, lekciyaǵa qosımsha materiallar taptı. Kishkene toparlardagı oqıw islerine muǵallımnen basqa tema boyınsha bilimli oqıwshılar da bassılıq etti. Jeke oqıw jumısları,

muǵallimniń minnetli tapsırması, ayırım jaǵdayda oqıwshınıń qálewı boyınsha ótkerildi. Úlken klass xanalarındaǵı oqıw jumıslarına waqıttıń 40%, kishkene topardaǵı oqıw jumıslarına waqıttıń 20 %ti, jeke jumısqa waqıttıń 40% ti berildi. Tramp-planı Amerikada eń kóp qollanılatuǵın oqıtıw jumısların shólkemlestiriwdiń negizgi túrine aylandı. Eksperimental mekteplerde usı plan boyınsha isledi. Kópshilik mektepler Tramp-planniń ayırım jerlerin qollap, oqıtıw jumısların alıp bardı.

Sabaq oqıtıwdıń túrleri. Pedagogikada usı búginge shekem oqıtıwdıń sxolas-tikalıq-dogmatikalıq, túsindirip-kórsetip, mashqalalı, ılayıqlastırılǵan, baǵdarlamalastırılǵan hám aralıqtan túrleri qollanılıp kelindi.

Sxolastikalıq-dogmatikalıq oqıtıw: Grekshe **schole** mektep degen mánisti bildiredi. Dogma, dogmat tek isenimge tiykarlangan diniy táliymat mánisinde qollanıladı. Orta ásirlerde mektep shirkew tárepinen ashıldı hám qarjılandırıldı. Oqıtıw isleri sxolastikalıq-dogmatikalıq oqıtıw metodları menen alıp barıldı. Oqıwshılardıń oqıw jumısları diniy tekstlerdi mánisine túsınbesten qurı yadlap alıwdan, tákirarlap aytıp beriwden ibarat boldı. Pedagogikalıq oylar, tálim-tárbiya isleri diniy ideologiya tiykarında qurıldı. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstandaǵı buringı diniy mektep hám diniy medreselerdegi tálim-tárbiyada oqıtıwdıń sxolastikalıq-dogmatikalıq túri menen júrgizildi.

Oyanıw dáwirinen baslap progressiv pedagoglar tálim-tárbiyadaǵı sxolastika-dogmatizm menen güresti kúsheytti. Beruniy oqıtıwdagı sxolastikaǵa qarsı shıqtı. Ibn Sino, Ulugbek hám basqalar balalarǵa dúnyalıq bilimlerdi beriwdiń tárepdarı boldı. Solardıń ańsaǵan ármanları iske astı. 1918-jıldan baslap din mámleketten, mektep dinnen ajratıldı. Mekteplerde din oqıtılmaytuǵın boldı, sxolastikalıq-dogmatikalıq oqıtıw túrinen bas tartıldı. Ózbekistan hám Qaraqalpaqstan Respublikalarınıń ǵárezsizlikke erisilgennen keyingi jańa konstituciyalarında da din mámleketten, mektep dinnen ajratılǵan.

Túsindirip-kórsetip. Bul oqıtıw túri sxolastikalıq-dogmatikalıq oqıtıw túrinen keyin paydaboldı. Onıń paydabolıwında Shıǵıstıń hám Batıstıń progressiv pedagogları úlken xızmet isledi. Túsindirip-kórsetip oqıtıw túri muǵallım menen oqıwshınıń birgeliktegi oqıw xızmetinen ibarat. Muǵallım bilimlerdi oqıwshılardıǵa hártúrli metodlar, usıllar, kórsetpe hám texnikalıq qurallar járdeminde bayan etedi. Awızsha hám jazba sózden paydalanıp jumıs ádislerin ámelde kórsetedi, óz betinshe islerdi shólkemlestiredi, oqıwshılardıń oqıw jumısların tekseredi, bahalaydı t.b. Al oqıwshılar bolsa tıńlaydı, kóredi, uslaydı, oqıydı, baqlaydı, salıstıradı, tallaydı, qurastıradı, ulıwmalastıradı, juwmaq shıǵaradı, este qaldıradı. Hártúrli óz betinshe jumıslardı, tapsırmalardı orınlaydı t.b.

Túsindirip-kórsetip oqıtıw túri eń únemli oqıtıw túri. Bul oqıtıw túri kóp jıllardan berli dúnya mekteplerinde qollanılıp, sınaqlardan tabısh ótip kiyatır. Ol biziń Respublikamız mekteplerinde 1920-1930-jıllardan berli jemisli qollanılıp kiyatırǵan oqıw túrleriniń biri.

Mashqalalı oqıtıw. Mashqalalı oqıtıw túrlerinde oqıwshılar muǵallım tárepinen qoyılǵan mashqalalardı sheshiw arqalı bilim, eplilik hám kónlikpelerdi ózlestirip aladı. Mashqalalı oqıtıw túri pedagogikada jańa nárese emes. Ol xalıq pedagogikasında keń qollanılǵan, Sokrattıń evristikalıq gúrrinlerinde, J.J.Russonıń miynetlerinde, K.D.Ushinskiy shıǵarmalarında ushırasadı.

1960-jılları mashqalalı oqıtıw túriniń psixologiyalıq hám pedagogikalıq negizlerin islep shıǵıwǵa qızǵın kirisildi. Rus psixologı A.M.Matyushkin, pedagogları M.A.Danilov, M.N.Skatkin, M.I.Maxmudov, I.Я.Lerner bul tarawda úlken ilimiy hám ámeliy jumıslar isledi.

Mashqalalı oqıtıw túriniń maqseti házirgi zaman ilimpáni, texnikası, texnologiyası, ekonomikası, mádeniyatı hám bazar qatnası talaplarına sayma-say oqıwshı shaxsınıń dóretiwshilik sıpatların qalıplestiriwden ibarat. Dóretiwshilik

uqıphqtıń negizi tezlik, aqlıy durıs baǵdar alıw, tapqırlıq, túsimpazlıq hám óz betinshelik bolıp esaplanadı.

Túsindirip kórsetip oqıtıw túrinde muǵallım tayar bilimdi oqıwshılardıǵa úyretedi, alǵa qoyılǵan wazıypalardı túsindiredi, olardı kórsetpelilik penen bekkemleydi t.b. Oqıwshılar úyretilgen bilimlerdi qabıl etedi, túsinedi, este saqlaydı, ámelde qollaydı t.b.

Mashqalalı oqıtıw túrinde muǵallım oqıwshılardıǵa tayar bilimlerdi túsindirmeydi, al sheshiw ushın oqıwshılar aldına mashqalalar qoyadı. Oqıwshılardı mashqalaǵa qızıqtıradı, mashqala menen tańlandıradı, onı sheshiwge jollaydı. Oqıwshılar mashqalanı sheshiwdiń jolların hám quralların tabaman dep júrip jańa bilim, eplilik, kónlikpelerdi ózlestirip aladı. Olar mashqalanı sheshiwge, jańa bilimdi izlep tabıwǵa jan-táni menen kirisedi, qıyınshılıqlardı jeńedi, mashqalanıń óz betinshe sheshimin tawıp aql miynetiniń quwanışına bólenedi, óziniń miynetine qanaat hasıl etedi.

Mashqalalı oqıtıwdıń negizgi quramı mashqalalı jaǵday jaratıw bolıp tabıladı. Mashqalalı jaǵdayda adamǵa zárúr bolǵan bir háreketti islerde ya tayar bilim, ya belgili háreket uslı jetispeydi, basqasha aytqanda bilgen menen bilmegen arasında qarama-qarsılıq payda boladı. Usını pedagogikada mashqalalı jaǵday dep ataydı. Hárqanday oqıw máseleleri mashqala bola bermeydi. Mashqalada mólsherli sheshim bolmaydı, ol sxema, úlgi, algoritm menen sheshilmeydi.

Mashqalalı soraw ádettegi sorawdan parq qıladı. Ádettegeidey sorawǵajuwap tabıwdıń tayar úlgisi tayın juwabı boladı. Al mashqalalı sorawǵajuwap tabıwdıń tayar úlgisi, tayın juwabı bolmaydı. Onda úyreniletuǵın jańa bilimniń belgisizligi hám pikirler arasındaǵı qarama-qarsılıqlar kózge taslanıp turadı. Lekin oqıwshı burınǵı úyrenilgen bilimler

hám iyelegen tájiriybelerge negizlenip mashqalalı sorawǵa juwap taba aladı.

Mashqalalı oqıtıw túri tórt basqısh arqalı iske asırıladı. Muǵallım **birinshi basqısh**ta oqıwshılardıǵa mashqalalı oqıtıw túrińiń texnologiyasınıń úyretiw maqsetinde birneshe sabaqlar ótkeredi, ondaǵı mashqalalardı ózi tabadı hám ózi sheship kórsetedi. **Ekinshi basqısh**ta ótkerilgen qatar sabaqlarda da mashqalalardı muǵallım ózi tawıp qoyadı, lekin olardı muǵallım oqıwshılardıń jedelli qatnasıwında birgelikte sheshedi. **Úshinshi basqısh** sabaqlarında muǵallım mashqalanı oqıwshılardıń ózlerine taptıradı hám onı sheshiwge basshılıq etedi. **Tórtinshi basqısh** mashqalalı oqıtıwdıń eń joqarǵı basqıshı bolıp, mashqalanı oqıwshılardıń ózleri tawıp qoyadı hám muǵallımınıń ulıwma basshılıǵında ózleri sheshedi.

Mashqalalı oqıtıw túrin barlıq pánlerdi oqıtıwda, onıń ayırım elementlerin sabaqtıń hámme túrleri menen basqıshlarında qollansa boladı. Biraq ótiletuǵın temanıń mazmunına hám ózgesheligine baylanıslı mashqala tabıwǵa bolatuǵınlıǵın yamasa bolmaytuǵınlıǵın aldınnan anıqlaw zárúr. Bul oqıw túrinde waqıtıń kóbirek ketetuǵınlıǵın esten shıǵarmaw kerrek.

Házirgi dáwirdegi oqıw baǵdarlamaları, sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaları mashqalalı oqıtıw túrine maslastırılmaǵan. Metodikalıq qollanbalarda da mashqalalı oqıtıw haqqında derlik hesh nárese ayılmıǵan. Bul oqıtıw túri oqıwshılardıń aqıl-kúshleri, ózbetinsheligi, dóretiwshilik oylawı menen dóretiwshilik uqıplıǵınıń rawajlanıwına kúshli, unamlı tásir jasaydı. Bilimge qumarlılıqtı, jedellikti, tapqırılıqtı qalıplestiredi. Bilimdi, sananı ózlestiriwdi támiyinleydi, júzeki ózlestiriwdiń aldın alıwǵa járdemlesedi. Sabaqtı qızıqlı etip ótiwde, oqıwshılardı qıyınshılıqlardı jeńiwge úyretiwde hám bilimdi ámelde qollawǵa úyretiwde úlken imkánıyatlarǵa iye.

Ílayıqlastırılǵan oqıtıw túri. Respublikamız mekteplerinde barlıq oqıwshılar mámleketlik bilimlendiriw standartı negizinde islengen birdey oqıw jobası, oqıw baǵdarlaması,

sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaları tiykarında tálim-tárbiya aladı. Biraq oqıwshılar hártúrli. Beyimlilik, uqıplıq, qızıǵıw, inta, rawajlanıw, bilim dárejesi, keleshek turmıs jobaları boyınsha olar bir-birinen ayırılıp turadı. Baslawısh klass oqıwshılarında bul ayırmashılıqlar ele kúshli sezilmeydi. Sonlıqtan olardı oqıwshılardıǵa jeke qatnasıqta esapqa alıw múmkin. Joqarǵı klass oqıwshılarında bul ayırmashılıqlar kózge anıq taslanıp turadı. Oqıwshılar quramı túrli-túrli bolǵan klasslarda ol ayırmashılıqlardı esapqa alıp sabaq ótiw ogada qıyın.

Oqıwshılardıń birdey jeke ózgesheliklerin bilim hám rawajlanıw dárejesin esapqa alıp, tálim-tárbiya procesin shólkemlestiriwge **ılayıqlastırılǵan oqıtıw túri** delinedi. Ílayıqlastırılǵan oqıtıw túri menen oqıwshılardıǵa jeke qatnasta bolıwdı bir-biri menen shastırıp júriw jaǵdayları da ushırasadı. Ádettegidey sabaqlarda oqıwshılardıń jeke ózgesheliklerin esapqa alıp islesse, onı oqıwshılardıǵa jeke qatnasıqta bolıw dep ataymız. Bunı oqıtıwdı daralap alıp barıw dep te júrgizedi. Birgeliktegi jeke ayırmashılıqlardıǵa iye oqıwshılardan dúzilgen klass (topar) menen alıp barılatuǵın oqıtıw túrin ılayıqlastırılǵan oqıtıw túri dep ataw pedagogikada qabil etilgen.

Ílayıqlastırılǵan oqıtıw ulıwma bilim beretuǵın orta mekteptiń joqarı klasslarınan baslanadı. Akademiyalıq licey menen kásip-óner kolledjlerinde ılayıqlastırıp oqıtıw tolıq mániste dawam etedi.

Oqıtıw – oqıwshılardıń uqıbına, qızıǵıwına, tańlaǵan kásibine qaray ılayıqlastırılıp alıp barıladı.

Respublikamız hám shet mámleketler mektepleriniń tájiriybelerine muwapıq ılayıqlastırılǵan oqıwshılardıń tańlawı boyınsha fakultativ sabaqlar uyımlastırıp, ayırım pánlerdi tereń úyrenetuǵın klasslar shólkemlestiriw hám qánigelestirilgen mektepler ashıw arqalı ámelge asırılmaqta.

Uqıplı, talantlı jaslardı oqıtıw hám tárbiyalaw. Uqıplı, talant tek jeke adam ushın emes, al pútkil xalqımız ushın teńi tayı joq baylıq bolıp esaplanadı. Uqıplı, ta-

lantli adamlar basqalarğa qarağanda jámiyetke kóp payda keltiredi. Sonıń ushın uqıplı, talantlı jaslardı oqıtıw hám tárbiyalawğa burın, ásirese házirgi úlken dıqqat awdarılmaqta. Respublikamızda olar ushın arnawlı mektepler, mektep-internatlar, liceyler hám basqa oqıw orınları ashılğan. Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidentiniń baslaması menen «Umid», «Kamolot», «Ustaz», «Ulugbek» fondları shólkemlestirildi. Bul fondlar asa uqıplı, talantlı jaslardı hám jas muğallimlerde tańlap alıp olardıń aldını qatardağı demokratiyalıq mámleketlerdeń ataqlı oqıw orınlarında bilim alıwına, tájiriye toplawına hám qanıgeligin jetilistiriwge gamxorlıq jasaydı. Joqarğı oqıw orınlarında uqıplı, talantlı studentlerge jeke joba tiykarında tálim-tárbiya beriw tájiriyesi baslandı.

Bağdarlamalastırılğan oqıtıw. Bul oqıtıw túri 1957-jılı Amerikada bağdarlamalastırılğan oqıtıw túri degen at penen dúnyağa málim boldı. Amerikanıń eki pedagogı, psixologı B.F. Skinner hám I. Krauder bağdarlamalastırılğan oqıtıw túrin oylap taptı, onıń pedagogikalıq-psixologiyalıq negizin islep shıqtı. Bağdarlamalastırılğan oqıtıw túri eki sistemada júrgiziledi.

Skinner oylap tapqan bağdarlamalastırılğan oqıtıwdıń liniyalı sistemasında oqıw materialı kishkene bólekshelerge bölünip úyreniledi. Oqıwshı oqıw materialınıń qanday da bir tamamlanğan bólimin ózlestiredi. Jiberiletuğın qátekemshilikler hártúrli bolıwı múmkin. Olar sabaqlıqta bir neshe variantta jazıladı hám juwabıda kórsetiledi. Oqıwshı óz betinshe durıs dep esaplağan juwaptı tańlaydı hám keyin juwapqa ılayıq endi ne islew kerekligi haqqında kórsetpe aladı.

Bağdarlamalastırılğan oqıtıw túri bağdarlamalastırılğan arnawlı sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaları negizinde shólkemlestiriledi. Sabaqlar oqıtatuğın mashinalar, texnikalıq qurallar járdeminde yamasa olardı qollanbayaq alıp barıladı. Bul oqıtıw túrińin artıqmashlığı oqıwshılardıń bi-

limdi óz betinshe iyelewine úlken múmkinshilikler jaratadı. Muğallım oqıwshılardıń bilimdi qanday ózlestirgeninen bárqulla xabardar boladı, sebebi oqıwshı menen muğallım arasında kerı baylanıs ornatıladı. Oqıwshılar dáslepki hám onnan keyingi izbe-izliktegi bilimlerde haqıyqıy ózlestirmey alğa jiljıy almaydı.

Respublikamızda bağdarlamalastırılğan oqıtıw túri 1960—1961-oqıw jılınan baslap dáslep ayırım joqarğı oqıw orınlarında, keyin geypara mekteplerde qollanıla basladı. Ol texnikalıq pánlerde oqıtıwda jaqsı nátiyjeler bermekte.

Bağdarlamalastırılğan oqıtıw túrinde hártúrli mashinalardan keń paydalanıladı. Olar atqaratuğın didaktikalıq xızmetlerine qaray birneshe túrlerge bólinedi. Máselen, oqıwshınıń oqıw xızmetin basqaratuğın, bilim bikkemleytuğın, bilim tekseretuğın mashinalar. Oqıtıw, bilimdi bekkemlew, bilimdi tekseriw, oqıwshıya bunnan keyin ne islew kerekligin xabarlaytuğın mashinalardı oqıtatuğın mashinalar dep ataydı. Olar avtomatlastırılğan klasslarğa jaylastırıladı. Úlken «eslew» múmkinshiligine iye elektron esaplaw (EVM) mashinaları oqıwshılardı daralap oqıtıwda jaqsı nátiyjeler beredi.

Aralıqtan oqıtıw. Aralıqtan oqıtıw oqıtıwdıń jańa hám ózgeshe bir túri. Túsindirip-kórsetip, mashqalalı, ılayıqlastırılğan hám bağdarlamalastırılğan oqıtıw túrlerinde tiykarğı didaktikalıq qatnasıq sabaq beriw, oqıw hám bilim mazmunı arasında boladı. Bilim beriw hám bilim alıw muğallım menen oqıwshılardıń bir-biri menen tikkeley qarım-qatnası procesinde ámelge asırıladı.

Aralıqtan oqıtıw pútkilley basqasha. Belgili waqıtta, keńislikte yamasa málim orın menen texnikalıq qurallardıń (televizor, kino, radiopriemnik, kompyuter, internet, t.b.) járdeminde aralıqtan qatnas jasaw arqalı da oqıtıw yamasa bilim alıw múmkin. Bunday jol menen bilim alıwdı pedagogikada aralıqtan oqıtıw dep ataydı. Aralıqtan oqıtıwda respublikamızda jańadan shólkemlestirilip atırğan elektron

kitapxana, elektron pochta, balalar hám jaslardıń komp-yuter tarmaqları jáne internetten keń paydalanıwǵa boladı. Sonday-aq xabar hám baylanıs texnologiyaları qollanıladı.

Joqarıda kórsetilgen oqıtıw túrleriniń payda bolıwı, oqıtıw procesin shólkemlestiriwdiń klass-sabaq sistemasınıń oylap tabılıwı dúnya progressiv pedagogikalıq oyları menen aldınǵı pedagogikalıq tájiriybelerdiń tariyxıy jeńisi boldı. Dúnya tájiriybesinde klass-sabaq sistemasınan bas tartıp oqıtıw procesin shólkemlestiriwdiń basqa túrlerin qollaw jaqsı nátiyje bermedi, barlıq waqıtta sátsizlik penen tamamlandı. Burın hám házir dúnyanıń kópshilik mámleketleri oqıw orınlarında hám biziń respublikamız mekteplerinde klass-sabaq sisteması tabılısh qollanılıp, zamanlar sınaǵınan márdana ótip kiyatır.

Respublikamız mekteplerinde klass-sabaq sisteması oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń tiykarǵı túri sıpatında tabılısh qollanılıp kelinmekte. Ol milliy pedagogikamızdıń talaplarına, milliy tárbiyamızdıń maqset hám wazıypalarına mas keledi.

Sabaqta milliy tálim-tárbiyanıń negizgi wazıypaları iske asırıladı. Oqıwshılar mámleketlik bilimlendiriw standartına muwapıq ilimiy bilimler, pán tiykarları menen qurallandırıladı. Biliw uqıplıǵı, dóretiwshilik oyları menen dóretiwshilik iskerligi, ózbetinshe erkin pikirlewi rawajlandırıladı. Ulıwma insanıy hám milliy pazıyletler sińdiriledi, jańa jámiyette bazar qatnasına muwapıq jasawǵa hám miynet islewge tayarlanadı. Kásip-óner iyelewge úyretiledi. Sabaq procesinde muǵallım bassılıǵında salamat áwladtı tárbiyalaw tabılısh iske asadı. Bul artıqmashlıqlar klass-sabaq sistemasınıń oqıwshılardı bilimli, tárbiyalı hám kásip-ónerli etip kamalǵa keltiriwde úlken múmkinshiliklerge iye ekenligin kórsetedi. Muǵallımlardıń wazıypası óz shákirtlerine tálim-tárbiya beriwde sabaqtıń oǵada keń imkánıyatlarınan dóretiwshilik penen sheber paydalanıwdan ibarat.

Oqıtıw jumısların shólkemlestiriwdiń sabaq hám basqa túrlerinde oqıw isleri úsh: jámáát, topar hám jeke túrde alıp barıladı.

Oqıtıwdı jámáát túrinde shólkemlestiriw. Mekteplerimizde tálim-tárbiya jumısların alıp barıwda oqıtıwdı jámáát túrinde shólkemlestiriw keń qollanıladı. Onnan sabaq, seminar, kollektivium, konferenciya, ekskursiya hám oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń basqa túrlerin ótkergende kóp paydalanıladı. Bul oqıtıwdı jámáát túrinde shólkemlestiriwdiń úlken pedagogikalıq artıqmashılıǵınan derek beredi. Muǵallım oqıtıwdı jámáát túrinde uyımlastırǵanda klasstıń barlıq oqıwshıları menen bir waqıtta tikkeley qarım-qatnas jasaydı: Hámmege birdey túsindiredi, kórsetedi, úyretedi, jazdıradı, óz betinshe islerdi orınlatadı, esap, másele shıǵartadı, shınıǵıw isletedi, mashqalalı jaǵdaylardı tallatadı t.b. Bunıń nátiyjesinde oqıwshılar jámáátshil bolıwǵa, oqıw islerin jámáát bolıp orınlawǵa, onıń abıroyın saqlawǵa hám juwapkershilikti seziwge ádetlenedi.

Oqıtıwdı topar túrinde uyımlastırıw. Mekteplerde miynet, dene tárbiyası, shet tiller, informatika hám basqa pánlerdi oqıtqanda oqıwshılar sanı qalalıq mekteplerde 25, awıllıq mekteplerde 20 hám olardan artıq bolǵanda klasslar 2 toparǵa bólinedi. Oqıwshılardı toparlarǵa bólgende olardıń oqıy alıw uqıplıǵına, pán boyınsha bilimine qarap aralas toparlar dúzgen maqul boladı. Ayırım muǵallımlar topardıń bilimli oqıwshılardan konsultant saylap qoyadı, konsultant muǵallım bassılıǵında qolınan keletuǵın hártúrli jumslardı orınlaydı.

Oqıtıwdı topar túrinde alıp barıw kóbinese laboratoriyalıq, ámeliy, praktikum sabaqlarında qollanıladı. Mısalı: shet tilinde sóylew kónlikpesin rawajlandırıwda, dene tárbiyasında, shınıǵıwlar islewde, miynet sabaǵında hártúrli wazıypalardı orınlawda onnan maqsetke muwapıq paydalansa jaqsı nátiyjeler beredi. Onıń ushın muǵallım jumıslardıń anıq bóliniwine, tolıq orınlanıwına hám oqıwshılardıń tapsırılǵan wazıypalardı jedelli túrle dóretiwshilik penen orınlanıwına erisiwi lazım.

Oqıtıwdı jeke türde alıp barıw. Oqıtıw jumısların jeke türde shólkemlestirgende oqıwshılardıń jas ózgesheliklerine, rawajlanıw hám bilim dárejesine, jeke imkánıyatlarına qarap, awızsha, jazba, ámeliy, dóretiwshilik xarakterdegi tapsırma-lar beriledi hám olardı oqıwshılardıń óz betinshe sıpat-lı orınlawına erisiledi. Zárúr bolsa ádebiyatlar kórsetiledi, másláhátler beriledi. Mısalı: ana tilinen atlıqqa mektep tur-mısınan gáp tabıw, matematikadan paxtashılıqqa baylanıslı másele dúziw, ximiyadan adiraspannıń quramın anıqlaw t.b. Jeke jumıs sabaqta, ekskursiyada, úyge tapsırma beriwde, dógerek jumıslarında hám basqa jaǵdaylarda qollanıladı. Oqı-tıwdı jeke türde shólkemlestiriw tómen oqıytuǵın oqıwshı-lardı jaqsı oqıytuǵın, jaqsı úlgeretuǵın oqıwshılardı ayrıqsha úlgeretuǵın, ayrıqsha oqıytuǵın oqıwshılardı uqıplı, talantlı oqıwshılar qatarına jetkeriwge járdemlesedi. Mashqalalı hám baǵdarlamalastırılǵan oqıtıwdı jeke shólkemlestirgende de jaqsı nátiye beredi. Oqıtıwdı jeke türde alıp barıw jańa bilimlerde puxta ózlestiriw, bilimdi bekkemlew, eplilik hám kónlikpelerdi rawajlandırıw, izlep taptırtıw, izertlew meto-dın qollawǵa úyretiw, tákirarlawǵa, juwmaq shıǵarıwǵa hám ózin-ózi tekseriwge ádetlendiriw maqsetinde qollanıladı. Ol oqıwshını óz betinshe bilim alıwǵa, bilimdi ámelde sheber qollawǵa, qıyınshılıqtı jeńiwge, juwapkershilikti seziwge hám maqsetke erisiwge jollaydı.

Oqıtıwdı jámaát, topar hám jeke türde shólkemlestiriwdiń hárbirewin universallastırıwǵa hám olardı bir-birine qarsı qoyıwǵa bolmaydı. Olar birin-biri tolıqtırıp turadı, hár qay-sısı óziniń ornında, óz waqtında, zárúriy jerinde qollanıladı, ózine tiyisli mashqalalardı sheshedi. Oqıtıwdıń jámaát, topar, jeke türin tańlaw hám qollanıw tálim-tárbiyanıń maqseti-ne, pánniń, ótiletuǵın temanıń mazmunı hám xarakterine, oqıwshılardıń bilimdi, eplilik jáne kónlikpelerdi ózlestiriw imkánıyatlarına baylanıslı boladı.

Sabaq oqıtıw procesin shólkemlestiriwdiń tiykarǵı túri sıpatında oqıtıw mashqalalarınıń baslı wazıypaların iske ası-

rıwdı támiyinleydi. Sabaqtıń sapalı hám nátiyjeli bolıwı mına talaplardı saqlawǵa baylanıslı boladı;

– sabaq mámleketlik bilimlendiriw standartı hám oqıw baǵdarlamasına muwapıq ótkerilip oqıwshılardı olarda kórsetil-gen bilim, eplilik kónlikpeler sisteması menen qurallandırǵanda;

– sabaqtıń maqseti menen wazıypaları, ondaǵı baslı hám ekinshi dárejeli máseleler anıq belgilengende;

– oqıtıwdıń maǵlıwmatlıq, tárbiyalıq hám rawajlandı-rıwshılıq maqsetiniń birligin saqlaǵanda;

– oqıwshılardı ulıwma insanıy hám milliy qádiriyatlar ruwxında tárbiyalawǵa, olarǵa milliy ideya menen milliy gárezsizlik ideologiyasın sińdiriwge qaratılǵanda;

– respublikamız turmısı, xalqımızdıń dańqlı ótmishi, ba-xıtlı búgingi kúni menen baylanıstırılıp, ózligimizdi hár tárepleme tereń úyretip oqıwshılarda óz watanı, xalqı ushın maqtanısh sezimin qalıplestirgeninde;

– sabaqta xalıq pedagogikasınıń altın gáziynesinen, dúnya pedagogikasındaǵı jańalıqlardan, aldınǵı hám novatorlıq tájiriybelerden dóretiwshilik penen paydalanǵanda;

– sabaqta qollanılatuǵın metodlar, usıllar, kórsetpeli hám texnikalıq qurallar, jańa pedagogikalıq texnologiyalar durıs tańlanıp hám sheber qollanıǵanda;

– hárbir oqıwshıǵa jeke qatnasıqta bolıwdı, uqıplı, talantlı hám tómen úlgeretuǵın oqıwshılar menen ayırım islesiwdi támiyinlegende;

– oqıwshılardı bilimdi óz betinshe izlep tabıwǵa, bilimdi óz betinshe iyelew ónerin úyreniwge ádetlendirgende;

– oqıwshılarda óz betinshe erkin pikirlewdi, jedel-likti, dóretiwshilik oylaw menen dóretiwshilik uqıplıqtı rawajlandırǵanda;

– hárbir sabaq insanıyılıq sıpatta, demokratiyalıq tiykarda, oqıwshılar menen birge teń huqıqlı erkin islesiw túrinde ótkerilgende;

– sabaqtıń hárbir minutı únemli hám ónimli jumsalıp sabaq gózlengen maqsetine erisilgende.

8.2. Sabaq túrleri hám olardıń qurılısı

Pedagogikada sabaqtı túrlerge bóliw eń qıyın hám quramalı mashqalalardan biri. Sonlıqtan sabaqtı túrlerge bóliw boyınsha búginge shekem birdey sheshimge kelinggen emes. Lekin sabaqtı sabaqtıń didaktikalıq maqseti, mazmunı, metodlarına qaray, sabaqtıń quramalı bólimlerine baylanıslı hám sabaqtıń maqseti menen sabaqlar sistemasındaǵı ornınan muwapıq túrlerge ajratıw tájiriybeleri bar. Oqıtıw teoriyasına tiykarlanıp, bul tarawdaǵı miynetlerdi esapqa alıp hám respublikamız mektepleri hám muǵallimlerimizdiń toplaǵan bay tájiriybelerine súyenip sabaqtı **oqıwshılardı jańa bilimler menen qurallandıruw; aralas; birlesken; bilim, eplilik, kónlikpelerdi bekkemlew; bilim eplilik, kónlikpelerdi reyting tekseriw hám bahalaw; tákirarlaw; kirisiw; juwmaqlaw; mashqalalı sabaq** túrlerine bólemiz.

Sabaqtıń túrleri qanday bolsa, olardıń dúzilisi soǵan sáykes dúziledi. Hár bir sabaqtıń dúzilisi sabaqtıń maqsetine, didaktikalıq wazıypalarına, qollanılatuǵın metodlar menen kórsetpele, texnikalıq qurallargá, oqıwshılardıń jas hám jeke ózgesheliklerine, sabaqlar sistemasındaǵı ornına, qanday pedagogikalıq texnologiyanı qollawǵa, ótkeriliw ornına hám muǵallimniń dóretiwshilik sheberligine baylanıslı belgilenedi. Sol sebepli sabaqlardıń dúzilisi birdey bolıwı múmkin emes. Olardıń ayırım basqışları keńewide yamasa taraywıda, qollanılatuǵın oqıtıw usılları, quralları hám metodlarınıń ornları menen xızmeti ózgeriwi de itimal h.t.b. Sonlıqtan házirgi zaman sabaq túrlerin hám olardıń dúzilislerin jańasha islep shıǵıw milliy pedagogikamızdıń baslı wazıypalarına kiredi.

Oqıwshılardı jańa bilimler menen qurallandıruw sabaǵınıń úlgili dúzilisi;

1. Sabaqtıń baslanıwın shólkemlestiriw (1-2 min).
2. Sabaqtıń maqsetin hám wazıypaların anıqlaw (2-3 min).

3. Jańa materialdı úyreniwge tiykar bolatuǵın burınǵı bilimlerdi eske túsiriw. (3-5 min).

4. Jańa bilimlerdi túsindiriw (12-25 min).

5. Úyrenilgen materiallar boyınsha soraw-juwap ótkeriw, hártúrli óz betinshe jumıslardı shólkemlestiriw (10-15 min).

6. Sabaqtı juwmaqlaw, úyge tapsırma beriw (2-3 min).

Aralas sabaqtıń úlgili dúzilisi;

1. Sabaqtıń baslanıwın uyımlastırıw (1-2 min).

2. Úyge tapsırmanı tekseriw, burınǵı materiallardı eske túsiriw (8-10 min).

3. Sabaqtıń maqsetin hám wazıypaların belgilew (1-2 min).

4. Jańa materiallardı úyretiw (8-12 min).

5. Ótilgen materiallardı bekkemlew (15-20 min).

6. Sabaqtı juwmaqlaw, úyge tapsırma beriw (2-3 min).

Birlesken sabaqtıń úlgili dúzilisi;

1. Kirisiw bólimi (2-3 min).

2. Tiykargı bólim (8-15 min).

3. Oqıwshılardıń óz betinshe jumısların shólkemlestiriw (16-25 min).

4. Sabaqtı juwmaqlaw, úyge tapsırma beriw (2-4 min).

Bilim, eplilik, kónlikpelerdi bekkemlew sabaǵınıń úlgili dúzilisi;

1. Sabaqtıń baslanıwın shólkemlestiriw (1-2 min).

2. Sabaqtıń maqsetin hám wazıypaların anıqlaw (2-3 min).

3. Jazba tapsırmanı tekseriw (eger berilse) (8-10 min).

4. Soraw-juwap ótkeriw, óz betinshe jumıslardı orınlaw (25-30 min).

5. Sabaqtı juwmaqlaw, úyge tapsırma beriw (2-3 min).

Bilim, eplilik, kónlikpelerdi reyting tekseriw hám bahalaw sabaǵınıń úlgili dúzilisi;

1. Oqıwshılargá reyting tekseriw hám bahalawdıń maqseti, túrleri, ólshemlerin túsindiriw, jumıstı shólkemlestiriw

haqqında másláhát beriw, tapsırmanı orınlawğa tayarlıǵın kózden ótkeriw (2-3 min).

2. Tekseriw jumısı, tapsırmanıń mazmunı hám onı orınlawdıń usılları menen tanıstırıw (2-3 min).

3. Oqıwshılardıń tapsırmanı orınlawı (30-35min).

4. Orınlangan tapsırmalardı jıynap alıw (ayırımlarınıń orınlanıwın tekseriw) (2-3 min).

5. Sabaqtı juwmaqlaw (1-2 min).

Tákirarlaw sabaǵınıń úlgili dúzilisi:

1. Oqıwshılardı, oqıw xanasın, oqıw quralların sabaqtı baslawğa tayarlaw (1-2 min).

2. Sabaqtıń maqsetin hám wazıypaların túsindiriw (2-3 min).

3. Soraw-juwap arqalı sabaqta qollanılatuǵın bilimlerdi eske túsiriw (8-10 min).

4. Awızeki, jazba, ámeliy hám dóretiwshilik baǵdardaǵı jumıslardı orınlaw (25-30 min).

5. Sabaqtı juwmaqlaw, úyge tapsırma beriw (2-3 min),

Kirisiw sabaǵınıń úlgili dúzilisi:

1. Oqıwshılardı, oqıw xanasın, oqıw quralların sabaqtı baslawğa tayarlaw (1-2 min).

2. Sabaqtıń maqsetin hám wazıypaların túsindiriw (2-3 min).

3. Pánler (bólimler) arasında baylanıs jasaw (3-4min).

4. Muǵallimniń páнге (bólimge) baylanıslı kiris túsindiriw (10-20 min).

5. Oqıwshılardıń hártúrli óz betinshe jumısların uyumlastırıw (15-20 min).

6. Sabaqtı juwmaqlaw, úyge tapsırma beriw (2-3 min).

Juwmaqlaw sabaǵınıń úlgili dúzilisi:

1. Oqıwshılar, oqıw xanası, oqıw qurallarınıń sabaqtı baslawğa tayarlıǵın kózden ótkeriw. (1-2 min).

2. Muǵallimniń sabaqtıń teması, maqseti hám wazıypaları haqqında kiris sózi (2-5 min).

3. Aldinnan berilgen sorawlar boyınsha sáwbetlesiw hám hártúrli ámeliy, óz betinshe, dóretiwshilik jumıslar-

dı orınlatıw arqalı buringı bilimlerdi sistemalastırıw hám ulıwmalastırıw (30-40 min).

4. Muǵallimniń sabaqtı juwmaqlawı, úyge tapsırma beriw (eger zárúr bolsa) (2-3 min).

Mashqalalı sabaqtıń úlgili dúzilisi:

1. Oqıwshılar, oqıw xanasın hám oqıw quralların sabaqtı baslawğa tayarlaw (1-2 min).

2. Sabaqtıń temasın, maqsetin, wazıypaların túsindiriw (2-3 min).

3. Mashqala qoyıw, mashqalalı jaǵday dúziw (3-6 min).

4. Mashqalanı teoriyalıq hám ámeliy jaqtan sheshiw (20-30 min).

5. Mashqalanıń sheshimlerin dodalaw (6-10min).

6. Muǵallimniń sabaqtı juwmaqlawı (2-3 min).

7. Úyge tapsırma beriw (1-2 min).

8.3. Dástúriy emes sabaqlar

1970—1975-jılları izleniwge izertlewge uqıplı, dóretiwshilikte pidayı, jańalıqqajanı qumar bir qatar novator muǵallimler tálim-tárbiya jumısların shólkemlestiriwdiń zamanagóy eń jaqsı jańa túrlerin tabıwda, pedagogikalıq innovaciyalardı jaratıwda baslama kóterip shıqtı. Doneckli matematika muǵallimi V.F.Shatalov, Moskvalı baslawısh klass muǵallimi S.N.Lisenkova, Sankt-Peterburglı ádebiyat muǵallimi E. N.Ilin, Moskva oblastı miynet muǵallimi I.P.Volkov, Gruzıyalı professor Sh.A.Amonashvili, Andıjanlı novator muǵallim M.Abdirasulov, Samarqandlı ximiya muǵallimi P.Karimov, Xorezmli matematika muǵallimi U.Qoshqarov, Qaraqalpaqstanlı X.Iyembergenov, A.Óteniyazov hám basqalar bul baslanıwın birinshi intakerleri boldı. Olar aldınǵı didaktikalıq teoriyalarǵa tiykarlanıp ózbetinshe dóretiwshilik penen izlenip, oqıtatuǵın pánleri boyınsha házirgi zaman talaplarına ılayıq dástúriy emes sabaq túrlerin jarattı. Sabaq-oyın, sabaq-sayaxat, sa-

baq-kino, sabaq-spektakl, sabaq-dóretiw, sabaq-kim zıyat, sáwbetlesiw hám tabıspaq sabağı, sabaq-tartıs, oyın-jarıs, sabaq-konkurs, sabaq-tez, sabaq-presskonferenciya, modulli sabaq hám basqalar solar qatarına jatadı. Sonnan beri bul dástúriy emes sabaqlar respublikamız mekteplerinde keń qollanılmaqta.

Dástúriy emes sabaqlar ádettegi sabaqlarğa qarağanda qatar ózgeshelikler menen artıqmashılıqlarğa iye. Dástúriy emes sabaqlar muğallım menen oqıwshılardıń teń huqıqlı, erkin túrde, jedelli ráwishte birgeliktegi islesiwine, oqıtıwdıń insaniylyq, demokratiyalıq sıpatına tiykarlanıp shólkemlestiriledi. Bilimdi muğallımniń oqıwshılarga taptırıwı, bilimdi oqıwshılardıń óz betinshe iyelewı, sabaqtı jobalastırıw, ótkeriw, juwmaqlaw hám sabaqqa baha beriw islerine oqıwshılardı jedelli qatnastırıw, olardıń durıs pikirin, orınlı usınısın, ádil sının esapqa alıw dástúriy emes sabaqlardıń eń negizgi ózgeshelikleri bolıp tabıladı.

Oqıwshılar dástúriy emes sabaqlardı oğada unatadı, onı asıǵıshq penen kútip júredi, muğallımlerden sonday sabaqlardı ótkeriwdi ótinish etedi. Sebebi bunday sabaqlarda oqıwshılar sharshamaydı, zerikpeydi, oğada qızıqqanlıqtan sharshağandı bilmeydi, waqtıń ótkenin, qońırawdıń bolğanın sezbeydi. Sonlıqtan dástúriy emes sabaqlar kútá sapalı, mazmunlı hám nátiyjeli bolıp ótedi. Mısal ushın dástúriy emes birneshe sabaqtıń úlgili dúzilisin keltiremiz.

Dástúriy emes bekkemlew – oyın sabaǵınıń úlgili dúzilisi

1. Sabaqtıń baslanıwın shólkemlestiriw (1-2 min).
2. Úyge tapsırmanı óz ara tekseriw (8-10 min).
3. Oqıwshılarga dástúriy emes bekkemlew-oyın sabaǵınıń maqsetin hám wazıypaların túsindiriw (2-3 min).
4. Buringı alǵan bilim, eplilik, kónlikpelerin hártúrli oyınlardı ótkeriw arqalı bekkemlew (25-30).
5. Sabaqtı juwmaqlaw, oqıwshılarga sabaq boyınsha reyting ball qoyıw (2-3 min).
6. Úyge tapsırma (1-2 min).

Dástúriy emes tákirarlaw – oyın sabaǵınıń úlgili dúzilisi

1. Sabaqtıń baslanıwın shólkemlestiriw (1-2 min).
 2. Buringı alǵan bilim, eplilik, kónlikpelerdi eske túsiriw (6-8 min).
 3. Oqıwshılarga dástúriy emes tákirarlaw-oyın sabaǵınıń maqsetin hám wazıypaların túsindiriw (2-3 min).
 4. Oqıwshılardı hámme tárepten teńdey etip toparlarga bólip arnawlı orınlarga otırǵızıw. Topar sárdarların hám tóreshiler quramın saylaw (3-5).
 5. Oyın jarıstı ótkeriw (30-35 min).
 6. Bas tóreshiniń oyın-jarısta toparlardıń jıynaǵan balların hám alǵan orınların esittiriw, sıyıqlaw (2-3 min).
 7. Muğallımniń sabaqtı juwmaqlawı, kúndelik bahalawdı esittiriw (2-3 min).
 8. Úyge tapsırma beriw (zárúrligine qaray) (1-2 min).
- Modulli sabaqtıń úlgili dúzilisi
1. Modulli sabaqtı shólkemlestiriw (1-2 min).
 2. Oqıwshılardı modulli sabaqtıń maǵlıwmatlıq, tárbiyalıq, rawajlandırırshılıq maqsetleri menen tanıstırıw (2-3 min).
 3. Oqıwshılardı úyreniletuǵın tema boyınsha dúzilgen modul baǵdarlaması hám ádebiyatlar menen támiyinlew (2-3 min).
 4. Oqıwshılardıń modul baǵdarlamasındaǵı sorawlarğa, tapsırmalarğa óz betinshe juwap tabıwı, kompyuterde test sheshiw (20-25).
 5. Oqıwshılardıń sorawlarğa, tapsırmalarğa, kompyuterdegi testlerge bergin juwapların dodalaw (10-15 min).
 6. Modulli sabaqtı juwmaqlaw, kúndelik bahalawdı esittiriw (2-3 min).
 7. Úyge tapsırma beriw (zárúrligine qaray) (1-2 min).

8.4. Sabaqtı shólkemlestiriwdiń járdemshi formaları

Respublikamız mekteplerinde oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń tiykarǵı túri bolǵan sabaqtan basqa túrleride qollanıla-

dı. Lekin olardı qollanganda baslawish hám orta mekteptiń, akademiya lıcey menen kásip-óner kolledjdiń ózlerine tán ózgeshelikleri esapqa alınadı.

Oqıw sayaxatı. Oqıw sayaxat kerekli zatlardı hám qubılıslardı úyreniwge, ilimiy kózqarastı, insanıy sıpatlardı qalıplestiriwge, oqıwshılardı miynetke úyretiwge hám kásipke baǵdarlawǵa úlken járdem beredi.

Sayaxat mazmunı boyınsha tábiyatqa, óndiriske, muzey hám galereyaǵa, tariyxıy jerlerge, jámiyetlik orınlarǵa, mámleket mákemeleri hám kárxanalarǵa shólkemlestiriledi. Sayaxat oqıw materialın úyreniwde, bekkemlewde hám juwmaqlawda qollanıladı.

Sayaxattı ótkeriw úsh basqıstın turadı:

1. Sayaxatqa tayarlıq. Muǵallım ekskursiyanıń obyektin barıp kóredi, úyrenedi, maqsetin belgileydi, oqıwshılar menen birgelikte ekskursiyanıń jobasınıń dúzedi, wazıypaların anıqlaydı, kerek zatlardı tayarlaydı.

2. Sayaxat ótkeriw. Sayaxattı muǵallımniń ózi ótkergeni jaqsı, ayırım jaǵdaylarda ekskursiyanı basqa qanıygelere de ótkeriwı múmkin. Sayaxattı ótkeriw wazıypalardı eske túsiriwden baslanadı, oqıwshılardıń dıqqatı baslı máselelerge qaratıladı, material toplaw ushın kórsetpeler beriledi, juwmaqlarǵa tayarlıq kóreledi.

3. Sayaxattı juwmaqlaw. Muǵallım gúrriń, ángimelesiw arqalı ekskursiyada úyrenilgen materillardı soraydı, alıp kelgen materiallardı sistemalastıradı, zárúr bolsashıǵarmajazdıradı, bayanatlar islettiredi, maket, kollekciya, gerbariy islewge tapsırmalar beredi hám basqa jollar menen úyrenilgen materiallardı bekkemleydi hám juwmaqlaydı.

Seminar. Seminar gumanitar pánlerdiń tiykarǵı bólimleri úyrenilgennen keyin ótkeriledi. Ol teoriyalıq máselelerdi sistemalastırwǵa hám juwmaqlastırwǵa járdemlesedi. Oqıwshılardı bayanlama jasawǵa, pikir talasına, ózinshe bilim alıwǵa úyretedi. Muǵallım oqıwshılar menen birgelikte seminar jobasınıń dodalaydı, tapsırmalar beriledi, ádebiyatlar

kórsetiledi, kórsetpe hám texnikalıq qurallar tayarlanadı, seminarǵa puxta tayarlıq kóreledi. Seminar sorawları mashqalalı bolǵanı jaqsı, zárúr bolsa muǵallım jol-joba beredi.

Seminar muǵallımniń kiris sózi menen baslanadı. Onda sabaqtıń maqseti wazıypası, talqılanatuǵın mashqalalar alǵa qoyıladı. Seminarǵa máseleler jeńil bolsa bayanatshılar tayarlanbawı da múmkin, sebebi, bunda barlıq oqıwshılar tayarlanadı. Eger hárbir máselege bayanatshılar belgilense, opponentler hám basqalar óz pikirlerin aytadı. Seminarı muǵallım juwmaqlaydı.

Ámeliyat. Ámeliyat oqıw kabinetlerinde, laboratoriyalarda, ustaxanalarda, mektep qası uchastkasında, oqıw óndirislik kombinatlarda ótkeriledi. Onda oqıw tapsırmaları óz betinshe hám dóretiwshilik penen orınlanadı.

Muǵallım praktikumniń jobasınıń dúzedi, materiallar tayarlaydı, jol-jorıq kórsetedi. Ámeliyat oqıwshılar jámaáti hám topar menende ótkeriliwi múmkin. Hárbir oqıwshınıń tapsırılǵan wazıypanı orınlawına erisiledi, óz betinsheликке kútá áhmiyet beriledi. Lazım dep tabılsa muǵallım oqıwshılardıń másláhát beredi. Ámeliyat oqıwshılardı miynetke úyretiwde, kásip-ónerge tayarlawda úlken járdem kórsetedi.

Fakultativlik sabaq. Fakultativlik sabaq pánler boyınsha oqıwshılardıń qızıǵıwı hám tańlawına muwapıq uyımlastırılardı. Ádette ol VII klasstan baslanadı. Oqıwshılardıń teoriyalıq bilim hám ámeliy eplilik, kónlikpesin tereńlestiriw, keńeytiw, bilimge qızıǵıwın rawajlandırıw, dóretiwshilik uqıplıǵın jetilistiriw hám kásipke baǵdarlaw ushın xızmet etedi. Fakultativ sabaq oqıw pání menen baylanısh arnawlı baǵdarlama tiykarında ótkeriledi. Oqıwshılardıń qızıǵıwı, imkániyatı, mektep jaǵdayı, ámeliy jumısqa tayarlaw wazıypası qatań esapqa alınadı. Sabaqlarda teoriyalıq máseleler úyreniledi, ámeliy isler orınlanadı, qıyın bolmaǵan izertlew hám tájiriye isleriniń metodikası menen tanıtırılardı. Ásbap-úskeneler hám texnikalıq qurallar menen islewge kónliktiriledi. Fakultativ sabaqlarda mashqalalı oqıtıwǵa, óz

betinsheligin, dóretiwshiligin hám uqıplıǵın rawajlandırıwǵa xızmet etetuǵın arnawlı jumıs túrleri keń qollanıladı.

Qosımsha sabaq, konsultaciya, sáwbetlesiw. Qosımsha sabaq hártúrli sebepler menen sabaqtan tómen úlgeretuǵın hám ayırım pánlerdi, texnikanı, iskusstvónı tereń úyreniwge qızıǵatuǵın oqıwshılar menen ótkeriledi. Ol sabaqtan basqa waqıtları topar yamasa jeke túrde uyımlastırıladı. qosımsha sabaq, konsultaciya, sáwbetlesiw muǵallimniń basshılıǵında ámeliy tapsırmanı orınlaw xarakterinde boladı. Konsultaciya kúndelikli sabaq materialı, baǵdarlama teması yamasa bólim boyınsha shólkemlestiriledi.

Klasstan tis oqıw jumısları. Ádette sabaqlar minnetli ráwishte, oqıwshılardıń turaqlı quramı hám qatań sabaq kes-tesi tiykarında shólkemlestiriledi. Klasstan tis oqıw jumısları sabaqtan bos waqıtları oqıwshılardıń qálewı boyınsha erkin túrde ótkeriledi, oǵan hártúrli klass oqıwshıları da qatnasıwı múmkin. Klasstan tis oqıw pán dógerekleri, olimpiada, konkurs, ilimiy jámiyet jumısları arqalı júrgiziledi.

Pán dógerekleri. Mekteplerde túrli-túrli pán dógerekleri shólkemlestiriledi, oǵan muǵallimler yamasa basqa qánigeler basshılıq etedi. Oqıwshılar dógereklerge erkli túrde ózleriniń qálewı boyınsha aǵza bolıp kiredi. Pán dógerekleriniń jumıs mazmunı oqıw baǵdarlamasınıń ayırım temaların, bólimlerin, ilimpazlar, jazıwshılar hám mádeniyat xızmetkerleriniń ómirin hám dóretiwshilik xızmetin, ilim-pán, texnika, texnologiya jańalıqların modellestiriw hám tájiriye jumısların úyreniwden ibarat. Bul jumıslar oqıwshılardıń bilimnı bayıtadı, texnikalıq dóretiwshilikke, tájiriye ótkeriwge úyretedi, dóretiwshilik oylawın, tapqırılıǵın, jedelligin rawajlandıradı, izleniwshilikke, izertlew jumıslarına ádetlendiredi. Dógerek aǵzaları mektepte, rayonda, qalada, respublikada shólkemlestirilgen olimpiada, konkurs, kórik-tańlaw, kórgizbelerge qatnastırılıp, olardıń ishinen uqıplı, talantlı jaslar anıqlanadı.

Oqıw konferenciyası. Ádette oqıw konferenciyası oqıw baǵdarlamasınıń belgili bir bólimi boyınsha úyrenilgen ma-

teriallardı juwmaqlaw maqsetinde ótkeriledi. Bunıń ushın keń bilim derekleri; baqlaw, izertlew, izleniw, ekskursiya, ekspediciya, tájiriye, ádebiyat, tariyx materialları paydalanıladı. Konferenciyaǵa bir neshe klass oqıwshıları, alımlar, óndiris aldınıǵıları, urıs hám miynet veteranları, mádeniyat hám kórkem óner ǵayratkerleri shaqırılıwı múmkin.

Oqıwshılardıń úydegi oqıw jumısları. Oqıwshılardıń óz betinsheligi jumıslarınıń tiykarǵı túrлерinen biri úy tapsırmaları esaplanadı. Ol ata-analardıń basshılıǵında, muǵallimlerdiń kórsetpelerine muwapıq shólkemlestiriledi, sabaqta oqıw jumısların tolıqtırwǵa, oqıwshılarda óz betinsheliktı, juwapker-shiliktı rawajlandırıwǵa, óz betinsheligi bilim alıwǵa úyretiwde úlken járdem beredi. Úy tapsırmaları awızsha, jazba, ámeliy, dóretiwshilik túrde boladı, baqlaw, tájiriye, izlew hám izertlew túrindegi tapsırmalarda qollanıladı.

Ata-analar balalarına úy tapsırmasın orınlawǵa qolaylı jaǵdaylar jaratadı, tapsırmalardı óz waqtında puxta orınlawın sistemalı tekserip baradı, dáslep qıyın tapsırmalardı orınlawǵa ádetlendiredi. Ata-ana úy tapsırmasın balasına hesh waqıtta ózi islep bermewi kerek. Onıń ornına baǵdarlawshı soraw, máslahát hám jol-jorıq bergeni durıs boladı.

Úy tapsırmasınıń muǵdarı hártúrli. Birinshi klassqa 1, ekinshi klassqa 1,5, III–IV klasslarǵa 2, V–VI klasslarǵa 2,5, VII klassqa 3 hám VIII–IX klasslarǵa ortasha 4 saatta orınlanatuǵın tapsırmalar beriledi. Bul ólshemler oqıwshılardıń den-sawlıǵın saqlawǵa hám olardıń aqılıy jaqtan sharshamawına unamly tásir jasaydı.

Miynetke úyretiw. Oqıwshılardı miynetke úyretiw klass-ta, ustaxanada, mektep qası uchastkasında, oqıw-tájiriye maydanshasında ótkeriletuǵın miynet sabaqları hám joqarǵı klasslarda miynet boyınsha ótkeriletuǵın fakultativ sabaqlar arqalı ámelge asırıladı. Oqıw jılınıń aqırında mektepte, islep shıǵarıw kárxanalarında, shólkemlestiriletuǵın ámeliy miynet sabaqları oqıwshılardı miynet boyınsha alǵan bilimlerin ámelde qollawǵa úyretedi, miynet islew, eplilik hám kónlikpelerin bekkemlewge járdemlesedi.

8.5. Muğallimniñ sabaqqa tayarlanıwı

Sabaqtıñ maqsetine jetiwi hám tabıslı ótkeriliwi muğallimniñ, ásirese jas muğallimlerdiñ sabaqqa aldın-ala hár tárepleme puxta tayarlıq kóriwine baylanıshı boladı. Muğallimniñ sabaqqa tayarlanıwı ózi oqıtatuğın pán boyınsha mámleketlik bilimlendiriw standartı, oqıw baǵdarlaması, kalendarlıq-tematikalıq joba, sabaqlıq, pedagogikalıq hám metodikalıq ádebiyatlar, aldınǵı tájiriyeberge súyeniwi arqalı ámelge asırıladı. Ol ótiletuğın sabaqtıñ sabaqlar sistemasındaǵı ornın anıqlaydı, qollanılatuğın pedagogikalıq texnologiyanı belgileydi, kórsetpele hám oqıtıwdıñ texnikalıq quralların tayarlaydı, pánler ara baylanıstı esapqa aladı.

Joqarıda atı atalǵan hújjetler negizinde muğallim aldaǵı sabaqtıñ joba-konspektisin dúziwge kirisedi. Hár bir muğallim óziniñ stajına, sheberligine hám tájiriyesine qaramastan sabaqtıñ jobasını dúziwi lazım. Sabaq jobasında ótiletuğın sabaqtıñ modeli, scenariyası islenip shıǵıladı. Jas muğallimler ádette sabaqtıñ jobasını konspektisin keñ etip dúzedi, al tájiriyeber muğallimler qısqa dúzedi. Sabaq barısında jobaǵa zárúr bolsa ózgerisler hám tolıqtırılar kiritiliwi múmkin.

Sabaq jobasında sabaqtıñ teması, túri, maǵlıwmatlıq tárbiyalıq hám rawajlandırıwshılıq maqseti, qollanılatuğın oqıw quralları, metodları hám pedagogikalıq texnologiyalar kórsetiledi. Mámleketlik bilimlendiriw standartı hám oqıw baǵdarlaması negizinde tema boyınsha oqıwshılardıñ ózlestiriwi lazım bolǵan túsinikleri, bilim, eplilik jáne kónlikpeler jıyındısı belgilenedi.

Sabaqtıñ túrine muwapıq onıñ dúzilisi anıqlanadı. Sabaq barısında hár bir basqıshında islenetuğın jumıslardıñ túri mazmunı qollanılatuğın pedagogikalıq texnologiyaga ılayıq islenip shıǵıladı, oqıtıw usılları hám metodları belgilenedi, jaña temanıñ qısqa mazmunı bayan etiledi. Sabaq jobasında oqıwshılardıñ hártúrli óz betinshe islerine ayrıqsha orın beriledi, zárúrligine qaray úyge tapsırmaberiwde názerde tutiladı.

Sabaq barısında beriletuğın bilimniñ ilimiy-teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetine, olardı oqıwshılardıñ bekkem ózlestirip alıwına ayrıqsha kewil bólinedi. Sabaq muğallim menen oqıwshılardıñ birgeliktegi pedagogikalıq dóretpesi. Sonıñ ushın sabaqtıñ sapalı hám nátiyjeli bolıwı, mazmunlı hám qızıqlı ótiwi muğallim menen oqıwshılardıñ birdey puxta tayarlıǵına, jedelligi menen dóretywshilik xızmetine baylanıshı boladı. Muğallimniñ sabaqtı dóretywshilik penen ótiwi oylawdı, dóretywshilik penen oqıw wazıypaların orınlawdı, óz betinshe erkin pikirlewdi rawajlandıradı, sabaqta ózligin júzege shıǵarıwǵa keñ imkaniyat jaratadı.

Sabaqtı jaña pedagogikalıq texnologiyaga talaplarına say, mámleketlik bilimlendiriw standartı negizinde, oqıw baǵdarlamasına ılayıq dóretywshilik penen jobalastırıw hám ótkeriw dáwir talabı, tabıslar tiykari bolip tabıladı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar, máseleler hám tapsırmalar

1. Oqıtıw jumısların shólkemlestiriw túri dep nege aytamız?
2. Ótmishtegi mekteplerde oqıtıw jumısları qanday túrlerde shólkemlestirildi hám olar ne ushın zamanlar sınanǵan óte almadı?
3. Klass-sabaq sistemasınıñ artıqmashlıǵı hám kemshiligi neden ibarat?
4. Respublikamız mekteplerinde oqıtıwdıñ qanday túrleri qollanıladı?
5. Oqıtıw jumısların shólkemlestiriwdiñ sabaq, sabaqtan basqa túrlerinde hám dástúriy emes sabaqlarda oqıtıw jumısları qanday túrlerde alıp barıladı?
6. Házirgi dáwirde sabaqqa qanday talaplar qoyıladı?
7. Házirgi waqıtta respublikamız mekteplerinde dástúriy sabaqlardıñ qanday túrleri qollanıladı?
8. Sabaqtıñ dúzilisi dep nege aytamız hám ol nege baylanıshı boladı?
9. Elektronlı bilimlendiriw ásirinde sabaqtıñ sapalı hám nátiyjeli bolıwına qanday jollar menen erisemiz?
10. Kalendarlıq-tematikalıq joba degenimiz ne?

11. Basqalardıń hám ózińniń sabaqlarında ilimiy-metodikalıq tallaganda qanday máselelerge ayırıqsha dıqqat awdarıw zárúr dep esaplaymız?
12. Muǵallimniń sabaqqa tayarlanıwı, sabaq jobasın dúziwi bo- yınsha qanday tájiriybelerdi bilesiz?
13. Ózińizdiń qánigeligińiz boyınsha qálegen klass ushın, qálegen bir tema boyınsha sabaqtıń jobasın dúziń hám onı ámeliy sa- baqta tallawǵa usınıń.
14. Keleshekte óziń oqıtatuǵın pán boyınsha kalendarlıq-temati- kalıq joba dúzi p úyreniń.
15. Ózińizge tamis bir oqıwshınıń úyge berilgen tapsırma- nı orınlawǵa qansha waqıt jibergenligin hám onıń normaǵa muwapıqlıǵın anıqlań.
16. Mekteplerde oqıtıw jumsların shólkemlestiriwdiń sabaqtań basqa qanday túrleri qollanıladı?
17. Klasslar boyınsha úy tapsırmasınıń norması qanday?
18. Dástúriy emes sabaqlar qanday túrlerge bólinedi?
19. Dástúriy emes sabaqlardıń ózgeshelikleri hám artıqmashlıqları qanday?
20. Dástúriy emes sabaqlardıń dúzilislerine sıpatlama beriń.
21. Sabaqlardı jańasha jobalastırıw hám ótkeriw texnologiyası haqqında siz qanday pikirdesiz?
22. Ne ushın keyingi jılları uqıplı, intalı, talantlı jaslardı oqı- tıw— tárbiyalawǵa úlken itibar berilmekte?
23. XXI ásirde oqıtıw jumsların shólkemlestiriw túrlerinde qan- day jańalıqlar bolıwı múmkin, bir oylap kóriń.
24. Oqıwshılardıń sabaqta óz betinshe islerin shólkemlestiriwde, úyge tapsırma beriwde hám onı tekseriwde qanday jańa tájiriybeler bar?
25. Oqıtıw jumsların shólkemlestiriwde xabar, baylanıs texnologiyalarınıń, internet hám kompyuterdiń áhmiyeti ne- den ibarat?
26. Tamis mektepke barıp keleshekte ózińiz oqıtatuǵın pán bo- yınsha 2-3 sabaqqakiri p qollanılgan sabaq túrin, onıń dúzilisin hám basshılıqqa alınǵan oqıtıw principlerin anıqlań.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler

1. Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń ... oqıw jumsları oqıwshılardıń belgili bir jastaǵı turaqlı quramı menen, belgili waqıtta, sabaq kestesi tiykarında, muǵallimniń tikkeley basshılıǵında klassta ótkeriledi.

A. Klass sabaq sistemasında; B. Bell-Langaster usılında; C. Man- geym sistemasında; D. Dalton-plan usılında.

2. Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń ... muǵallım tiykarınan úlken jastaǵı oqıwshılardı oqıttı, al úlken jastaǵı jaqsı oqıytuǵın oqıwshılar kishi jastaǵı oqıwshılardı sabaq berdi.

A. Klass sabaq sistemasında; B. Bell-Langaster usılında; C. Dalton-plan usılında; D. Brigada-laboratoriyalıq usılında.

3. Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń ... oqıw isleri oqıwshılardıń uqıphqlarına qaray dúzildi. Oqıwshılardıń uqıphqların arnawlı túrde dúzilgen testler menen anıqlay almay, tek ǵana rawajlanıw dárejesin anıqlawǵa eristi

A. Tramp plan sistemasında; B. Bell-Langaster usılında; C. Mangeym sistemasında; D. Dalton-plan usılında.

4. Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń oqıtıwdıń jańa laboratoriya- hq túri qollanıldı. Sabaqtań bas tartıldı, muǵallimniń túsindiriw jazba tapsırmalar menen almasırdı, ádebiyatlar kórsetildi, wazy- palar belgilendi. Oqıwshılar tapsırmalardı óz betinshe jeke orınlap, orınlanganı tuwralı muǵallıme esap berdi.

A. Tramp plan sistemasında; B. Bell-Langaster usılında; C. Mangeym sistemasında; D. Dalton-plan usılında.

5. Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń bir oqıwshı isledi, basqa oqıwshılar islemey jumıssız júrdi, biraq baha hámmege teńdey qo- yıldı. Muǵallimniń roli páseydi, oqıwshılardıń jeke oqıw jumslarına áhmiyet berilmedi.

A. Tramp plan sistemasında; B. Bell-Langaster usılında; C. Dalton-plan usılında; D. Brigada-laboratoriyalıq usılında.

6. Oqıtıwdı shólkemlestiriwdiń úlken klass jaylarında jo- qarı qánigeli muǵallımler texnikalıq qurallardan paydalanıp bir yamasa onnan da kóp parallel' klasslarda lekciya oqıdı. Onnan

keyin oqıwshılar 15-20 dan kishkene toparlarga bólinip, lekciya materialların dodaladı, tartıslar uyımlastırdı, lekciyaga qosımsha materiallar taptı.

A. Tramp plan sistemasında; B. Bell-Langaster usılında; C. Mangeym sistemasında; D. Dalton-plan usılında.

7. Pedagogikada 20-ásirge shekem sxolastikalıq-dogmatikalıq ..., qollanılıp kelindi.

A. Oqıtıw túri; B. Oqıtıw metodu; C. Oqıtıw usılı; D. Oqıtıw principini.

8. Pedagogikada usı búginge shekem túsendirip-kórsetip ..., qollanılıp kelindi.

A. Oqıtıw túri; B. Oqıtıw metodu; C. Oqıtıw usılı; D. Oqıtıw principini.

9. Pedagogikada usı búginge shekem mashqalalı ..., qollanılıp kelindi.

A. Oqıtıw túri; B. Oqıtıw metodu; C. Oqıtıw usılı; D. Oqıtıw principini.

10. Pedagogikada usı búginge shekem ılayıqlastırılğan ..., qollanılıp kelindi.

A. Oqıtıw túri; B. Oqıtıw metodu; C. Oqıtıw usılı; D. Oqıtıw principini.

11. Pedagogikada usı búginge shekem baǵdarlamalastırılğan ..., qollanılıp kelindi.

A. Oqıtıw túri; B. Oqıtıw metodu; C. Oqıtıw usılı; D. Oqıtıw principini.

12. Pedagogikada usı búginge shekem aralıqtan, qollanılıp kelindi.

A. Oqıtıw túri; B. Oqıtıw metodu; C. Oqıtıw usılı; D. Oqıtıw principini.

13. Oqıwshılardı bayanlama jasawǵa, pikir talasına, ózinshe bilim alıwǵa úyretetuǵın oqıtıw túri.

A. Seminar; B. Ameliyat; C. Fakultativ sabaq; D. Laboratoriyalıq sabaq.

14. Oqıwshılardı miynetke úyretiwde, kásip-ónerge tayarlawda úlken járdem kórsetetuǵın oqıtıw túri?

A. Seminar; B. Ameliyat; C. Fakultativ sabaq; D. Mashqalalı sabaq.

15. Sabaqlarda teoriyalıq máseleler úyreniletuǵın, ámeliy isler orınlanatuǵın, qıyın bolmaǵan izertlew hám tájiriye isleriniń metodikasi menen tanıstırılatuǵın oqıtıw túri?

A. Seminar; B. Ameliyat; C. Fakultativ sabaq; D. Mashqalalı sabaq.

16. 1-klass oqıwshılarına beriletuǵın úy tapsırmasınıń muǵdarı?

A. 1 saat; B. 1,5 saat; C. 2 saat; D. 2,5 saat.

17. 2-klass oqıwshılarına beriletuǵın úy tapsırmasınıń muǵdarı?

A. 1 saat; B. 1,5 saat; C. 2 saat; D. 3 saat.

18. 3-4-klass oqıwshılarına beriletuǵın úy tapsırmasınıń muǵdarı?

A. 1,5 saat; B. 2,5 saat; C. 2 saat; D. 3 saat.

19. 5-6-klass oqıwshılarına beriletuǵın úy tapsırmasınıń muǵdarı?

A. 1,5 saat; B. 2,5 saat; C. 2 saat; D. 3 saat.

20. 7-klass oqıwshılarına beriletuǵın úy tapsırmasınıń muǵdarı?

A. 1,5 saat; B. 2,5 saat; C. 2 saat; D. 3 saat.

21. 8-9-klass oqıwshılarına beriletuǵın úy tapsırmasınıń muǵdarı?

A. 1,5 saat; B. 2,5 saat; C. 3 saat; D. 4 saat.

9-TEMA. OQÍWSHÍLARDÍN BILIMIN, EPLILIK, KÓNLIKPELERIN DIAGNOSTIKALAW

Jobası:

9.1. Bilim alǵanlıqtı diagnostikalawdıń mánisi

9.2. Oqıw procesinde qadaǵalaw hám esapqa alıw jumislari

9.3. Bilim alǵanlıqtı diagnostikalaw hám bahalaw principleri

9.4. Oqıw xızmeti nátiyjelerin esapqa alıw túrleri, formaları hám metodları

9.5. Bilim, uqıplılıq kónlikpelerdi bahalaw ólshemleri

Temaniń maqseti:

– tálim alıwshıladı óz bilimlerin diagnostikalaw arqalı óziniń intellektual dárejesin boljaw hám ózin-ózi bahalawğa, ózin-ózi basqarıwğa úyretiw.

Temaniń wazıypaları:

– oqıwshıların iyelegen bilim, uqıplılıq hám kónlikpeleriniń qalay ózlestirilip atırǵanlıǵın anıqlawdıń áhmiyetli tárepleri;

– oqıwshıların iyelegen bilim, uqıplılıq hám kónlikpeleriniń shamasına qarap kimniń qalay ózlestirip atırǵanlıqların boljawdıń mánis-mazmunı;

– oqıw procesinde oqıwshıların iyelegen bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerin qadaǵalap hám esapqa alıp barıw;

– oqıwshıların iyelegen bilim, uqıplılıq hám kónlikpeleriniń shamasına qarap kimniń qalay ózlestirip atırǵanlıqların boljaw principleri;

– oqıwshıları oqıw xızmetiniń nátiyjelerin esapqa alıw túrleri, formaları menen metodları;

– oqıwshıların iyelegen bilim, uqıplılıq kónlikpelerin bahalawdıń tiykarǵı ólshemleri haqqında studentlerge tiyislisinshe maǵlıwmatlar beriw

Tayamsh túsinikler:

– bahalaw, awızsha bahalaw, jazba bahalaw, bes ballı bahalaw, tekseriw, shereklik baha, reyting, talap, test sorawı, test, tájiriye-sınaw, reyting sisteması, juwmaqlawshı basqısh, reyting texnologiya, tekseriwshi, bilim beriwshi, tárbiyalawshı, rawajlandırıwshı. AB, KB, JB, sırtqı hám ishki tekseriw, aralıq qadaǵalaw hám bahalaw, kúndelikli qadaǵalaw hám bahalaw, dóretiwshilik iskerligin qadaǵalaw hám bahalaw, juwmaqlawshı qadaǵalaw hám bahalaw, májbúriy standartlı baqlaw jumısı (MSBJ), shereklik standart reyting balı (ShSRB), mámleketlik attestaciya.

Temaniń mazmunı:

9.1. Bilim alǵanlıqtı diagnostikalawdıń mánisi

Házirgi waqıtlarda milliy pedagogikamızda oqıwshıların bilim diagnostikalaw hám bahalaw túrleri qollanıladi. Mısalı, awızsha bahalaw; «bárekella», «ayırıqsha», «júdá jaqsı» hám «jáne azıraq islew kerek». 1935-jıldan baslap «ayırıqsha», «jaqsı», «orta», «jaman», «kútá jaman» dep jazba bahalaw engizildi. 1944-jıldan 1 den 5 ke deyin san menen jazba qoyılatuǵın bes ballı bahalaw sisteması qollanıldı. 1932-jılı imtixan, 1959-jılı joqarı klasslarǵa sınaq (zachet) kiritildi.

Oqıwshıların bilimlerin dainostikalawda bes ballı bahalaw sisteması belgili dárejede unamli nátiyjeler berdi, kemshiligi de az bolmadı, sonıń ushın ol qattı sınaǵa da alındı. Bes ballı bahalawda oqıwshıların bilim tekseriw hám bahalaw sisteması jónli alıp barılmadı. 2-4 bahadan shereklik baha shıǵarıldı. Kópshilik temalardıń oqıwshılar tárepinen qanday dárejede ózlestirilgenligi belgisiz qaldı.

Reyting sózi anglichan tilinen kelip shıqqan bolıp, «ratıng» bizińshe baha, tártip degen mánistı bildiredi. Dúnyanıń qatar mámleketlerinde oqıwshıların bilim, epililik, kónlikpelerin tekseriw hám bahalawda reyting sisteması qollanıladı.

Jańa zaman oqıwshıların bilim tekseriw hám bahalawǵa jańa talaplar qoya basladı. Usıǵan baylanıslı respublikamızda test sorawın qollaw 1994-jıldan baslandı. 1996-jılı joqarı oqıw orınlarında studentlerdiń bilim reyting sistemada tekseriw hám bahalawǵa ótildi. 1996-jıldan baslap oqıwshıların bilim reyting sistemada tekseriw hám bahalaw respublikamızdıń ayırım mekteplerinde tájiriye-sınawdan ótkerildi. Olardıń juwmaǵı sıpatında 1999-jılı «Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde oqıwshıların bilim dárejesin qadaǵalawdıń reyting sisteması haqqında

Nızam» hám «Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerdiń 1-IV klass oqıwshılarınıń bilim dárejesin bahalawdıń reyting usılı tuwralı Ustav» islenip shıǵıldı. Bul mámleketlik hújjetler tiykarında ulıwma orta bilim beretuǵın mektepler hám orta arnawlı oqıw orınlarında 1999-jıldan bilimdi diagnostikalaw menen bahalawdıń reyting sistemasına óte basladı. Joqarıda atı atalǵan mámleketlik hújjetlerdi hám oqıwshılardıń bilimni diagnostikalaw menen bahalawdıń reyting sistemasın jetilistiriw maqsetinde 2000-jılı «Ulıwma orta bilim mákeme (mektep)lerindeki oqıwshılardıń bilimni reyting tekseriw sisteması haqqında waqıtsha reje» hám 2001-jılı «Ulıwma orta bilim beretuǵın mekteplerde oqıwshılar tayarlıǵı dárejesiniń reytingi haqqında reje» qabıl etildi. Reyting sistemasın qollawdaǵı tájiriybeler Ózbekstan Respublikası xalıq bilimlendiriw ministrliginiń 2005-jıl, 25-maydaǵı 130-sanlı buyrǵı menen tastıyqlanǵan «Ulıwma orta bilim beriw mektepleri oqıwshılarınıń bilim tayarlıǵı dárejesin anıqlawdıń kóp ballıq reyting sisteması tuwralı» Rejede jáne de jetilistirildi.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2017-jıl 15-marttaǵı 140-sanlı qararı menen tastıyqlanǵan «Ulıwma orta bilimlendiriw haqqında Reje» qabıllandı. Bul Rejenıń 33-punktinde oqıwshılar bilimni qadaǵalaw túrleri kórsetiledi. Reyting sistema haqqındaǵı mámleketlik hújjetlerdi hám olardı qollawdaǵı tájiriybelerdi mekteplerde jetilistiriw dawam etpekte.

Oqıwshılardıń bilimni reyting sistemada diagnostikalaw hám bahalaw oqıtıw procesiniń ajralmas bólimi, juwmaq-lawshı basqıshı hám jańa pedagogikalıq texnologiyanıń bir túri bolıp esaplanadı. Onıń tiykarǵı maqseti mámleketlik bilimlendiriw standartında belgilengen talaplardıń orınlanıwında oqıwshılardıń bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerin qalıs túrde bahalaw, olardıń bilim alıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqların qoshametlew hám reytingni anıqlawdan ibarat.

Reyting sistema oqıwshılardıń oqıwdaǵı juwapkershiliǵın asıradı, bilimni sanalı ózlestiriwge, sistemalastırıwǵa, ulıwmalastırıwǵa, juwmaq shıǵarıwǵa, iyelegen bilimni

ámelde qollawǵa, ózin-ózi hám óz ara tekseriwge úyretedi. Bilim, eplilik hám kónlikpelerdi ózlestiriwdegi kemshiliklerdi saplastırıwǵa, úlgermewshiliktiń aldın alıwǵa járdem beredi. Óz betinshelikti, jedellikti rawajlandıradı, óz üstinde sistemalı islewge ádetlendiredi, muǵallimniń túsindiriwini, oqıwshılardıń juwabın dıqqat penen tırlawǵa, tallawǵa, salıstırıwǵa kónliktiredi, óz betinsheshe pikirlewge, pikir talasına belsene qatnasıwǵa umtıdıradı. Oqıtıw procesin insaniyılıq sıpatta, demokratiyalıq tiykarda alıp barıwǵa, onı jetilistiriwge, maqsetke muwapıq pedagogikalıq texnologiyanı, oqıtıw hám sabaq túrlerin, oqıtıw metodların tańlawǵa hám qollawǵa xızmet qıladı. Mámleketlik bilimlendiriw standartı negizinde oqıwshılardıń bilimni mámleketlik hám jámáátlik tekseriwge, sırtqı hám ishki qadaǵalawdı ámelge asırıwda úlken imkaniyatlar jaratadı.

Mámleketlik bilimlendiriw standartı talabına say muǵallimlerdiń bilim beriwine, oqıwshılardıń bilim alıwına zárúriy jaǵdaylar tuwdıradı. Oqıwshılardıń bilimniń sapsın tekseriw hám bahalawda ádillik principin iske asırıwdı, sarras hám járiyalılıq penen júrgiziwdi támiyinleydi. Respublikanıń hártúrlı ayaqlarındaǵı mekteplerde oqıtıw nátiyjelerin tallaw, salıstırıw hám juwmaq shıǵarıwǵa, oqıwshılardıń jas, jeke ózgesheliklerin, ziyrekligin, uqıplılıǵın anıqlawǵa kómecklesedi. Bilimni iyelewge qumarlıqtı oyatadı, oqıwshılar arasında básekeli ortalıqtı payda etedi, óz betinsheshe sistemalı túrde sapalı jumıs islewge hám óz betinsheshe bilim alıwǵa jollaydı. Oqıw orınları hám muǵallimlerdiń tálim-tárbiyalıq jumıslarınıń nátiyjelerin ádil bahalawdı hám olardıń járiyalılıǵın támiyinleydi. Jańa pedagogikalıq, xabar hám baylanıs texnologiyaların qollawda, kompyuter, internet, aralıqtan oqıtıwdan paydalanıwda muǵallimlerdiń dóretiwshilik jedelligin arttıradı. Muǵallimler arasında miynet bazarın hám básekeli ortalıqtı jaratadı. Oqıwshılardıń kásip tańlawına hám aldaǵı oqıwlarına unamlı tásir jasaydı.

Reyting sistemada oqıwshılardıń bilim, eplilik, kónlikpe hám dóretiwshilik islerin diagnostikalaw jáne bahalaw tema,

bilim, pán boyınsha turaqlı túrde, sistemalı ráwishte tolıq hám ádil shólkemlestiriledi. Sonlıqtan ol mektep penen muǵallimlerdiń alıp barǵan tálim-tárbiya jumısları menen oqıwshılardıń bilimdi ózlestiriwiniń nátiyjelerin kórsetetuǵın xaqıyqiy pedagogikalıq ayna bolıp oqıw pánleri boyınsha mámleketlik bilimlendiriw standartı oqıw baǵdarlamasın turmısqa asırıwǵa biybaha xızmet qıladı.

9.2. Oqıw procesinde qadaǵalaw hám esapqa alıw jumısları

Reyting sisteması tórt túrli xızmet atqaradı: tekseriwshi, bilim beriwshi, tárbiyalawshı hám rawajlandırıwshı. Tekseriwshi xızmet reyting sistemasınıń atqaratuǵın barlıq xızmetleriniń ishinde eń baslı xızmet bolıp tabıladı. Bilim beriwshi, tárbiyalawshı hám rawajlandırıwshı xızmetler reyting sistemasınıń janapay xızmeti esaplansa da olar qatar mashqalalardı sheshiwge oǵada zor járdem beredi.

Tekseriw hám bahalawdıń atqaratuǵın bul tórt xızmeti milliy tálim-tárbiyanıń maqsetine, oqıwshılardıń bilimdi iyelew basqıshlarına AB, KB, JB, sırtqı hám ishki tekseriw túrlerine baylanıshı hártúrli júzege shıǵadı, geyparajaǵdaylarda ayırımınıń xızmeti basımında keledi.

Reyting sistemasınıń **tekseriwshi xızmeti** hárbir oqıwshınıń hám klass jámaátiniń mámleketlik bilimlendiriw standartı talapların orınlawınıń hám onıń tiykarında dúzilgen oqıw baǵdarlaması materialların ózlestiriwiniń sapsın, aldaǵı waqıtta bilim, eplilik, kónlikpelerdi iyelewdegi múmkinshiliklerdi anıqlawdan ibarat. Sonday-aq ol muǵallım tárepinen qollanılǵan dástúriy emes oqıtıw jáne sabaq túrleriniń, oqıtıw metodları menen kórsetpele, texnikalıq qurallardıń, jańa pedagogikalıq texnologiyalardıń nátiyjeligin tekseriw quralı bolıp ta xızmet etedi.

Reyting sistemasınıń **bilim beriwshi xızmeti** bilim, eplilik, kónlikpelerdi diagnostikalaw hám bahalawdıń barlıq

oqıwshılar ushın paydalı bolıwın talap etedi. Oqıwshılar joldaslarınıń mazmunlı hám dálilli juwapların tınlap, ózleri de soraw-juwapqa jedelli qatnasıp, qıyın hám tómen ózlestirgen tema, bólim boyınsha muǵallımniń qosımsha túsindiriwini esitip ótilgenlerdi tákirarlaydı, hártúrli shınıǵıwlar islep, mısál, másele, testler sheship, dóretiwshilik islerdi hám ámeliy tapsırmalardı orınlap oqıw materialın sanalı, tereń hám hár tárepleme tıyanaqlı ózlestirip aladı.

Reyting sistemasınıń **tárbiyalawshı xızmeti** oqıwshılarda joqarı insanıyılıq pazıyletlerdi qalıplestiriwdi maqset etedi. Mısalı, óziniń wazıypasın túsiniw, qádir-qımbatın anlaw, unamsız islerden ózin awlaq saqlaw, tártiplilik, shıdamlılıq, kishi peyillilik, qıyınshılıqlardı jeńiw, baslaǵan isti aqırına jetkeriw, oqıwǵa qızıǵıw, óz ústinde sistemalı islew, hadallıq, ras sózlilik, wádege opadarlıq, hújdanlıq, óz betinshelik, sarrashlıq, ózin-ózi tekseriw hám bahalaw, ózin-ózi basqarıw, ózin-ózi tárbiyalaw t.b.

Reyting sistemasınıń **rawajlandırıwshı xızmeti** bilim beriwshi hám tárbiyalawshı xızmetleri menen tıǵız baylanısta oqıwshılardıń psixikalıq sıpatların, biliw iskerligi menen biliw uqıplıqların, óz betinshelik erkin pikirlewin, dóretiwshilik aqıl-oyın, xarakter qásiyetleri menen erk sıpatların jetilistiriwdi kózde tutadı.

Muǵallımniń reyting sistemasınıń atqaratuǵın bul xızmetlerin hár tárepleme biliwi, oqıwshılardıń bilim, eplilik, kónlikpelerin ustalıq penen tekseriw hám bahalawı mámleketlik bilimlendiriw standartı talapların turmısqa tabıshı asırıwǵa teńi tayı joq járdem beredi.

9.3. Bilim alǵanlıqtı diagnostikalaw hám bahalaw principi

Oqıwshılardıń bilimin diagnostikalaw hám bahalawdıń reyting sisteması ilimiy dálillengen hám tájiriyyede sınaǵan, tógende kórsetilgen pedagogikalıq principler negizinde alıp barıladı;

– oqıwshılardıń bilimdi diagnostikalaw hám bahalawdıń ádilligi, beriletuǵın sorawlar menen tapsırmalardıń anıqlıǵı, sistemalıǵı hám izbe-izligi,

– bilimdi diagnostikalaw hám bahalawdıń hár tárep-
ligi hám qolaylıǵı, haqıyqatlıǵı, jetkilikligi hám járiyalıǵı, oqıwshılardıń bilim alıwǵa, óz betinshe pikirlewge, dóretiwshilik oylaw hám dóretiwshilik xızmetke jigerlendiriw, maǵlıwmatlıq, tárbiyalıq hám rawajlandırıwshılıq xarakteri,

– oqıwshılardıń jas, jeke ózgeshelikleri menen rawajlanıw dárejesiniń esapqa alınıwı,

– oqıwshılardıń oqıw pánleri boyınsha mámleketlik bilimlendiriw standartın dárejesindegi bilimderdi iyelewge unamlı tásirini,

– bilimdi diagnostikalaw hám bahalawda bilimlendiriwdiń búgingi hám keleshektegi rawajlanıw dárejesiniń kózde tutılıwı.

Bul principlerdi bassılıqqa alıp oqıwshılardıń bilimdi diagnostikalaw hám bahalaw jumısların shólkemlestiriw haqıyqatlıqtıń ornawına, sabaqtıń tárbiyalıq áhmiyetiniń artıwına unamlı tásir jasaydı. Muǵallimler, oqıwshılar diagnostikalaw hám bahalaw ólshemlerin, sorawları, mısál, másele jáne testlerdi, tallanatuǵın gáplerdi, orınlanatuǵın jazba, bejeriletuǵın ámeliy hám dóretiwshilik jumıslardı, úy tapsırmaların hár tárepleme puxta oylap kóriwge ádetlenedi. Diagnostikalaw hám bahalawdıń hár bir tema, bólim hám pán boyınsha uyımlastırılıwına, mazmunı boyınsha túrli-túrli oqıw materiallarınıń qamtılıwı sebepli oqıwshılardıń túsinik, teorema, qaǵıydahám nızamlardı biliwi, ámeliy eplilik, kónlikpelerdi iyelewi támiyinlenedi. Bilimdi tekseriw jáne bahalawdıń sistemalı túrde jobalastırılǵan waqtında, zárúrli jerinde ótkeriliwi oqıwshılardıń aqıl miyneti mádeniyatın rawajlandıradı. Hár bir oqıwshınıń ózlestirgen bilim, iyelegen eplilik, kónlikpelerin jeterli dárejede jeke tekseriw hám bahalaw iske asırıladı, onı oqıwshılar toparınıń, klass jámaátiniń oqıwdaǵı tabısları menen almastırıw qadaǵan etiledi. Reyting sistemani

turmısqa asırıwda jámiyetlik, tábiyiy, gumanitar pánlerdiń hám oqıw materiallarınıń ózgesheliklerine, oqıwshılar biliminiń tereńligi, bekkemligi hám ámelde qollawına dıqqat kúsheydi. Oqıwshılardıń oqıwǵa sanalı qatnasına, juwapkershilikti seziwine, mámleketlik bilimlendiriw standartı negizinde bilimdi jigerli iyelewine, qáte-kemshiliklerdi óz betinshe saplastırılıwına, ózin-ózi tekseriwine sistemalı úyreniwine, erinbey izlewine úlken itibar beriledi. Sonday-aq joqarıda kórsetilgen principlerdi mektep dástúrine engiziw muǵallimler menen oqıwshılardıń birdey qolaylıqlar jaratadı, járiyalıqtı támiyinleydi, bilimlendiriw túrleri hám basqıshları arasındǵı miyraslıqtı saqlaydı. Oqıwshılardıń jas, jeke ózgesheliklerin rawajlanıw hám bilim dárejesin esapqa alıw muǵallimlerdiń dıqqat orayında turadı.

Reyting texnologiyani qollawda milliy pedagogikamız benen bilimlendiriw sistemamızdıń, xalıq pedagogikasınıń san-álwan jetiskenlikleri, búgingi tabısları menen kemshilikleri, keleshektegi rawajlanıw múmkinshilikleri dıqqattan shette qalmaydı.

Bes ballı bahalaw sistemasında sheshilmegen mashqalalar óz sheshimin tabadı, qáte-kemshilikler saplastırıldı hám olardıń nátiyjesinde milliy tálim-tárbiyada joqarı tabıslardı erisiledi.

9.4. Oqıw xızmeti nátiyjelerin esapqa alıw túrleri, formaları hám metodları

Mámleketlik bilimlendiriw standartı tiykarında dúzilgen oqıw jobasına kirgen hár bir oqıw páni boyınsha oqıwshılardıń bilim, eplilik, kónlikpeleriniń sapasın, nátiyjelerin reyting sistemada tekseriw hám bahalawda tórt qadaǵalaw hám bahalaw túri qollanıladı; aralıq qadaǵalaw hám bahalaw, kúndelikli qadaǵalaw hám bahalaw, dóretiwshilik iskerligin qadaǵalaw hám juwmaqlawshı qadaǵalaw hám bahalaw.

Kúndelikli qadaǵalaw hám bahalaw – mekteplerimizde oqıwshılar bilimni esapqa alıwda eń kóp qollanılatuǵın

tekseriw hám qadaǵalawdıń túri bolıp esaplanadı. Ol aralıq qadaǵalawlardıń arasında ótkeriledi. Muǵallım oqıwshılardıń sabaqqa tayarlıǵın, jańa materiallardı ózlestiriwin hár sabaqta tekserip hám bahalap baradı. Jańa materialdı ózlestirgenligin bolsa pútkil sabaq dawamında tekserip baradı. Bul tekseriw túrinde ótilip atırǵan materialdıń xarakteri, oqıwshılardıń bilim dárejesi, jas hám jeke ózgeshelikleri esapqa alınadı. Ol úyrenilgen materialdıń oqıwshılar tárepinen qalay ózlestirilgenligin kóriw, oqıwshı bilimindegi kemshiliklerdi anıqlaw hám usı kemshiliklerdi saplastırw jolların belgilep alıwǵa imkanıyat jaratıp beredi.

Kúndelikli qadaǵalaw hám bilimlerdi bahalaw, oqıwshılarǵa berilgen bilimlerdegi boslıqlardıń payda bolıwınıń aldın aladı, olardıń oqıwǵa iskerligin arttıradı. Onıń járdeminde oqıwshılardaǵı bilim, eplilik, kónlikpelerdi dúnsław, bekkemlew, sóylew, yadlaw hám erkin pikirlewdi rawajlandırw, ózligin júzege shıǵarıw múmkinshiligi payda boladı. Muǵallım bul tekseriwdiń juwmaǵın klass jurnalına hám óziniń kúndelik dápterine jazıp baradı. Bahalardı usınday etip esapqa alıwlar oqıwshınıń juwmaqlawshı reyting bahasını shıǵarıwǵa tiykar boladı.

Aralıq qadaǵalaw hám bahalaw hárbir oqıw pání boyınsha mámleketlik bilimlendiriw standartında kózde tutilǵan, oqıwshılardıń ózlestiriwi lazım bolǵan tiykarǵı bilim, eplilik, kónlikpeler elementleri sanı anıq belgilengen májbúriy standartlı qadaǵalaw jumısları arqalı ámelge asırıladı. Hárbir májbúriy standartlı qadaǵalaw jumısı oqıwshılar biliminiń sapasını, pánniń bólimi yaki temalarınıń ózlestiriliwi dárejesin bahalawdı maqset etedi. Májbúriy standartlı qadaǵalaw jumıslarınıń sanı hám túrleri hárbir oqıw pániniń ózine tán ayırmashılıǵına, oqıwshılardıń jas hám psixologiyalıq ózgesheligine qaray belgilenedi. Onıń sanı oqıw baǵdarlaması talabına, pánniń mazmunına baylanıslı boladı hám ol respublika bilimlendiriw orayı janında shólkemlestirilgen dóretiwshilik toparları tárepinen tayarlanadı.

Dóretiwshilik iskerligin qadaǵalaw hám bahalaw. Dóretiwshilik jumısları oqıwshılardıń tilegi hám qálewine qaray shólkemlestiriledi. Dóretiwshilik jumıslar hám tapsırmalar muǵallım tárepinen belgilenedi. Ol dástúriy túrde (olimpiada, kórik-tańlaw, sport jarısları, referat jaqlaw, model hám maket jasaw, tematikalıq basqatırmalar dúziw, dóretiwshilik ádebiy jumıslar, kórkem hám texnikalıq dóretiwshilik, t.b.) hám dástúriy emes túrde (bir tema boyınsha ilimiy jumıs, kórgizbeli qurallar, ásbap-úskenerler, oqıw-video-filmler jaratıw t.b.) uyımlastırıp hár sherekte bir márte ótkeriledi.

Juwmaqlawshı qadaǵalaw hám bahalaw pán boyınsha oqıwdıń tolıq kursı ótip bolıǵannan keyin mámleketlik attestaciya túrinde ámelge asırıladı. Bul qadaǵalaw túri oqıwshılardıń pútkil oqıw kursı dawamında iyelegen bilimi reytinginiń haqıyqatlıǵın hám onıń mámleketlik bilimlendiriw standartına muwapıqlıǵın anıqlaw maqsetinde ótkeriledi. Juwmaqlawshı qadaǵalaw hám baqlawdıń mazmunı, onı ótkeriw tártibi Ministrler Kabinetiniń normativ hújjetleri, Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliginiń qarar hám buyırıqları tiykarında belgilenedi.

Oqıwshılardıń bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerin qadaǵalaw hám bahalawda bilimlerdi awızeki túrdegi soraw, hár qıylı jazba hám grafikalıq jumıslar, ámeliy hám tájiriye jumısları siyaqlı metodlar qollanıladı.

Bilimlerdi awızeki túrdegi soraw mekteplerdegi eń kóp qollanılatuǵın metod bolıp, ol tekseriwdiń birqanshaquramalı, sonıń menen birge eń nátiyjelisi sanaladı. Ol oqıwshılardıń bilim, uqıplılıq, kónlikpelerin kúndelikli, aralıq, juwmaqlawshı qadaǵalaw hám bahalaw waqıtlarınıń barlıǵında da paydalanıladı. Bul metod kóbinese oqıwshılardan jeke tártipte soraw, oqıwshılarǵa sorawlar berip, olardan juwaplar alıw formasında alıp barıladı. Awız eki sorawdıń tabıslı bolıwı oqıwshınıń úy tapsırmasına jaqsılap tayarlanıp kelgenligine baylanıslı boladı.

Oqıwshılar bilimin awız eki túrde qadaǵalaw metodi jeke soraw, frontal soraw, aralas yamasa birneshshe oqıwshıdan birden soraw siyaqlı formalarda qollanıladi.

Jeke sorawda muǵallım hámmeniń dıqqatın ózine qaratqan halda pútkil klasstıń oqıwshılar jámaátine soraw beredi. Olardıń oylanıwı ushın azǵana waqıt beriledi. Sońınan oqıwshılardıń birewi sorawǵa juwap beriwi ushın shaqırtıladi. Onıń juwapın basqa oqıwshılar tıńlap otıradi hám olar kemshiligi bolsa tolıqtırw islerine qatnasadi.

Frontal sorawda az waqıt ishinde kópshilik oqıwshılar aktivlestirilip, bilimleri tekseriledi, sonday-aq qaytarılǵan juwaplar tez ulıwmalastırıladi hám belgili bir sistemaǵa salınadi.

Aralas yamasa birneshshe oqıwshıdan birden sorawda bir waqıtıń ózinde birneshshe oqıwshıdan soraladı, yaǵnıy bir oqıwshıdan awızeki tárizde soralsa, basqa oqıwshılardan jazba, ámeliy jumislardı orınlap otırw talap etiledi.

Jazba, kontrol jumislardıń tekseriw metodi sorawlarǵa jazba juwap beriwi, diktant, bayan, shıǵarma jazıw, misallar keltiriw, esap hám máselelerdi dúziw, sheshiw tiykarında alıp barıladi. Oqıwshılardıń bilim, uqıplılıq, kónlikpelerin jazba jumıs tiykarında tekseriw klasstaǵı oqıwshılardıń ótilgen temalarǵa baylanıslı bolǵan materiallardı qanshelli dárejede ózlestirgenliklerin, olardıń bilim hám uqıplılıqların salıstırıw, kópshilik oqıwshılarǵa tán bolǵan birgelkili qátelelerdi anıqlaw imkaniyatın beredi.

Grafikalıq hám ámeliy tájiriye islerin tekseriw metodi. Jazba tekseriw jumislarında grafikalıq usıllarda qollanıladi. Bul metod ótilgen temalarǵa baylanıslı diagramma, sxema sızıw, máselelerdi sheshiwde tablıcalardan paydalanıw, sızılmaların sızıw, temaǵa baylanıslı suwretlerin salıw isleri arqalı alıp barıladi.

9.5. Bilim, uqıplılıq kónlikpelerdi bahalaw ólshemleri

Májbúriy standartlı baqlaw jumısı (MSBJ) bahalawda tekseriletuǵın bilim, eplilik, kónlikpe (BEK) elementleriniń hár biri olardıń sanına qaramastan 5 ball menen bahalanadı. Orınlangan BEK elementleriniń ballar qosındısı MSBJ daǵı elementler sanına bólinip, ortasha mánisi shıǵarıladi hám dóńgeleklenedi. Usı dóńgeleklengen ball baqlaw jumısınıń haqıyqıy balı esaplanadı. Hár bir oqıw pání boyınshashereklik standart reyting balı (ShSRB) sherekte (yarım jıllıqta) ótkeriledi. Ol barlıq MSBJ qosındısı sıpatında anıqlanadı. Orınlanbaǵan BEKlerdi toltırıw maqsetinde tolıqtırıwshı soraw ótkeriledi hám oqıwshıǵa tolıqtırıwshı ball (TB) qoyıladi. Sherek juwmaǵında oqıwshılardıń alǵan barlıq tolıqtırıwshı balları (TB) esaplanadı hám ol oqıwshınıń shereklik reyting balınıń ekinshi tiykarǵı komponenti bolıp tabıladi. Kúndelikli baqlaw barısında hártúrli tap-sırmalardı orınlaw arqalı toplanǵan ballarda shereklik reyting balınıń quramına kiredi. Tolıq orınlangan dóretiwshilik jumıs 5 ball, kemshilikleri bolsa 4 ball menen bahalanadı.

Oqıwshınıń shereklik haqıyqıy reyting balı (ShGRB) tómendegi tártipte shıǵarıladi. Shereklik haqıyqıy reyting balı (ShGRB) májbúriy standart baqlaw jumislardıń (MSBJ) da hám tolıqtırıwshı ball (TB) da oqıwshınıń alǵan haqıyqıy balları qosındısına hám kúndelikli ballarınıń ortasha dóńgeleklengen mánisi hám dóretiwshı jumıs balı qosılıp ótkerilgen baqlawlar sanına bólinedi. (Baqlawlar samı MSBJ sanı, bir KB hám bir DIB qosındısına ibarat).

Oqıwshınıń jıllıq haqıyqıy reyting balı (JGRB) oqıw pání boyınsha shereklik (yarım jıllıq) reyting ballarınıń orta mánisine teń boladı.

Oqıwshılardı klasstan-klassqa ótkeriwde jıllıq reytingi anıqlanadı hám oqıwshını klasstan-klassqa ótkeriw haqqında mektep pedagogikalıq keńesiniń qararı shıǵarıladi.

Mámleketlik attestaciya juwmaqlarına qaray mektep pitkeriwshilerine juwmaqlawshı attestaciyanıń nátiyjelerine hám hárbir oqıtılǵan oqıw pání boyınsha jıllıq haqıyqıy reyting balnan (JǴRB) shıǵarılǵan ortasha ball dóńgeleklengen halda Mámleketlik úlgidegi guwalıqqa qoyıladı. Pitkeriwshige guwalıq penen birge bilim alıwdı akademiyalıq licey yaki kásip-óner kolledjinde dawam ettiriwi haqqında usınısnama tapsırıladı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar, máseleler hám tapsırmalar

1. Ótmishte oqıwshılardıń bilimi qanday bahalangán?
2. Bes ballı bahalaw sisteması jańa zamanda turmus sınaǵınan ne ushın óte almadı?
3. Oqıwshılardıń bilimin, eplilik, kónlikpelerin diagnostikalawdıń maqseti hám wazıypaları nelerden ibarat?
4. Aralıq baqlaw (AB) qanday maqsette qollanıladı?
5. Ne ushın kúndelik baqlaw (KB) ótkeriledi?
6. Oqıwshılardıń dóretiwshilik iskerligin baqlaw (DIB) qanday túrlerde shólkemlestiriledi hám qalay bahalanadı?
7. Juwmaqlawshı baqlaw (JB) qanday maqsette, qashan hám qanday túrde alıp barıladı?
8. Shereklik haqıyqıy ball qalay shıǵarıladı?
9. Jıllıq haqıyqıy reyting ball (JǴRB) qalay esaplanadı?
10. Oqıwshılardı klasstan-klassqa ótkergende neler tiykar etip alınadı?
11. Ayırım muǵallimler oqıwshılardıń bilim, eplilik, kónlikpelerin reyting tekseriw hám bahalawda olardıń oqıwdıǵı tabısların qoshametlew maqsetinde 3 balldıń ornına 4 ball, 4 balldıń ornına 5 ball qoyadı. Basqa muǵallimler oqıwshılardıń bilimin bunday bahalawdı nadurıs dep esaplaydı. Siziń pikiriniz qanday? Siz keleshekte muǵallim bolǵanıńızda usınday jaǵdayda oqıwshılardıń bilimin qanday bahalagan bolar edińiz?
12. Gruzıyalı baslawsh mektep novator muǵallimi, psixologiya ilimleriniń doktorı, professor Amonashvili neshe jıllar dawamında baslawsh klass oqıwshılarına baha qoymay awızsha qoshametlew menen oqıttı hám jaqsı nátiyjelerge eristi. Siziń bul tájiriybege múnásebetińiz qanday?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler

1. 1935-jıldan baslap oqıwshılardıń bilimin tekseriwde... túrleri qollanıldı.

A. «Ayrıqsha», «jaqsı», «orta», «jaman», «kútá jaman» degen jazba bahalaw; B. «Bárekella», «ayrıqsha», «kútá jaqsı» hám «jáne azıraq islew kerek» degen awızsha bahalaw; C. «1», «2», «3», «4», «5» degen san menen jazba bahalaw; D. Imtixan jolı menen bahalaw.

2. 1944-jıldan baslap oqıwshılardıń bilimin tekseriwde... túrleri qollanıldı.

A. «Ayrıqsha», «jaqsı», «orta», «jaman», «kútá jaman» degen jazba bahalaw; B. «Bárekella», «ayrıqsha», «kútá jaqsı» hám «jáne azıraq islew kerek» degen awızsha bahalaw; C. «1», «2», «3», «4», «5» degen san menen jazba bahalaw; D. Imtixan jolı menen bahalaw.

3. Uhwma orta bilim beretuǵın mektepler hám orta arnawlı oqıw orınları neshinshi jıldan baslap reyting sistemaǵa óte basladı?

A. 1997; B. 1998; C. 1999; D. 2000.

4. Oqıwshılardıń bilim, eplilik, kónlikpelerin tekseriwde qanday hújjetlerge tiykarlanamız?

A. Oqıw jobasına; B. Tematikalıq-kalendarlıq jobaǵa; C. Muǵallimniń sabaq jobasına; D. Oqıw bagdardamasına.

5. Respublikamızda neshinshi jıldan baslap test sorawın qollaw baslandı?

A. 1994-jıldan; B. 1993-jıldan; C. 1992-jıldan; D. 1995-jıldan.

6. Respublikamızda neshinshi jıldan joqarı oqıw orınlarında studentlerdiń bilimin reyting sistemada tekseriw hám bahalawǵa ótildi?

A. 1994-jıldan; B. 1993-jıldan; C. 1995-jıldan; D. 1996-jıldan.

7. Reyting sistemasınıń xızmeti muǵallım tárepinen qollanılgan dástúriy emes oqıtıw jáne sabaq túrleriniń, oqıtıw metodları menen kórsetpeli, texnikalıq qurallardıń, jańa pedagogikalıq texnologiyalardıń nátiyjeligin tekseriw quralı bolıp ta xızmet etedi.

A. Tekseriwshi; B. Bilim beriwshi; C. Tárbiyalawshı; D. Rawajlandırıwshı.

8. Reyting sistemasınıń xızmeti bilim, eplilik, kónlikpelerdi tekseriw hám bahalawdıń barlıq oqıwshılar ushın paydalı bolıwın talap etedi.

A. Tekseriwshi; B. Bilim beriwshi; C. Tárbıyalawshi; D. Rawajlandırıwshi.

9. Reyting sistemasınıń xızmeti oqıwshılardan óziniń wazıypasın túsiniw, oqıwǵa qızıǵıw, óz ústinde sistemalı islew, óz betinshelik, sarrashq, ózin-ózi tekseriw hám bahalaw, ózin-ózi basqarıw hám tárbıyalawdı talap etedi.

A. Tekseriwshi; B. Bilim beriwshi; C. Tárbıyalawshi; D. Rawajlandırıwshi.

10. Bilimdi tekseriw hám bahalawdıń hár tárepligi hám qolaylıǵı, xızmetke jigerlendiriwı, maǵlıwmatlıq, tárbıyalıq hám rawajlandırıwshılıq xarakteri ilimiy dálillengen hám tájiriybede sınalǵan negizinde alıp barıladı.

A. Pedagogikalıq talaplar; B. Pedagogikalıq metodlar; C. Pedagogikalıq usıllar; D. Pedagogikalıq formalar.

11. Mámleketlik bilimlendiriw standartı tiykarında dúzilgen oqıw jobasına kirgen hárбір oqıw pání boyınsha oqıwshılardıń bilim, eplilik, kónlikpeleriniń sapasın reyting sistemada tekseriw hám bahalawdın túri qollanıladı.

A. 1; B. 2; C. 3; D. 4.

12. oqıwshılardıń bilimlerindegi boshqlardıń payda bolıwın aldın alıw, oqıwǵa iskerligin arttırıw maqsetinde qollanıladı.

A. Aralıqtan baqlaw (AB); B. Kúndelikli baqlaw (KB); C. Dóretiwshilik iskerligin baqlaw (DIB); D. Juwmaqlawshi baqlaw (JB).

13. oqıwshılardıń pútkil oqıw kursı dawamında iyelegen bilimi reytinginiń haqıyqatlıǵın hám onıń mámleketlik bilimlendiriw standartına muwapıqlıǵın anıqlaw maqsetinde ótkeriledi.

A. Aralıqtan baqlaw (AB); B. Kúndelikli baqlaw (KB); C. Juwmaqlawshi baqlaw (JB); D. Májbúriy standartlı baqlaw jumısı (MSBJ).

14. Májbúriy standartlı baqlaw jumısın (MSBJ) bahalawda tekseriletuǵın bilim, eplilik, kónlikpe (BEK) elementleriniń hár biri olardıń sanına qaramastan ball menen bahalanadı.

A. 2; B. 3; C. 4; D. 5.

III BÓLİM. TÁRBIYA TEORİYASÍ

10-tema. TÁRBIYA PROCESINIŃ MÁNISI HÁM MAZMUNÍ, TÁRBIYA NİZAMLÍQLARÍ HÁM PRINCIPLERÍ

Jobası:

10.1. Tárbıya túsiniǵı, tárbıyanıń maqseti hám ulıwma wazıypaları

10.2. Tárbıya procesiniń ózine tán ózgeshelikleri

10.3. Tárbıya nızamlıqları hám principi

Temanın maqseti: Student-jaslarǵa tárbıya procesi túsiniǵı, onıń quram bólimleri, maqseti, wazıypaları, sociallıq zárúrligi, áhmiyeti, mánisi, nızamlıqları, principi, qaǵıydaları, Shıǵıs oyshıllarınıń jetik shaxs tárbıyası haqqındaǵı pikirleri, gárezsiz mámleketimiz hám shet ellerdegi tárbıya mazmunı menen túrleri haqqında maǵlıwmatlar beriw arqalı olarda payda bolıp kiyatırǵan pedagogikalıq kásip uqıplılıqları menen kónlikpelerin rawajlandırıw.

Temanıń wazıypaları:

1. Studentlerge tárbıyanıń mánisi, onı háreketke keltiriwshi kúshler;

2. Jetik shaxstı tárbıyalaw mashqalası hám wazıypaları;

3. Tárbıya, ózin-ózi tárbıyalaw hám qayta tárbıyalawdıń ózine tán ózgeshelikleri;

4. Tárbıya principi hám qaǵıydaları haqqında túsiniw beriw.

Tayanısh túsiniwler: Tárbıya procesi túsiniǵı, tárbıyanıń quram bólimleri, tárbıya maqseti, tárbıya wazıypaları, tárbıyanıń sociallıq zárúrligi, tárbıyanıń áhmiyeti, tárbıyanıń mánisi, tárbıya nızamlıqları, tárbıya principi, tárbıya qaǵıydaları, tárbıya mazmunı, tárbıya túrleri, ishki hám sırtqı qarama-qarsılıqlar, jetik shaxs tárbıyası, shet ellerdegi tárbıya

Temaniń mazmunı:

10.1. Tárbıya túsiniǵı, tárbıyanıń maqseti hám ulıwma wazıypaları

Tárbıya – adamzat jámiyetiniń ajıralmas bólegi, mádeniy dárejesiniń aynası hám rawajlanıwınıń tiykarı. Ol jámiyet rawajlanıwınıń tiykarǵı buwını sıpatında, jámiyetlik tájiriyebe, ruwxıy-adamgershilik hám milliy dástúr, úrp-ádetlerdiń birliǵin, olardıń áwladtan-áwladqa ótiwın hám jámiyet rawajlanıwın támiyinlewshi tiykarǵı kúsh.

Tárbıya – násil, ortalıq, dóretiwshi xızmet hám adamger-shilikli qarım-qatnas faktorları sistemasında adamnıń shaxs bolıp qalıplesiwiniń tiykarǵı faktori. Abdulla Avloniydiń sózi menen aytqanda «tárbıya – bul yamasa ómir, yamasa azatlıq, yamasa apatshılıq, yamasa saadat, yamasa baxıtsızlıq máselesi» bolıp qalǵan hám qala beredi.

Tárbıya – hárbir shaxsta belgili bir fizikalıq, ruwxıy, ádep-ikramlılıq sıpatlardı qalıplestiriwge qaratılǵan ámeliy pedagogikalıq process; insannıń jámiyette jasawın támiyinlew ushın zárúr bolǵan aqılıy-fizikalıq, kórkem-estetikalıq hám ádep-ikramlılıq-ruwxıy ózgesheliklerin qalıplestiriwge baǵdarlangan ilájlar kompleksi.

Tárbıya – turmıstı biliw, oǵan tayarlanıwday juwapker-shilikli wazıypanı orınlaydı

Tárbıya – balanıń ana qursadıǵı waqıtlarınan baslanıp, pútkil ómir boyı dawam etetuǵın úzliksiz process.

Tárbıya – insannıń inasanlıǵın támiyinleytuǵın ázelden bar hám máńgilik qádriyat.

Tárbıya – túsiniǵı keń hám tar mánis berde qollanıladı. Tárbıya túsiniǵı **mániste** qollanılganda insan shaxsın qalıplestiriw, onıń jámiyetlik óndiris hám onıń sociallıq, siyasiy, mádeniy, ruwxıy turmısında aktiv qatnasıwın támiyinlewge qaratılǵan barlıq tásirler, ilájlar, háreketler, umtılıwlar kompleksi túsiniledi. Al, **mániste** isletilgende

shaxstıń fizikalıq jaqtan rawajlanıwın, dúnyaǵa kózqarasın, minez-qulqın, ruwxıyatın, ádep-ikramlılıǵın, estetikalıq talǵamın rawajlandırıwǵa baǵdarlangan arnawlı xızmetler názerde tutiladı.

Pedagogikada tárbıya túsiniǵinen basqa **tárbıyalaw** túsiniǵi de qollanıladı. Ol tárbıya procesiniń ózine tán bolǵan tiykarǵı belgilerin, rawajlanıw basqıshların belgilep berip, olar arasındıǵı negizgi baylanıslardı hám ishki qaramaqarsılıqlardı kórsetedi. Tárbıyalawda toqtap qalıw, «izdegiler»diń jetip alıwı ushın kútip turıwlar bolmaydı. Kún menen túnniń, ay menen aydıń, jil menen jıldıń almasqanı siyaqlı olda úzliksiz alǵa qaray rawajlanıp bara beredi hám balanıń pútkil ómiri boyı dawam etedi. Biraq, tárbıyanıń nátiyjeleri oqıtıwdıń nátiyjeleri siyaqlı birden kózge taslanbaydı. Ol uzaq waqıtlar dawamındaǵı tınımsız miynetti, shıdamlılıqtı, tásir jasawlardı, kútiwdi talap etedi.

Tárbıyanıń quram bólekleri. Tárbıyanıń tiykarǵı maqsetin iske asırıwda tárbıyanıń arnawlı quram bólimleri qollanıladı. Olardıń hárbiriniń salamat áwladtı hár tárepleme, úylesikli túrde rawajlandırıw hám qalıplestiriwde qatar wazıypaları boladı.

Tárbıya procesinde tárbıyalanıwshınıń sanası qalıplese, sezimleri, oy-pikirleri rawajlanadı. Jámiyetlik turmıs ushın zárúrli hám jámiyetimizde jasawshı adamlar menen bolatuǵın qatnasıqlardı jaqsılaw islerine unamli tásir jasaytuǵın unamli minez-qulıq, ádetleri payda boladı. Bala tárbıya procesinde átirapımızdı qorshaǵan dúnya menen ortalıqta tawıılmaytuǵın qarım-qatnasıqqa dus keledi. Jámiyetlik baylanıslar hám sociallıq qarım-qatnaslardıń jańadan jańa túrlerine kirip kelgen balanıń ózi de ózgeredi. Usıǵan muwapıq, oǵan berilip atırǵan tárbıyalaw procesiniń atqaratuǵın xızmetleri óse, onıń mazmunı quramalasadı, jańa áwladqa qoyılatuǵın talaplar sisteması kúsheydi. Nátiyjede tárbıya procesiniń mánisinde balanıń tárbıyalanganlıq dárejesine qarap **sırtqı hám ishki qarama-qarsılıqlar** payda boladı. Bul

qarama-qarsılıqlar balanıń shaxsın qalıplestiriw islerinde sheshiwshi orındı iyeleydi. Sonlıqtan da tárbiya procesinde balanıń tárbiyalanǵanlıq dárejesine de ayrıqsha itibar qaratilǵanı maqul boladı. Eger de ol itibarǵa alınbasa, onda tárbiya procesindegi qarama-qarsılıq kúsheyip bara beredi.

Sırtqı qarsılıq degenimizde obyektiv túrde burınnan bar minez-qulıq, normaları menen dógerek átiraptaǵı adamlardıń minez-qulıqlarınıń sáykes kelmewshiligi túsiniledi. Sonday-aq, sırtqı talaplar menen oqıwshı minez-qulqı arasındǵı qarsılıqlarda sırtqı qarsılıq túrine kiredi. **Ishki qarama-qarsılıqlar** degenimizde oqıwshınıń talapları menen imkaniyatları ortasındǵı yamasa adamnıń shaxsın qalıplestiriwdiń tiykarǵı belgilerinen biri bolǵan talap penen onı qanaatlandırıw arasındǵı qarsılıqlar názerde tutıladı.

Tárbiya hám ózin-ózi tárbiyalaw degenimizde shaxstı qalıplestiriw siyaqlı putin bir processtıń eki tárepi túsiniledi. **Tárbiya**— jeke adamnıń sanasın, minez-qulıq kónligiw hám ádetlerin belgili bir jámiyettiń maqset hám wazıypalarına ılayıq túrde rawajlandırıw jáne qalıplestiriwden ibarat bolǵan jámiyetlik qubılıs. **Ózin-ózi tárbiyalaw** jeke adamnıń jámiyettegi ádep-ikramlıq normalarına ılayıq óziniń minez-qulqındaǵı unamlı qásiyetlerdi rawajlandırıwǵa hám unamsız qásiyetlerdi saplastırıwǵa qaratilǵan sanalı xızmeti.

Qayta tárbiyalaw naduris qalıplesken kózqaras, pikirler, oqıwshılardıń baha beriwlerin, unamsız oy-pikirlerden tazalawǵa baǵdarlanǵan háreket.

Tárbiya tiykarınan **aqıl, ádep-ikramlıq, miynet, dene, estetikalıq, jınıs, ekonomikalıq, ekologiyalıq, huqıq, áskeriy hám diniy tárbiya** siyaqlı quramlı bólimlerden turadı.

Tárbiyanıń quram bólimleriniń óz ara baylanısı. İnsan shaxsı bir pütün, ol bóleklerge bólinip rawajlandırılmaydı hám qalıplestirilmeydi. Ulıwma insanıy hám milliy pazıyletlerdi dara-dara hám birin aldın, birin keyin náwbetlestirip tárbiyalaw hasla mümkin emes. Búgin balada ádep-ikramlılıq sıpatlardı tárbiyalap, erteń estetikalıq sezimdi rawajlandırıw

yamasa baslawısh klass oqıwshılardıń fiziologiyalıq jaqtan rawajlandırıw, psixologiyalıq jaqtan rawajlandırıwdı úlken mektep jası dáwirine qaldırıwǵa bolmaydı. İnsan shaxsı bir pütünliginshe hám bir tutas kamalǵa jetkeriledi. Sonlıqtan tárbiyanıń quramlı bólimleri, oqıwshıda ulıwma insanıy hám milliy pazıyletlerdi tárbiyalaw isleri bir-biri menen baylanıslı, birgelikte alıp barıladı. Heshbir tárbiya túri hám insanıy sıpatlar jeke túrde tárbiya wazıypaların úzil-kesil sheshe almaydı.

Biraq, tálim-tárbiyanıń ayırım wazıypaları oqıwshılardıń jas ózgesheliklerine, rawajlanıw, bilim hám tárbiyalanǵanlıǵı dárejesine qaray waqıtsha aldınıǵı qatarǵa shıǵarılıwı múmkin. Mısalı, baslawısh mektepte oqıwshılardıń anıq oylawın rawajlandırıwǵa úlken kewil bólinse, orta mektep jasında, akademiyalıq liceyde, kásiip-óner kolledjlerinde oqıwshılardıń abstrakt oylawınıń rawajlanıwına zor áhmiyet beriledi t.b.

Adam balası biologiyalıq, sociallıq hám psixologiyalıq tárepten bir pütünliginshe bir qalıpte rawajlanıp hám qalıplesip baradı. Sonıń ushın milliy tárbiyanıń quramlı bólimleriniń, túrleriniń óz ara baylanısına, bekkem birliğine erisip oqıwshı shaxsına kompleksli qatnas jasaw arqalı ǵana onı hár tárepleme rawajlandırıw hám úylesikli qalıplestiriw múmkin. Óytkeni tárbiyanıń quramlı bólimleri, túrleri bir-birin toltırıp turadı hám bir-birinen ǵárezli túrde birgelikte iske asadı.

1997-jılı qabıl etilgen Ózbekistan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı, «Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlama»sında Respublikamızda tálim hám tárbiya islerin ámelge asırıwdıń maqset hám wazıypaları hár tárepleme belgilep berilgen.

Maqset— tiykarınan ilimiy túsiniq bolıp, belgili bir xızmettiń aqırǵı nátiyjesin sanalı túrde ańlaw degen maǵananı ańlatadı. Ol tárbiyada «Nege umtılıw kerekligin», «Neni ámelge asırıw zárúrligin» hám «Qalay ámelge asırıw kerekligin» kórsetedi.

Maqset — adam tárepinen orınlanatuǵın ámeliy xızmetlerdiń aldın-ala aqılǵa muwapıq oylanılǵan nátiyjesi. Ol tek adamlarǵa ǵana tın bolǵan oylawdıń juwmaǵı, xızmet baǵdarın belgilewshi iláhiy kúsh.

Tárbiya maqsetiniń qalıplesiwine zárúrlık hám máp kúshli tásir kórsetedi. Tárbiya maqsetiniń anıq hám anıq emes, ulıwmalıq yamasa tiykarǵı, jeke yamasa ekinshi dárejeli hám basqada túrleri ushırasadı. Tárbiya maqsetleriniń ámelge asırılıwı qısqa hám uzaq múddetke mólsherleniwde múmkin.

Tárbiyanıń anıq maqsetleri subyekttiń imkániyatların, onı qorshaǵan ortalıqtıń jaǵdayın hám obyektiv nızamlılıqlardı esapqa aladı. Tárbiya barlıq waqıtta anıq maqsetke qaratıladı. Tárbiya maqsetsiz bolmaydı, al adam balası maqsetsiz jasay almaydı. Maqset adam balasınıń óziniń materiallıq mıtájlikların qandırıwǵa, ruwxıy talapların qanaatlandırıwǵa jollaydı.

Tárbiyanıń anıq emes maqsetleri tek ǵana subyekttiń arzıw-úmitlerin sáwlelendiredi, ol átiraptaǵı sharayatları, tárbiyalıq múmkinshiliklerdi esapqa almaydı. Anıq emes maqsetke erisiw jolında jas hám jeke ózgesheliklerde kózge kórinbey qaladı.

Tárbiyanıń ulıwmalıq yamasa tiykarǵı maqseti jámiyettegi oqıw-tárbiya orınlarınıń, jámiyetlik institutlardıń hám basqa da tárbiya mákemeleriniń tálim-tárbiya jumslarınıń baǵdarların, mazmunın, pedagogikalıq tásir etiwdiń xarakterin belgileydi. Jámiyettiń rawajlanıwı, tálim-tárbiyanıń jetilisiwi nátiyjesinde olarǵa anıqlıqlar, tolıqtırılwar, ózgerisler kiritilip barıladı. Jeke maqsetler, usıllar, metodlar, oqıtıw hám tárbiya túrleri tárbiyanıń ulıwmalıq maqsetinen ǵárezli boladı.

Tárbiyanıń ulıwmalıq maqsetin turmısqa asırıw ushın insan shaxsın rawajlandırıwdıń ol ya bul basqıshında tálim-tárbiya wazıypaların sheshiwge baylanıslı **jeke yamasa ekinshi dárejeli maqsetler**, jeke wazıypalar kelip shıǵadı. Máselen óspirim jasındaǵı balalardı jınısıy tárbiyalawdıń maqseti, baslawısh klasslarda dene tárbiyasınıń wazıypaları h.t.b.

Sabaqlardı jobalastırıw hám ótkeriwde sabaqtıń maǵlıwmat beriw, tárbiyalıq, rawajlandırıwshılıq maqsetleri kórsetiledi. Tárbiya jumsların shólkemlestiriwde onıń jobası (baǵdarlaması) dúzilip tárbiyanıń maqseti anıqlanadı, qanday adamgershilikli sıpatlardı rawajlandırıw hám qalıplestiriw zárúrligi belgilenedi.

Tárbiyanıń maqseti adamzat jámiyetiniń talabın sáwlelendiredi. Ol jámiyettiń, ondaǵı ilim, texnika, texnologiya, ekonomika hám mádeniyattıń rawajlanıw dárejesine, óndiriwshi kúshler menen óndiris qatnasıqlarına qaray belgilenedi.

Tárbiyanıń maqsetinen adam balasınıń keleshekte qanday insan bolıp jetilisiwin boljawǵa boladı. Sonlıqtan jámiyettegi ideal adam túsiniǵi tárbiya maqseti túsiniǵi menen uyǵınlasıp ketken. Tárbiya maqseti belgili bir wazıypalardı orınlaw arqalı ámelge asırıladı.

Tárbiyanıń **wazıypaları** delingende tárbiyanıń jobalastırılǵan aqırǵı nátiyjesine, maqsetine erisiw ushın orınlanatuǵın talaplar sisteması túsiniledi.

Jámiyetlik qatnasıqlardıń rawajlanıwına baylanıslı tárbiyanıń mazmunı jetilisedi. Sonlıqtan da, ótken hárbir jámiyettegi tárbiyanıń maqsetleri bir-birinen ózgeshelenip turadı.

Máselen Áyyemgi jámiyettegi tárbiyanıń maqseti adam balasın ápiwayı jasawǵa tayarlawdan ibarat boldı. Qul iyelwshilik jámiyetinde qul iyeleriniń balaları mámleketti basqarıwǵa, óndiriske basshılıq etiwge, ilim-bilimge, áskeriy ónerge úyretildi. Al qullardıń balaları kúsh miynetine, qaramiynet islewge ádetlendirildi.

Feodalizm jámiyetindegi tárbiya qatlamlı túske iye boldı. Jámiyet dvoryanlar, ruwxanıylar hám diyqanlar, ónermentler qatlamlarına bólindi. Hárbir qatlamnıń óz aldına tárbiya maqseti boldı. Dvoryanlar balaların mámlekettegi basshı xızmet orınlarına tayarladı, mártlikke, joqarı adamgershilikke tárbiyaladı. Ruwxanıylar bolsa

balalarına diniy tárbiya berdi, diniy táliymatlardı úyretti. Diyqan hám ónermentlerdiń balaları tárbiyanı tiykarınan úyde, miynet procesinde aldı. Olar ushın arnawlı ashılǵan mekteplerde balalar ónermentshilikke, sawda islerine, oqıw, jazıw hám esaplawǵa úyretildi.

Kapitalizm jámiyetinde burjuaziya hám proletariat klası bolıp jámiyettegi óndiris qatnasıqlarına baylanıslı óndiris qurallarına jeke menshiklik dawam etti, baylıq burjuaziya qolına toplandı. Sanaat penen sawdanıń rawajlanıwı, jańa texnika menen qurallanǵan óndiris orınlarınıń, zavodlar menen fabrikalardıń payda bolıwı sebepli bilimlendiriw tarawında, tárbiyada úlken ózgerisler kelip shıqtı. Bilimli qánigelerdi tayarlaw kún tártibine qoyıldı, tárbiya jámiyettiń haqıyqıy zárúriyatına aylandı. Jámiyette eki tárbiya sisteması ornadı. Burjuaziya hám proletariat balaları ushın bir-birinen pútkilley ózgeshe arnawlı mektepler ashıldı. Ústem klass wákilleriniń balaların mámlekettiń siyasiy turmısına belsene qatnasıwǵa, óndiristi basqarıwǵa tayarladı. «Xalıq mektepleri» dep atalǵan mektepler arqalı miynetkeshlerdiń balaları jumısshı kásibine úyretildi. Tárbiya sistemasın demokratiyalastırıw ushın gúres baslandı.

Qul iyelewshilik, feodallıq, kapitalistlik jámiyetlerde miynettiń bóliniwi, jeke menshiktiń kelip shıǵıwı, adamlardıń bay hám jarlılarǵa ajratılıwı sebepli tárbiyanıń maqsetinde de úlken ózgerisler júz berdi. Baylardıń balalarına bir túrli tárbiya berilse, kambaǵallardıń balalarına basqasha túrli tárbiya beriletuǵın boldı. Tárbiyanıń bul xarakteri kommunistlik tárbiya dep atalatuǵın Sovet dáwirine shekem dawam etti.

Socialistlik jámiyette tárbiya sistemasında burıńǵı jámiyetlerde bolmaǵan jańademokratiyalıq ózgerisler payda boldı. Jámiyette bir maqsetti gózlegen, bir-biri menen dos eki klass: jumısshı hám diyqan klası, olardıń arasınan ósip shıqqan zıyalı qatlamı qalıplesti. Sovet mámleketinde jasaytuǵın 130 ǵa shamalas millet, xalıq balalarına birdey, teńdey, pulsız

tálim-tárbiya beriw názerde tutıldı. Barlıq puqaralardıń bilim alıwǵa teńdey huqıqı Konstituciya tárepinen kepillestirildi. Kommunistlik jámiyetiniń sanalı, jedelli hám hár tárepleme garmonikalıq rawajlanǵan qurıwshıların tárbiyalap jetilistiriw kommunistlik tárbiyanıń maqseti dep daǵazalandı. Biraq, 1930-jıllardan keyin demokratiyalıq principiqlerden áste-aqırın sheginiw baslandı, tárbiya avtoritarlıq túske baǵdar aldı. Tárbiya sisteması ideologiyalastırıldı, hádden tis siyasatlastırıldı, qala berse orıslastırıldı. Milletlerdiń, xalıqlardıń ózligin úyreniwge áhmiyet berilmedi, olardı millet, xalıq atı menen ataǵandı qoyıp sovet xalıqı dep ataytuǵın boldı. Sonıń ushın ózligin úyreniw milletshilik sıpatında qaralandı. Bunıń aqıbetinde milliy respublikalardıń xalıqları ózligin derlik umıta jazladı, al balalar bolsa ata-tegin bilmey, ózligin úyrenbey kamalǵa keldi, ruwxıy kambaǵallıqqa ushıradı.

Sovet mámleketi idıradı, hár soyuzlıq respublika óz aldına ǵárezsiz mámleketler bolıp qayta qurıldı. Kommunistlik tárbiya qurı ǵáp bolıp qaldı, maqseti iske aspadı.

Tárbiya maqsetiniń jámiyettiń sociallıq zárúrligi sıpatında belgileniwi. Tárbiyanıń maqseti uliwma ómirdim maqseti sanaladı. Ol xalıq pedagogikasınıń payda bolıwı hám rawajlanıwı menen tikkeley baylanıslı.

Adamzat jámiyetiniń belgili bir rawajlanıw dáwirinde etnikalıq toparlar, urıwlar hám qawimlerdiń birigiwi negizinde xalıqlar payda bolıp, tárbiya maqseti jámiyettiń sociallıq zárúrligine aynaldı. Xalıqtıń jaslardı turmısqa tayarlawdaǵı ámeliy tájiriyesi — xalıq pedagogikası payda boldı. Jámiyettiń bunnan keyingi rawajlanıw basqışında hártúrli obyektiv sebeplerge baylanıslı, xalıqlar tiykarında milletler kelip shıqtı. Milletlerde jaslardı uliwma insanıy hám milliy qádiriyatlar ruwxında tárbiyalawda ózgeshe tájiriyeberler toplandı — ol milliy tárbiya dep ataldı.

Millettiń jas áwladqa tálim-tárbiya beriwdegi qıyalları menen oyları, tilekleri menen úmitleri, niyetleri menen arızıw-ármanları tárbiyanıń milliy maqsetine aylandı, tárbiyanıń milliy maqseti qalıplesti. Milliy tárbiyanıń mash-

qalaların úyrenetuǵın milliy pedagogikanıń tırnaǵı qalandı. Milliy pedagogika dáwirler asa rawajlanıp hám qalıplesip búgingi kún dárejesine jetti.

Milliy tárbiya, milliy tárbiyanıń maqseti jónindegi eń dáslepki oylar xalıq pedagogikasınıń tiykarǵı dereklerinden esaplangan xalıq dóretpelerinde bayan etildi. Xalıq dóretpeleriniń negizgi túrleri dástanlar menen erteklerde, ápsanalar menen naqıl-maqallarda, unamlı qaharmanlar xalıqtıń, watannıń shın azamatı dárejesine kóterildi. Olar aqıl-parasatlı, adamgershilikli, hújdanlı, tapqırılıq, ras sózli, hadal, uqıplı, miynet súygish, kásip-ónerli, miyrim shápáatlı, miriwbetli, qayır saqawatlı, insaplı, qıyınshılıqlardan qorıqpaytuǵın márt etip kórsetiledi. Tuwǵan jerin, xalqın dushpannan qorǵaytuǵın batır, ata-anası hám tuwǵan tuwısqanlarına ǵamxor, adamlarǵa mehriban, gózzal, muhabbatqa opadar, súyiklisine sadıq, sózi menen isi bir, wádesine berk insan, ardaqlı áke, mehriban ana, hadal perzent sıpatında táriyplenedi.

Ótmishtegi Shıǵıs, Oraylıq Aziyanıń ullı pedagog oyshılları ózleriniń miynetlerinde jetik shaxs tárbiyası máselesine ayrıqsha itibar qarattı. Olar jetik insandı kamalǵa keltiriwde qollanılauǵın tárbiya túrlerin, metodların, quralların hám jolların izlestirdi, bahalı teoriyalar jarattı, ámeliy keńesler berdi.

Usınday ullı oyshıllardıń biri hádisler iliminiń sultanı **Imam Buxariy** (810-870) pútkil ómirin ulıwma insanıy, ádep-ikramlıq qádiriyatlardı jaratıwǵa, bekkemlewge hám olardı dúnya musulmanlarınıń kúndelikli turmıs qálpine, minez-qulıq ádetine aylandırıwǵa baǵıshladı. Ol jaslarǵa ádep-ikramlıq, hadallıq, shın sózlilik, páklik, ulıwma adamgershilikli pazıyletlerdi qalıplestiriw boyınsha óz pikirlerin bayan etti. Úlgili minez-qulıqlardan jaslar tárbiyasında órnek sıpatında paydalanıwǵa baylanıslı óz keńeslerin berdi.

Dúnya iliminiń rawajlanıwına úlken úles qosqan talantlı alım, jerlesimiz **Abu Rayxan Biruniy** (973-1048) óziniń «Hindstan» atlı miynetinde hárbir millettiń ózine tán

tárbiya beriw usılı hám sisteması bolatuǵınlıǵın uqtırdı. Jaslardı ádep-ikramlıqqa tárbiyalawdıń baslı mazmunı adamgershilikli, saqıy, kishi peyil, ádálátli, awızbirshilikli, doslıqtı, miynetti súyetuǵın etip tárbiyalaw dep kórsetti. Ol ádillik, qalıs baha beriw, tuwrılıq hám ras sózlilikti ullı sanadı, nandanlıq, hújdansızlıq hám ótirik sóylewdi qaraladı, tárbiyada ádep-ikramlıq qádiriyatlardıń áhmiyetin keń túsindirdi.

Shıǵısta ekinshi muǵallım ataǵına miyasar bolǵan, uzaqtı boljawshı **Al-Farabiy** (873) X ásirde-aq oqıtıw hám tárbiyanıń insanıyılıq sıpatta bolıw ideyasın alǵa qoydı. Óziniń jaratqan pedagogikalıq teoriyalarında jetik insandı jetik jámaát qalıplestiredi degen juwmaqqa keldi. Farabiy jaslardı jetik insan etip tárbiyalawda aqıl hám ádep-ikramlıq tárbiyanıń rolin, bilimdan adamnıń ádep-ikramlı bolıwın qayta-qayta eskertti. Ol adamlarda tuwma moralıq sezimlerdiń bolmaytuǵınlıǵın, onıń tárbiya arqalı júzege keletuǵınlıǵın, adamnıń xarakteri, minez-qulqı ózi jasap atırǵan social ortalıqta qalıplesetuǵınlıǵın zinharlap, xalıqqa túsindirdi.

Enciklopedist alım, dúnyǵa belgili táwip **Ibn Sino** (980-1037) jetik insandı tárbiyalaw bala tuwılǵannan baslanadı, dene tárbiyası jetik insandı tárbiyalawdıń negizgi shártleriniń biri dep esapladı. Tárbiya mazmunına aqıl, ádep-ikramlıq, dene hám estetikalıq tárbiyanı kiritti. Tárbiya mashqalaları haqqında sóz etkende adam minez-qulqınıń basqarılıwı ruwxıy processlerge, fiziologiyalıq tiykarlarǵa baylanıslı ekenligin kórsetti. Tárbiya islerinde adamnıń psixologiyalıq ózgesheliklerin inabatqa alıwıń zárúrligin túsindirdi.

Orta Aziya hám Iranda jasap, dóretiwshilik miynetler menen shuǵıllanǵan **Abduraxman Jomiy** ilim-bilimdi iyelew, tálim-tárbiya alıw, kásip-óner tańlaw, jaqsı minez-qulıq hám ádetlerdi iyelew máseleleri boyınsha óz pikirlerin bayanlaǵan ullı ulamalardan esaplanadı. Ol, tárbiya arqalı, bilimniń nátiyjesinde adamdı ózgeriwdiń, aqılıy qábiliyetin arttırıwıń múmkinligin bildiredi. Bunıń ushın bala tárbiyası

menen júdá erteden shugıllanıwdıń lazımlıgın, sebebi, hár qanday balanıń nárestelik waqıtlarında heshqanday nuqsanlarsız, jaqsı yamasa jaman ádetlersiz ósetuǵınlıgın uqtırıp ótiwdi maqul dep esaplaydı.

Iranıń Kozarun qalasına jaqın jerdegi davon awılında tuwılǵan **Jalolitdin Davoniy** (1427–1502) bolsa, kóp jıllıq muǵallımshilik tájiriybelerine súyene otırıp ádep-ikramlılıq hám tálim-tárbiya máselelerine baǵıshlangan, insanıyılıq pazıyletlerdi iyelewdiń abzallıqları haqqında óziniń «Axloqiy Jaloliy» shıǵarmasın jazadı. Bul miynetinde, ol insanıń jámiyetlik maqluq ekenligin, onıń tek ǵanajámiyette, jámiyetlik qatnasıqlar nátiyesinde tárbiya alıwı múmkinligin ayrıqsha túrde uqtırıp ótedi.

XV-ásirde jasap hám doretiwshilik isler menen shugıllanǵan, ózbek xalqınıń ullı perzenti, insanpárwar, aǵartıwshı **Alisher Nawayı** (1441–1501) – adamnıń dúnyadaǵı barlıq janzatlardan da áziz hám qádirli ekenligin bildiredi. Tárbiya arqalı balanıń jámiyetke paydası tiyetuǵın, jetik insan bolıp ósiwine isenedi. Ol jas balanıń gódeklik payıtında jaqsı menen jamannıń parqına barmaslıǵın, onıń túsiniw, pikirlew hám salıstırıw imkániyatlarına iye emesligin kórsete kelip, balanı kishkeneligenen baslap tárbiyalawdıń zárúrligin uqtıradı. Unamsız minez-qulıqlı, tárbiyasında kemshiligi bolǵan balalardı da qayta tárbiyalaw jolı menen jaqsı insanlar qatarına qosıw múmkinligin atap ótedi. Tárbiyanıń maqseti degende jas áwladtı xalıq súyer, bilimli, eń jaqsı pazıyletlerdiń iyesi etip jetilistiriwi názerde tutadı. Óz miynetlerinde aqıl, ádep-ikramlılıq, miynet tárbiyasına ayrıqshı itibar berip, bul iste úlgi hám órnektiń ayrıqsha orın tutatuǵınlıgın kórsetedi.

Ózbek xalqınıń ullı perzenti, «jańa usıl» mektebiniń tiykarın salıwshılardıń biri **Abdulla Avloniy** (1878–1934) óz shıǵarmalarında insanlardı «jaqsılıqqa shaqırıwshı», «jamanlıqtan qaytarıwshı» ádep-ikramlılıq haqqında pikir júritedi. Ol, minez-qulıq penen qayırılı islerdi islewge umtılwshańlıq, jaqsı niyet hár bir adamda ózliginen payda bolmaydı, olardıń

payda bolıwı, qalıplesiwi hám rawajlanıwı ushın belgili bir sharayat, tárbiya kerek boladı deydi. Adamlar tuwılǵanda jaman bolıp tuwılmaytuǵınlıgın, olardı belgili sharayatlar menen qolaysız ortalıqlardıń jaman etetuǵınlıgın kórsetedi. Sonıń ushında tárbiyanıń bala tuwılǵan kúnnen baslanıp, onıń ómiriniń aqırına shekem dawam etetuǵınlıǵına isendiredi.

A. Avloniy tárbiyanı birewlerdiń jeke isi dep emes, al milliy, jámiyetlik-sociallıq is dep esaplaydı. Hár bir xalıqtıń rawajlanıp barıwı, mámlekettiń qúdiretli mámleketler qatarına jetilisiwiniń áwladlar tárbiyasına oǵada baylanıslılıǵın uqtıradı.

XIX ásirde Ziywar laqabı menen Orta Aziyaǵa belgili qaraqalpaq xalqınıń ataqlı shayı, oyshılı, pedagogı **Ájiniyaz Qosıbay ulı** (1824–1883) tárbiya procesiniń adam turmısında sheshiwshi orındı iyeleytuǵınlıǵına itibar berdi. Ol balanı qalay tárbiyalasań solay ósetuǵınlıgın eskertip, jaslıqta berilgen jaman tárbiya úlkeygende minezge aylanıp ketetuǵınlıǵına isendirdi. Sonlıqtanda, Ájiniyazdıń dóretpeleri milliy tárbiyanıń maqsetin túsiniwde tiykarǵı derek, wazıypaların turmısqa asırıwda bahalı qollanba xızmetin atqaradı. Onıń dóretpeleri watandı súyiw, tuwılǵan jerdiń qádirine jetiw, xalıqqa hadal xızmet etiw («Ellerim bardı», «Kerek», «Bilmedim», «Bozataw» t.b.) ideyaları menen suwǵarılǵan. Ol aqıl oy, ádep-ikramlılıq, miynet, estetikalıq tárbiyanı milliy tárbiyanıń mazmunına kiritti hám olardı jaslarǵa síndiriwdi árman etti. Balanıń kamalǵa keliwinde ortalıqtıń zor tásir kúshin joqarı bahaladı. Ózi de pedagogikalıq xızmet penen shugıllanıp jaslarǵa milliy tárbiya beriwge belsene qatnastı.

Qaraqalpaq xalqınıń XIX ásirdegi dańqlı klassik shayı **Berdaq Ǵarǵabay ulınıń** (1827–1900) shıǵarmaları jaslarda ulıwma insanıy hám milliy pazıyletlerdi tárbiyalawdıń biyik shıńı boldı. Onıń dóretpeleri milliy tárbiyanıń quramalı bólimleriniń mazmunın bayıtıwda hám jaslardı tárbiyalawda milliy pedagogikamızda óziniń múnásip ornın iyeledi. Ol jámiyetti jaqsılaw ushın adamlardı unamlı, jaqsı minez-qulıqqa tárbiyalaw lazımlıǵına ayrıqsha kewil bóldi. Balanı

qalay tárbiyalasań, solay qalıplesetuǵınlıǵın, erjetetuǵınlıǵın túsindi. Tárbiyanıń maqseti, wazıypaları, onda ata-ananıń tutqan ornı, násildiń qatnası, ortalıqtıń tásiiri, qayta tárbiyalaw, tárbiyada dene jazasınıń unamsız tásiiri, ul hám qız balalardı tárbiyalaw ózgeshelikleri haqqında pikir júritti. Balanı tárbiyalawdaǵı eń baslı maqset degende, onıń keleshek ushın, jámiyet ushın, xalıq ushın paydası tiyetuǵın azamat bolıp jetilisiwin túsindi. Balalardı tárbiyalawda ortalıqtıń zárúrligin, atqaratuǵın xızmetine de kewil bóldi. Tárbiya túrleriniń bir-biri menen baylanıslılıǵın, olardıń birewiniń ekinshisin tolıqtırıp turatuǵın qásiyetke iye ekenligin uqtırdı.

10.2. Tárbiya procesiniń ózine tán ózgeshelikleri

Tárbiya procesi ózine tán ózgeshelikleri degenimizde tárbiyalıq isler procesinde óz aldına bir juwmaققa jetisiwge baǵdarlanǵan izbe-iz háreketlerdiń nızamlı birikpesi túsiniledi. Ol hár tárepleme rawajlanǵan salamat áwladtı qalıplestiriwge, átirapımızdı qorshap turǵan dúnyaǵa, jámiyetke, adamlarǵa hám ózine bolǵan qarım-qatnas kólemín payda etiwge hám keńeytiwge baǵdarlanadı.

Tárbiya mazmunınıń aldınǵı úlgieleri tiykarınan xalıq awızeki dóretpelerinde, iskusstvoda, ádebiyatta hám milliy mádeniyatımız bolǵan úrp-ádetlerimizde, máresimlerde, dástúr hám bayramlarımızda, milliy hám ulıwma insaniy qádriyatlarımızda, xalıq pedagogikasınıń ideyalarında, bala tárbiyalaw boyınsha toplanǵan áwladlar tájiriyelerinde óz sáwleleniwlerin tabadı.

Tárbiya procesi ózine tán ózgesheliklerine muwapıq ruwxıy-ádep-ikramlıq, aqıl, dene, miynet, ekonomikalıq, ekologiyalıq, estetikalıq, huqıq hám jınıs tárbiyası siyaqlı túrlerge bólinedi. Tárbiyanıń hár bir túri mektepte, sabaqta, klasstan hám mektepten tis jumıslarda ámelge asırıladı. Úyde, balalar jasaytuǵın ortalıqta, jámiyetlik shólkemler, mákan-keńes hám awıl puqaraları jıyını jumıslarında dawam ettiriledi.

Salamat áwladtı barlıq tárepten jetilistiriwde hár bir tárbiya túri ózine tán mazmun hám ózgesheliklerge iyeligimenen kózge taslanadı.

Ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiya. Tárbiya ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyadan baslanadı. Ruwxıy-ádep-ikramlılıq adamnıń bezegi, insaniyılıq kelbeti hám ómir mazmunı.

Ata-babalarımız balalardı jaslayınan kindik qanı tamǵan Ana-watanın súyiwge, tuwǵan jerin qásterlewge, xalıqqahadal xızmet islewge, ata-ananı, jası úlkenlerdi húrmetlewge, jası kishilerge ǵamxor bolıwǵa tárbiyaladı, joqarı adamgershilikli pazıyletlerdi xalqımız óz balalarına ana súti menen sińdirdi.

Ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiya jaslardı jámiyetimiz de qabil etilgen normalar menen qaǵıydalarǵa muwapıq jámiyet-ke, tábiyatqa, miynetke, adamlarǵa hám óz-ózine unamlı qatnasıq jasawdı úyretiwdi kózde tutadı.

Aqıl tárbiyası jas áwladtı kamalǵa jetkeriwde milliy tárbiyanıń jetekshi hám áyyem zamanlardan beri qollanılıp kiyatırǵan túrlerinen biri.

Dene tárbiyası. «Birınshi baylıq-den sawlıq», «Den sawlıq tereń baylıq» siyaqlı xalqımızdıń danalıq ǵápleri jaslardı deni saw, kúsh-ǵayratlı, miynetke tayar, qıyınshılıqlardan qorıqpaytuǵın hám onı márdana jeńetuǵın, Ana-watandı dushpanlardan mártlershe qorǵay alatuǵın etip tárbiyalawdı maqset etkenliginen derek beredi. Ata-babalarımızdıń tálim-tárbiyalıq tájiriyesinde dene tárbiyası balanıń ana qarnında jatqan waqtınan baslanıp ómiriniń aqırına shekem dawam etken. Dene tárbiyası den sawlıqtıń isenimli kepili, milliy tárbiyamızdıń negizgi bir túri.

Miynet tárbiyası. Xalqımız jaslardı erte jaslarınan-aq miynetke qatnastırıp arqalı kamalǵa keltirgen. Hújdan menen miynet islewdi, miynetti súyiwdi, miynet adamların húrmetlewdi, miynet nátiyjesinde jaratılǵan baylıqlardı qádirlewdi, únemlewdi, ısırapkershilikke jol qoymawdı jaslardıń kúndelikli turmıs talabına hám minez-qulıq ádetine aylandırǵan. Miynet – bas tárbiyashı hám hár tárepleme

rawajlanıwdıń negizgi deregi degen juwmaqqa kelip, balalardı miynetke erteden uyretip, keleshek turmısqa aldın ala tayarlap bargan.

Miynet tárbiyası milliy ilimiy pedagogikamızda da salamat áwladtı hár tárepleme úylesikli rawajlandırıwdıń tiykarǵı faktorlarınan biri.

Ekonomikalıq tárbiya. Xalqımızdın tárbiyalıq tájiriyesinde únemlilik tárbiyası miynet, ekologiyagiyalıq tárbiya menen baylanıslı júrgizilgen. Balalar basqalardıń hám óziniń miyneti menen dóregen baylıqlardan itiyatlılıq penen paydalanıwǵa, olardı únemlewge, sapalı hám ónimli miynet etiwge, ısrappershilikke jol qoymawǵa, esap-sanaqtı durıs júrgiziwge ádetlendirilgen. Balalar pul, awırlıq, uzınlıq ólshem birlikleri hám quralları menen tanıtırılǵan, olardan orınlı paydalanıwǵa úyretilgen. Ullı jipek jolınıń ózbek hám qaraqalpaq jerinen ótiwi, ónim islep shıǵarıwdı, ishki hám sırtqı sawdanı kúsheytken.

Ekonomikalıq tárbiya úyde baslanıp mektepte barlıq pánlerdi oqıtıw barısında alıp barıladı.

Ekologiyalıq tárbiya. Xalqımız burınnan jerdiń de, suwdıń da, tábiyattıń da, qorshaǵan ortalıqtıń da qádirine jetken hám balalardı miynetke tikkeley qatnastırıp procesinde olarǵa usı aǵla pazıyletlerdi sıñdırıwdı maqset etken. **Ekologiyalıq tárbiya** delingende adamnıń tábiyatqa, qorshap alǵan ortalıqqa qatnasında zárúr bolatuǵın unamlı qásiyetlerdi qalıplestiriw procesi túsiniledi.

Estetikalıq tárbiya. Ata-babamız áyyemnen gózzallıq shaydası, gózzallıqqa qumar bolıp jasadı hám miynet etti. Jámiyet turmısı, miynet, minez-qulıq sulıwlıǵı, tábiyat gózzallıǵı, saz-sáwbet, qosıq, kórkem óner xalqımızǵa zor shadlıq, ayırıqsha lázzet, kúsh-quwat berdi, miynetine qutbereket darıttı, qayǵısın umıttırdı, qıyınshılıqların jeńilletti, kewilsiz máwritlerin azayttı, garrılıq shaǵındamádetkar boldı.

Estetikalıq tárbiya adamnıń ómirlik joldası bolıp kishkene waqıtlardan baslanadı, keyin mektepte, sabaqta, klass-

tan hám mektepten tıs jumislarda dawam etedi. Mektep oqıw jobasına kirgen ana tili, ádebiyat, qosıq, muzıka súwretlew óneri, tábiyat pánleri estetikalıq tárbiyada úlken mümkinshiliklerge iye.

Huqıq tárbiyası. Ózbekstanda 100 den, Qaraqalpaqstanda 80 nen artıq hártúrli millet wákilleri bir adamnıń balasında bolıp jasaydı. Olardıń huqıqları hám erkinlikleri respublikamızdın Konstituciyalarında, hám basqa da hújjetlerinde bayan etilgen. Oqıwshılar bul hújjetlerdi úyrenip respublikamızda huqıq, nızam aldında hámme birdey hám teńdey ekenin bilip aladı. Oqıw jobasındaǵı «Mámleket hám huqıq tiykarları», tariyx hám basqa pánler oqıwshılardıń huqıqiy bilim alıwında tiykarǵı dereklerden biri. Respublikamızdın Gimni, Gerbi, Bayraǵın úyreniw huqıqiy tárbiyada úlken járdem beredi.

Huqıq tárbiyası tek sabaq penen sheklenbeydi, ol hárbir klasstan hám mektepten tıs jumislarda dawam etedi.

Jınıs tárbiyası. Adamzat jámiyetiniń áyyemgi dáwirlerinde kóp nekelikke jol qoyılǵan. Jámaát turmısına ana basshılıq etken, jınıs tárbiyası ananıń kórsetpesi tiykarında alıp barılǵan. Jeke nekelik qalıplesip, shańaraq payda bolıp, shańaraqta ákeniń basshılıq etiw turmıs nızamına aylanǵan. Jınıs tárbiyası menen ata-anateńdey shuǵıllanatuǵın bolǵan.

Oqıwshılardıń jınısıy jaqtan rawajlanıwın durıs shólkemlestiriw hám basqarıw, olardı jınısıy bilimler menen qurallandırdı názerde tutadı.

10.3. Tárbiya nızamlıqları hám principi

Tárbiya procesiniń mánisi hám nızamlıqları. Hárqanday tárbiyalıq jumislardı tabıslı ámelge asırıw onıń hár tárepleme, ilimiy jaqtan tiykarlanǵan, tájiriybelerde sınalǵan, ózine tán bolǵan mánisin hám nızamlıqların úyreniw, ámelde qollanıw isleri menen tıǵız baylanıslı. Sebebi, tárbiya mánisleri menen nızamlıqları tárbiyanıń procesindegi ish-

ki baylanıslarğa, olardıń arasında ushrasatuǵın sebep hám nátiyjelerge, bel-gili dárejedeǵi rawajlanıw qubılıslarına tiykarlanılǵan boladı.

Tárbiya procesiniń mánisleri menen nızamlıqları jámiyetlik turmısımızdıń talapların, adamnıń sociallıq tiykarın hám tábiyǵıy jaratılısın ózinde sáwlelendiredi. Tárbiya procesinde ideya, norma, qaǵıydalar, faktler, waqıyalardı sáwlelendiriw hám pikir júritiw, ulıwmalastırıw hám sistemalastırıwlar bir-birleri menen tıǵız baylanısqa halda qollanıladı. Tárbiya procesindeǵi bunday baylanıslar tárbiyanıń jámiyetlik ortalıqtaǵı ornın, shaxstıń rawajlanıp barıwı menen óz ara baylanıshılıǵın, adamlar arasındaǵı xızmet penen qatnaslardıń birligin, tárbiyalanıwshılardıń óz ara tárbiyalıq tásirlerge iyeligin sáwlelendiredi.

Tárbiya principleri. Házirgi waqıtta tárbiya principleri tómendegilerdi óz ishine aladı:

– jámiyetlik bir maqsetke – milliy gárezsizlik ideyasına baǵdarlanǵanlıǵı;

– tárbiyanıń social turmıs, miynet xızmeti menen baylanıshılıǵı;

– jeke adamdı kollektiv arqalı, kollektivte hám kollektiv ushın tárbiyalaw;

– hárbir oqıwshı shaxsınıń ózine tán, jeke ózgesheliklerin, jas ózgesheliklerin esapqa alıw;

– tárbiyalıq tásir kórsetiwde talaplardıń birligi hám tárbiyalanıwshınıń jeke basın húrmetlew;

– tárbiyalıq tásirlerdiń izbe-izligi hám sistemalıǵı;

– unamlı qásiyetlerge súyenip tárbiyalaw;

– oqıwshılar menen jeke qatnas jasaw.

Jámiyetimizde tárbiya procesiniń milliy ideyalılıǵı hám bir maqsetke umtılıwshılıǵı tárbiya procesinde ayrıqsha orındı iyelep, ol **tárbiyanıń jámiyetlik bir maqsetke – milliy gárezsizlik ideyasına baǵdarlanǵanlıǵı** principinde óz sáwleleniwiniń tabadı. Bul principniń mazmunı boyınsha alıp barılatuǵın barlıq tárbiyalıq isler – bayramlar, gúrriń hám

basqalar milliy ideyamızǵa baǵdarlanadı. Al barlıq tárbiya quralları hár tárepleme rawajlanǵan, jámiyet turmısına aktiv qatnasıwshı shaxstı qalıplestiriw islerine juwap beredi. Bul princip stixiyalıqqa, tárbiyadaǵı ózi bolarmanlıqqa qarsı, hárbir tárbiyashıdan anıq hám uzaqtı gózlep jobalastırıwdı, jumıslardı talqılawdı hám maqsetke erisiw ushın ne islew kerekligin oylap qoyıwdı talap etedi.

Bul princip tárbiyashınıń atqaratuǵın anıq xızmetlerin belgileydi. Al, tárbiyalıq procesniń tikkeley qatnasıwshıları balalar, tárbiyalanıwshılar bolǵanlıqtan, ulıwma maqsetke erisiw jolına balalardıń ózleride qatnastırıladı.

Tárbiyanıń social turmıs, miynet ámeliyatı menen baylanıshılıǵı principin ámelge asırıw balalardı, óspirim hám jaslarǵa tárbiyalıq tásir kórsetiwdiń sheńberin keńeytiwge, jas áwladtı turmısqa, jámiyetlik paydalı miynetke tayarlawǵa, materiallıq baylıqlardı islep shıǵarıw islerine aktiv qatnastırıwǵa járdem beredi. Sociallıq turmıs, miynet ámeliyatına qaraǵanda keń túsinik. Onıń járdeminde oqıwshılardı jámiyetlik jumıstıń hárqıylı formalarına qatnastırıp, olardıń bul miynetin jámiyetke xızmet etiw mektebi dep, jámiyet ushın materiallıq hám mádeniy baylıqlardıń molshılıǵı ushın ulıwma xalıqlıq gúrestiń bir quram bólegi dep oylawına ǵamxorlıq etkenimiz maqsetke muwapıq boladı.

Jeke adamdı kollektiv arqalı, kollektivte hám kollektiv ushın tárbiyalaw principini óndiris qurallarınıń ulıwma menshikligi, doslıq qatnas hám óz ara járdem qatnasları menen xarakterleniwshı biygárez jámiyetniń tábiyatınan kelip shıǵadı. Bul princip oqıwshı jaslardı kollektivlik xızmetniń hár qıylı túrlerinde uzliksiz shınıqtırıp barıwdı, kollektivlik xızmetti ulıwma máseleler sheshiwge qaratıwdı talap etedi. Aqlıǵa muwapıq shólkemlestirilgen kollektiv hárbir balanı qısdırmaydı, onıń rawajlanıwın shegaralamaydı. Ol jeke uqıp penen talantlardıń rawajlanıwı hám gúlleniwini ushın keń imkaniyatlardı ashıp beredi. Sonıń

menen birge kollektivte kollektivism hám óz ara joldaslıq járdem siyaqlı minez-qulıq principinin iske asıwına qolaylı sharayatlar jaratadı.

Tárbiya procesinde qolğa kirgiziletuǵın tabıs kóp tárepten **hárbir oqıwshı shaxsınıń ózine tán, jeke ózgesheliklerin, jas ózgesheliklerin esapqa alıw** principine de baylanıslı boladı. Tárbiyada bul principi ámelge asırıw oqıwshılardıń jasın, kúshin hám imkaniyatların esapqa alıp bolıp, olar ushın xızmettiń túrin tańlawdı názerde tutadı. Usınıń menen bir qatarda oqıwshılardıń jeke ózgesheliklerin esapqa alıwda oǵada úlken áhmiyetke iye. Sebebi hárbir balada, onıń jeke rawajlanıwı procesinde xesh bir tákirarlanbaytuǵın, bir-birine usamaytuǵın minez-qulıq hám ádetler payda boladı. Óz oqıwshılarındaǵı jeke ózgesheliklerdi biliw muǵallimge tárbiya procesindegi ózi bolarmanlıqtı jeńiwge, onı bir maqsetke qaratılǵan, shólkemlestirilgen, basqarılatuǵın processke aylandıruǵa járdem beredi.

Tárbiyalıq tásir kórsetiwde talaplardıń birliǵı hám tárbiyalanıwshınıń jeke basın húrmetlew principini. Talap etiwshilik hám sonıń menen birge tárbiyashılardıń balalarǵa, óspirimlerge hám jaslarǵa miyirmanlıq jáne ǵamxorlıq penen qatnas jasawı olarǵa beriletuǵın tárbiyalıq tásirdeń nátiyjeliligin arttıradı, tárbiyalanıwshılardıń ruwxıy-ádep-ikramlılıq hám ideyalıq jaqtan úzliksiz ósip barıwın támiyinleydi. Bul princip gumanizm, optimizm ideyasına, adamǵa shın iseniwge tiykarlangan. Tájiriybeli oqıtıwshılar óz tárbiyalanıwshıları menen jeke islesedi. Olar eń aldi menen tárbiyalanıwshılardan jaqsı, unamlı qásiyetler izlewge, tabıwǵa háreket etedi. Olar usı unamlı qásiyetlerge tiykarlana otırıp, óz tárbiyalanıwshılarınıń minez-qulqındaǵı kemshiliklerdi hám unamsız qásiyetlerdi saplastıradı. Olar jaza beriwdi siyrek qollanadı. Adamgershilik qásiyetlerge tiykarlana otırıp tárbiyashılar óz tárbiyalanıwshılarına olardıń ózleriniń de jaqsı islerge uqıplı ekenligine isendire baslaydı. Pedagogikalıq optimizm muǵallimlerdiń ajralmas qásiyeti.

Ol oqıwshılardı tárbiyalawdıń tiykarı, iseniw metodu, olardı húrmetlew hám olardıń múmkinligine iseniw bolıp tabıladı. Bul iseniw oqıwshılarǵa joqarı talaplar qoyıwdı joqqa shıǵarmaydı, al kózde tutadı.

Tárbiyalıq tásirlerdiń izbe-izligi hám sistemalıǵı principini. Biz balarǵa turaqlı hám sistemalı, izbe-iz hám úzliksiz tárbiya bergende ǵana óz maqsetimizge erise alamız. Sistemalılıq hám izbe-izlik principin paydalanıw tárbiya tarawı boyınsha alınǵan bilim uqıplılıq hám kónlikpelerdi bekemlew hám qollanıwdı, aldınǵı dásturlerdi saqlawdı talap etedi. Bul iste klassta hám mektepte ótkeriletuǵın tárbiyalıq jumıslar balalar tárepien ózlestirilgen bilim, uqıplılıq kónlikpelerge olardıń ádetlerine, turmıs tájiriybelerine súyengen halda qollanılsa jaqsı nátiyjeler beredi. Sistemalılıq hám izbe-izlik principini birlikti talap etedi. Uzaq dawam etken tárbiya ámeliyatı bunı hár tárepleme dálillep berdi. Sebebi bul birliktiń bolmawı nátiyjesinde ayırım adamlar hám shólkemlerdiń tárbiyalıq isin buzıp jiberedi, balardıń ekileniwshiligine, olardıń minez-qulqında unamsız qásiyetlerdiń bolıwına jol qoyadı.

Unamlı qásiyetlerge súyenip tárbiyalaw principini tiykarınan tárbiyashınıń balalarǵa jasaǵan qatnasın kórsetedi. Pedagogikalıq jaqtan balanıń unamlı qásiyetlerine súyeniw olardı miynet, ádep-ikramlılıq, estetikalıq jaqtan tárbiyalawǵa járdem etedi. Al tárbiyalıq processti tek ǵana tárbiyalanıwshı minez qulqındaǵı kemshiliklerdi saplastırıwǵa baǵdarlangan bolsa, onda bul pedagogikalıq jaqtan maqsetke muwapıq emes bolǵan bolar edi. Tárbiyalanıwshı minez-qulqındaǵı unamsız qásiyetlerdi saplastırıwımız biz pedagoglar ushın zárur, biraq bul iste bas baǵdardı bir maqsetke baǵdarlangan jeke adam boyındaǵı unamlı qásiyetlerdi qalıplestiriwge, dógerindegi adamlar menen adamgershilik penen qatnas jasawǵa qaratqanıwız maqul boladı. Unamlı qásiyetlerge súyenip tárbiyalaw principini tárbiyalıq processte eń baslawshı buwınlardı tańlap alıw menen baylanıladı. Bul metod

tárbiyashınıń balalar menen islesiw xızmetin, bul iste tárbiya metodların durıs tańlawın unamsız hám unamlı qásiyetlerdi tez ajıratıp alıwın, oqıwshılarda unamlı qásiyetke bolǵan súysiniwdi hám unamsız qásiyetlerge shıdamawshılıqtı tárbiyalaw jolların belgilep beredi.

Oqıwshılar menen jeke qatnas jasaw principi – tárbiyalıq jumıstı durıs jolǵa qoyıw isiniń tiykarı bolıp tabıladı. Bunısız barlıq tárbiyalıq maqsette paydalanılǵan tárbiya quralları, tárbiya processleri ústirtin ótkerilgen bolar edi. Oqıwshılar menen jeke qatnas jasaw isinde ata-analardıń hám muǵallımlardıń oqıwshı ústinen baqlawları oǵada kóp material beredi. Olar bul baqlawlar nátiyjesinde barqulla ózleri kutpegen materiallar alıp otıradı. Oqıwshınıń jeke bası tek kollektivte rawajlanıwı múmkin. Sonlıqtan oqıwshıǵa jeke qatnas jasaw isi ulıwma oqıwshını kollektivte qalıplestiriw isi menen shıratılǵan bolmawı kerek. Al onıń ornına kollektivke súyenip turıp, hár bir oqıwshınıń kollektivte tiyisli orınlardı iyelewine, olardıń pikirlerin paydalanıwǵa, kollektivtiń jeke adamǵa parallel qatnas jasawına súyeniw kerek. Oqıwshı menen jeke qatnas jasaw tek ayırım balalar ushın emes, al barlıq balalar ushın kerek.

Tárbiya procesiniń tiykarǵı qatnasıwshıları – tárbiyalanıwshılar hám tárbiyashılar, oqıwshılar hám olardıń muǵallımları menen ata-anaları, olarǵa tásir jasawshı jámáátshilik. Olar ortasındaǵı múnásebetler bir-biri menen oǵada tıǵız baylanısqan.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar, máseleler hám tapsırmalar

1. Tárbiyanıń «maqseti» hám «wazıypaları» túsiniwleri neni ańlatadı?
2. Milliy tárbiya degenimiz ne?
3. Jámiyette tárbiyanıń maqseti hám wazıypaları qanday faktorlarǵa baylanıslı boladı?
4. Hár tárepleme rawajlanǵan hám úylesikli qalıplesken adam dep kimlerge aytıwǵa boladı?

5. Milliy tárbiyanıń quramlı bólimleriniń wazıypalarına sıpatlama berin?
6. Ótmishtegi ullı alım, pedagog babalarımızdıń milliy tárbiya teoriiyası menen ámeliyatına qosqan biybaha úlesleri haqqında ne aytasız?
7. Aqıl miyneti mádeniyatı túsinigine neler kiredi?
8. Estetikalıq qabil etiw hám talǵam degen ne?
9. Siz tárbiyaǵa kompleksli qatnas jasaw degendi qanday túsinesiz?
10. Oqıwshılardıń háptelik aqlıy miyneti júkleмесin tallañ hám aqlıy miynet rejimin dúzip úyrenin.
11. Sizge tanıs mekteplerdiń birewiniń milliy tárbiyanı iske asırıwdaǵı tájiriyesin ámeliy sabaqtasóylep beriwge tayarlanıń.
12. Pedagogikalıq ámeliyat waqtında ózińiz qálegen klassta hám qálegen temada ótkeretuǵın bir etikalıq gúrriniń jobasın dúzin.
13. Milliy tárbiya quramlı bólimleriniń óz ara baylanısın musallar, faktler menen dálilleń.
14. Oqıǵan mektebińizde oqıwshı shaxsın hár tárepleme úylesikli rawajlandırıwǵa baylanıslı alıp barılǵan isler haqqında aytıp berin.
15. Ámeliy sabaqta tallaw ushın milliy tárbiyanıń maqseti hám wazıypalarına baylanıslı ózbetinshe dóretiwshilik türde mashqalalı soraw, másele yamasa test dúzip keliń.
16. «Milliy tárbiya», «Milliy ideya», «Milliy gárezsizlik ideologiyası» temasında ótkeriletuǵın dóńgelek stol átirapındaǵı sawbetlesiwge tayarlıq kórin.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler

1. Tárbiya wazıypaların tolıq mániste oqıw procesinde sheshiw ...
A. Múmkin; B. Múmkin emes; C. Múmkinshiligi shamalı; D. Múmkin emestey tuyiledi
2. Balalardı tárbiyalaw qaysı waqıtlardan baslanadı?
A. Bala tuwılǵan kúnnen; B. Bala bir jasqa shıqqan soń; C. Bala mektepke oqıwǵa barǵan kúnnen baslap; D. Bala balalar baqshasına barǵan kúnnen baslap
3. Bala tárbiyası qaysı waqıtqa shekem beriledi?
A. Bala bir jasqa shıqqansha; B. Bala mektepke oqıwǵa barǵansha; C. Balabalalar baqshasına barǵansha; D. Balanıń ómiri boyı toqtamaydı

4. Tárbíya teóriyasi neni úyrenedi?

A. Tárbíyanıń payda bolıwın hám rawajlanıwın úyrenedi; B. Hárbir adamzat jámiyetindegi tárbíyanıń ózgesheliklerin úyrenedi; C. Unamlı minez-qulıqtı qalıplestiriw jolların úyrenedi; D. Tárbíyanıń maqsetin, wazıypaların, mazmunın, princi plerin, túrlerin hám metodların úyrenedi.

5. Tárbíyanıń oqıtıwdan ózgesheligin kórsetiń.

A. Tárbíyanı oqıtıwdan, oqıtıwdı tárbíyadan ajıratıp bolmaydı; B. Tárbíya-tárbíya barısında, al oqıtıw sabaq barısında ámelge asırıladı; C. Tárbíya quramalı, uzaq dawam etetuǵın, qarama-qarsılıqlı, shıdamlılıqtı, úzliksiz alıp, qosıp barıwdı talap etetuǵın, nátiyjesi birden sezilmeytuǵın úlgili baǵdarlama tiykarında shólkemlestiriledi; D. Tárbíya menen tárbíyashılar, klass basshıları, al oqıw isleri menen muǵallimler shuǵıllanadı.

6. Jeke adamnıń sanasın, minez-qulıq kónligiw hám ádetlerin belgili bir jámiyettiń maqset hám wazıypalarına ılayıq túrde rawajlandırıw jáne qalıplestiriwden ibarat bolǵan jámiyetlik qubılıs – bul ...

A. Tárbíya; B. Ózin-ózi tárbíyalaw; C. Qaytatárbíyalaw; D. Shaxstı qalıplestiriw

7. Jeke adamnıń jámiyettegi ádep-ikramlıq normalarına ılayıq óziniń minez-qulqındaǵı unamlı qásiyetlerdi rawajlandırıwǵa hám unamsız qásiyetlerdi saplastırıwǵa qaratılǵan sanalı xızmeti – bul ...

A. Tárbíya; B. Ózin-ózi tárbíyalaw; C. Qaytatárbíyalaw; D. Jámaát arqalı tárbíyalaw

8. Baladaǵı nadurıs qalıplesken kóz-qaras, pikirler, oqıwshılardıń baha beriwlerin, unamsız oy-pikirlerden tazalawǵa baǵdarlangan háreket – bul ...

A. Tárbíya; B. Ózin-ózi tárbíyalaw; C. Qaytatárbíyalaw; D. Shaxstı qalıplestiriw

9. Pedagogikada tárbíyanıń maqseti, mazmunı, forması hám usılları nelerge baylanısh jaǵdaylarda qarap shuǵıladı?

A. Rawajlanıwshı shaxstıń qalıplesiwine; B. Balanıń mektep pitkeriwine; C. Joqarı oqıw ornın pitkeriwine; D. Úy-xojalıq bolıwına

10. Jámiyetimizde qanday is ulıwma xalıqlıq ádiwli wazıypa dárejesine kóterildi?

A. Salamat awladı tárbíyalaw; B. Hújjetlerdi latinlasqan jańa alfavitte tayarlaw; C. Mekteplerde bilimlendiriw sıpatın kóteriw; D. Mekteplerde úlgermeushiliktiń aldın alıw

11. «Tárbíya biz uchun yamasa ómir, yamasa azatlıq, yamasa apatshılıq, yamasa saadat, yamasa baxitsizlik maselesi» – degen pikir kim tárepinen bildirilgen?

A. Farabiy; B. Beruniy; C. Abdulla Avloniy; D. Ámir Temur;

11-tema. JÁMÁÁT TÁRBIYA OBYEKTI HÁM SUBYEKTI SÍPAÍNDA

Jobası:

11.1. Jámaát túsiniǵı. Oqıwshılar jámaátin dúziwdiń áhmiyeti hám shólkemlestiriw tiykarları.

11.2. Oqıwshılar jámaátiniń rawajlanıw dárejesi hám basqıshları.

11.3. Oqıwshılar jámaáti rawajlanıwınıń tiykarǵı shárt-sharayatları.

Temaniń maqseti: Oqıwshılar jámaáti, onıń túrleri hám wazıypaları, dúzilisi hám shólkemlesiw basqıshları haqqında túsiniq beriw, oqıwshı jaslar jámaátine pedagogikalıq basshılıqtı úyretiw.

Temaniń wazıypaları:

– jámaát hám onıń rawajlanıw basqıshları haqqında túsiniq beriw:

– jámaátiniń pedagogikalıq wazıypaları hám funkciyaların belgilew:

– jámaát túrleri haqqında túsiniq beriw, oqıwshılar jámaátine pedagogikalıq basshılıq etiwdi shólkemlestiriw:

Tayanısh túsiniqler:

Jámaát, oqıwshılar jámaáti, klass jámaáti, mektep jámaáti, oqıtıwshılar jámaáti, dástúr, kámil insan tárbíyası, mektep tálimi, mektepten tisqari tálim, jaslar awqamı «Kamalak»

balalar shólkemi, Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması, perspektiva, jámaátlik miynet, oqıw miyneti, oyın miyneti.

Temaniń mazmunı:

11.1. Jámaát túsiniǵi. Oqıwshılar jámaátin dúziwdiń áhmiyeti hám shólkemlestiriw tiykarları.

Oqıwshılardı jámaátte, jámaát arqalı hám jámaát ushın tárbiyalaw milliy pedagogika iliminde tárbiya teoriyasınıń tiykarǵı principleriniń biri esaplanadı.

«**Jámaát**» sózi latinsha «kollektivus» jıynalmalı degen sózden alınǵan bolıp, bizińshe «bir maqset ushın jıynalǵan» degen mánisti ańlatadı.

Jámaát tiykarınan eki túrli mánisti ańlatadı: Birinshisinde qálegen formadaǵı shólkemlesken topar túsiniledi. Mısalı: fabrikada islewshiler jámaáti, fermer xojalıǵı jámaáti h.t.b. Ekinshisinde joqarı dárejede, arnawlı maqsetti gózlep dúzilgen adamlar toparı túsiniledi.

Pedagogikada **jámaát** dep oqıwshılardıń yamasa oqıtıwshılardıń ulıwma bir maqset penen (sociallıq paydalı áhmiyeti bolǵan maqset jolında) hám birlikte jumıs alıp barıwdı gózlegen birlespesi túsiniledi. Oqıwshılar bul túrdegi birlespeler arqalı jámaátin pútkilley teń hám birdey juwapkershilikke iye barlıq aǵzaları menen belgili bir dárejede baylanıslıq, boysınıwshılıq hám bassılıq etiw múnásibetlerine kirisedi. Hár bir baslanǵısh jámaát (klass) óz organlarına iye bolıp, ulıwma maqsetke baǵdarlangan hám ámeliy jumıslardı ulıwma tártipte shólkemlestiretuǵın úlken bir jámaátin (mektep jámaátiniń) bir bólimi esaplanadı. Mektep jámaáti oqıwshılar jámaátin tárbiyalaw maqsetinde dúzedi. Oqıwshılar jámaátide belgili bir dárejege jetiwi menen tárbiyalawshı jámaátke aylanadı, yaǵnıy jámaátte onıń hár bir aǵzaları tárbiyalanıp baradı. Oqıwshılar jámaáti oqıwshılardıń biyǵárez shólkemi esaplanadı. Onıń xızmeti balalardıń belgili bir maqsetti gózlep háreket etiw, olardıń

baslamashılıǵı hám aktivligi menen belgilenedi. Úlken jastaǵılar jámaátinen ózgesherek, oqıwshılar jámaátiniń jumısı romantika, tásirsheńlik, hártúrli oyın elementleri sińdirilgen túrde alıp barılıwı lazım.

Oqıwshılar jámaátte, jámaát tásirinde siyasiy, mádeniy hám ádep-ikramlılıq tárepten tárbiyalanıp baradı. Bunda oqıwshılarda bir-birine mehribanlıq, óz ara járdem, tek ǵana ózi haqqında emes, al basqalar haqqında da oylaw, jámaát máplerin óziniń jeke máplerinen joqarı qoyıw sıyaqlı pazıy-letler oyanadı. Oqıwshıǵa tek ǵana oqıtıwshı tásir etip qoy-mastan, klass jámaáti de óziniń tárbiyalıq tásirin tiygizedi.

Burın ótken kóp ǵana oqımısılı – zıyalılar jaslar tárbiyasında jámaátin júdá áhmiyetli ekenligine toqtap ótken. Payǵambarımız alayhissalam da óz hádiyselerinde «Kim jámaáttan uzaqlassa dozaq taman júrgen boladı» dep kórsetedi.

Ullı pedagog A.S.Makarenko jámaátshilik principin tolıq ilimiy tárepten tiykarlap berdi. Ol óziniń kóp jıllıq is tájiriybesi arqalı jámaátin ayırım insanlar ushın úlken tásir kúshine iye ekenligin dálillep, onıń nızamlıqların, metodların islep shıqtı. Óz miynetlerinde jámaátin tómendegidey belgilerin kórsetip ótti:

- jámiyetlik bahalı maqsetlerdiń bolıwı;
- olarǵa erisiwge baǵdarlangan birgeliktegi miynetin shólkemlestiriliwi;
- jámaát aǵzaları arasında óz ara juwapkershilikli qarım-qatnastıń jolǵa qoyılıwı;
- saylaw tiykarında ózin-ózi basqarıw organların shólkemlestiriw;
- jámaátin jámiyetin basqa barlıq shólkemleri menen organikalıq birikken bólimi bolıp esaplanıwı.

Jámaátin ruwxıy turmısı júdá quramalı bolıp, ataqlı rus pedagogı V.A.Suxomlinskiydiń kórsetiwinshe, ol hár bir jámaát aǵzasınıń tek ruwxıy baylıǵınan ǵárezli boladı. Hár bir tárbiyalanıwshı jámiyetin ruwxıy turmısına óziniń jeke

úlesin qosadı, sonıń menen bir waqıtta jámááttiń ulıwma ruwxıy baylıǵınan óziniń jan dúnyasın bayıladı. Solay etip V.A.Suxomlinskiy tek ǵana jámááttiń shaxsqa tásirin emes, al shaxstıń jámáátke de táhiri úlken ekenligin kórsetedi.

Oqıwshılar jámáátleri hártúrli usıllarda dúziliwi múmkin:

A) Oqıwshılardıń hárbir shólkemlesken jámááti baslangısh jámáátlerdiń birlespesinen ibarat boladı. Mektepte — bul baslangısh jámáátler ulıwma mekteplik jámáátti payda etetuǵın klasslar esaplanadı. «Kamalak» balalar shólkeminde hárbir zveno otryadlarǵa, otryadlar bolsa drujinalarǵa birlesedi.

B) Balalardıń hár qanday jámáátiniń ózin-ózi basqaratuǵın aktivi hám organı boladı. Mektep jámáátiniń hárbir balagatárbiyalıq táhiri baslawısh jámáátlerdiń turmıs talaplarına qanshalıq tuwra keliwine, olardıń basshılıq etiwshi organlarınıń aktivligine hám ǵayratlılıǵına baylanıslı boladı.

Baslawısh jámááttiń tárbiyalıq áhmiyeti júdá úlken, sebebi balalar bul jámiyette shólkemlestiriwshilik islerin alıp barıwdı úyrenedi, sociallıq minez-qulıq tájiriyesin toplaydı, jámáát turmısına úyrenedi.

Mektep jámáátin shólkemlestiriwde **perspektivaniń**, yaǵnıy keleshek maqsettiń anıq belgileniwi úlken áhmiyetke iye. A.S.Makarenko «Eger jámáát aldında jámáát aǵzaların qızıqtıratuǵın anıq bir maqset bolmasa bul jámáátti dúziw hám rawajlandırıw múmkin emes», — dep jazǵan edi.

Oqıtıwshı yamasa pedagoglar jámááti ushın barlıq oqıwshılardıń, sonıń ishinde hárbir oqıwshınıń qızıǵıwlarına sáykes keletuǵın perspektivalardı tańlaw júdá áhmiyetli esaplanadı. Perspektivalar **jaqın, ortasha hám uzaq múddetli** bolıwı múmkin. Jaqın perspektivaǵa «Bir hápteden keyin qońsı mektep balaları menen futbol jarısı ótkeriledi» degen daǵazanıń ózi jetkilikli. Bul xabardı esitken balalardıń kewli kóteriledi hám jámáát bolıp, oylasıp, jarısqa tayarla-

na baslaydı. Jaqın perspektiva balanıń jámáátte birgelikte ótkergen hárbir kúnin quwanışqa toltırıwı kerek. Ortasha perspektivalarǵa bir neshe hápte yaki ay dawamında tayarlıq kóriledi. Bunda jámáát arasında tiyisli tayarlıq jumısları bólistirilip, hárkimge uqıbı hám tilegine qaray wazıypalar júklenedi. Uzaq múddetli perspektivalar ádette bir yaki eki oqıw jılına mólsherlenip, belgilenedi. Mısalı, mektep janınan zamanagóy tipte jobalastırılǵan baǵ jaratıw belgilenip, dáslep onıń tayarlıq jumısları alıp barılıwı múmkin. Bunıń ushın dáslep mektep oqıwshıları arasında baǵdıń eń jaqsı proekti ushın tańlaw járiyalaw, olardıń eń jaqsıların jeńimpaz sıpatında tańlap alıw, olardı sıyılıqlaw taǵı basqa ilájlar belgilenedi. Bul ilájlar balalardı qoyılǵan máselege dóretiwshilik penen qatnas jasawǵa, izleniwge, úyreniwge iytermeleydi.

Jámáátti shólkemlestiriw hám rawajlandırıwda hár qıylı unamlı **dástúrlerdı** jaratıw hám saqlaw óziniń unamlı nátiyjelerin beredi. «Jámáátti hesh bir narse dástúrdiń bekkemlegenindey etip bekkemley almaydı. Dástúrleri bolmaǵan mektep... jaqsı mektep bolıwı múmkin emes» dep jazadı A.S.Makarenko.

Mektep turmısında mektep dástúrleriniń áhmiyeti úlken, olar jámáátti bekkemlewge járdem beredi, onıń ómirin anıq rawshan qıladı, ilájǵa bayram túsın beredi. Bul dástúrlerde oqıwshılardıń óz mektebin súyiwi, onıń menen maqtanıwı hám oǵan húmet-izzet kórsetiwi qalıplese baslaydı. Bul dástúrlerge «Paxta bayramın» ótkeriw, «Sońǵı qońıraw», «Álipbe menen xoshlasıw», «Zúraát bayramı», «Quslar bayramı», burın mektepti pitkerip ketkenler menen bolatuǵın yubileylik ushırasıw keshelerin ótkeriw hám taǵı basqa ilájlar kiredi.

Jámáátti dúziwdiń kópshilikke belgili bolǵan tiykarǵı jolı oqıwshılardı olar ushın turmıslıq áhmiyetke iye bolǵan **birgeliktegi miynetke** qatnastırıw bolıp esaplanadı. Miynet procesinde oqıwshılardıń dóretiwshilik múmkinshilikleri

rawajlanadı, olardıń sociallıq aktivligi qalıplese, olardı ulıwmalıq mápke, ádep-ikramlılıq hám óz ara túsiniwge tárbiyaladı. Jámaátlik miynet processinde bala óziniń basqa adamlar menen qarım-qatnas talabın qanaatlandıradı. Kishi jastağı mektep oqıwshıları bala baqshalarına gamxorlıq etiwge, kitapxanadağı kitaplardı remontlawğa tilek bildiredi. Oqıwshılarga qádimgi qızıqlı bolıp kóringen makulatura jıynaw, klasstı tazalaw, bala baqshaları ushın oyınshılıqlardı soǵıw hám ońlaw, egerde balalarga olardıń miynetiniń jámiyetlik mazmunı anıq, túsiniqli etip túsindirilse ózine tartadı.

Balalardıń mektepke keliwi menen onıń turmısında **oqıw miyneti** jetekshi orındı iyeleydi. Kishi jastağı oqıwshı bul miynet túrin qatań minnetliday qabıl etedi. Birinshi klassta-aq hár bir oqıwshınıń oqıwdağı tabısı klass jámaátiniń barlıq aǵzalarınıń tabısı sıpatında tásir etedi. Olar birinshi jámaátlik qarım-qatnastı, balalardıń minez-qulqınıń motivlerin sabaqta aladı. Usıǵan baylanıslı sabaqtağı oqıw processı hám oqıwdıń basqada shólkemlestirilgen formaları jámaátlik karakterde boladı, al hár bir oqıwshı onı kollektivlik miynet dep qabıl etedi.

Balalar jámaátiniń birigiwin hám rawajlanıwın payda etetuǵın miynet túriń bir **oyın** bolıp esaplanadı. Oyın kishi jastağı oqıwshınıń turmısında jetekshi orınlardıń birin iyeleydi. Eger, balalardıń oyınlarına dıqqattı qaratsañ, olardıń oyınlarında úlkenlerdiń tatıwlıǵın kóriwge boladı. Olar oyın arqalı átiraptağı haqıyqatlıqtı túsinedi. «Kamalak» shólkeminiń baslamamı menen ótkeriletuǵın hártúrli dóretiwshilik oyınlardıń jámaátte bir maqsetke birlestiriwde áhmiyeti úlken.

Oyın miynetiniń bahalılıǵı sonda, oqıwshılar oyın barısında hártúrli qıyınshılıqlardı jeńiwi, óz minez qulqın basqarıwdı úyreniwi, júrekli, shıdamlı bolıwında. Oyın miyneti — mektebi óz gezeginde miynet mektebi hám balalardıń jámaáttegi dosları menen qarım-qatnas mektebi boladı.

Balalar jámaáti haqqındaǵı teoriyada jámaát formal` hám formal` emes túrlerge ajratıladı. Jámaátinń formal` túrin baslanǵısh jámaátler quraydı. Bunda klass tiykarǵı orında turadı.

Bir klassta «Kamalak» balalar shólkemi hám «Kamolot» JSh baslanǵısh jámaátleri de boladı. Bulardan tısqarı balalardıń qızıǵıwshılıǵına qaray sport sekciyaları, mektep toǵay xojalıǵı, mektep óndirislik brigadaları, hártúrli jámaátleride bolıwı múmkin.

Jámaátinń rásmiy dúzilmesinen tısqarı onıń rásmiy emes dúzilmelei de ushırasadı. Bala jámaát aǵzası bola turıp, ózine tartatuǵın qızıǵıwshılıq, doslıq tiykarında onıń ayırım aǵzaları menen kishi toparlarga birigiwi múmkin. Usınday mikrotoparlardı kishi rásmiy toparlar dep ataydı. Klassta rásmiy emes toparlarda bolıwı múmkin. Olar óz quramı boyınsha jiyi turaqsız bolıp keledi. Olar jámaátinń alıp baratırǵan islerin kerı tartıp, oǵan kesent etiwı múmkin. Oqıtıwshınıń wazıypası usı mikrotoparlardıń xızmetin jámaátinń alıp baratırǵan baǵdarına qosıw, olardıń basshıların jámaátinń maqset etken islerine jóneltiw, bunıń ushın túsiniq jumısların, pedagogikalıq tásir kórsetiw ilajların óz waqtında qollawı lazım.

11.2. Oqıwshılar jámaátiniń rawajlanıw dárejesi hám basqıshları.

Jámaát hám shaxs bärqulla ósip, rawajlanıp baradı. Jámaát balalardıń ápiwayı bir toparı bolmastat arnawlı túrde shólkemlestirilgen múnásibetler sisteması esaplanadı. Jámaát mektep oqıwshıların ulıwma maqset, ulıwma miynet hámde miynetti ulıwmalıq túrde shólkemlestiriw arqalı birlestiredi.

Jámaátte shólkemlestiriw belgili bir nızamlıqlarga boysınatuǵın uzaq müddetli, quramalı process esaplanadı. Jámaátte rawajlandırıw tiykarında pedagog tárepinen oqıw-

shılar aldına qoyılatuǵın talaplardıń quramalı bolıp barıwı, bul talaplar, xarakteriniń ózgerip barıwı, oqıwshılardıń bir-birine qoyatuǵın talapları menen olardıń ózlerine qoyatuǵın talapları arasındaqı sáykesliktiń ózgerip barıwı jatadı. Bul rawajlanıw processı birneshe basqısttan ibarat boladı.

Balalar jámááti rawajlanıwınıń birinshi basqışı. Oqıwshılar menen islesiwdiń baslanǵısh dáwirinde ele jámáát dúzilmege, aktivler belgilenbegen bolıp, bul dáwirde jámááttiń shaxs aldına qoyatuǵın talabıda bolmaydı, hárbir oqıwshı tek ózi ushın ǵana juwap beredi. Jáamát rawajlanıwınıń bul dáwirinde oqıtıwshınıń talapları qatań, bekkem, izshil hám principial bolıwı tiyis. Bul talaplar oqıwshılardıń aktiv is-háreketin shólkemlestiriwge, paydalı islerdiń aldınnan rejlestirilgen, qıyınlasıp barıwshı pútin sistemasın orınlawǵa baǵdarlangan bolıwı júdá áhmiyetli sanaladı. Oqıtıwshı oqıwshılardıń aldına ullı maqsetlerge qaratılǵan talaplardı qoyıwı menen birge óz átirapına klass aktivlerin de toplay baslaydı. Bul aktiv aǵzaları jumıs penen qızıǵatuǵın, mekteptiń abıroyın qádirleytuǵın, oqıtıwshınıń qoyǵan talapların quwatlaytuǵın oqıwshılar boladı.

Solay etip, birinshi basqıshında pedagoglardıń tiykarǵı wazıypası keleshekte jámááttiń ózige bola alatuǵın aktivti anıqlaw hám dúziw, tárbiya processin durıs shólkemlestiriwdiń sheshiwshı shárti bolǵan bir túrdegi talaptı qatań túrde oqıwshılardıń aldına qoya biliwi shárt.

Balalar jámááti rawajlanıwınıń ekinshi basqışı. Bul basqısh oqıtıwshılardıń aktivlik penen jumıs alıp barıwı, aktiv aǵzaların birlestire alıwı, olardı islewge, jámáát jumıslarınıń shemlestiriwshileri bolıwǵa úyretiw menen xarakterlenedi. Jáamát rawajlanıwınıń bul basqıshınıń ózgesheligi jámááttegi shólkemlestiriw xızmetin muǵallım menen jámááttiń turaqlı organlarınıń birgelikte orınlanıwında bolıp esaplanadı. Jáamáattiń eń aktiv bólegi muǵallımniń kórsetpelerin hám tapsırmaların qollap-quwatlaydı, bul talaplardı ózleriniń joldaslarına tapsıradı. Barlıq balalar lineykalarda óz pikirini

aytıwǵa múmkinshilikke iye boladı. Aktivistlerdiń abıroyın kóteriw ushın waqtın tawıp olardıń islep atırǵan jumısların qoshametlep turıw, huquqların barqulla keńeytip barıw, olarǵa jeke tapsırmalar beriw, zarúr waqıtları tiyisli járdemlerde berip barıw kerek.

Aktivistler aldına turaqlı túrde intizamǵa baylanıslı joqarı dárejedege talaplar qoyılıwı kerek, basqalardı salıstırǵanda olardan kóbirek nárseni talap qılıw lazım, olar oqıwda da, tártip intizamda da, jámiyetlik jumıslarda da basqalardı úlgi bolıwı kerek. Aktivistlerge beriletuǵın jeńililikler barlıq oqıwshılardıń kóz aldında hadal bolıwı, onıń jámáát aldındaǵı úlken xızmetleriniń nátiyjesi bolıwı kerek.

Bul basqıshında oqıtıwshınıń tiykarǵı wazıypası aktivti jámáát organları menen islewge úyretiw, baslanǵısh jámáátlerdi bekkemlewden ibarat boladı.

Balalar jámááti rawajlanıwınıń úshinshi basqışı. Bul basqısh jámáát turmısınıń gúlleniwi, jámáátlik múnásibetlerdiń ornawı, jámááttiń shaxsqatásir ete alıw dáwiri boladı. Bul basqıshında onıń barlıq aǵzaları miynettiń barlıq túrlerine erkin qatnasadı, hámme aktiv bolıwdı qáleydi. Hárbir oqıwshı óz qızıǵıwshılıǵı menen jámáát mápi ushın, onıń jámiyetlik áhmiyetli miynetine kirisiwge tayar boladı. Jáamátlik pikirge qarap, jámiyetimizdiń morallıq talaplarına baǵdarlanıp, ayırım insanlarǵa talap qoyıladı. Jáamát hárbir oqıwshınıń hár tárepleme rawajlanıwın qollap quwatlaydı, jigerlendiredi, zárúr jaǵdaylarda insangǵa tásir etedi, ondaqı unamsız qásiyetlerdi saplastıradı. Jáamát rawajlanıwınıń bul basqıshında haqıyqat jámáátlik, insanıyılıq qarım-qatnaslar payda boladı, hár balanıń rawajlanıwı ushın jaǵdaylar jaratıladı. Oqıwshılardıń pedagogikalıq talaplar yamasa aktiv arqalı, yamasa barlıq jámáát arqalı bildiriledi. Bul tásir kórsetiwdiń nátiyjesinde hám shaxs (bala), hám jámáát tárbiyalanadı. Bunday metodtı A.S. Makarenko «**Parallel háreket pedagogikası**» dep ataǵan edi. Jáamát pikiriniń balalar ushın orınlanatuǵın

hám májbúriy bolǵan turmıs normalarına aylanǵan dás-túrlerde bekkemleniwi jámáátin jeńisi esaplanadı.

Balalar jámááti rawajlanıwınıń tórtinshi basqışı. Bul basqısh úshinshi basqıstıń dawamı esaplanıp, bul basqıshda pedagogikalıq wazıypalar birqansha shiyelenisedi. Jáamáátin hárbir shaxsqa tásir kórsetiw sheńberi keńeyedi, hárbir oqıwshınıń normal hám sociallıq is-háreketine qoyılatuǵın talaplar kusheyedi. Balalar jámáátin rawajlandırıwdıń bul joqarı basqıshında pütün jámáát ayırım-ayırım shaxsqa talaplar qoyadı. Bunda oqıwshılardıń ózlerine qoyatuǵın talapları basqalarǵa qoyatuǵın talaplarǵa qaraǵanda bir qansha joqarı boladı. Jáamáát hám shaxs tek tárbiya subyekti ǵana bolıp qoymastan, sonıń menen birge tárbiya obyektı bolıp ta esaplanadı. Jáamáátin basqıshlar menen rawajlandırılıwı júdá quramalı, qarama-qarsılıqlı, haqıyqat dialektikalıq process esaplanadı. Jáamáatti rawajlandırıw basqıshlarınıń arasına qatań shegara qoyıw múmkin emes.

Jámáatti rawajlandırıwdıń hárbir basqışı basqa basqıshlardan ózgesheliklerge iye. Mısalı, ekinshi basqıshda oqıtıwshınıń tiykarǵı wazıypası aktiv penen islesiw bolsa, keyingi basqıshlarda «ortasha» oqıwshılardı aktiv oqıwshılar qatarına ótkeriw ushın olar menen kóp islesedi. Hárbir basqıshda muǵallimniń jumıs metodları da basqasha boladı. Mısalı birinshi basqıshda jámáatti tuwrıdan-tuwrı ózi basqarsa, keyingi basqıshlarda aktiv hám óz-ózin basqarıw organlarına erkinlik bergen túrde jámáátke jámáát arqalı tásir kórsetedi.

11.3. Oqıwshılar jámááti rawajlanıwınıń tiykarǵı shárt-sharayatlari

Jámáát sociallıq paydalı áhmiyetke iye bolǵan ulıwma maqset hám birgeliktegi is-háreket ushın birlesken oqıwshılardıń toparı esaplanadı.

Oqıwshılar jámáátin birlestiriwdıń bir qansha jolları aniqlanǵan:

Jámáátlik tapsırmalardı beriw. Jáamáát bolıp islew, ámeliy is-háreketti ámelge asırıw klass jámáátin óz ara birlestiriwde úlken áhmiyetke iye. Bul is-háreket klass jámááti turmısın mazmunlı hám qızıqlı etedi. Klasstaǵı barlıq oqıwshılarǵa, hátte, intizamsız, oqıwshılarǵa da jámáátlik tapsırmalar beriliwi kerek. Bul balanı miynetkeshlikke, únemshil bolıwǵa hám tártip-intizamǵa úyretedi.

Klass aktivlerin duris tańlaw. Klass basshısı dáslepki kúnlerden baslap-aq oqıwshılardı jámáátlik tapsırmalar beriw arqalı baqlap baradı. Olardıń ishinen aktivbalalardı tańlap aladı. Usınday sanalı, baslamashıl, shólkemlestiriwshilik uqıbı bolǵan, úgili oqıwshılardan klass aktivin saylaydı. Jáamáátlik jumıslar tek aktivler arasında emes, al onıń barlıq aǵzaları arasında da bólistiriliwi kerek.

Oqıwshılardı máqsetke umtıdırıw. Oqıwshılardı keleshektegi úlken maqsetlerge umtıdırıw úlken áhmiyetke iye. Maqset — bul jarqın, qızıqlı hám quwanışlı waqıyalardıń keleshek mánzili. Klassta bulardıń bolmawı jámáátte zeri-giwshilikti keltirip shıǵaradı.

Klassta unamli dástúrlerdı ornatiw: Dástúr — uzaq zamanlardan berli áwladtan-áwladqa, atadan balaǵa ótip, dawam etip kiyatırǵan úrp-ádetler, ádep-ikramlılıq normaları, kóz-qaraslar bolıp tabıladı. Túrli bayramlardı belgilew, dóretiwsilik tańlawlardı ótkeriw, mektepti pitkergerler menen ushırasıwlar ótkeriw, tuwılǵan kúnler menen qutlıqlaw hám basqada dástúrlerdı mektep jámáátinde engiziwi múmkin. Hárbir dástúr oqıtıwshılar hám ata-analar tárepinen qollap-quwatlawǵa iye bolıwı tiyis. Jaqsı dástúrler klass jámáátiniń óz ara birlesiwine járdem beredi.

Oqıwshılarǵa birdey talaplar qoyıw. Hámmege teńdey bolǵan jeke talaplar qoyıw, hárbir oqıwshınıń juwapker-shiligin asıradı, olarda óz ara talapshań-liqtı, joqarı ádep-ikramlılıq minez qulıqtı tárbiyalawǵa, bekkem dástúrlerdıń jaratılıwına járdem beredi. Hámmege teńdey bolǵan birden-bir talaplardı islep shıǵıwǵa oqıwshılardıń ózleri, oqıtıw-

shılar hám ata-analar qatnasıwı múmkin. Onı dúziwde mekteptiń ózine tán ózgeshelikleri, imkaniyatları esapqa alınıwı zárúr. Birden-bir talaplar buyırıpazlıqqa qaraǵanda bir-qansha abzallıqlarǵa iye. Ol barlıq oqıwshılar tárepinen júdá adalatlı dep bahalanadı hám úlken umtıls penen orınlanadı.

A.S.Makarenko jámáát múnásibetleriniń ishki táreplerine júdá dıqqat awdarıp, jámáátte payda etilgen tómendegi belgilerge itibar qaratadı.

1. Turaqlı aktivlik, tárbiyalanıwshılardıń is-háreketke tayarlıǵı;

2. Óz jámááti qádiriyatlarınıń áhmiyetin túsiniw, onıń menen maqtanıw sezimleri arqalı óz qádir-qımbatın ańlaw;

3. Jáamáát aǵzaları arasındaǵı doslıqqa tiykarlangan birlik;

4. Jáamáattiń hárbir aǵzasınıń jeke doslıq sezimleri;

5. Tártipli, jigerli háreketke jollawshı aktivlik;

6. Óz minez-qulıq sezimlerin basqara alıw kónlikpesi.

Psixolog E.Gozievtiń pikirinshe, jámáátke qoyılǵan ulıwmalıq talaplarǵa bola jámáát aǵzaları óz ara múnásibetleri, oqıw hám miynet processı, basshılıq, shólkemlestiriwshilik, sanalı intizam, aqıllılıq penen shólkemlestirilgen hám paydalı is-háreket, qátirjamlıq, óz qádir qımbatın saqlaw, jámáát penen maqtanıw, qorǵanıw, al jámáát aǵzaları bolsa ıxtıyarılıq, demokratiyalıq is-háreket, sóz erkinligi, baslamashılıq, aktivlik, dóretiwshilik is-háreketti ámelge asırıwı ushın imkaniyat jaratılıwı kerek.

Ózin-ózi qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Jáamáát degende neni túsinesiz?

2. Oqıwshılar jámááti haqqında túsiniw berin?

3. Oqıtıwshılar jámááti haqqında túsiniw berin?

4. Jáamáattiń basqa qanday túrlerin bilesiz?

5. Jáamáatti qalıplestiriwde perspektiva degende neni túsinesiz?

6. Jáamáátte qanday dástúrler bolıwı múmkin?

7. Jáamáátte birgeliktegi miynet qalay shólkemlestiriliwı múmkin?

8. Baslangısh jámáát degende neni túsinesiz?

9. Jáamáát rawajlanıwınıń basqıshların túsindirip berin?

10. «Parallel háreket pedagogikası» túsiniwiniń tártiplep berin?

11. Formal' hám formal' emes balalar jámáátleri degende neni túsinesiz?

12. Jáamáátte mikro toparlardıń ornı haqqında ayıp berin?

13. Jáamáát aktivi degenimiz ne?

14. Jáamáattiń tárbiyalawshılıq xızmetin qalay túsinesiz?

15. Mektep jámááti qanday jámátlerden quraladı?

Ózin-ózi qadaǵalaw ushın testler:

1. «Kim jámááttan uzaqlassa dozaq taman júrgen boladı» degen kimniń pikiri?

A. Muxammed Payǵambardıń; B. A.S.Makarenkonıń; C. K.D.Ushinskiydiń; D. Axmed Yassawiydiń.

2. Balalar jámáátiniń rawajlanıwı neshe basqısttan turadı?

A. 4 basqısttan; B. 3 basqısttan; C. 2 basqısttan; D. 5 basqısttan.

3. Jáamáátte perspektivaniń túrleri qaysı juwapta durıs berilgen?

A. Jaqın, ortasha, uzaq múddetli; B. Jaqın, ortasha, tereńirek; C. Qısqa, dóngeleklengen, uzaq múddetli; D. Tastıyqlanǵan, tastıyqlanbaǵan.

4. Perspektiva degende neni túsinesiz?

A. Jáamáattiń keleshek maqseti; B. Jáamáattiń ótmishi; C. Jáamáattiń unamlı táreplerin; D. Jáamáattiń úlken, kishiligin.

5. «Eger jámáát aldında jámáát aǵzaların qızıqtıratuǵın anıq bir maqset bolmasa bul jámáátti dúziw hám rawajlandırıw múmkin emes» degen pikirdi kim aytqan?

A. A.S.Makarenko; B. Ya.A.Komenskiy; C. V.A.Suxomlinskiy; D. A.Avloniy.

6. «Parallel háreket pedagogikası» degen túsiniw qaysı pedagog alım kiritken?

A. A.S.Makarenko; B. A.Avloniy; C. I.Gaspirali; D. S.Radjapov.

7. Mektep jámáátinde baslangısh jámáát bolıp qaysı biri esaplanadı?

A. Klass; B. Mektep kitapxanası; C. Oqıtıwshılar jámáatı; D. Mektep muzeyi.

8. Oqıwshılardı jámáátte, jámáát arqalı hám jámáát ushın tárbiyalaw principi pedogikanıń qaysı tarawına tiyisli?

A. Tárbiya teoriiyası; B. Tálım teoriiyası; C. Pedagogika tarixi; D. Pedagogikalıq sheberlik.

9. Jáamáátte pedagogikalıq talap qalay qoyladı?

A. Barlıq jámáát aǵzalarına teńdey etip; B. Oqıwshılardıń aktivligine qaray; C. Oqıwshılardıń passivligine qaray; D. Hárkimniń jaǵdayına qaray.

10. Jáamáátlik tárbiyanıń nızamlıqların, principielerin, metodların islep shıqqan pedagog kim?

A. A.S.Makarenko; B. V.A.Suxomlinskiy; C. Q.Niyaziy; D. Ya.A.Komenskiy.

12-TEMA. TÁRBIYANÍŇ ULIWMA METODLARÍ

Jobası:

12.1. Tárbiya formaları, metodları, usılları hám quralları túsinipleri

12.2. Shaxstıń sanasın qalıplestiriw metodları

12.3. Shaxstıń minez-qulqı hám xızmetin shólkemlestiriw metodları

12.4. Shaxstıń minez-qulqın motivaciyalaw hám qoshametlew metodları

Temaniń maqseti:

Tárbiya formaları, metodları, tárbiya usılları hám olardıń maqseti, bir-birinen ózgeshelikleri, túrleri, qollanıw sharayatlari haqqında túsinipler beriw arqalı oqıwshı-jaslar dı jámáátte, úyde tárbiyalaw islerin shólkemlestiriw jolları haqqında maǵlıwmatlar beriw.

Temaniń wazıypaları:

– tárbiya formaları, metodları, usılları hám olardıń maqsetleri, wazıypaları haqqında túsinipler beriw;

– tárbiya metodların qollanıwda oqıwshılardıń jas hám jeke ózgesheliklerin, tárbiyalanganlıq dárejelerin anıqlaw hám esapqa alıw;

– tárbiya metodlarınıń túrlerin qollanıw ózgesheliklerin belgilew;

– tárbiya metodlarınıń shaxstı qalıplestiriwdegi tásirin anıqlaw.

Tayanısh sózler: Tárbiya metodları, tárbiya usılları, tárbiya metodları hám usıllarınıń maqseti, tárbiya metodlarınıń bir-birinen ózgeshelikleri, tárbiya metodlarınıń túrleri, ámiyetlik sananı qalıplestiriw metodı, shınıqtırıw, úlgi órnek, qoshametlew, jazalaw, gúrriń, siyasiy informaciya, disput, klass saatı, rejim, oyın, maqullaw, maqtaw, algıs járiyalaw, húrmetli wazıypalardı tapsırıw, eskertiw, sógis járiyalaw h.t.b.

Temaniń mazmunı:

12.1. Tárbiya formaları, metodları, usılları hám quralları túsinipleri

Tárbiyanı shólkemlestiriw formaları, onı klassifikatsiyalaw. Oqıwshılardı tárbiyalaw hárqıylı tárbiya formaların qollanıw nátiyjesinde ámelge asırıladı. Tárbiya formaların saylaw – tárbiyalıq jumıstıń mazmunı, tárbiyashınıń sheberligine hám tárbiya protsesine tásir etiwshi basqa da jaǵdaylarǵa baylanıslı boladı.

Tárbiyanı shólkemlestiriw forması – bul tárbiyalıq protsesstıń hárqıylı elementleriniń ishki baylanısın sáwlelendiretuǵın hám tárbiyashı menen tárbiyalanıwshı arasındaǵı óz ara qatnastı támiyinleytuǵın tárbiyalıq procesti shólkemlestiriw usılları bolıp tabıladı.

Tárbiyanı shólkemlestiriw forması túsiniǵi keń hám tar mánislerde qollanıladı. Tárbiyanı shólkemlestiriw forması

keñ mániste qollanılǵanda, ayrım ótkeriletuǵın tárbiyalıq isler emes, al tárbiyanı shólkemlestiriwdiń pútkil procesin túsinemiz.

Pedagogikalıq á`debiyatlarda tárbiyanı shólkemlestiriw formaların alıp qaraǵan waqıtta oqıwshılardıń shólkemleskenligine, tárbiyalıq protsessti klass, gruppá hám ayırım oqıwshılardıń qatnasıwında ótkeriliwine qarap bóledi. Usılardı esapqa alǵanda tárbiyanı shólkemlestiriwdiń – **frontal yamasa massalıq, gruppalıq yamasa dógerek, oqıwshılardı jeke isler menen shuǵıllandırıw** formaları bar

Sońǵı waqıtları tárbiyanı shólkemlestiriw formaların tárbiya metodlarınıń tásirine qarap bólgemizde tarbiyalawdıń **awız-eki, ámeliy hám kórsetpeli** formalarında kelip shıǵadı. Bul kórsetilgenlerden tısqarı, sońǵı waqıtları quwırshaq teatrı, slyot hám taǵı basqa formaları payda boldı. Tárbiyalıq jumıstıń tiykarǵı maqseti bul iste hár qıylı tárbiyalıq formaların paydalanıw bolıp esaplanadı.

Tárbiyanıń ulıwma metodları hám olardıń klassifikatsiyası. Metod-bul jol, alǵaqoyılǵan maqsetke erisiw jolı. **Tárbiya metodları** tárbiyashınıń hám tarbiyalanıwshılar kollektiviniń tárbiyalıq jumislardı ámelge asırıw isinde alıp barılatuǵın birgeliktegi, bir-biri menen baylanıslı xızmetleriniń jolları hám usılları bolıp esaplanadı. Basqasha sóz benen aytqanda muǵallım hám oqıwshılardıń xızmetleri menen baylanıslı, oǵada quramalı kompleks.

Tárbiya metodlarınıń maqseti oqıtıwshı, tárbiyashı hám jámaát tárepinen oqıwshılardıń ideyalıq hám ruwxıy sanasın ósiriw, ruwxıy sezim hám ádetlerin qalıplestiriw ushın olarǵa tárbiyalıq tásir kórsetiwdiń jolları menen belgilenedi. Hár bir metod bul óz aldına instrument. Onıń járdemi menen tárbiyashı oqıwshınıń minez-qulqına, sanasına hám sezimine tásir etedi. Olardıń hár qıylı xızmetlerin shólkemlestiredi. Metod-oqıwshılar xızmetin basqarıwdı támiyinleydi. Oqıwshılardı ózin-ózi tarbiyalawǵa májbúrleydi. Jeke adamnıń rawajlanıw táreplerin xoshametleydi.

Tárbiya protsesi bir tárepten tarbiyashılardıń óz tarbiyalanıwshılarına shólkemleskenlik penen bir maqsetke baǵdarlanıp tásir etiw, al ekinshi tárepten tarbiyalanıwshılardıń shólkemleskenlik penen bir maqsetke baǵdarlanǵan xızmeti bolıp esaplanadı. Tárbiyanıń bul eki tárepi, **jámıyetlik sananı qalıplestiriw (isendiriw), oqıwshılar xızmetin shólkemlestiriw hám olarda jámıyetlik minez-qulqtı qalıplestiriw (shınıqtırıw hám úlgi-órnek)** metodlarına say keledi hám bul metodlar bir neshe usıllarda ámelge asırılardı. Bunnan tısqarı tárbiyanıń tárbiya procesinde **pedagogikalıq xoshametlew hám minez-qulqtı dúzetiw (qoshametlew hám jazalaw)** metodlarında qollanıladı.

Joqarıda kórsetilgen **jámıyetlik sananı qalıplestiriw (isendiriw)** metodlarınıń wazıypası oqıwshınıń jámıyetlik sanasına turmıs, ádep-ıkramlılıq, miynet etiw qatnaslarınıń qaǵıyda hám ólshemleri haqqında túsinipler payda etiw hám bilim beriwden ibarat. Tárbiya procesinde bul qaǵıyda hám ólshemler shaxstıń erkine, isenimine hám turmısqa durıs qatnasıqta bolıw siyaqlı kóz-qaraslarına aylanadı.

Oqıwshılar xızmetin shólkemlestiriw hám olarda jámıyetlik minez-qulqtı qalıplestiriw (shınıqtırıw hám úlgi-órnek) metodlarınıń járdemi menen oqıwshılarda ruwxıy mazmunga baylanıslı bolǵan ádetler payda boladı. Bul ádetler oqıwshınıń minez-qulqında jámıyetlik tárbiyanıń mazmunına muwapıq mánawiy ádetler tiykarında, ózleriniń is-háreketleri hám xızmetleri procesinde qalıplesedi. Oqıwshılardı tarbiyalawdıń bul basqışında pedagogikalıq talap etiwler oǵada úlken áhmiyetke iye.

Pedagogikalıq xoshametlew hám minez-qulqtı dúzetiw (qoshametlew hám jazalaw) metodları arqalı tarbiyalanıwshılardaǵı unamlı minez-qulqların qoshametlew, unamsızların saplastırıw, olardıń sezimlerine hám alǵaqoyǵan maqsetlerine tikkeley tásir kórsetiw jumislarında paydalanıladı.

Tárbiyanıń tiykarǵı quralları hám usılları. Pedagogikalıq ádebiyatlarda tárbiya metodi termini menen bir qa-

tarda **tárbiya quralları** terminide qollanıladı. **Tárbiya quralları tar** mániste tusinilgende oğan kitaplar, kinofilmler, iskusstvo shıǵarmaları hám basqa da tárbiya procesinde qollanılatuǵın usıǵan uxsas nárseler kiredi. Muǵallimniń janlı sózi de tárbiya quralı bolıp esaplanadı. Ulıwma tárbiyalıq wazıypalardı sheshiw ústinde tárbiyashınıń paydalanǵanlarınıń barlıǵında tárbiya qurallarınıń qatarında kóriwimizge boladı.

Tárbiya quralları keń mániste tusinilgende oqıwshınıń jeke basınıń qalıplesiwine tásir etetuǵın xızmetlerdiń tómendegi túrlerinde kóz aldımızǵa keltiriwimizge boladı. Mısalı oqıw, jámiyetlik paydalı miynet, oyun, krujok isleri, sport penen shuǵıllanıw, kórkem háweskerler dógerigi hám taǵı basqalar.

Tárbiya usılı-bul tárbiya metodınıń bir sostav bólegi yamasa detalı bolıp sanaladı. Ol tárbiyalıq protsestiń elementar zvenosı sıpatında tárbiyashı menen tárbiyalanıwshınıń birgeliktegi xızmetlerin xarakterlep beredi. Tárbiya usılı-bul bir tárepleme háreket sanaladı. Sonlıqtan tárbiya metodı bir neshe tárbiya usılların qollanadı hám qurallardı paydalanadı. Biraq tábiyat, jámiyet hám adam oyı úzliksiz rawajlanıp otıradı. Biz qatıp qalǵan metod, forma, usıl hám tárbiya quralları bar dep ayta almaymız. Bularda úzliksiz ózgerip, rawajlanıp otıradı.

12.2. Shaxs (oqıwshı) sanasın qalıplestiriw metodları

Shaxs sanasın qalıplestiriw metodları dep tárbiyalanıwshıdaǵı unamlı minez-qulq sıpatların, qásiyetlerin rawajlandırıw hám unamsızların joǵaltıw maqsetinde tárbiyalanıwshınıń sanasına, sezimine hám erkine hár tárepleme tásir etiwlerdiń jıyındısına ayıladı. Bul metodtı geyde isendiriw metodı dep atawda dástúrge aynalǵan.

Hárqanday tárbiyalıq jumıslar shaxstıń, oqıtıwshılardıń, tárbiyashılardıń balalar jámaátine, ayrım jaǵdaylarda jeke

oqıwshınıń ózine de belgili bir minez-qulq hám normalardı túsendiriwinen baslanadı. Biraq, tárbiyalanıwshı ushın bunday túsendiriwler jetkiliksizligi menen kózge taslanadı. Sonlıqtan da, balalar jámaáti, ayrım balalardıń ózleri tek túsingeni menen sheklenip qalıwdı qálemeydi. Olar óz túsiniklerin turmısta, balalar hám basqa da adamlar menen bolǵan qarım-qatnaslarında salıstırmalı túrde úyreniwge háreket jasaydı. Nátiyjede, balalardı berilgen túsiniklerdi haqıyqıy turmıs penen ámeliyat tereńlestiredi, olardaǵı qalıplesip atırǵan jámiyetlik sananı isenim menen bekkemlewge baǵdar aladı. Usı maqsette bir qansha ádebiy kitaplar, kinofilmler, tele hám radio esittiriwler paydalanıladı.

Balalardıń minez-qulqları hár qıylı boladı. Olardıń birewleri jaqsı minez-qulq normaları haqqında túsiniklerge iye bolsa, al ayrımları kerisinshe bunday túsiniklerge jetkiliksiz dárejedeligini menen ajıralıp turadı. Oqıwshılardaǵı, tárbiyalanıwshılardaǵı bunday jaǵdaylardı inabatqa ala otırıp jámiyetlik sananı qalıplestiriw metodınıń hár qıylı formaları hám usıllarınan paydalanıwımızǵa tuwra keledi.

Shaxs (oqıwshı)tiń sanasın qalıplestiriw metodı axborot saatları, etikalıq gurrin, lekciya, disput, oqıwshılar konferenciya, oqıwshılar jıynalı, klass saati, mektep diwalı gazetası, oqıwshılardıń xat alıswı, aldınıǵı kási p mamanları, jazıwshılar, shayırlar, iskusstvo xızmetkerleri menen ushırasıwlar ótkeriw, klasstan tıs oqıwlardı shólkemlestiriw hám basqa da túrlerge bólinedi.

Axborot saatların ótkeriwdi shólkemlestiriw. Shaxs sanasın qalıplestiriw metodınıń bul usılı elimizde siyasiy, ruwxıy-aǵartıwshılıq isleriniń oǵada keń tarqalǵan túri bolıp, balalardı biziń elimiz hám shet ellerdegi áhmiyetli waqıyalar menen tanıstırıwǵa járdem beredi. Mektep ámeliyatında axborot saatlarınıń obzorlıq (ulıwmalıq) hám tematikalıq túrleri keń qollanıladı.

Obzorlıq axborot saatlarında elimiz hám xalıq aralıq jaǵdaydaǵı aktual máseleler menen oqıwshılar xabar-

landırıladi. Al **tematikalıq axborot saatları** ayırım siyası jaǵdaylarǵa yamasa yubiley, este qalarlıq áhmiyetli kúnler, ilim, texnika hám iskusstvonıń eń joqarǵı jetiskenliklerine baǵışlanıp ótkeriledi.

Mektep oqıwshıları ushın axborot saatların ótkeriw jer-gilikli oqıwshılardıń organı bolǵan «Jetkinshek» gazetasınan qızıqlı maqalalardı oqıw hám talqılaw formasında ótkeriledi. Sonday-aq bul iske ata-analardı da, miynet aldınǵılarında tartıwǵa boladı. Olar ózleriniń mákemelerindegi jetiskenlik-lerdi aytadı, sońınan miynet jámáátlerine ekskursiyaǵa alıp barıwǵa da boladı. Axborot saatları tek oqıw kúnleri emes, al kanikul waqıtlarında da berilip barılıwı kerek, sebebi, oqıwshılardıń siyasıy sanasınıń ósiwinde tánepis yamasa kanikul bolıwı múmkin emes.

Gúrrińlerdi shólkemlestiriw. Gúrrińler hár qıylı tematikaǵa baylanıslı; etikalıq (adamnıń jámiyettegi minez-qulıq norması haqqında), estetikalıq (átiraptaǵı hádiyseler, adamlar arasındaqı qarım-qatnaslar hám háreketlerdiń sulıwlıǵı haqqında), siyasıy (elimizdiń ishki turmısı hám sırt eller haqqında), bilip alıwǵa arnalǵan temalar (ilim jańalıqlar, jániwarlar tirishiligi hám oqıwshılardıń bilim dárejesin keńeytiwge baǵdarlangan basqa ja temalar) dógeresinde shólkemlestiriledi. Usılardıń ishinde eń kóp qollanılatuǵını etikalıq mazmundaqı gúrrińlerdi ótkeriw bolıp esaplanadı.

Etikalıq gúrrińlerdi ótkeriw. Ol – oqıwshılardı hár tárepleme, ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawdı maqset etken jámiyetlik sananı qalıplestiriw metodınıń usılı, mektepten tis tárbiyalıq islerdi alıp barıwdıń ózine tán bir túri bolıp esaplanadı. Etikalıq gúrrińlerdi ótkeriw bayramlarǵa, este qalarlıq datalarǵa baǵışlanadı. Etikalıq gúrrińge material klass turmısınan, ǵalaba xabar quralarınan, ádebiy shıǵarmalardan alınadı. Etikalıq gúrrińniń materialın oqıwshılardıń ózleri tapsa, bul jaqsı nátiyjelerdi beredi. Etikalıq gúrrińlerdiń ótkeriliwinde tómendegi bir qatar talaplar ámelge asırıladi:

1-den oqıwshınıń turmısınan yamasa ádebiy shıǵarmalardan alınǵan faktler boyınsha bildiriw jasaladı.

2-den keltirilgen faktler túsindiriledi hám qaramaqarsı jaǵdaylar oqıwshılardıń aktiv qatnasıwı menen talqılanadı.

3-den tiyisli faktlerde keltirilgen ádep-ikramlıq qásiyetlerge, sıpatlarǵa juwmaq jasaladı hám ol oqıwshılardıń aldınǵı alǵan túsiniikleri menen salıstırıladi.

4-den bul juwmaqlardı óz minez-qulqı yamasa átirapındaǵı adamlar minez-qulqına baha beriwde paydalanadı.

Lekciyalardı shólkemlestiriw. Bul tiykarınan joqarı klass oqıwshıları ushın ótkeriledi. Lektor sıpatında muǵallım, ata-ana, ilimpazlar, ádebiyat, kórkem óner ǵayratkerleri hám oqıwshılardıń ózleri de shıǵıp sóylewi múmkin. Bunıń ushın mektepte lektorlar gruppası dúziledi. Lektorlar gruppasınıń hárbir aǵzasına bir jılǵa bir yamasa eki tema beriledi. Berilgen temalar tiyisli máseleni hár tárepleme úyreniwge, tiyisli ádebiyatlar menen puxta tanıswǵa, sonday-aq lekciya barısında paydalanıw ushın kórsetpe qurallar tayarlawǵa da múmkinshilikler beredi.

Disputlardı shólkemlestiriw hám ótkeriw. Bul joqarı klass oqıwshılaların tárbiyalawdıń bir turi. Disput latin tilinen alınǵan bolıp, bizińshe básekelesemen degen maǵananı ańlatadı. Disput – bul quramalı, sońın menen birge oqıwshılardıń milliy-ruwxıyılıq hám ádep-ikramlıq tárbiyasın beriwde tez tásir etetuǵın formalardan biri. Disput hár qıylı temalarda ótkeriledi. Tema boyınsha sorawlar aldın-ala jazıp qoyıladi. Oqıwshılar sorawlarǵa ózinshe tayarlanıp bolǵannan keyin belgilengen kúni disput ótkeriledi. Disputtı bir yamasa eki oqıwshı basqaradı. Disputtı juwmaqlar waqtında naduris kózqaraslarǵa toqtalıp ótıledi hám durıs túsiniıklar tolıqtırıladi.

Oqıwshılar konferenciyanı shólkemlestiriw. Konferenciya maqseti hám mazmunına qarap usınıs, juwmaqlawshı hám tematikalıq siyaqlı úsh túрге bólinedi.

Usınıs turi. Bunda oqıwshılar oqıǵan kitapları boyınsha qısqasha bayanlamalar yamasa doklad jasaydı. Oqıwshılar konferenciyasınıń usınıs túriniń maqseti oqıwshılardı belgili bir ádebiy shıǵarmaǵa qızıqtırıwdan ibarat.

Juwmaqlawshı túri. Bul sherektiń yamasa jıldıń axırında ótkeriledi. Bunda oqıwshılardıń oqıǵan shıǵarmaları talıqlanadı. Oqıwshılar konferenciyasınıń usınıs túri kóbinese ayrım jazıwshı yamasa shayırlardıń ómiri hám dóretiwshilik xızmetlerine baǵışlanıp ótkeriledi.

Tematikalıq turi. Bul belgili bir mashqalaǵa baǵışlangan kitaplar boyınsha ótkeriledi. Konferenciya dáslep gúrriń túrinde muǵallimniń kiris sózi menen baslanadı. Sońınan oqıwshılar ózleri oqıǵan kitaplar boyınsha pikir ayta baslaydı. Konferenciyanı ótkeriw metodikası da disputqa uqsas, geyde konferenciyanıń keyni disputqa da aylanıp ketedi.

Oqıwshılar jıynalısm ótkeriw. Bul - oqıwshılardı tárbialawdıń hám olardı jámáátke biriktiriwdiń massalıq forması. Jıynalısta eń aktual, ózlerin qızıqtırıp júrgen máseleler boyınsha balalar kollektiviniń pikiri payda boladı. Jıynalısta mektep ishindegi tártip hám basqa da máseleler qaraladı. Baslawshı klasslarda oqıwshılar jıynalısm muǵallım, al, joqarı klasslarda oqıwshılardıń ózleri de ótkeredi. Jıynalısta eń tiykarǵı máselelerden úlgeriw hám klasstaǵı tártip máselesi, klass jámáátin bekkemlew máseleleri sóz etiledi. Jıynalıstıń tabıslı bolıwı ushın onı dúris basqarıw hám tiyisli qararlardı tez orın orınlarına qoyıw ayrıqsha orındı iyeleydi.

Klass saatların ótkeriw. Bul tárbialıq jumislardı shólkemlestiriwdiń frontal' forması. Klass saati aldın ala kestede belgilenedi. Biraq bunı qosımsha saat dep túsiniwge bolmaydı. Klass saatınıń dawam etiw waqtı sheklenbeydi, ol geyde qısqa waqıt bolsa, geyde uzaqqa sozılıwı da múmkin. Klass saatınıń uzaq hám qısqa bolıwı oqıwshılardıń jas ayırmashılıǵına baylanıslı boladı. Klass saatınıń tematikası aldın-ala klass muǵalliminiń tárbialıq jobasında belgilenedi. Klass saatında ótken háptege juwmaq jasawǵa, úlgeriw

isin kóriwge, ádep-ikramlılıq minez-qılıqlarına baha beriwge boladı. Biraq klass saatin tek kemshiliklerdi saplastırwǵa baǵışlamaw kerek. Eń tiykarǵısı, klass saati waqtında oqıwshı óziniń tárbialanıw atırǵanlıqların bilmewi kerek.

Diywalı gazetalardı shıǵarıwdı shólkemlestiriw. Mektep hám klass diywalı gazetaları jámááttiń jámiyetlik pikirini paydalanıw, ayrım oqıwshılardıń minez-qılıqlarındaǵı kemshiliklerdi joyıwǵa, unamlı qásiyetlerdi rawajlandırwǵa járdem beredi. Diywalı gazeta-oqıwshılardı tek ǵana óziniń mazmunı menen tásir etip qoymaydı. Oqıwshılar redaktor, redkollegiya aǵzaları, xabarshı xızmetlerin atqarıw arqalı principiallıqqa, tuwrılıqqa, óz pikirinde turaqlılıq penen turıwǵa tárbialanadı. Oqıwshılar diywalı gazeta arqalı birewdi kritikalamaqshı bolsa, aldın ala ózleriniń minez-qılıqların dúzetiwge háreket etedi.

Oqıwshılardıń xat alıswına imkaniyat jaratıp beriw. Oqıwshılar xat alısw arqalı qońsılas rayon hám qalalarda, oblastlarda, hátteki, shet ellerde jasawshı dosları menen de pikir alısw imkaniyatına iye boladı. Olar óz xatlarında klasındaǵı jetiskenliklerdi, awılı yamasa qaladaǵı ózgerislerdi xabarlaydı. Oqıwshılardıń xat alıswı — xalqımızdıń parawan turmısı, onıń paraxatshılıqqa hám basqa xalıqlar menen doslasıwǵa bolǵan umtılıwları haqqında haqıyqat, shın maǵlıwmat beriwdiń tiykarı bola aladı.

Aldıńǵı adamlar menen ushırasıwlar ótkeriw. Bul oqıwdan tisqari waqıtları ótkerilip oqıwshılarda jámiyetlik sananı qalıplestiriw hám olardı ádep-ikramlılıq tárbiasın beriwde eń nátiyjeli formaların biri bolıp esaplanadı. Ushırasıwǵa Ullı watandarlıq urıstıń qatnasıwshıları, miynet aldınǵıları, ilimpazlar, belgili iskustvo xızmetkerleri, jazıwshılar, shayırlar hám t.b. qatnasadı. Ushırasıwlar kóbinese bayram aldında yamasabelgili bir yubileylik sánelerge baǵışlanıp ótkeriledi. Bunday ushırasıwlar oqıwshılardı milliy ǵárezsizlik ruwxında tárbialawǵa, miynetti hám adamların, kásipti húrmetlewge úyretedi. Sonıń menen birge oqıwshılar hár qıylı kásipti iye-

leri menen tanısadı. Nátıyjede bul ushırasıwlar oqıwshılardıń sanasına tásir etip, olardıń minez-qulqın unamlı táreplerge qarap ózgeriwge óz tásirin tiygizedi.

Klasstan tıs oqıwları shólkemlestiriw. Bul — oqıwshılardıń óz betinshe, biraq oqıwshılardıń muǵallımı tárepinen shólkemlestirilgen ádebiy kitaplardı oqıwı bolıp esaplanadı. Klasstan tıs oqıw oqıwshılardı ádebiyatqa qızıqtıradı, olardı oqıǵanınıń mazmunın durıs túsiniwge úyretedi. Klasstan tıs oqıw procesinde oqıwshılar tábiyat qubılısları hám jámiyet turmısındaǵı áhmiyetli waqıyalar menen tanısadı. Mekteplerde klasstan tıs oqıwǵa óz aldına saat ta ajratıladı. Klasstan tıs oqıwǵa pedagogikalıq basshılıq etiw metodı bul muǵallımniń oqıwshı menen bolatuǵın gúrrińi. Bul gúrrińde oqılǵan kitap hám endi oqıwǵa usınıs etiletuǵın kitaptar haqqında sóz boladı. Oqıwshılardıń klasstan tıs oqıwına mektep kitapxanaları da járdem beredi. Olar tez-tez jańa kitaplardı xabarlap turadı, ádebiyatlar dizimin usınadı.

12.3. Shaxstıń (oqıwshınıń) minez-qulqın hám xızmetin shólkemlestiriw metodları

Házirgi waqıtlarda jaslarımızdıń ósip, rawajlanıp, kámalǵa jetilisiwinde hám usıǵan muwapıq olardıń dúnyǵa kózqaraslarınıń turaqlı túrde bekkemlenip, rawajlanıp barıwında oqıwshılardıń xızmetlerin shólkemlestiriw hám olarda jámiyetlik minez-qulqıtı qalıplestiriw metodı ayrıqsha orındı iyeleydi. Óz náwbetinde bul metod azat hám abat Watan, erkin hám parawan turmıs jaratıwshılarınıń sanalı aǵzaların tayarlap beriw islerine kepillik beredi. Bul metod úlgi hám shınıqtırıw metodları bolıp ekige bólinedi.

Úlgi jámiyetlik sananı qalıplestiriw, oqıwshılar xızmetin shólkemlestiriw hám olarda jámiyetlik minez-qulqıtı qalıplestiriw islerinde tárbiya metodınıń quralı sıpatında da paydalanıladı. Úlginin tárbiyalıq kúshi oǵada ullı. Ol

oqıwshınıń uqıplılıǵına hám eliklewshiligine tiykarlanadı. Oqıwshılar turmıs tájiriybesinen tiyisli bilimlerde iyelemey turıp-aq, átirapındaǵılardıń is háreketlerine eliklep baslaydı, ózlerin sol úlken adamlarday etip tutqısı keledi. Ásirese kishi jastaǵı oqıwshılar eliklewge judá beyim keledi. Biz tárbiyalıq proceste ata-analardıń, ótkendegi ullı adamlardıń, urıs qaharmanları hám miynet aldınıǵarınıń, ádebiy shıǵarmahám kinofilmlerdegi qaharmanlardıń minez-qulqınıń, tárbiyashınıń, muǵallımniń, joldaslarınıń úlgilerinen paydalanamız.

Shınıqtırıw metodı. Shınıqtırıw belgili bir háreketlerde hám qılıqlardı bir neshe mártebe tákirarlawdı óz ishine aladı. Shınıqtırıw bala ushın sanalı hám dóretiwshilik jumıs. Shınıqtırıw nátiyjesinde oqıw hám kónlikpeler, minez-qulq-ádetleri jańa bilimler menen bayıtıladı. Oqıwshınıń aqılıy qábiliyati rawajlanadı, morallıq tájiriybesi keńeyedi hám bayıdı. Belgili, bekkem kónlikpeler hám ádetlerdi qalıplestiriw ushın muǵallım shınıqtırıwdı shólkemlestiriwde bir qatar qaǵıydalarǵa boysınǵanı maqul. Máselen, oqıwshılardıń biz tárbiyalamaqshı bolǵan sıpatınıń mánisin hám áhmiyetin túsiniwlerine eriskenimiz, oqıwshılarǵa berilgen háreket kórinisin aytqanda, imkániyatı barınsha qısqa hám anıq qaǵıydalar menen súwretlep barǵanımız, hárbir waqıt bólegindegi qaǵıydalardı kemeytkenimiz, qoyılǵan talaptı sózsiz orınlattıranımız, kónlikpe hám ádetlerdi ózlestirip alıw ushın asıǵıslıqqa jol qoymaǵanımız durıs boladı.

Oqıwshıda bekkem kónlikpelerdin, minez-qulq-ádetleriniń qalıplesip barıwı ushın muǵallım úyretiwshi shınıǵıwları, balalardıń xızmetlerin pedagogikalıq jaqtan shólkemlestiriwde tómende kórsetilgen bir qatar qaǵıydalarǵa súyenedi;

— oqıwshı biz tárbiyalamaqshı bolǵan sıpatlardıń mazmunın hám áhmiyetin túsiniwleri tiyis;

— olardıń ne islew hám qalay islew kerekliginde bilip barǵanı maqul;

— kónlikpe hám minez-qulıq-ádetleriniń payda bolıwı ushın belgili waqıtlardıń talap etilgeni durıs boladı. Sebebi, usı waqıttan balalardıń jeke ózgeshelikleri hár tárepleme gárezli boladı.

Shınıqtırıw jumıslarında úyretiw isleri kóp qollanıladı. Úyretiw arqalı balalar belgili bir xızmetlerdi orınlawğa ádetlenedi. Oqıwshılardıń pedagogikalıq xızmetlerin shólkemlestiriw hám ol arqalı oqıwshılarda belgili bir minez-qulıq-ádetlerin qalıplestiriw ushın muǵallım pedagogikalıq maqsetke baǵdarlangan qızıqlı oýınlardı, tapsırmalardı paydalanadı.

Tárbiyalıq islerde shınıqtırıw metodınıń xızmet, kúndelik rejim hám tapsırma beriw arqalı shınıqtırıwlar qollanıladı.

Xızmet arqalı shınıqtırıw — bul tiptegi shınıqtırıwda oqıwshılar minez-qulıq normaları hám qaǵıydalarına muwapıq háreket qıladı. Oqıtıwshı balalardı birinshi klassqa qabil algannan keyin sol waqıttıń ózinde-aq jańa turmısqa úyrete baslaydı. Bul turmıstıń tiykarǵı mazmunın oqıw xızmeti quraydı. Tuwrı shólkemlestirilgen xızmettegi shınıqtırıw, alǵa maqset qoyıw, xızmetti operaciyalar yamasa birneshe buwınlarǵa bóliw, háreketlerdi hám olardıń orınlanıwın jobalastırıwdı óz ishine aladı. Sonlıqtan oqıwshılardıń xızmet etiw sheńberin keńeyter ekenbiz, biz bul xızmettiń jámiyetlik paydalı miynet xarakterinde bolıwın támiyinlep, olardıń qızıǵıwların qanaatlandırırıwımız kerek.

Kúndelik rejim arqalı shınıqtırıw — belgilengen rejimge úyretiw, mektep oqıwshıları ushın júdá zárúr. Sebebi rejim — bul waqıttı únemlewdiń tiykarı. Kúndelik rejimdi durıs paydalanıw oqıwshılardıń aqlıy xızmet etiw procesinde tez sharshap qalıwına jol qoymaydı. Sonday-aq, olardıń shınıq-qan bolıwına unamalı tásir etip, óz bilimin kóteriwge, jámiyetlik paydalı işlerge qatnasıwına, úy jumıslarına kómeklesiwge járdem beredi. Kerisinshe kúndelik rejimdi durıs paydalan-

baw balanıń aqıl-oýınıń, minez-qulqınıń, tártibiniń rawajlanıwına unamsız tásir etip, onıń densawlıǵınıń nasharlanıwına, ruwxıy rawajlanıwınıń kambaǵallasıwına alıp keledi. Bala mektepte tórt-altı saat boladı, al qalǵan on segiz — jıgirma saat waqıttı mektepten tisqarında ótkeredi. Sonlıqtan mektep hám seymanıń kúndelik rejiminiń bar bolıwına eriskenimiz maqul boladı.

Tapsırma beriw arqalı shınıqtırıw. Mektepte tapsırmalar sisteması oǵada úlken orındı iyeleydi. Balalar baslawısh klass oqıwshısı bolıwı menen-aq, gúlshi, fizikalıq tárbiya shólkemlestiriwshisi, xojalıq baslıǵı degen hám basqa da tapsırmalardı aladı. Hárbir oqıwshı berilgen tapsırmalarǵa úyrenedi, onı haq kewli menen orınlawğa háreket jasadı. Jámiyetlik tapsırmalar sisteması balanı kollektiv nızamları menen jasaw hám islewge, jámiyettiń konkret islerine ózleriniń baylanıslı ekenligin durıs seziwge úyretedi.

Hárqanday tapsırma oqıwshılarda tapsırılǵan iske bolǵan jeke juwapkershilik qatnastıń, miynet súyiwshiliktiń rawajlanıwına unamalı tásir jasadı. Biraq, hárqanday tapsırma balada juwapkershilik sezimlerin payda ete bermeydi. Beri-letuǵın tapsırmalardıń oqıwshılardaǵı juwapkershilikli sezimlerden rawajlandırıp barıwı ushın tórende kórsetilgen bir qatar orınlanıwı kerek bolǵan talaplardı basshılıqqa alǵanıwız maqul boladı;

— beriletuǵın tapsırmalardıń jámiyetlik áhmiyetin oqıwshılardıń bilip barıwı;

— jámaáttiń ózine isenip tapsırǵan tapsırmasınıń áhmiyetliligini hám zárúrligin túsiniwi;

— tapsırmalardı bergende hárbir balanıń qızıǵıwshılıǵın, intasın, múmkinshiliklerin esapqa alıp, orınlaw qolınan keletuǵınday etip beriw;

— tek tapsırmalardı bólistirip beriw menen sheklenip qalmastan, al, hárbir oqıwshını sol tapsırmalardı orınlawğa úyretip barıw.

12.4. Shaxstın (oqıwshınıń) minez-qulqın motivaciyalaw hám qoshametlew metodları

Jas áwladǵı hár tárepleme rawajlangan kámil shaxs sıpatında qáliplestiriwde, olardıń jámiyet turmısında júz berip atırǵan waqıya hám hádiyselerge bolǵan sanalı qatnası menen birge ulıwma insanıylıq, ruwxıy qádiriyatlar sistemasın qáliplestiriw talap etiledi. Shaxstıń sanalı háreketleri menen qádiriyatlar sistemasın qáliplestiriw isleri oqıwshı-jaslardıń bul boyınsha dáslepki motivaciyaların oyatıwdan baslanadı.

Motiv túsiniǵi latin tilinde *movere, moveo* – háreketke keltiriw, iytermelew, francuz tilinde *motif* – qozǵaltaman, – degen mánislerdi bildiredi. Sol mániste *motiv* – bul *birins-hiden*, insannıń belgili bir háreketlerdi, ámellerdi, xızmetlerdi, iskerlikti ámelge asırıwǵa qaratılǵan sebep, kúsh, túrtki bolıp, ol sanalı hám sanasız túrde júzege kelse, *ekinshiden*, belgili bir is-háreketlerdi ámelge asırıwǵa iytermeleytuǵın hám onıń jolların tańlaw menen baylanıslı bolǵan psixikalıq hádiyse bolıp tabıladı. Psixologiyalıq jaqtan *instinktler menen qızıǵıwshılıq* motiv sıpatında *xızmet atqaradı*.

Motivlerdi háreketke keltiriwshi kúsh bul **zárúriyat hám iqtiyajlar** bolıp tabıladı. Motivler hárekettiń maqsetine say bolmaǵı lazım. Shaxstıń minez-qulqın motivaciyalawda da oqıw-tárbiyalıq situaciyalarda oqıwshınıń orınlawı tiyis bolǵan is-háreketleri onıń motivleri menen baylanıslı túrde ámelge asırıladı. **Motivaciya** bolsa shaxstıń iskerliginiń, onıń háreketleri hám minez-qulqınıń mazmunın, baǵdarın belgilep beretuǵın turaqlı motivlerdiń jıynaǵı sanaladı. Sociallıq turmısta insannardıń motivaciyaları túrlishe. Mısalı shaxstıń tálim alıwǵa bolǵan motivaciyası, nátiyjelerge hám aldına qoyǵan maqsetine erisiwge bolǵan motivaciyalar, oqıw motivi h.t.b. Solardıń ishinde **nátiyjelerge erisiwge bolǵan motivaciya** – bul mumkin bolǵan barlıq qurallardıń járdeminde shaxstıń ózi qálegen nátiyjelerge erisiwge bolǵan motivler bolıp, ol átiraptaǵılardıń tásirini astında qáliplese.

Nátiyjelerge erisiwge bolǵan motivaciya oqıwshılardıń qıyınshılıqlar hám qarama-qarsılıqlardı jeńip ótiwge bolǵan minez-qulqın belgileytuǵın hám iskerligin qoshametleytuǵın shaxstıń ishki psixikalıq kúshi sanaladı.

Oqıwshı-jaslardıń is-háreketleri hám minez-qulqın basqarıwdı motivlestiriw talap etiledi. **Motivlestiriw** – belgili bir iqtiyajlardan kelip shıǵıp, insannardıń xızmetine psixikalıq tásir etiw jolları menen maqsetke muwapıq baǵdarlaw bolıp tabıladı. Motivlerdiń tiykarǵı bólimi shaxstıń socializaciyalanıwı, qáliplesiwi hám tárbiyalanıwı processinde qáliplese.

Balanıń geypara islegen unamlı is-háreketlerin pedagogikalıq jaqtan qoshametlep turıw onı barqulla jigerlendirip baradı. Bul process óz-ózinen payda bolmaydı. Muǵallım balanı qoshametlew ushın aldı menen oǵan bir qatar talaplardı qoyıp biliwi kerek. Qoyılǵan talaplardıń orınlanıw jaǵdaylarına qarap bala pedagogikalıq jaqtan qoshametlenedi yamasa jazalanadı.

Geypara waqıtlarda muǵallım óziniń tárbiya procesindegi jumıslarında pedagogikalıq jaqtan qoshametlew hám oqıwshınıń minez-qulqın dúzetiw ushın jazalaw sıyaqlı metodlardı qollanadı. Oqıwshılar ózlerindeki minez-qulqınıń úlken adamlar tárepinen bahalanıwına biyparwalıq penen qaray almaydı. Sebebi, mektepte balalar turmıstıń birinshi mektebin bastan ótkeredi. Sonlıqtan da, olar ushın ózleriniń anaw yamasa mınaw jaǵdaylarda durıs yamasa nadurıs ekenliklerin biliw kúta áhmiyetli. Pedagogikalıq jaqtan qoshametlew hám oqıwshınıń minez-qulqın dúzetiw ushın jazalaw oqıwshı minez-qulqına berilgen bahalar, olar tárepinen islengen qılıqlardıń maqullanıwı yamasa qaralanıwı menen anıqlanadı. Muǵallım bul metodlardıń járdemi menen oqıwshılardıń minez-qulqın jolǵa saladı hám jaqsılaydı.

Pedagogikalıq jaqtan qoshametlew. Pedagogikalıq jaqtan qoshametlew oqıwshılardıń xarakteri hám minez-qulqındaǵı unamlı kelbetlerdiń rawajlanıwı jáne bekkemleniwine járdem

beredi. Maqullawdan xoshametlengen oqıwshılar ǵana emes, al tolıq klass jámaáti bolıpta zárurli sabaqlar aladı. Oqıwshılar jámaátinde jaqsı bolıw hám tazajúriwge umtılıwshılıq payda boladı. Házir mektep tájiriybesinde pedagogikalıq jaqtan xoshametlewdiń maqullaw, maqtaw, algıs járiyalaw, sıyılıqlaw, nagradalaw, húrmetli wazıypalardı tapsırıw sıyaqlı usılları qollanıladi.

Maqullaw — «durıs», «jaqsı», «júdá jaqsı» degen sózler járdeminde qollanıladi. Sonday-aq, oqıwshınıń durıs islen-gen is-háreketlerin bas iyzew, mıyıq tartıw, kúlki menen de maqullaydı. Baslawısh klass oqıwshıları ózleriniń unamlı is-háreketleriniń maqullanıwına júdá zárúr boladı. Oqıwshınıń ele anıq shegine jetpegen, jańa baslanıp kiyatırǵan unamlı qılıqların bahalaw, xoshametlep barıw oǵada paydalı. Bunday xoshametlew — avans (qarız) esabında bolsa da jaqsı nátiyjeler beredi. Oqıwshınıń unamlı is-háreketlerin onıń joldasları aldında maqullaw, onıń minez-qulqına tez tásir etedi. Ol tek maqtaǵan oqıwshıǵa emes, al pútkil klassqa da óz tásirin tiygizedi. Nátiyjede oqıwshılar barqulla jaqsı bolıp kózge túsiwge háreket etedi.

Maqtaw — bul oqıwshınıń minez-qulqınıń unamlı tárepin kórsetetuǵın pedagogikalıq xoshametlewdiń maqullaw túrine qarǵanda joqarıraq forması. Máselen, muǵallım oqıwshınıń óz joldasına járdemleskenin kórip «júdá jaqsı, áne, áne oqıwshı degen usınday bolıw kerek», dep qoysa oqıwshı minez-qulqına tásir etiledi. Egerde maqtaw klass yamasa mektep jıynalısqı waqtında bolsa bunday maqtawdıń tárbiyalıq áhmiyeti artadı. Biraq, tek maqtawǵa súyene beriwge de bolmaydı. Tártipsiz oqıwshını qayta tárbiyalaw maqsetinde maqtaw qollanılganda onıń unamlı tárepin kórsetiwge múmkinshilik beretuǵın isti orınlatıp, keyninen pútkil klass aldında maqtaw kerek.

Algıs járiyalaw. Jaqsı minez-qulqı, jámiyetlik jumıslarǵa aktiv qatnasqanı ushın oqıwshılarǵa muǵallım, mektep direktorı, klass jámaáti atınan algıs járiyalanadı. Mektep di-

rektorı awızeki túrde algıs járiyalaw menen bir qatarda jazba túrde de algıs járiyalaw huqıqına iye. Bunday algıslar klass jámaáti aldında oqıwshılardıń ulıwma jıynalısqında oqıp esit-tiriledi. Algıs járiyalaw oqıwshınıń kúndeligine de jazılǵanı maqul boladı. Sońǵı waqıtları oqıwshınıń unamlı isleri ushın ata-anasına, olardıń jumıs islep atırǵan jerine xat jiberiw arqalı algıs járiyalaw túri de qollanılıp kiyatır. Bul tek ǵana ata-ananı emes, al ata-analardıń islep atırǵan jámaátinde kóbirek tarbiya máselelerine kewil bóliwge májbúrleydi.

Sıyılıqlaw. Mekteplerde xoshametlewdiń sıyılıqlaw túri de qollanıladi. Máselen oqıwshılarǵa kitap, teatrǵa bilet beriw, ekskursiyaǵa jiberiw hám t.b. Jazǵı dem alıs waqıtlarında fermerlerge járdem bergeni ushın fermerler oqıwshılardı turistlik jollamalar menen de sıyılıqlaydı. Kórik tańlaw, olimpiada hám jarıs jeńimpazları da sıyılıqlanadı. Ulıwma qoyılǵan maqsetti orınlaw ushın óziniń pútkil kúsh jigerin, aqıl-oyın jumsaǵan, xızmette dóretiwshilik, baslamashılıq hám óz betinshelik kórsetken ayırım oqıwshılar jámaáti yamasa jeke oqıwshılardıń ózleri de sıyılıqlanadı.

Nagrada. Nagradanıń eń joqarı forması bul oqıwshılarǵa beriletuǵın maqtaw gramotaları (jarlıqlar). Maqtaw gramotaları ayırım predmetler boyınsha erisilgen ayrıqsha tabısları ushında beriledi hám ol oqıwshılarǵa saltanatlı túrde tapsırıladi. Pán olimpiadalarında, jarıslarda kózge túsken ayırım oqıwshılar húrmet gramotaları menen nagradılanadı. Respublikalıq kólemde ótkerilgen pán olimpiadaları hám sport jarıslarında jeńiske erisken, birinshi, ekinshi hám úshinshi orınlardı jeńip alǵan oqıwshılar joqarı oqıw orınlarına imtixansız qabıl etiliw sharapatınamiyasar boladı. Bul haqqında olarǵa tiyisliinshe diplom hám sertifikatlar beriledi.

Húrmetli wazıypalardı tapsırıw. Oqıwshını jeke xoshametlew ushın oǵan húrmetli wazıypa— muǵallımniń járdemshisi, assistenti, juwaplı náwbetshi, tazalıqtı baqlawshı, gúlshi hám basqa da wazıypalar tapsırıladi. Bul tapsırmalardıń orınlanıwı algıs yamasa sıyılıqlaw menen belgilenedi. Húrmetli wazıypa-

palar oqıwshılardı tek ǵana olardıń sol wazıypanı orınlawǵa umtılıwshılıǵı basım bolǵan jaǵdayda ǵana tapsırıladı. Oqıwshılar bunday wazıypanı alǵan waqıtta maqtanış sezimine bólenedi. Ulıwmaxoshametlewge oqıwshını haqıyqat erisken tabısları ushın onı oqıwshılar jámaáti aldında ámelge asırıw, bul iste oqıwshınıń jas hám jeke ózgesheligin esapqa alıw siyaqlı talaplar qoyıladı. Degen menen oqıwshını jiyi-jiyi xoshametley beriwge de bolmaydı.

Oqıwshınıń minez-qulqın motivaciyalaw waqtında jazalaw metodı da ara-arasında qollanıladı. **Jazalaw metodın** qollanıw-turmıs talabınan, oqıwshınıń minez-qulqınan, jas hám jeke ózgesheliklerinen kelip shıǵadı. Jazalaw eskertiw, sógis járiyalaw, oqıwshını pedagogikalıq keńeske shaqırıw, minez-qulqına qoyılatuǵın bahanı kemitiw turlerinde ushırasadı.

Eskertiw – bala oqıwshılar qaǵıydasınıń ayırım elementlerin buzǵan waqıtları beriledi. Ol oqıwshılardı jeke túrde kóp beriledi. Egerde joldaslarınıń kózinshe eskertiw berilse onda ol oqıwshı ózin júdá qolaysız sezedi, ózine tez tásir etedi. Eskertiwdi abaylap, biraq arnawlı formada beriw, eskertiw bergende oqıwshınıń jeke basın húrmetlewdi esten shıǵarmawımız kerek. Biraq, qattı túrde onıń unamsız qılıqların talqılap, oqıwshıdan unamsız qılıqtı joq etiwdi talap etkenimiz maqul boladı. Eskertiwdi klass jámaátiniń ózi berse júdá paydalı boladı.

Sógis járiyalaw. Bul oqıwshıǵa bir neshe, eskertiwler tásir etpegen jaǵdayda hám ayırım qolaysız islerdi islep qoyǵanında beriledi. Máselen, oqıwshı sabaqta otırıp sóylese, oǵan eskertiw beriledi, biraq, ol taǵı da sóylewin tákirarlay berse, berilgen eskertiwdi qulaǵına ilmese, onda oǵan sógis járiyalanadı. Sógis járiyalaw bererde oqıwshınıń islegen tártipsizligi atap kórsetiledi. Sógis járiyalaw beriw waqtında dawıs ózgeritilip, irilendiriledi. Sógis járiyalaw beriw waqtında oqıwshını muǵallım stolınıń janına shaqırıp alıp, onıń oqıwshılardı qarap turıwın yamasa óz partasında tikeyip turıwın talap etiw kerek.

Muǵallımniń aytqanların orınlamaǵan, sabaqqa qayta-qayta keshige bergem, mektep múlkin búldirgen oqıwshıǵa mektep direktori tárepinen sógis járiyalanadı. Mektep direktori awızeki sógis járiyalaw beriw menen bir qatarda jazba, buyırıq túrindegi sógis járiyalaw beriw huqıqına iye. Bunday sógis járiyalaw alǵan oqıwshı klass jıynalıısına túsedı. Óz minez-qulqın úsh ay ishinde dúzetse jáne basqa buyırıq penen dáslepki sógis járiyalaw alıp taslanadı.

Oqıwshını pedagogikalıq keńeske shaqırıw. Ayırım jaǵdaylarda oqıwshı tártipsizlikti bir neshe mártebe tákirarlaydı hám minez-qulqın dúzetiwge shara qollanbaydı. Bunday jaǵdaylarda oqıwshıǵa aqıl aytıw, uyaltıw maqsetinde onı pedagogikalıq keńeske shaqırıwǵa boladı. Oqıwshı ol jerde óz minez-qulqı haqqında muǵallımlardıń, ata-analar komiteti aǵzalarınıń, mektep direktorınıń keńeslerin tıńlaydı. Bunday pedagogikalıq keńeske túsken oqıwshılardan dúzelmeytuǵını oǵada az ushırasadı. Biraq múmkinshiligi bolǵanshelli balanı pedagogikalıq keńeske túsirmesten, ondaǵı kemshiliklerdi saplastırıw jolların kórsetiw kerek.

Minez-qulqına qoyılatuǵın bahanı kemitiw. Oqıwshınıń minez-qulqına baha hár bir sherektiń hám oqıw jılıniń aqırında qoyıladı. Oqıwshınıń minez-qulqı «úgili», «qanaatlandırarlı», «qanaatlandırarsız» degen bahalar menen bahalanadı. Oqıwshınıń minez-qulqına qoyılatuǵın bahanı kemitiw, bul awır jazalardıń túrine jatadı. Sebebi, «úgili» bahası qızıǵıwshılıq penen oqıyatuǵın, jámiyetlik jumıslardı aktiv qatnasatuǵın oqıwshılardı qoyıladı. «**Qanaatlandırarlıq**» bahası mekteptiń tiykarǵı talapların orınlaytuǵın oqıwshılardı qoyıladı. «**Qanaatlandırarsızlıq**» bahası óz wazıypalarına juwapkersizlik penen qaraytuǵın, mektep talapların boysınbaytuǵın oqıwshılardı qoyıladı. Minez-qulqına qoyılatuǵın bahasını kemitken waqıtta oqıwshı narazı bolmaslıǵı ushın ne sebep kemitip atırǵanlıǵın túsindirip beriw kerek.

Tárbiya metodların dus kelgen orında, dus kelgen shárayatlarda, aldın-ala oylanbastan qollana beriwge bolmaydı. Tárbiya metodları óziniń qollanılıwı aldındaǵı sharayatqa, waqıtqa, sonday-aq, oqıwshılardıń jas hám jeke ózgesheliklerine baylanıslı halda qollanıladı. Sebebi, qollanılatuǵın tárbiya metodları menen tárbiya quralları bir-birine júdá uqsas, bir-biri menen baylanıslı ketken yamasa birin-biri tolıqtırılıshı bolmasın — báribir olar bir-birinen parq qıladı.

Tárbiya jumıslarınıń tiykarǵı maqseti oqıwshılardıń ózin-ózi tárbiyalawǵa bolǵan intasın hám háwesin oyatıwdan ibarat. Sonıń ushın da tárbiya procesinde qollanılatuǵın tárbiya metodların tańlap alıw ushın oqıwshılardıń ózin-ózi tárbiyalawǵa bolǵan qızıǵılıqlarında inabatqa alıw kerek boladı. Sebebi, ózin-ózi tárbiyalamaqshı bolǵan bala óz aldına belgilengen máselelerdi ózi sheshiw, onı orınlawǵa bolǵan ishki intaǵa iye bolıw, tapsırmanı orınlawdıń zárúrligin jóneday bolsa da túsiniw jetiw, ózi ushın ne islegenligin hám ne islew kerekligin ańlaw, ózin-ózi qadaǵalaw hám alǵa qoyılǵan wazıypalardı orınlawdıń nátiyjelerin bahalap bilıwdi wazıypa etip qoyadı.

Oqıwshınıń ózin-ózi tárbiyalawına jámiyetimizdiń aldımızǵa qoyıp otırǵan bir qatar siyasiy-ideologiyalıq hám ruwxıy-ádep-ikramlılıq talapları, sonday-aq, adamnıń materiallıq hám ruwxıy talaplarǵa bolǵan qızıǵılıqları siyaqlı sırtqı tásirler imkániyat jaratıp beredi. Bunday sharayatlarda jarıs, klasstıń yamasa mekteptiń abıroyın saqlawǵa umtılıw, ibratlı adamlardıń úlgi si oqıwshılardıń unamalı tásir jasaydı.

Oqıwshılardıń ózin-ózi tárbiyalaw islerinde jeke minnetleme, óz-ózine esap beriw, ózin-ózi qadaǵalaw, ózin-ózi analizlew, ózin-ózi bahalaw hám basqa da usıǵan uqsas metodlar qollanıladı.

Jeke minnetlemeler óz aldına belgili bir waqıt ishinde, orınlanıwı kerek bolǵan tapsırmalardı oqıwshınıń ózinen-

ózi orınlawın názerde tutadı. Máselen, chaynik-keselerdi jıynaw, úkelerin oynatıw, olardı baqshadan alıp qaytıw h.t.b.

Óz-ózine esap beriw balanıń óz isi ushın juwapker-shiligin arttıradı, óz háreketleri hám qılıqları ushın óziniń juwap beriwini úyretedi, ózin-ózi tárbiyalaw boyınsha is tájiriybelerin almasıwǵa járdem beredi.

Ózin-ózi qadaǵalaw minez-qulqında jańa sapa xarakterin payda etiw hám kemshilikler menen gürestı turaqlı túrde alıp barıw maqsetinde qollanıladı.

Ózin-ózi analizlew — balanı óz háreketleri hám ádetleri ústinde oylaw arqalı — olardaǵı payda bolıp kiyatırǵan izertlew baylanısların ornatawǵa úyretedi.

Ózin-ózi bahalaw — balanıń óz múmkinshiliklerin bahalawǵa hám esapqa alıwǵa, ózine basqalardıń kózqarası menen qarawǵa, ayırım jeke qásiyetleriniń, sıpatlarınıń rawajlanıw barısına haqıyqıy baha beriw siyaqlı is-háreketlerde óz kórinisin tabadı.

Bul kórsetilgenler pedagogikalıq tásir etiwdiń barlıq kóp túrli usıllarınıń sheklengenligin ańlatpaydı. Pedagogika ilimi hám ámeliyatı, jámiyetimiz talabına juwap bere otırıp, tárbiyalıq jumıslardı jetistirilip barıw jolların tınımsız izleydi hám tabadı.

Muǵallimler hám tárbiyashılar, ata-analar tárbiya isleriniń nátiyjeli túrde ámelge asırılıwı — tárbiya metodları sistemasın durıs qollanıwǵa, tárbiyalawdıń qural hám usıllarına, oqıwshılardıń jas hám jeke ózgesheliklerine, balalardıń tárbiyalanǵanlıq dárejeleriniń esapqa alınıp barılıwına gárezli ekenligin barqulla yadta saqlawları kerek boladı. Sebebi, tárbiya isleriniń jetiskenlikleri muǵallimniń tárbiyalawdıń ózine tán bolǵan metodların, usılların hám quralların maqsetke muwapıq qollanıwınan, alǵa qoyılǵan tiykarǵı maqset hám wazıypalarǵa qanshelli dárejede juwap beretuǵanlıǵınan, bul metodlardıń balanıń jeke basına tásir etiwini támiyinlewiniń gárezli boladı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar, máseleler, tapsırmalar

1. Tárbıya metodları degende nelerdi túsinemiz?
2. Tárbıyanın frontal yamasa massalıq, gruppalıq yamasa krujok formaları neni ańlatadı?
3. Shınıqtırw metodının usılların kórsetip beriń.
4. Axborot saatların ótkeriw qaysı tárbıya metodının quramında?
5. Maqullawdı qaysı tárbıya metodının quramına qosamız?
6. Oqıw xızmetin qaysı tárbıya metodının quramına qosqanımız durıs boladı?
7. Gúrriń qaysı tárbıya metodının usılı?
8. Xoshametlew metodının qanday usılları bar?
9. Isendiriw metodının qanday usılları bar?
10. Jazalaw metodının qanday usılları bar?
11. Oqıwshının minez-qulqına qoyılatuǵın bahanı kemitiw qaysı tárbıya metodının quramına qosıladı?
12. Oqıwshı minez-qulqına qanday bahalar qoyıladı?
13. Úlgili bahası qanday oqıwshılarga qoyıladı?
14. Qanaatlandıırarsızlıq bahası menen kimler bahalanadı?
15. Kúndelik rejimdi dúziwge járdemlesiw qaysı tárbıya metodının usılı sıpatında qollanıladı?
16. Oqıwshılardıń aqıl hám fizikalıq miynetler menen shugıllanganda tez sharshap qalıwına jol bermeytuǵın shınıqtırw metodının usılın tabıń?
17. Axborot saatların ótkeriwdi oqıwshılardı tárbıyalawdıń qaysı formasına qosasız?
18. Tárbıya quralları qanday maqsette isletiledi?
19. Oqıwshılarga kimniń úlgi bolıwı ayrıqsha ahmiyetli?
20. Ata-balarımız óz balalarına kimlerden úlgi alıwdı násiyat etken?
21. Eń jeńil jaza qaysı?
22. Ózbek xalqı hesh kimnen kem emes, kem bolmaydı da degen uran qaysı tárbıyalaw metodının qatarınan orın aladı?
23. Ne sebep teńdey sociallıq sharayatlarda jaqsı hám tómen xojalıq iyeleri ósip jetilisedi?
24. Etikalıq temadaǵı gúrrińlerdi ótkeriwdiń ayrıqshalıǵı nelerden ibarat?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler

1. Tárbıya metodları degende nelerdi túsinemiz?

A. Tárbıyashının tárbıyalanıwshıǵa qollanatuǵın tárbıya usılları; B. Tárbıyashı hám tárbıyalanıwshılardıń birliktegi xızmeti hám óz aratásir kórsetiw usıllarının jıyındısı; C. Balalardı unamlı xarakterde tárbıyalap shıǵaratuǵın xızmet; D. Muǵallimlerdiń bala tárbıyasında qollanatuǵın xızmetleri.

2. Shınıqtırw metodının usılların qaysı toparda kóriwdi durıs dep bilesiz?

A. Xızmet, rejim, oyın, tapsırma beriw; B. Gúrriń, klass saati, oqıwshılar jıynalıwı, disput, lekciya; C. Maqullaw, maqtaw, algıs járiyalaw, sıyıqlaw, nagradalaw; D. Eskertiw, sógis járiyalaw, minez-qulqına qoyılatuǵın bahanı kemitiw.

3. Axborot saatların ótkeriw qaysı tárbıya metodlarının quramında turǵanı durıs boladı?

A. Jámiyetlik sananı qalıplestiriw; B. Oqıwshılar xızmetin shólkemlestiriw hám olarda jámiyetlik minez-qulıq ólshemlerin qalıplestiriw; C. Pedagogikalıq xoshametlew; D. Minez-qulıqtı dúzetiw, jazalaw.

4. Maqullawdı qaysı tárbıya metodının quramına qosamız?

A. Jámiyetlik sananı qalıplestiriw; B. Oqıwshılar xızmetin shólkemlestiriw hám olarda jámiyetlik minez-qulıq ólshemlerin qalıplestiriw; C. Pedagogikalıq xoshametlew; D. Minez-qulıqtı dúzetiw, jazalaw.

5. Oqıw xızmetin qaysı tárbıya metodının quramına qosqanımız durıs boladı?

A. Jámiyetlik sananı qalıplestiriw; B. Oqıwshılar xızmetin shólkemlestiriw hám olarda jámiyetlik minez-qulıq ólshemlerin qalıplestiriw; C. Pedagogikalıq xoshametlew; D. Minez-qulıqtı dúzetiw, jazalaw.

6. Gúrriń qaysı tárbıya metodının usılı?

A. Jámiyetlik sananı qalıplestiriw; B. Oqıwshılar xızmetin shólkemlestiriw hám olarda jámiyetlik minez-qulıq ólshemlerin qalıplestiriw; C. Pedagogikalıq xoshametlew; D. Minez-qulıqtı dúzetiw, jazalaw.

7. Oqıwshı minez-qulqına qanday bahalar qoyıladı?

A. «5», «4», «3», «2», «1»; B. «Ayrıqsha», «jaqsı», «qanaatlandırırılıq»; «qanaatlandırarsızlıq»; C. «Bes», «tört», «úsh», «eki», «bir»; D. «Úgili», «qanaatlandırırılıq», «qanaatlandırarsız».

8. Úgili bahası qanday oqıwshılardı qoyıladı?

A. Qızıǵıwshılıq penen oqıytuǵın, jámiyetlik jumıslardı aktiv qatnasatuǵın, minez-qulqı boyınsha ayrıqsha kózge túsken oqıwshılardı; B. Mekteptiń tiykarǵı talapların orınlaytuǵın oqıwshılardı; C. Óz wazıypalarına juwapkershilik penen qaraytuǵın, mektep talapların moyınsınatuǵın; D. Óz wazıypalarına juwapkersizlik penen qaraytuǵın, mektep talapların moyınsınbaytuǵın.

9. Qanaatlandırarsızlıq bahası menen kimler bahalanadı?

A. Qızıǵıwshılıq penen oqıytuǵın, jámiyetlik jumıslardı aktiv qatnasatuǵın, minez-qulqı boyınsha ayrıqsha kózge túsken oqıwshılardı; B. Mekteptiń tiykarǵı talapların orınlaytuǵın oqıwshılardı; C. Óz wazıypalarına juwapkershilik penen qaraytuǵın, mektep talapların moyınsınatuǵın; D. Óz wazıypalarına juwapkersizlik penen qaraytuǵın, mektep talapların moyınsınbaytuǵın.

10. Kúndelik rejimdi dúziwge járdemlesiw qaysı tárbiya metodınıń usılı sıpatında qollanıladı?

A. Jámiyetlik sananı qalıplestiriw; B. Oqıwshılar xızmetin shólkemlestiriw hám olarda jámiyetlik minez-qulıq ólshemlerin qalıplestiriw; C. Pedagogikalıq xoshametlew; D. Minez-qulıqtı dúzetiw, jazalaw.

11. Oqıwshılardıń den-sawlıǵınıń bekkem bolıwına, aqıl hám fizikalıq miynetler menen shuǵıllanganda tez sharshap qalıwına jol bermeytuǵın shınıqtırıw metodınıń usılın tabın?

A. Xızmet; B. Rejim; C. Oqıw; D. Oyin.

12. Shınıqtırıw metodınıń qaysı usılın paydalanbaǵanıımızda oqıwshılardıń den-sawlıǵı nasharlaydı, ruwxıy rawajlanıwı kambaǵallasadı, aqıl hám fizikalıq miynetler menen shuǵıllangan waqıtları tez sharshap qaladı?

A. Xızmet; B. Rejim; C. Oqıw; D. Oyin.

13. Mektep muzeyleri, urıs hám miynet veteranlarına arnalǵan galereya, zal hám kórgizbeli, tematikalıq stendler tárbiyalawdıń qaysı formasında jiyi-jiyi qollanamız?

A. Awız-eki; B. Kórsetpeli; C. Ámeliy; D. Laboratoriyalıq.

14. Axborot saatların ótkeriwdi oqıwshılardı tárbiyalawdıń qaysı formasına qosasız?

A. Awız-eki; B. Kórsetpeli; C. Ámeliy; D. Laboratoriyalıq.

15. Oqıwshılardı kimnin úlgi bolıwı ayrıqsha ahmiyetli?

A. Ata-anasınıń; B. Doslarınıń; C. Úlkenlerdiń; D. Qońsılardıń.

16. Ata-balarımız óz balalarına kimlerden úlgi alıwdı násiyat etken?

A. Jaqsılardan, danalardan, ullı adamlardan; B. Shayırlardan, mol-lalardan; C. Diyxanlardan, sharwalardan, mollalardan; D. Táwıplerden, bolıs aqsqaqallardan.

13-tema. OQÍWSHÍLARDÍN ILIMIY KÓZQARASÍN QÁLIPLESTIRIW. AQÍL TÁRBIYASÍ

Jobası:

13.1. Erkin pikirlew, ilimiy kózqaras hám milliy ideyanı qalıplestiriw oqıw-tárbiya procesiniń quram bólekleri

13.2. Oqıwshılardıń ilimiy kózaqarasın qalıplestiriwdiń quram bólekleri

13.3. Aqıl tárbiyasınıń maqset hám wazıypaları

13.4. Aqıl tárbiyasınıń quralları

13.5. Ekonomikalıq tárbiya – oqıwshılardıń dúnyaqarasın qalıplestiriwdiń quram bólegi sıpatında

13.6. Oqıwshılardıń ekologiyalıq tárbiyası.

Temaniń maqseti:

Dúnyaǵa bolǵan kózqaras haqqında túsiniqler beriw arqalı talabalardıń dúnyaǵa bolǵan ilimiy kózqarasın qalıplestiriw, bunda milliy ǵárezsizlik ideyası hám ideologiyası, aqıl tárbiyası, ekonomikalıq hámde ekologiyalıq tárbiyanıń tutqan ornın kórsetip beriw arqalı jaslarda dúnyanı ilimiy kózqarastan túsiniwge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıw.

Temannıń wazıypaları:

– ilimiy kózqaras dúnyağa bolğan kózqarastıń ayrıqsha bólegi sıpatında onıń mazmunın hám áhmiyetin kórsetip beriw;

– ilimiy kózqarastı qalıplestiriwde aqıl tárbiyasınıń tutqan ornın belgilew;

– milliy gárezsizlik ideyası hám ideologiyası haqqında túsiniqler beriw hám onıń shaxs tárbiyasında tutqan ornın kórsetiw;

– oqıwshılardıń ilimiy kózqarasın qalıplestiriwde ekonomikalıq hám ekologiyalıq tárbiyanıń tutqan ornın kórsetiw.

Tayanış sózler: pikir, pikirlew hám onıń túrleri, dúnyaqaras, ilim hám dúnyağa bolğan ilimiy kózqaras penen qaraw, ilimiy izertlew jumısları, ilimiy apparat, dúnyağa ilimiy kózqarastı qalıplestiriwdiń mazmunı hám texnologiyası, milliy ideya hám milliy ideologiya, intellekt, talant, erudiciya, aqıl tárbiyası, jaslardı ekonomikalıq hám ekologiyalıq jaqtan tárbiyalaw keń kózqarastıń ajralmas bólegi sıpatında.

Temannıń mazmunı:

13.1. Erkin pikirlew, ilimiy dúnyaqaras hám milliy ideyanı qalıplestiriw oqıw-tárbiya procesiniń quram bólimleri

Jámiyetimizdiń búgingi rawajlanıw basqıshındaǵı ózgerisler keń kózqaras penen tereń pikirge, átiraptaǵı waqıya hám hádiyselerge ádil baha beriw uqıplılıqlarına iye bolğan, milliy ózligin ańlaǵan, sanalı hám hár tárepleme rawajlangan kámil shaxstı talap etpekte. Sonlıqtan da, búgingi kúnde bilimli, zıyalı, erkin pikirleytuǵın, intellektual potencialǵa, ulıwma insanıyılıq hám milliy mánawiyatqa iye bolğan jas áwladtı qalıplestiriwdiń nátiyjeli jolların, usılların hám quralların islep shıǵıw oqıw-tárbiya procesiniń ajralmas bólegi sanaladı.

Bul iste oqıw orınlarınıń tutqan ornı girewli. Sebebi, oqıw orınlarında beriletuǵın irgeli hám ámeliy bilimlerdiń tiykarında jaslarımızdıń pikirlewi, dúnyağa bolğan ilimiy kózqarası qalıplesip baradı. Pikir bilimge súyenedi. Óz nábwetinde bilim – bul alınǵan maǵlıwmatlar boyınsha alıp barılǵan pikirlewdiń nátiyjesi bolıp tabıladı.

Pikirlew processleri filosofiyalıq hám psixologiyalıq jaqtan keń túrde izertlengen. **Pikirlew** – bul bolmıstıń insanniń psixikasında sáwleleniwi bolıp, analizlenip, oylar, obrazlar hám seziw arqalı alınǵan maǵlıwmatlardı qayta islep shıǵıw procesi sanaladı.

Pedagogika iliminde oqıwshılardaǵı pikirlewdi belgili bir dárejege alıp keliwge qaratılǵan bir pútin metodika islep shıǵılmaǵan hám bunıń iláji da joq. Sebebi harbir shaxstıń biytákirarlıǵına, erkinligine baylanışlı olardıń pikirleri de hártúrli boladı.

Pedagogikalıq hám psixologiyalıq izertlewler adamlardaǵı erkin hám óz betinshe pikirlew máselelerine ayrıqsha kewil bóledi. **Erkin pikirlew** dep oqıwshılardıń pikir júritiwdegi tar, sheklengen bazı birewlerge uqsamstan óz betinshe pikir júritiwine qaratılǵan háreketler sistemasına ayıladı. **Óz betinshe pikirlew** shaxstıń mánawiy álemin qalıplestiriw quralı bolıp, ol arqalı shaxs óziniń oy-pikirlerine sın kóz benen qaraw, oylawdaǵı uqsashlıqlardı tekserip kóriw, hámme nárseni ólshep, anıqlıqqa baǵdar alıw islerin ámelge asıradı.

Iskerliktiń qálegen túrinde (oqıw, oyın, miynet) oqıwshılardı erkin hám óz betinshe pikir júritiwge baǵdarlaw múmkin. Oqıtıwshınıń wazıypası oqıwshılardı tek ǵana oqıtıw emes, al, olardı oqıwǵa baǵdarlawdan ibarat boladı. Erkin hám óz betinshe pikirlewdi tárbiyalawda oqıwshılardı oqıw materialları, jámiyetimizdegi waqıya hám hádiyselerge kritikalıq kózqaras penen qarawǵa, olarǵa óz múnásibetin bildiriwge, mashqalalardıń sheshimin izlep tabıwǵa baǵdarlaw maqsetke muwapıq sanaladı.

Pikirlew procesi tikkeley shaxstnı jeke özgesheliklerine de baylanıshı. Oqıw-tárbiya processlerinde oqıwshılardı erkin hám óz betinshe pikirlewge baǵdarlawshı jumıslar – oqıw materialların qayta islep shıǵıw tiykarında jańa bilimlerdi izlep tabıw, sheshilmey qalǵan mashqalanıń sheshimin tabıwdı boljaw wazıypaların atqaradı.

Oqıw-tárbiya procesinde oqıwshılar tárepinen iye-lingen bilimler olardıń erkin hám óz betinshe pikirlew qáiletin rawajlandırıwǵa xızmet etedi. Oqıwshılardıń oqıw predmetleri boyınsha alǵan bilimleri hám olardıń óz betinshe izleniw jumısları ózlerindegi dúnyaǵa ilimiy kózqaraslarınń qalıplesiwine tiykar jaratadı. Shaxstnı pikirlew procesi bolsa, onıń dúnyaǵa bolǵan kózqarası menen tikkeley baylanıshı.

Erkin pikirlewdi dúnyaǵa ilimiy kózqaras hám milliy ideyanı qalıplestiriw islerine baǵdarlaw oqıtıwshılardıń da, ata-ana hám jámiyetshiliktińde tiykarǵı wazıypaları bolıp esaplanadı. **Dúnyaǵa bolǵan kózqaras** – bul bizdi qorshap turǵan obyektiv dúnya hám ondaǵı insannıń tutqan ornına bolǵan ulıwmalastırılǵan kózqaraslardıń pútin bir sisteması menen belgilenetuǵın isenimler, alınatuǵın úlgiler, biliw hám iskerlik ólshemleri sanalanadı. Onıń tiykarında dúnyanı túsiniw, sociallıq turmıs waqıyaları, olardıń payda bolıwı hám rawajlanıwı haqqındaǵı bilimler orın aladı.

Oqıw-tárbiya processlerinde oqıwshılardıń erkin hám óz betinshe pikirlewin, dúnyaǵa bolǵan kózqarasın qalıplestiriwde milliy ideyamızdı tiykar etip alıw, milliy mádeniy miyraslarımızǵa, ulıwma insanıyılıq qádriyatlarǵa hám demokratiyalıq principiǵe ámel qılıw jolǵa qoyılmaqta. Sebebi dúnyadaǵı bolıp atırǵan túpkilikli ózgerisler, tarqatılıp atırǵan maǵhwmatlar sheńberiniń keńeyiwi jaslarǵa nátiyjeli tálim hám tárbiya beriwge bolǵan talaplardı arttırıp barmaqta.

Türli maqset hám máplerge baǵdarlangan hárqıylı ideyalar, kózqaraslar, onı tarqatıw texnologiyaları, social-

lıq sana hám oy-pikirlewge unamsız tásir kórsetip atır. Milliy mentalitetimiz hámde milliy ideyamız bolsa, bizden turmısımızǵa tuwra kelmeytuǵın «galabalıq mádeniyat», «xabar topılısları», «ruwxıy qáwip» kórinisindegi hárqıylı jat hám zıyanlı ideyalardıń aldın alıwdı talap etpekte. Jaslarımız sanasında milliy-mádeniy miyraslarımız hám qádiriyatlarımızǵa biypárwalıq penen qaraw keypiyatın oyatıwǵa urınıwlarıń, zıyanlı ideyalıq hám ideologiyalıq maqsetlerdiń aldın alıwdıń tiykarı milliy ideyamızǵa súyengen halda tálim-tárbiyalıq islerdi alıp barıw bolıp esaplanadı.

Ózbekstan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı hámde «Kadrlar tayalawdıń milliy baǵdarlaması» tiykarında kadrlar tayarlawdıń milliy modeli islep shıǵılıp, dúnyaǵa jańasha kózqarasta bolıw, erkin hám óz betinshe pikirleytuǵın, dóretiwshilik mádeniyatqa iye bolǵan keleshek áwladtı tárbiyalaw baslı wazıypalardıń birine aylandı. Bunday wazıypalardı ámelge asırıwda:

– oqıw-tárbiya procesine jańa pedagogikalıq texnologiyalardı engiziw, onıń materiallıq-texnikalıq bazasın jańalaw hám tálimniń mazmunın milliy mentalitet, milliy ideya hám ideologiyamızǵa say túrde modernizaciyalap barıw;

– tálimde dúnyalıq, tárbiyada milliy ruwxıy qádiriyatlarımızdı esapqa alıw, milliy ideya hám ideologiyamızǵa súyeniw;

– kompyuter, xabar texnologiyaları imkaniyatlarınan maqsetke muwapıq paydalanıw: internet sisteması, kompyuter, elektron doska, elektron sabaqlıqlar jaratıw h.t.b.;

– oqıwshı-jaslardıń dúnyaǵa bolǵan kózqarası hám pikirlew mádeniyatın rawajlandırıwǵa qaratilǵan interaktiv metodlar hám texnologiyalardan paydalanıw;

– xalqımızdıń tariyxı, milliy-mádeniy miyraslarımızǵa súyengen halda ilim-pánniń jetiskenlikleri menen oqıwshı-jaslarımızdı tanıstırıp barıw, olardı ilimniń sırların biliwge baǵdarlaw úlken áhmiyetke iye.

Mámleket hám jámiyettiń rawajlanıw dárejesi ilim, texnika hám texnologiyalardıń rawajlanıwı menen tikkeley baylanıslı. Sonlıqtan-da biziń keleshegimiz bolǵan jaslarda dúnyaǵa ilimiy kózqaraslardı qalıplestiriw, básikege shıdamlı kadrlardı tayarlawdıń negizi sanaladı.

13.2. Oqıwshılardıń ilimiy kózqarasın qalıplestiriwdiń quram bólekleri

Tábiyat hám jámiyettegi barlıq nárese, hádiyse hám waqıyalardıń túp mánisin túsiniw, ańlap jetken insandı biz pedagogikalıq kózqarastan **sanalı shaxs** dep ataymız. Sanalı shaxs óziniń pikirine, turmısta ózińiń sózi hám óz baǵdarına iye boladı. Basqalar tárepinen bildirilip atırǵan durıs hám nadurıs pikirlerge, ideyalargá qarsı pikirin ilimiy faktler menen dálillew qábiletine hám onıń ushın belgili dárejede bilimler bazasına iye boladı.

Ilimiy kózqaraslardıń qalıplesiwi ulıwma dúnyaǵa bolǵan kózqarastıń quram bólekleri menen baylanıslı. Ilimniń social-gumanitar tarawları boyınsha alıp barılǵan izertlewler nátiyjesinde dúnyaǵa bolǵan kózqarastıń ulıwma **quram bólekleri** anıqlanǵan.

1-rasm.

Házirgi waqıtlarda ulıwma bilim beriw mekteplerdegi alıp barılatuǵın tálim-tárbiya sistemasında tálim alıwshılardıń dúnyaǵa bolǵan ilimiy kózqarasın qalıplestiriw lazımlıǵı kún tártibine qoyılǵan tiykarǵı máseleler qatarınan orın aldı.

Ilimiy kózqaras – bul insandıǵı ilimiy, filosofiyalıq, siyasiy, ádep-ikramlılıq, huquqiy, estetikalıq, ekonomikalıq oy-pikirleri, isenim hám sezimleriniń bir pútin sisteması bolıp, ol, insandıń óz-ózine hámde qorshaǵan ortalıqqa bolǵan múnásibetlerin belgilep beredi hám tómendegi ózgesheliklerdi óz ishine aladı:

– teoriyalıq pikirlew qábiletine iye bolıw;

– dúnyanıń qurılısı hám rawajlanıwınıń ulıwma nızamlılıqları menen belgilenetuǵın dúnyanıń ilimiy kórinisi haqqında túsiniqlerge iye bolıw;

– insan sanasında ilimiy bilim, nızamlılıqlar hám ilimiy teoriyalardıń sáwleleniwi;

– ilimiy bilimlerge súyengen halda óz oy-pikirlerine, ideallarına, isenimlerine, poziciyasına iye bolıw, olardı qorǵaw, óziniń haq ekenligin dálillew h.t.b.

Ilimiy kózqarastıń tiykarǵı mazmunın tábiyat hám jámiyettiń rawajlanıwın belgileytuǵın nızamlılıqlar, olar haqqında bilimler bazası, oy-pikirler hám isenim quraydı. Dúnyaǵa bolǵan ilimiy kózqaras **ilimiy bilimlerdi** ózlestiriw nátiyjesinde qalıplesewi hám ol oqıwshılardıń biliw iskerligin rawajlandırıwǵa qaratıladı.

Bilim – dúnyaǵa bolǵan kózqarastıń obyektiv komponenti bolıp, tábiyat hám jámiyettiń obyektiv kórinislerin qabil etiw, ol haqqında pikir júritiw hám túsiniw menen xarakterlenetuǵın ilimiy faktler hám maǵlıwmatlardıń sistemasın óz ishine aladı. Bilimler hár bir shaxs tárepinen jeke qabil etiledi hám ol isenimge aylanadı.

Isenim – dúnyaǵa bolǵan turaqlı kózqaraslar, ideallar, principler, ishki poziciyalar bolıp, ol insandı háreket etiwge iytermeleydi. Ilimiy kózqarastıǵı isenim obyektiv barlıqtaǵı

nızamlılıqlarda öziniñ säwleleniwiniñ tabatıǵın túsiniqler, pikirler hám juwmaqlarǵa tiykarlanadı. Ol isenimli ilimiy faktler menen baylanıslı bolıp, teoriyalıq ulıwmalastırıw dárejesine jetedi. Öz náwbetinde ulıwmalastırıw ilimiy bilimlerde túsindiriwge hámde máselelerdi sheshiw **princip-lerin** belgilewge xızmet etedi.

Oqıwshılardıñ ilimiy kózqarasın qalıplestiriwde olardıñ metodologiyalıq túsiniqler, ulıwmalastırıw ideyaların qalıplestiriw islerine ayrıqsha itibar beriw kerek. Sebebi metodologiyalıq túsiniqler hám ideyalar bolmıstı hám onıñ teoriyalıq tiykarların tereñ túsindirip beredi. Alınǵan nátiyjelerdiñ sintezi sıpatında tálim alıwshılarda ideallar hám qádiriyatlar sisteması qalıplesip baradı.

Ideallar — bul ilimiy bilimlerdeñ joqarı dárejesin sanalı hám emocional qabul etiw bolıp, ol insan ushın qádirli bolǵan **qádiriyatqa** aylanadı. Hár bir insan tárepinen iye-lengen ilimiy bilimler onıñ ózi ushın mánáwiy qádiriyat sanaladı. Isenim, ideal hám qádiriyatlar mámleket hám jámiyettiñ milliy ideyası hám ideologiyası menen baylanıslı túrde qalıplesedi. **Ideya** — insannıñ oy-pikirleriniñ jemisi. Milliy ideya bolsa millettiñ oy-pikirleriniñ nátiyjesi sanaladı.

Milliy ideya — insan hám jámiyettiñ turmısında mánis-mazmun beretuǵın, onı jaqsılıq maqsetinde jetekleytuǵın pikirlerdeñ toplamı sanaladı. **Ideologiya** — bul belgili bir sociallıq topar, qatlam, mámleket, xalq hám jámiyettiñ mütájliliklerin, maqsetleri, mápleri, arzu-úmitleri hám olardı iske asırıw principlerin ózinde birlestiretuǵın ideyalardıñ jıyndısı. Degen menen, hámme túsiniq, pikir hám kóz-qaraslar milliy ideya bola almaydı.

Mazmunı hámde kórinisi boyınsha ideyalardı diniy, ilimiy, filosofiyalıq, sociallıq-siyasıy, milliy, ulıwainsanıyılıq h.t.b. dep bir neshe túrlerge ajratıw múmkin. Bul ideyalardıñ hár qaysısı insan, tábiyat hám jámiyettiñ óz ara birliğin múnásibetler, birge islesiwler hám tárbiyalıq islerdeñ óz ara baylanısı nátiyjesinde ámelge asıradı hám júzege keltiredi.

Milliy ideologiya hám milliy ideyalar negizinde jaslarǵa buzǵınshı ideyalardan qashıw hám jaratıwshañlıq ideyalardı bassılıqqa alıw, Watannıñ rawajlanıwı, el tınıshlıǵı, xalıqtıñ abadanlıǵı, milletlerara tatıwlıq, insannıñ kámalatı, Watandı súyiw, adamgershilik, iyman-isenim sıyaqlı qádiriyatları jaslardıñ sanasına siñdiriw, dóretiwsheñlik, bilimlilik hám sanalıqtı tárbiyalaw pedagog-tárbiyashılardıñ, pútkil jámiyetshiliktiñ aldında turǵan wazıypalardıñ biri sanaladı. Ilimde dúnyaǵa bolǵan kózqaraslardıñ ózine tán ózgesheliklerine muwapıq onıñ atqaratıwın xızmetleri belgilengen. Máselen, pedagog ilimpaz B.T. Lixachev tárepinen bunday funkciyalar tómendegishe belgilegen.

Ilimiy dúnyaqaras xızmetleriniñ túrleri:

Ilimiy dúnyaqarastıñ aǵartıwshılıq xızmeti oqıwshılardıñ tábiyat hám jámiyet turmısındaǵı waqıya hám hádiyselerdiñ mazmunın túsiniw jetiwine járdem beredi;

Tárbiyalıq xızmeti oqıwshıda qalıplesken isenim hám kózqaraslardıñ járdeminde átirap-álemge ádep-ikramlılıq normalarına say túrde qatnasta bolıwına baǵdarlaydı, olardıñ minez-qulqın, erk kúshi, juwapkershilik hám estetikalıq sezimlerin tárbiyalaydı;

Rawajlandırıwshı xızmetinde oqıwshılardıñ aktiv pikirlew iskerligi qalıplestirilip barıladı. Tábiyat hám jámiyet hádiyselerin dóretiwsheñlik penen qayta analizlew hám ulıwmalastırıw qábileti rawajlanadı. Durıs qalıplesken kóz-qaraslar bir waqıttıñ ózinde oqıwshılardıñ sanası, sezimleri, erk kúshi, minez-qulqı menen jámiyette ózin uslap tutıw mádeniyatınıñ qalıplesip barıwına tásir kórsetedi;

Shólkemlestiriwshilik xızmette dúnyaǵa bolǵan kózqaras oqıwshılardıñ oqıw, ilimiy dóretiwsheñlik islerin óziniñ kózqarasları menen uýǵınlastırǵan halda alıp baradı;

Boljaw xızmeti oqıwshılardıñ jámiyet turmısınıñ aldaǵı baǵdarların ilimiy-teoriyalıq hám ámeliy jaqtan túsiniw jetiw hám keleshektegi ideyalardı ilgeri súriwi menen belgilenedi.

Ilimiy dúnýaqarastı qáliplestiriw ilimiy sananı, ilimiy izleniw, ilimiy izertlew jumısları haqqındaǵı túsiniqlerdi qáliplestiriwden baslanadı. Oqıwshılardıń oqıw dáwirinde iyelewi tiyis bolǵan bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerine qoyılatuǵın eń minimum talapları Mámleketlik bilimlendiriw standartlarında anıq, sistemalı hám izshil belgilep berilgen. Bul talaplardıń orınlanıwına qaratılǵan ilimiy bilimler oqıw predmetleriniń oqıw baǵdarlamalarında, olardıń negizinde jaratılǵan sabaqlıq hám oqıw qollanbalarda óz sáwleleniwiniń tabadı.

Oqıwshılardıń ilimiy dúnýaqarası olardıń jeke hám jas ózgesheliklerin inabatqa alǵan halda qáliplestirilip barıladı.

Oqıwshılarda ilimiy dúnýaqaraslardı qáliplestiriw islerinde tórende kórsetilgen birqatar shart-sharayatlar inabatqa alınadı:

1. Oqıw-tárbiya processlerinde oqıtıwshınıń oqıw materialların oqıwshı-jaslarǵa isenimli faktler menen jetkerip berip, olardı tereń analizlewge úyretiw.

2. Oqıw materialın úyreniwde ilim, óndiris hám jámiyettiń rawajlanıwı arasındaǵı baylanıslardıń mazmunın ashıp beriw;

3. Oqıw procesinde tálim alıwshılardıń intellektual iskerliginiń tiykarın quraytuǵın ilimiy biliwge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıw;

4. Sabaq hám sabaqtan tis tárbiya processlerinde oqıwshılardıń biliw aktivligi menen erkinligin rawajlandırıw.

5. Oqıw-tárbiya jumısların turmıs penen baylanıstırıw;

6. Oqıw-tárbiya processlerinde tálim alıwshılardıń jas hám jeke ózgesheliklerin inabatqa alǵan halda ilimiy maǵlıwmat-lar hám wazıypalardı belgilep beriw h.t.b.

Oqıtıw processleri, klasstan tis sabaqlar hám óz betinshе jumıslar oqıwshılardıń dúnýaǵa bolǵan kózqarasların qáliplestiriw quralı bolıp xızmet etedi. Oqıwshılardıń ilimiy kózqaraslarınıń qálipleskenlik dárejeleri olardıń ilimiy

pikirlew dárejesi, isenimleri, idealları, is-háreketleri, ilimiy jumıslardı orınlawdaǵı bilim, uqıplılıq hám kónlikpeleri menen belgilenedi.

13.3. Aqıl tárbiyasınıń maqseti hám wazıypaları

Dúnýaǵa bolǵan kózqaraslardıń quram bólegi bolǵan bilim, isenim, principler, ideyalar, qádiriyatlar tek ǵana pikirlewdiń nátiyjesi bolıp qalmastan, ol, insannıń emocional – intellektual sezimleri bolǵan aqıl miynetini menen de baylanıslı. **Aqıl tárbiyasın** – keń mániste alıp qaraǵanıwızda, ol insannıń jámiyetlik turmısta arttırǵan tájiriybeleriniń nátiyjesi sanaladı. **Aqıl tárbiyasın** tar pedagogikalıq mániste alıp qaraǵanıwızda tálim alıwshılardaǵı bilim, uqıplılıq, kónlikpe, intellektual xızmetti alıp barıw jolların biliw hám ulıwma qábiletlerdi rawajlandırıwǵa qaratılǵan pedagogikalıq processler bolıp tabıladı.

Aqıl tárbiyasınıń tiykarǵı maqseti bala shaxsınıń ulıwma dárejesin rawajlandırıwdan, shaxstıń biliw motivleri, oylawı, kózqarasları hám intellektual mádeniyatın qáliplestiriwden ibarat. **Aqıl óz ishine – aqıl miynetini, intellekt, intellektuallıq qábilet, rawajlanıw, iskerlik, erkinlik, mádeniyat sıyaqlı túsiniqlerdi jámleydi.**

Fiziologiyalıq-psixologiyalıq kózqarastan **aqıl** – bizdi qorshap turǵan barlıq waqıya hám hádiyselerdiń nızamlıqların sáwlelendiretuǵın miydiń funkciyası hám biliw processleriniń jıynaǵı sanaladı. Al, socaillıq-pedagogikalıq kózqarastan bolsa **aqıl** – insannıń óz erki, qálbi hám oy-pikirleri tiykarında dúnyalıq, turmıslıq haqıyqatlardı ańlaw hám olarǵa óz xızmetinde ruwxıy – adamgershilikli kózqarastan ámel qılıw imkániyatın beretuǵın sawǵası, jámiyette insan kámalatınıń háreketlendiriwshi kúsh sanalıp, onıń járdeminde insan óz ornı hám abırayına iye boladı.

Aqıldıń ózine tán ózgeshelikleri óz ishine aqıldıń tezligi, anıqlıǵı, tereńligi, iyiliwshenligi, keńligi, sınshılıǵı hám

dóretiwsheńliklerin qamtıp aladı hám olar aqıldın kúshin belgilep beredi.

Aqıldın kúshi — bul bilimlerdi toplawğa hámde pikirlew-di rawajlandırıwğa qaratılğan jeke qábiletlerdiń jıynaǵı bolıp ol aqıl miynetiniń jemisine, nátiyesiniń sapasına óziniń tásirin tiygizedi. **Aqıl miyneti** — bul dıq-qat, yad, oylaw sıyaqlı biliw processleri menen emocional sezimlerdiń birlikte háreketke keliwin talap etetuǵın, teoriyalıq maǵlıwmatlardı qabil etiw hám qayta islew processı bolıp ta sanaladı.

Aqıl miyneti mádeniyatı — bul máselelerdi qoyıw hám qabil etiw, qoyılğan máselelerdi sheshiw jolların tańlap biliw, háreketler rejesin dúziw hám ámelge asırıw, nátiyelerdi obyektiv bahalaw hám ulıwmalastırıw, háreketleniw uqıplılıqları hám kónlikpelerdiń jıynaǵı sanaladı.

Aqıl miyneti biliw processleri menen baylanıslı. Qabil etiw hám pikirlew onıń psixologiyalıq tiykarın quraydı. Oqıwshı oqıw materialların seziw hám ámeliy jaqtan qabil etiwı múmkin. Usıǵan baylanıslı aqıl miynetiniń tiykarın quraytuǵın biliw processleri seziwi qábiletleri hám intellektual qábiletler bolıp ekige bólinedi. **Sensorlıq qábilet** — bul predmet, waqıya hám hádiyselerdiń sırtqı mazmunın (forması, reńi, ornı, kólemi h.t.b.) qabil etiw bolıp, ol ámeliy pikirlewdiń qalıplesiwin támiyinleydi. Al **intellektual qábilet** bolsa «intellekt» túsiniǵinen kelip shıǵadı.

Intellekt sózi latin tilinen alinip **intellectus** — seziw, qabil etiw, aqıllılıq, túsiniw, túsiniw degen mánislerdi bildiredi. Ol insannıń pikirlew, biliw, túsiniw, mashqalardı sheshiw, óz kúshlerin maqsetke muwapıq rejelestire alıw qábileti sanaladı. Turmısta intellekt penen aqıl bir túsiniw depte túsiniledi. Biraq, bul túsiniwlerdiń arasında kóz ılgamaytuǵın ózine tán ózgeshelikler aniqlanǵan. Yaǵniy **intellekt túsiniǵi** individtiń seziw, qabil etiw, yad, oylaw, qıyal etiw sıyaqlı barlıq biliw processlerin ózinde birlestiredi, al, **aqıl túsiniǵi** bolsa insannıń biliw processleri menen

birge analizlew processin de ózinde birlestirip, sanalıq, oylap is tutıw, bilip is tutıw, pámli bolıwdı, tártip penen ulıwmalastırıwdı bildiredi. Ol óz mazmunın ádep-ikramlılıq, etikalıq, estetikalıq kategoriyalar menen bayıtadı.

Aqıl túsiniǵi erudiciya túsiniǵi menen baylanıslı. **Erudiciya** latin-nıń **eruditio** — ilimlilik, bilimlilik, aǵartıwshılıq sózlerinen alınǵan bolıp, bizińshe hár tárepleme keń (lekin tereń bolmaǵan) ilim hám bilimge iye bolıw degen maǵnanı ańlatadı. Erudiciyalı insan qálegen tarawda, qálegen másele boyınsha túsiniwke, bilimge, kúshke iye bolıp, turmıstıń qálegen tarawı boyınshapikir bildire alıwı múmkin, biraq anıq bir tarawdaǵı jetik qánige bolmawı da múmkin. Erudiciyalı insanda aqıl bolmasa ol qanshelli bilimge iye bolmasın ómirde durıs baǵdar ala almaydı.

Intellekt, erudiciya hám aqıl birleskende joqarı nátiyelerge erisiledi. Bul jaǵday biziń kóz aldımızǵa dana insandı keltiredi. **Danalıq** latinniń **genius, genus** — «dux», «tuwılıw» degen sózlerinen alınǵan bolıp, bizińshe túsiniwdiń ózine tánligi, dóretiwsheńlik hám jaratıwshańlıqtıń elementlerin óz ishine alatuǵın ziyrekliktiń joqarı dárejesi sanaladı.

Dana insan dep ayrıqsha, basqalardı uqsamaǵan aqıl hám talantqa, joqarı dárejede rawajlangan intellektual hám dóretiwsheńlik qábiletke iye bolǵan insańǵa ayıladı. Ol óziniń danıshpanlıǵı menen basqalardan ajıralıp turatuǵın jaratıwshańlıq qábileti menen bir qatarda basqalardı janlı, mazmunlı, dana sózleri menen ruwxıy jaqtan da qollap-quwatlap baradı.

Aqıl tárbiyası — bala shaxsınıń aqlıy kúshin, oylaw qábiletin, intellektual kónlikpelerin hám mádeniyatın, biliwge bolǵan motivlerin rawajlandırıwǵa qaratılğan pedagog hám tárbiyashılardıń maqsetli xızmeti bolıp esaplanadı. Aqıl tárbiyası tálim alıwshılardaǵı aqıl kúshi menen oylaw qábiletin rawajlandırıw procesin qalıplestiriwge qaratılğan barlıq pedagogikalıq tásirlerdi ózinde jámleydi.

Aqıl tárbiyası tómendegi wazıypalardı óz ishine qamtıydı:

1. Oqıwshılardı sanalı, izbe-iz hám bekkem túrde ilimiy bilimler sisteması menen qurallandıırıw, dúnyağa kózqarasın qáliplestiriw.

2. Bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerdi turmısta sheber qollawğa úyretiw, óz betinshe bilim alıw ónerin iyelewge ádetlendiriw.

3. Ózlestirgen bilimine quwanış sezimin oyatıw, bilimdi óz betinshe izlep tabıwğa qumarlılıqtı rawajlandırıw, qıyınshılıqtı jeńiwge úyretiw.

4. Biliw kúshlerin, biliw uqıplılıqların: seziw, qabil etiw, túsiniw, oylaw, este saqlaw, dıqqat, sezim hám basqapsixikalıq sıpatlardı qáliplestiriw.

13.4. Aqıl tárbiyasınıń quralları

Aqıl tárbiyasınıń wazıypaları sabaq procesinde hám sabaqтан tıs waqıtlardağı har túrli tálim-tárbiyalıq islerdiń formaların ámelge asırıw barısında orınlanadı. Tálim formaları hám klasstan tıs tarbiyalıq islerdi shólkemlestiriwdiń barısında tálim alıwshılardıń aqıl tárbiya sına tásir kórsetetuǵın hártúrli qurallardan paydalanıladı.

Pedagogikalıq qurallar — bul pedagogikalıq processlerdi shólkemlestiriw, onı ámelge asırıw ushın oqıwshılardı rawajlandırıw wazıypaların orınlaytuǵın materiallıq hám ruwxıy mádeniyat predmetleriniń jıynaǵı, pedagogikalıq processlerdi materiallıq qollap-quwatlaw, tárbiyalanıwshılar qatnasatuǵın miynet, oyın, oqıw, óz ara qatnas hám biliw iskerligi sıyaqlı hártúrli xızmet túrleri sanaladı. **Tárbiya quralları** bolsa shaxstı qáliplestiriwge qaratılǵan derekler, tárbiyashı menen tárbiyalanıwshılardıń arasındaǵı qural bolıp, olar tómendegishe óz sáwleleniwin tabadı:

— xızmettiń túrleri (miynet, oyın, oqıw, óz betinshe jumıslar);

— materiallıq buyımlar hám predmetler (oyınshıqlar, kompyuter oyınları, intellektual oyınlar);

— sport quralları, inventarlar, instrumentler, oqıw-kórgizbeli qurallar, xabar — telekommunikaciya tarmaqları hám audiovizual qurallar, baspa hám elektron bilimlendiriw, xabar resursları hám basqa da materiallıq obyektler siyaqlı ásbap-úskenerler;

— mánáwiy hám materiallıq mádeniyat dúrdanaları (iskusstvo, jámiyetlik turmıs);

— janlı hám jansız tábiyat hádiyseleri h.t.b.

Insannıń iskerligi menen baylanışlı bolǵan úzliksiz túrde alıp barılatuǵın barlıq xızmet túrleri **aqıl tárbiyasınıń quralları** sanaladı. Bular oqıw, miynet, oyın, óz ara qatnas, kitaplardan ilimiy maǵlıwmatlar toplaw, galabalıq xabar quralları bolıwı múmkin. Bul xızmet túrlerin ámelge asırıwda hámde aqıl tárbiyasınıń wazıypaların orınlawda qollanılatuǵın tárbiya quralları tálim alıwshılardıń jas hám jeke ózgesheliklerinen kelip shıqqan halda tańlap alınadı.

Oqıw — bul xızmet túri bolıw menen bir qatarda tálim alıwshılardıń intellektual qábiletin rawajlandırıw quralı bolıp ta xızmet etedi. Bunda pedagog-oqıtıwshınıń tutqan ornı gürewli. Ol tálim alıwshılardı bilimler bazasın ózlestiriw hámde olardı ámeliyatta paydalanıwǵa baǵdarlaydı.

Sabaq procesinde oqıwshılardıń biliw iskerligi asadı hám oylaw qábileti rawajlandırıladı: ilimiy materiallardı tuńlaw hám analizlew, oqıtıwshınıń kórsetpesi boyınsha oqıw materialı üstinde jumıs alıp barıw hám óz betinshe tapsırmalardı orınlaw, oqıw iskerligi (esaplaw, ólshew, tańlaw h.t.b.), nátiyjelerdi analizlew hám ulıwmalastırıw sıyaqlı aqıl iskerligin talap etetuǵın processler ámelge asırıladı. Ásirese mashqalalı tálim texnologiyası, kritikalıq oylawdı qáliplestiriwge qaratılǵan evristikalıq tálim texnologiyaları hám interaktiv metodlardan paydalanıw bunday processlerdiń nátiyjeliligin jánede arttıradı.

Oqıw procesinde tálim alıwshılardıń intellektual jaqtan rawajlanıwı oqıtıwshınıń sistemalı túrde dúzilgen rejesi hám oqıw processlerin basqarıp turatuǵın didaktikalıq principlerge de baylanıslı. Oqıw procesinde tálim alıwshılardı intellektual tárbiyalaw islerinde hár bir oqıwshını úyreniwge baǵdarlawshı maqset hám motivler, maqsetke erisiwge bolǵan umtıwlar, olardıń ulıwma oqıw kónlikpeleri, ádep-ikramlılıǵı jasına say intellektual miynetti shólkemlestiriw sharayatı hámde tártip-intizamları tiykarǵı orındı iyeleydi.

Miynet – ásirler dawamında bala shaxsın kámalǵa keltiriwdiń tiykarǵı shártlerinen biri sanaladı. Miynet iskerligi aqıl tárbiyasın beriwde úlken imkaniyatlarǵa iye. Miynettiń túrleri:

– oqıw miyneti, yaǵnıy sabaq hámde fakultativ sabaqlar procesindegi aqıl miyneti, úyge berilgen wazıypalar, óz betinshe jumıslar, kurs jumısların orınlaw, óz betinshe oqıp-úyrenip bilimin jetilistirip barıw;

– miynet hám kásiplik tálim, yaǵnıy miynet sabaqları, ustaxanalar, qosımsha tálim

– jámiyetlik paydalı miynet, tábiyattı qorǵaw, sociallıq járdem beriw islerine qatnasıw, jámiyetlik orınlarda (awqatlanıw orınlarında) óz-ózine xızmet etiw, náwbetshilikler, oqıw orınları átirapındaǵı abadanlastırıw isleri h.t.b.)

– islep shıǵarıw menen baylanıslı miynet túrleri: mektep baǵın, salamatlastırıw hám dem alıw lagerlerinde, oqıw-islep shıǵarıw kabinetlerinde jumıslar alıp barıw;

– kúndelikli turmıshq miynet – shańaraqtaǵı úy wazıypaların orınlaw h.t.b.

Hár bir miynet wazıypası balalardıń jas hám jeke ózgesheliklerinen kelip shıqqan halda berilib, dáslep balalar ushın tanıs bolǵan miynet tapsırmaları berilib, soń olardıń mazmunı quramalasıp barıwı tiyis. Bala bul miynet tapsırmasın ne ushın orınlap atırǵanlıǵın biliwi, tapsırmanı orınlawdıń izbe-izligin, shártin biliwi hám onıń nátiyjesinen ráhátleniwı, oqıtıwshı bolsabul miynet iskerligin

qollap-quwatlap, marapatlap, korrekciyalap barıwı maqsetke muwapıq. Óz miynetiniń nátiyjesin kórgen hár bir balada miynet etiwge, onı jáne de bayıtıwǵa bolǵan motiv hámde pikirlewdegi analitiko-sintetikalıq oylaw qalıplesip baradı. Miynet iskerligin ámelge asırıw procesinde tálim alıwshılardı intellektual rawajlandırıwda tómendegi shártlerge ámel qılıw maqsetke muwapıq:

– miynet tapsırmalarınń balanıń jas ózgesheligine say túrde tańlanıwı;

– miynet shınıǵıwları balanıń teoriyalıq bilimler bazasına súyeniwi, miynet kónlikpesi hám uqıplılıqların izbe-izlik penen qalıplestirip barıwı;

– tálim alıwshılardıń baslamaların inabatqa alıw hám erkinligin támiyinlew.

Oyin. Aqıl tárbiyasın rawajlandırıwdıń tiykarı oyın. Oyın – sociallıq tájiriybelerdı ózlestiriw hám jaratıwǵa, óz háreketlerin rawajlandırıwǵa qaratılǵan xızmettiń ayırıqsha túri bolıw menen bir qatarda insanlardı psixologiyalıq stresslerden alıp shıǵıw, insanlardıń óz ara qatnaslarǵa kirise alıw, fizikalıq, aqıl hám ádep-ikramlılıqqa tárbiyalaw quralı bolıp ta xızmet etedi.

Oyin shańaraqta, úzliksiz tálim sistemasınıń barlıq túrlerinde alıp barılatuǵın oqıw-tárbiyalıq processlerinde qollanıladı. Tálim alıwshılardıń jas ózgeshelikleri, ótilip atırǵan oqıw páni, teması, maqsetinen kelip shıqqan halda oyın texnologiyalarınan orınlı paydalanıw kútilgen nátiyjelerdi beredi. Búgingi kúnde pedagogikalıq processlerdi aktivlestiriwshi, rólli, syujetli, kompyuterli, operaciyalıq, dóretiwsheń, predmetli, didaktikalıq, shınıqtırıwshı oyınlar sıyaqlı oyınlardıń kóplegen túrleri qollanılmaqta. Oyınlardı shólkemlestiriw barısında tálim alıwshılar oyın tártibin, oyın menen birgelikte oqıw materialın ózlestirip alıp óz sanasınıń rawajlanıwına imkaniyat jaratadı.

Demek, tárbiya quralı degenimizde balǵa unamlı tárbiyalıq tásir kórsetetuǵın barlıq mánáwiý hám mate-

riallıq predmetler, hádiyse hám waqıyalardı túsiniwimiz kerek. Sabaq hám sabaqtan tıs tárbiyalıq islerde oqıw materialınıń hám tárbiyalıq islerdiń mazmunı, olardı tálim alıwshılardıǵa jetkeriw metodları, oylaw iskerligin shólkemlestiriw, tálim alıwshılardıń xızmetinde unamlı emociyalardıń hám psixologiyalıq ortalıqtıń qalıplestiriliwi de óz náwbetinde aqıl tárbiyasın qalıplestiriw quralı bolıp xızmet etedi.

13.5. Ekonomikalıq tárbiya oqıwshılardıń dúnyaǵa ilimiy kózqarasın qalıplestiriwdiń quram bólegi sıpatında

Ekonomika – jámiyettiń óndiriwshi kúshleriniń rawajlanıw dárejesine sáykes óndiris qatnasıqlarınıń jıyındısın, jámiyetimizde ústemlik etip turǵan óndiristiń usılın, belgili bir xojalıq tarawın shólkemlestiriwdiń jaǵdayların bildiredi. Búgingi kúnde ekonomika hám xojalıq júritiw menen baylanısh iskerlik túsiniǵi de isletiledi.

Ekonomika xojalıq penen baylanısh túsiniq sıpatında keń mániske iye bolıp, bunda insanlardıń turmıs keshiriwi, ózleriniń zárúrliklerin qanaatlandırıw, ómirde jaqsı jasaw ushın qollanılatuǵın predmet, qural, materiallıq hám ruwxıy dereklerdiń jıynaǵı sanaladı. Ekonomikalıq processlerde insanlar arasındaqı háreketler hám qatnaslardı nátiyjeli shólkemlestiriw isleri ekonomikalıq tárbiya menen baylanıshlı.

Ekonomikalıq tárbiya rásmiy yamasa rásmiy bolmaǵan jollar menen de beriliwi múmkin. **Ekonomikalıq tárbiyalardıń rásmiy jolı** mámleketlik tálim arqalı ámelge asırılatuǵın jol bolıp, bunda ekonomikanıń dúzilisi hám xojalıq júritiw principi haqqındaǵı bilim beriledi, ekonomikalıq oylaw menen ekonomikalıq minez-qulıqtıń modelleri qalıplestiriledi. Bul jol tiyisli qánigelerdiń qadaǵalawında ámelge asırıladı.

Ekonomikalıq tárbiyalardıń rásmiy bolmaǵan jolı mámleketlik emes sistema tiykarında ámelge asırıladı. Bunda ǵalaba xabar quralları, dosları, ata-anaları hám taraw qánigeleriniń másláhátleri, olardıń turmıslıq tájiriybeleri ekonomikalıq tárbiya faktorları bolıp xızmet etedi.

Ekonomikalıq sana – ilimiy kózqarastıń ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan quram bólegi sanaladı. Ol mámlekettiń ekonomikalıq turmısın qurıw, jámiyetke hár bir puxaranıń islep shıǵarıw processlerine aktiv hám dóretiwsheń qatnasıw haqqındaǵı bilim hám túsiniqlerin qalıplestiredi. Ol bazar ekonomikasınıń nızamlıqları, óndiristi, ekonomikanı basqarıw hám xojalıq júritiwdiń nátiyjeli jolları, ekonomikalıq normalardıń ámel qılıw haqqındaǵı bilimlerdi óz ishine aladı.

Ekonomikalıq oylaw – ekonomikalıq sananıń áhmiyetli bólegi bolıp, ol, miynettiń joqarı dárejedegi ónimdarlıǵın támiyinlewdiń dóretiwsheń jolların izlep tabıw, miynettiń nátiyjesinde joqarı sapadaǵı ónimdi alıw, ilim hám texnikanıń jetiskenliklerinen paydalanıp, az kúsh sarplap joqarı nátiyjelerge erisiwdiń tiyimli jolların izlep tabıwǵa járdem beredi. Hár bir insandı miynet etiw, miynettiń nátiyjesinen ráhátleniw, miynetsúygishliktiń nátiyjesinde xalıq xojalıǵınıń barlıq tarawlarında nátiyjelerge erisiwge bolǵan bir pütün sociallıq waqıya sıpatında túsiniwge baǵdarlaydı.

Bazar ekonomikasına ótiw, zamannıń tezlik penen rawajlanıw basqıshındaǵı búgingi kúnde **ekonomikalıq tárbiyanıń tiykarǵı maqseti** degenimizde tálim alıwshılarda jámiyetlik hám jeke múlkti, mánáwiy hám materiallıq qádiriyatlardı saqlaw menen baylanıshlı bolǵan kompetentlikti qalıplestiriw; olardı iskerlik, istin kózin biliw, shólkemlestiriwshelik, tapqırlıq, epshilik, uqıplılıq, óz mıtájliklerin qanaatlandırıw múmkinshilikleri menen sáykeslendiriw kónlikpelerin qalıplestiriwdi túsinemiz.

Bul maqsetke erisiwde **ekonomikalıq tárbiyanıń tiykarǵı wazıypaları** tómendegilerdi óz ishine aladı:

1. Oqıwshılardı ekonomikanıń obyektiv nızamları, óndiristiń rawajlanıw nızamlıqları hám onıń mexanizmleri haqında bilimler menen qurallandıruw.

2. Ekonomikalıq bilimlerdi óndiriste, turmısta, miynette sheber qollana alatuǵın, óndiristiń haqıyqıy iyesi, xalıqtıń mápin óziniń jeke mápi menen úlestire alatuǵın, materiallardı hám ásbap-úskenerlerdi únemlep hám iqtiyatlap jumstaytuǵın, sıpatlı ónim tayarlawǵa uqıplı, esabı pütün shaxstı tárbiyalaw.

3. Óndiriste, jańa milliy óndiris texnologiyaların jaratıwda hám qollanıwda zárúr bolǵan miynet eplilik, kónlikpelerin rawajlandıruw.

4. Turmısta, miynette, óndiriste kútá zárúr bolǵan ulıwma insanıy hám milliy pazıyetlerdi qalıplestiriw.

5. Insapsızlarǵa, ısırapqorlarǵa, miynetti jaqtırmaytuǵınlarǵa qarsı ayawsız gúreske tayarlaw.

Búgingi kúnde oqıw orınlarındaǵı barlıq tiykarǵı pánlerdi oqıtıwdıń barısında ekonomikalıq tárbiya ámelge asırıladı. Máselen, social-gumanitar pánlerdi oqıtıwda (tariyx, jámiyettanıw, huqıq h.t.b.) oqıwshılar tárepinen ekonomikanıń tiykarǵı túsinipleri ózlestirilip, ol kónlikpe hám uqıplılıqlarǵa aylantırıladi:

Anıq pánler boyınsha (matematika, fizika, informatika) oqıwshılarǵa ekonomikalıq mazmundaǵı máselelerdi she-shiwge bolǵan tapsırmalardı beriwege boladı.

Sabaqtan tıs tárbiyalıq jumıslarda isbilermenler menen ushırasıwlar, aldınǵı diyxan fermer xojalıqlarına sayaxatlar shólkemlestiriw, jámiyetlik paydalı islerge tartıw islerinde alıp barıw múmkin.

Demek, ekonomikalıq tárbiyada ekonomikalıq bilim, ekonomikalıq iskerlik hámde ekonomikalıq qatnasıqlardı tárbiyalaw tiykarǵı orındı iyeleydi. Sonlıqtan-da **ekonomikalıq tárbiya jumslarınıń nátiyjeliliginiń ólshemleri** sıpatında tómendegiler qabıl etilgen:

– tálim alıwshılardıń ekonomikalıq túsiniplerdi biliwi;

– miynetti shólkemlestiriwde ekonomikalıq bilimlerdi qollay alıw;

– jeke hám jámiyetlik mülkti qorgaw;

– xalıq xojalıǵın rawajlandırıwǵa óz úlesin qosıwǵa umtıw hám jeke puxaralıq poziciyasınıń qalıpleskenligi;

– tábiyat resursları, mámlekettiń materiallıq hám ruwxıy baylıqların qorgaw, onı keleshek áwladqa jetkeriwge óz úlesin qosıw h.t.b.

Aldın-ala rejelestirilgen, maqsetli türdegi ekonomikalıq tárbiyanı jolǵa qoyıw keleshek áwlarlarımızda ekonomikalıq mádeniyattı rawajlandıruw islerinde óziniń unamlı tásirin kórsetedi.

13.6. Oqıwshılardıń ekologiyalıq tárbiyası

Búgingi kúnde insanıyattı qáwip astında qaldırıp atırǵan hádiyselerdiń biri ekologiyalıq ahwal bolıp esaplanadı. Jámiyettiń sırtqı ortalıq penen buzılǵan óz ara qarım-qatnası hámmeni tınıshsızlandırmaқта. Insannıń tábiyiy baylıqlardı hádden tıs hám orınsız paydalanıwı nátiyjesinde jasıl toǵaylıqlar siyreksep, paydalı qazılmalardıń kólemi azayıp barmaқта. Suw basseynleri hám atmosfera hawasınıń pataslanıwı, shıǵındılardıń hádden tıs toplanıp qalıwları adamlardıń densawlıǵına óziniń keri tásirin tiygizbekte. Islep shıǵarıw kárxanalarınan, avtomobil hám basqada transport qurallarınan shıǵıp atırǵan zıyanlı tútinler, gazler átirap ortalıqtı pataslap atır.

Ekologiyalıq teń salmaqlılıqtı saqlaw ilájlarınıń biri bul adamlar arasında, ásirese jaslar arasında ekologiyalıq tárbiyanı rawajlandıruw bolıp esaplanadı.

«**Ekologiya**» grekshe «**oikos**» úy-jay, tiri janzatlardıń jasaw mákanı, «**logos**» táliymat degen sózlerinen alınıp, bizińshe insannıń sırtqı ortalıq penen óz ara múnásibeti degen mánisti ańlatadı. «Ekologiya» ataması 1866 jılı

Charl'z Darvinniń táliyimatın qollap-quwatlawshı alım Ernest Gekkel (1839–1919) tárepinen ilimge kiritilgen.

Ekologiyalıq tárbiyanıń túp mánisi – tábiyat hám jámiyet ortasındaǵı turaqlı birlik hám olardı bir-birine baylanıstırıwshı tábiyy hám sociallıq nızamlardı úyreniw, olardı turmısqa engiziwden ibarat.

Ekologiyalıq tárbiya – bul insandı tábiyatqa qádem qoyǵan waqtınan baslap pútin ómiri dawamında tábiyattan aqılǵa uǵras paydalanıwǵa, psixologiyalıq, ádep-ikramlılıq kózqarastan xalqımızdıń tábiyattı húrmetleytuǵın úrpadetlerin, dástúrlerin tárbiyalaw, tábiyǵıy baylıqlardı, baǵı-baqshalardı kóbeytiwge úgit-násiyatlaw, onıń kewilinde aǵla pazıyletlerdi oyatıw islerin ózinde jámlegen.

Ekologiyalıq tárbiya – ekologiyalıq mádeniyattıń ajralmas bir bólegi bolıp, insannıń sezimleri, sanası, dúnyaǵa kózqarası hám túsiniklerine tásir etiw arqalı onda tábiyatqa bolǵan sanalı hám mánawiy múnásibet dárejesin turaqlı túrde hám maqsetli iske asırıp barıw procesi.

Ekologiyalıq tárbiyanıń maqseti – insan átirapındaǵı tábiyy ortalıq hám onıń baylıqların biletuǵın, onnan itiyatlılıq penen paydalanatuǵın, saqlaytuǵın, tábiyat baylıǵına baylıq, gózzallıǵına gózzallıq qosatuǵın, jámiyetlik hám tábiyy nızamlıqlardı biletuǵın sawatlı shaxslardı jetilistiriw.

Ekologiyalıq tárbiyanıń wazıypaları tómendegilerden ibarat:

- oqıwshılardı ekologiyalıq bilim beriw,
- ekologiyalıq mádeniyattı qalıplestiriw, ózin qorshap alǵan ortalıqtı, tábiyat baylıqların qádirlewge, olardı únemli paydalanıwǵa, ısırapshılıqqa jol qoymawǵa ádetlendiriw,
- tábiyat baylıǵın kóbeytiwge, ekologiyalıq jaǵdaydı jaqsılawǵa qatnastırıw, ekologiyalıq qádiriyatlardı sińdiriw,
- qorshaǵan ortalıqqa, tábiyat baylıqlarına zıyan keltiriwshilerge qarsı gúres alıp barıwǵa tárbiyalaw.

Kámil insan tárbiyasında ekologiyalıq tárbiyanıń tutqan ornı hám áhmiyeti. Jaslardıń ekologiyalıq tárbiyasın,

mádeniyatın hám mánawiyatın rawajlandırıw búgingi kúnniń keshiktiriwge bolmaytuǵın wazıypalarınń biri esaplanadı.

Xalqımız «Jer gáziyne – suw gáwhar», «Jol jaǵalap tüneme, kól jaǵalap tüne», «Suw keldi, nur keldi», «Ana jer suwı menen saqıy», «Teńizdiń qasında bolsańda bir tamshı suwdı zaya etpe», sıyaqlı naqıl-maqallardı biykarǵa keltirmegen. Jer, suw, topıraq hám hawa oǵada qásterlengen. Sonlıqtan da ekologiyalıq tálim-tárbiyanıń áhmiyeti oǵada úlken bolıp, ol shańaraqta, balalar baqshalarında, mektepte, orta hám joqarı oqıw orınlarında úzliksiz alıp barılǵanı maqsetke muwapıq boladı.

Ózbekstan Respublikasında «Bilimlendiriw haqqındaǵı» Nızam hámde «Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması» tiykarında bilimlendiriwdiń, sonıń ishinde ekologiyalıq tálim-tárbiyanıń sapasın jaqsılaw boyınsha bir qansha jumıslar alıp barılmaqta. «Ózbekstan Respublikasında tábiyattı qorgaw haqqındaǵı» nızam (1992), «Ózbekstan Respublikasında xalıqtıń sanitariyalıq – epidemiologiyalıq qáwipsizligi haqqındaǵı» nızam (2015) qabıl etildi. «Ekologiyalıq tálim-tárbiya koncepciyası» islep shıǵıldı. Ózbekstan Respublikası xalq bilimlendiriw, Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrlikleri Tábiyattı qorgaw boyınshamámleketlik komiteti menen birgelikte «Ózbekstan Respublikasında ekologiyalıq bilimlendiriwdi rawajlandırıw hám ekolog kadrlardı tayarlaw, qánigeligin jetilistiriw sistemasın jánede jetilistiriw perspektivaları koncepciyası»n qabıl etti (2005). «Ekosan» xalıqaralıq qorı dúzildi. Respublikamızda ekologiyalıq baǵdardaǵı klasslar, dógerekler shólkemlestirildi. Joqarı hám orta arnawlı oqıw orınlarında ekologiyaǵa baylanıslı qánigelikler, kafedralar ashıldı.

Ekologiyalıq tárbiya shańaraqlarda, balalar baqshalarında, ulıwma bilim beriwshı mekteplerde, joqarı hám orta arnawlı oqıw orınlarında tastıyıqlanǵan oqıw rejeleri tiykarında alıp barıladı.

Shańaraq bala ushın birinshi tárbiya oshaǵı esaplanadı. Jańa tuwılǵan balanıń názeri dáslep anasına hám ana tábiyatqa túsedi. Ol ana mehri, tábiyattıń ájayıp kórinisleri qushaǵında jasaydı hám kamalǵa keledi. Tirishiliktiń, ómirdiń tiykari bolǵan quyashtan, hawadan, suwdan, tábiyat jemislerinen nár alıp, ráhátlenip jasaydı.

Sol dáwirde baslap balanıń tábiyatqa, sırtqı ortalıqqa bolǵan qarım-qatnası baslanıp, oǵan degen súyispenshiligi oyana baslaydı hám artıp baradı. Óz nábwetinde ata-analarda óz balaların tábiyat penen doslıq qarım-qatnası jasawǵa úyretip baradı.

Mektepke shekemgi tárbiya mekemelerinde ekologiyalıq tárbiya qánige tárbiyashılar tárepinen alıp barıladı. Bunda balalar kóbirek tábiyat qushaǵına alıp shıǵıladı, olar átiraptaǵı güller, miyweli hám dekorativ terekler menen tanıtırladı. Baqshada janlı múyesh shólkemlestiriledi, hár qıylı güller otırǵızıladı hám balalar janlı tábiyat penen tanıtırılıp barıladı. Ana tábiyat haqqında qızıqlı gúrrinler, ertekler oqıp beriw, olar menen birgelikte ekologiyalıq tárbiya máselelerin ózine qamtıǵan kino hám mul`tfilmler tamashalaw, gúrrinlesiwler ótkeriw úlken áhmiyetke iye. Olar menen súwret salıwda onshellı quramalı bolmaǵan tábiyat kórinislerin, aǵashlar, kún, ay hám taǵı basqalardıń súwretlerin saldırw júdá paydalı esaplanadı.

Mekteplerde ekologiyalıq tárbiyanı talap dárejesinde alıp barıw ushın jas tábiyattı súyiwshiler klubları, tábiyattı qorǵaw jámiyetleri dúziledi, tábiyat muzeyleri, janlı múyeshler shólkemlestiriledi. Olarda úlkeniń tábiy baylıqların kórsetiw, gúrrinlesiwler, disputlar, kesheler, basqada ilájlar ótkerilip turıladı. Bul keshelerde muǵállimler, ilimpazlar hám jaslardıń pikir alıswıların shólkemlestirip turıwda hár tárepleme paydalı boladı.

Jaslardı úlke boylap biologiyalıq ekskursiyalardı alıp shıǵıw, olardı úlkeniń ósimlik hám haywanatlar dúnyası menen tanıtırw olarda tábiyatqa bolǵan súyispenshilikti arttıradı.

Oqıwshılardı gazeta hám jurnal betlerinde basılıp shıqqan tábiyat haqqındaǵı maqalalar menen tanıtırw, sonday aq radio hám televideniye turaqlı túrde tábiyattıń insan ómirindegi áhmiyeti tuwralı rubrikalar shólkemlestiriw, bul rubrikalarda tábiyattı ardaqlawshı materiallardıń berilip barılıwı jaslardı ekologiyalıq jaqtan tárbiyalawǵa óziniń unamlı tásirin tiygizedi.

Mekteplerde isshi oqıw baǵdarlamaların dúziwde ekologiyalıq bilim tiykarlarınan hár bir oqıw predmeti boyınsha temalar kiritip barıw, tábiyattı ardaqlawshı, onı qorǵawǵa baǵıshlangan súwretler, fotosúwretler, háweskerlik filmler, sonday-aq, maqala, ocherkler ushın konkurslar járiyalaw, sırtqı ortalıqtı qorǵaw isleri de tábiyattı húrmet etiw baǵdarında ekologiyalıq tárbiyanıń sapasın arttıradı.

Jaslardı hár qıylı tematikalarda ótkerilip atırǵan ekologiyalıq shembiliklerge, ekshembiliklerge tartıw ana tábiyattıń ómirimiz ushın áhmiyetin túsiniw jetiwine járdem beredi.

Mekteplerde turaqlı túrde quslar bayramın, güller bayramın, qawın seyillerin ótkerip barıw oqıwshılardıń tábiyatqa degen muhabbatınıń artıwına, olardıń haywanat hám ósimlikler álemine bolǵan súyispenshiliginiń bekkemleniwine óziniń tásirin tiygizedi.

Mákan puqaralar jıyınlarında ekologiyalıq tárbiyanı durıs jolǵa qoyıw úlken áhmiyetke iye. Bunda aymaқтаǵı mektep, balalar baqshaları, kárxanalar hám shólkemler menen birgelikte is-ilájların islep shıǵıp, tastıyıqlanǵan isrejeler tiykarında jumıs alıp barıladı. Sebebi, sol aymaqtıń abadansılıǵı, kórkemligi, azadılıǵı birinshi gezekte sol jerde jasawshı xalıqtıń den sawlıǵı, turmusınıń gózzallıǵı bolıp esaplanadı. Hár máwsimde shembilikler, ekshembilikler shólkemlestirip turıw, basqa turǵınlar menen birgelikte oǵan mektep oqıwshıların keńnen tartıw jaslardı ekologiyalıq tárbiya beriwde tiykarǵı usıllardan sanaladı. «Eń azada kóshe», «Eń azada háwli», «Eń azada shańaraq», «Jasıl pasban» hám taǵı basqa atamalarda tańlawlar ótkerip turıw,

hár qıylı tábiyattı qorǵawǵa baylanıslı konkurslar, kórik-tañlawlar ótkerip barıw hár tárepleme paydalı boladı.

**Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar,
máseleler hám tapsırmalar:**

1. İlimiy kózqaras dúnyaǵa bolǵan kózqarastıń ajıralmas bólegi ekenligin dálilleń. Bul túsiniqlerdiń bir-biri menen baylanısı hám ózine tán ózgeshelikleri nelerden ibarat?
2. Oylaw, pikir júritiw hám olardıń túrleri. Pikirlewdiń ilimiy bilim menen óz arabaylanısın anıqlań.
3. Aqıl tárbiyasınıń mazmunı nelerden ibarat? Aqıl, intellekt, erudiciya, talanttıń ózine tán ózgesheliklerin dálilleń.
4. Aqıl tárbiyasınıń tiykarǵı túsiniqlerin sanap beriw hám olar arasındǵı óz ara baylanıslardı ilimiy pedagogikalıq hám ilimiy – psixologiyalıq jaqtan dálilleń.
5. Aqıl tárbiyasınıń maqseti neden ibarat? Onıń zamanagóy wazıypaların belgileń.
6. Aqıl tárbiyasın ámelge asırıw jolları hám quralların túsindirip beriw.
7. Ekonomikalıq tárbiyanıń jaslarda ilimiy kózqarastı qáleplestiriwdegi ornın anıqlań.
8. Ekologiyalıq tárbiyanıń mazmunı nelerden ibarat.
9. «Ekologiya» sóziniń kelip shıǵıw tariyxın túsindirip beriw?
10. Ekologiyalıq tárbiya degenimiz ne?
11. Ekologiyalıq tárbiyanıń maqseti hám wazıypaların aytıp beriw?

Ózin-ózi qadaǵalaw hám bahalaw ushın testler:

1. Filosofiyalıq jaqtan obyektiv dúnyaǵa hám ondaǵı insanıń tutqan ornına bolǵan ulıwmalastırılǵan kózqaraslardıń sisteması, sonday-aq, sol kózqaraslar menen belgilenetuǵın isenim, ideallar, biliw hám iskerlik principi ne dep ataladı?

A. Dúnyaǵa bolǵan kózqaras; B. Pikir; C. İlim; D. Ideya;

2. Oylaw processlerin, oylaw háreketlerin hám oylaw formaların sahlıstırın, olardıń ózine tán hám uqsas táreplerin anıqlań.

1. Túsiniq; 2. Oy júritiw; 3. Juwmaq shıǵarıw hámde pikir júritiw barısında aktivlesetuǵın jeke – emocional ózgeshelikler; 4. Biliw

motivaciyaları; 5. Qábiletler; 6. İyelengen bilim hám túsiniqlerdiń sisteması; 7. Analiz; 8. Sintez; 9. Ulıwmalastırıw; 10. Abstraktlastırıw; 11. Sintez arqalı analizlew; 12. Operaciya.

3. Anıq maǵlıwmatlar hám bilimlerde súyengen halda jańasha, aldın málim bolmaǵan, áhmiyetke iye bolǵan nátiye alıwǵa qaratılǵan pikirlew... pikirlew dep ataladı.

4. Aqıl tárbiyası – bul bala shaxsınıń aqıl kúshin, oylaw qábiletin, intellektual kónlikpelerin, intellektual mádeniyatın, biliwge bolǵan motivlerin rawajlandırıwǵa qaratılǵan ... lardıń maqsetli xızmeti bolıp sanaladı. Aqıl tárbiyası tálim alıwshılardaǵı aqıl kúshi menen oylaw qábiletin rawajlandırıw procesin qalıplestiriwge qaratılǵan barlıq ... tásirlerdi ózinde jámleydi.

Variantlar:

– talabalardıń, oqıwshılardıń, jámaáttıń, pedagog hám tárbiyashılardıń;

– filosofiyalıq, pedagoglardıń, pedagogikalıq, psixologiyalıq, logikalıq.

5. Pedagog ilimpaz B.T.Lixachev tárepinen belgilengen dúnyaǵa bolǵan kózqarastıń atqaratuǵın xızmetlerin tabıń hám durıs juwaplardı kórsetiw.

A. Aǵartıwshılıq; B. Tárbiyalıq; C. Logikalıq; D. Rawajlandırıwshı; E. Abstrakt; J. İlimiy kózqaras; Z. Shólkemlestiriwshilik; I. Prognoz-tikalıq

6. Balalardıń ekologiyalıq bilimligi hám tárbiyalanǵanlıǵın rawajlandırıwǵa qaratılǵan, maqsetke baǵdarlanǵan halda arnawlı shólkemlestirilgen sistemalı pedagogikalıq iskerlik ne dep ataladı?

A. Ekonomikalıq tárbiya; B. Ekologiyalıq tárbiya; C. Ekologiyalıq mádeniyat; D. Tálim ekologiyası.

7. Ekologiya sózi qanday maǵanamı ańlatadı?

A. Úy-jay, tiri janatlarıń jasaw mákanı; B. Tábiyat haqqındaǵı ilim; C. Sırtqı ortalıq haqqındaǵı ilim; D. Quslar hám haywanlar haqqındaǵı ilim;

8. Ekologiya ataması ilimge qashan engizilgen?

A. 1866-jılı; B. 1876-jılı; C. 1966-jil; D. 1836-jılı; E. 1888-jılı.

9. «Dünyada shañ hám tútin bolmağanda adamzat mıñ jil jasawı mümkin edi» degen sóz qaysı oyshılğa tiyisli?

A. Abu Ali ibn Sino; B. Imam al Buxariy; C. Xojaaxmed Yasawiy; D. Berdaq Ğargabay ulı;

10. «Eger egiw ushın qolımızda daraq náli bolsa, qiyamet-qayım baslansa da úlgerseñ omı egip qoyın» degen qatarlar kimgе tiyisli?

A. Muhammed payğambarğa; B. A.Nawayıǵa; C. Imam at-Termiziyge; D. Ájiniyaz shayıǵa.

11. «Ekologiya» ataması qaysı alım tárepinen ilimge engizilgen?

A. Ernest Gekkel; B. Charlz Darvin; C. T.Maltus; D. Ch.Adams.

12. Maqaldın dawamın keltiriñ, «Jer ğáziyne, suw ...»

A. Gáwhár; B. Altın; C. Gúmis; D. Baylıq.

13. Adam bir sutkada qansha hawa menen dem aladı?

A. 12000 litr; B. 10000 litr; C. 7000 litr; D. 15000 litr.

14. Aral teñiziniñ ekologiyalıq jaǵdayı aqıbetinde payda bolǵan qumlıq qalay ataladı?

A. Aral qum; B. Qara qum; C. Teñiz qumu; D. Qızıl qum.

14-TEMA: PUQARALIQ TÁRBIYA

Jobası:

14.1. Puqaralıq tárbiyanıñ maqseti, wazıypaları hám metodları.

14.2. Oqıwshılardı puqaralıq tárbiya beriw procesinde Mámleketlik belgiler (Gimn, Gerb, Bayraq) den paydalanıw.

14.3. Watan súyiwshilik hám milletler aralıq doslıq ruwxında tárbiyalawdıñ maqseti, wazıypaları hám metodları.

14.4. Huqıqiy tárbiya.

14.5. Jas áwladtıñ huqıqiy sanası hám mádeniyatın qalıplestiriw puqaralıq tárbiyanıñ quram bólegi sipatında.

Temaniñ maqseti:

Puqaralıq tárbiyanıñ áhmiyeti, mazmunı, maqseti, wazıypaları hám metodları, huqıqiy sana hám puqaralıq mádeniyat haqqında túsinikler beriw, jaslarda Mámleketlik belgilerge (bayraq, gimn, tamǵa) bolǵan hürmetti qalıplestiriw arqalı puqaralıq hám huqıqiy mádeniyatı tárbiyalaw.

Temaniñ wazıypaları:

– puqaralıq tárbiyasınıñ mazmunı, maqset hám wazıypaların ashıp beriw;

– huqıqiy sanahám puqaralıq mádeniyatınıñ milliy ideologiya menen baylanıslılıǵın kórsetiw;

– mámleketlik belgiler hám olardı bolǵan hürmet seziimin qalıplestiriw;

– jaslar ortasında huqıqbuzarlıqtıñ aldın alıwda huqıqiy tárbiyanıñ rolin belgilew.

Tayanış sózler: puqaralıq, puqaralıq tárbiyası, puqaralıq mádeniyat, puqaralıq juwapkershilik, puqaralıqtı tán alıw, puqaralıqqa iye bolmaǵan shaxslar, puqaralıq tárbiyasınıñ maqseti, mámleketlik belgiler, mámleketlik gimn, mámleket bayraǵı, mámleket gerbi, puqaralıq minnet, Watangá sadıqlıq, huqıqbuzarlıqtıñ aldın alıw, huqıq, huqıqiy tárbiya.

Temaniñ mazmunı:

14.1. Puqaralıq tárbiyanıñ maqseti, wazıypaları hám metodları

Óz puqaralarına iye bolıw hár bir mámlekettiñ tiykarǵı belgisi. Ózbekstan Respublikası óz ğárezsizligine eriskenen soñ jámiyetimizdiñ barlıq tarawlarında ámelge asırılıp atırǵan reformalar puqara shaxsı, onıñ huqıq hám erkinliklerin qorǵawǵa qaratıldı.

Puqara dep huqıqiy negizler arqalı belgili bir mámleketke tiyisli bolǵan shaxsqa ayıladı. Ol mámleket ishinde yamasa sırtında bolıwına qaramastan jámiyettegi huqıqiy ornı nızam jolı menen qorǵalatuǵın, puxara sipatında

belgili bir mámleketke tiyisliligi tán alınıp arnawlı hújjetler járdeminde tastıyqlanatuǵın halatlarǵa iye boladı.

Puqaralıq jámiyet hár bir puqaranıń sociallıq, siyasiy, huqıqıy aktivligin, puqaralıq mádeniyatın qalıplestiriw jumsların alıp baradı.

Puqaralıq tálim – shaxstıń puqaralıq kompetentligin qalıplestiriwge qaratılıp, ol demokratiyalıq jámiyetimizde jasawshı shaxstıń puqaralıq huqıq hám minnetlerin jedelli hám juwapkershilik penen, nátiyjeli túrde ámelge asırıw qábiletin qalıplestiriwdi názerde tutadı. **Puqaralıq tárbiya** – insaǵa óziniń huqıqıy, ádep-ikramlılıq hám siyasiy qábiletlerin júzege shıǵara alatuǵın puqaralıqtı shaxstıń integrativ qásiyeti sıpatında qalıplestiriw bolıp tabıladı.

Puqaralıq tárbiyasınıń tiykarǵı maqseti insanlarda jámiyettiń ádep-ikramlılıq idealların, Watana bolǵan súyispenshilik sezimlerin, jámiyettiń rawajlanıwı ushın xızmet etiwge tayar turıw sıyaqlı pazıyletlerin qalıplestiriwden ibarat. Usı ullı maqsetten kelip shıqqan halda **ulıwma bilim beriw mekteplerinde oqıwshı-jaslarǵa puqaralıq tárbiyasın beriwdiń maqseti** tómendegishe belgilenedi:

– óziniń is-háreketleri ushın juwapkershilik sezimlerin arttırıw;

– óz Watanınıń puqarası sıpatında turaqlı jedel turmıslıq baǵdarǵa iye bolıwdı qalıplestiriw;

– shaxstıń klass, mektep turmısına hám pútkil jámiyetke socializaciyanıwı;

– sabaq hám sabaqtan (klasstan, mektepten) tıs tárbiyalıq jumslarda ulıwma puqaralıq qádiriyatlar sistemasın hámde puqaralıq sananı qalıplestiriw.

Bul maqsetti iske asırıw ushın **puqaralıq tárbiyasınıń wazıypaları** tómendegilerdi óz ishine aladı:

– jas áwladtı ádep-ikramlılıq hám huqıqıy talaplardı sanalı túrde basshılıqqa alıwǵa úyretip barıw;

– jaslarǵa puqaralıq huqıq hám puqaralıq minnet haqqında maǵlıwmatlar berip barıw menen birge, olar-

da puqaralıq xızmetti shólkemlestiriwdiń uqıplılıq hám kónlikpelerin qalıplestiriw barıw;

– Watandı qorǵaw, áskeriy watansúyiwshilik sezimlerin qalıplestiriw;

– jaslar qálbinde mámleketlik nıshanlarǵa bolǵan húrmet hám muxabbattı ornatiw;

– jaslarda xalıqtıń ótmishi, onıń milliy qádiriyatlarına bolǵan muxabbat, maqtanısh sezimlerin, sonday-aq, ádalatlı, mehir-aqıbetli, jaqsılıqtı qorǵaw, wádege wapalı shaxslardı qalıplestiriwge erisiw;

– Watan, xalıq hám millettiń isine sadıqlıq, óziniń máplerin eldiń mápleri menen birlestire alıw, pıdayı puqaranı tárbiyalap jetkeriw;

– Watannıń rawajlanıwı, eldiń tınıshlıǵı, xalıqtıń párawanlıǵı hám erkinligin qádirleytuǵın, onı qorǵay alatuǵın pıdayı puqaranı tárbiyalaw isine keń jámáátshilikniń itibarın qaratıw;

– Mámleket Konstituciyası sıyaqlı basqa da áhmiyetli mámleketlik hújjetlerdi húrmetlew sezimlerin qalıplestiriw h.t.b.

Puqaralıq tárbiyasınıń **metodların** tómendegi baǵdarlarda qollanıw kútilgen nátiyjelerdi beredi.

5-jadwal

Oqıw-tárbiya processlerinde jaslarđn puqaralıq tárbiyasın ámelge asırıw metodları			
Puqaralıq sananı qalıplestiriw metodları	P u q a r a - lıq xızmetti shólkemlestiriw metodları	Puqaralıq is-háreketlerdi qoshametlewshi metodlar	Puqaralıq qásiyet hám pazıyletlerdiń qalıplestirilenligin anıqlaw ushın ózin-ózi qadaǵalaw hám boljaw metodları

Puqaralıq sananı qalıplestiriw metodları óz ishine puqaralıq sananı hámde sezimdi qalıplestiriw metodların qamtıyadı. Sananı qalıplestiriw metodları – túsindiriw, isendiriw, xabardar etiw, etikalıq mazmunga iye sáwbetlesiwler ótkeriw, disput, úlgi formalarında qollanıladı. Bul iste:

– verballı formada qollanılatusın gürinlesiw, lekciyalar oqıw, disputlar shólkemlestiriw;

– kórgizbeli formada qollanılatusın tájiriybelerdi, sociallıq waqıyalardı kórsetiw, illyustraciya hám demonstraciyalaw, úlgi kórsetiw, jeke turmıshlıq tájiriybelerinen kelip shıǵıp basqalarǵa úlgi bolıw;

– máselege baylanıslı keń türdegi maǵlıwmatlardı beriw, túsindiriw, isendiriw;

– tárbiyalanıwshılarda átiraptaǵı makro- mikro ortalıq-taǵı waqıya hám hádiyselerdi, óziniń jeke háreketlerin bahalaw kónlikpesin qalıplestiriw sıyaqlı usıllar qollanıladi.

Oqıw-tárbiya processlerinde puqaralıq sananı qalıplestiriwde tómendegi **qaǵıydalar basshılıqqa alınadı:**

– puqaralıq pazıyletler haqqındaǵı oqıwshılardıń iyelegen bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlarına súyeniw;

– puqaralıq sana hám sezimlerdi qalıplestiriwge qaratılǵan joqarıdaǵı metodlardı bir neshe mártebe paydalanıw;

– puqaralıq máselelerge baylanıslı mashqalalardı jaslardıń kóz aldında tolıq ashıp beriw;

– puqaralıq máselelerge baylanıslı mashqalalarǵa jaslardıń jeke múnásibetlerin, oy-pikirlerin, puqaralıq poziciyasın bildiriwge sharayatlar jaratıp beriw.

Puqaralıq xızmetti shólkemlestiriwdiń forma hám metodları. Bul baǵdardıń tiykarǵı maqseti – puqaralıq xızmetti orınlaw ushın sharayatlar jaratıwdan ibarat bolıp, oqıw-tárbiya processlerinde puqaralıq xızmet hám minnetlerdi orınlaw boyınsha bilim beriwshi túrli shıǵıwlar islew, úyretiw, keń jámiyetshiliktiń pikirinen paydalanıw, pedagogikalıq talap, tárbiyalawshı pedagogikalıq sharayatlardı jaratıw, ámeliy tájiriybelerdi shólkemlestiriw, puqaralıq wazıypalardı atqarıwǵa qaratılǵan tapsırma hám wazıypalar beriw sıyaqlı metodlardan paydalanıw múmkin. Nátiyjele jaslarda puqaralıq háreketlerdi qollanıwǵa qaratılǵan ádetler, kónlikpe hám uqıplılıqlar qalıplesip baradı.

3. Puqaralıq is-háreketlerdi xoshametlewshi metodlar.

Puqaralıq is-háreketlerdi xoshametlew – bul oqıwshı-jaslardıń jámiyette tán alınǵan norma hám talaplar negizinde ózleriniń is-háreketlerin korrekciyalap barıwı túsiniledi. Bunday metodlardı paydalanıwda tómendegi talaplar basshılıqqa alınadı:

– oqıwshı-jaslardıń puqaralıq is-háreketleriniń maqtawǵa, xoshametlewge turarlı bolıwı;

– xoshametlewde tek ǵana pedagog emes, al mektep bashıları, máhálle aktivleri h.t.basqalardıń da qátnasıp barıwı;

– xoshametlewdiń balanı keleshekтеgi ullı islerge baslawı.

4. Puqaralıq qásiyet hám pazıyletlerdiń qalıpleskenligin qadaǵalaw, ózin-ózi qadaǵalaw hám boljaw metodları.

Bul iste usınday sankciyalardıń túrлерinen oqıwshı-jaslardıń ózleri bahalap barıwı talap etiledi. Bahalap barıw islerinde rásmiy hám rásmiy emes qadaǵalaw túrleri qollanıladi.

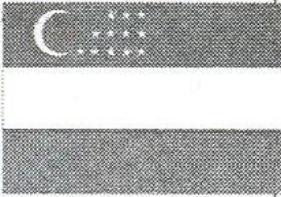
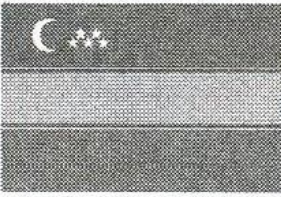
Oqıw-tárbiya processlerinde puqaralıq tárbiyanıń bunday baǵdarları, forma hám metodlarınan orınlı hám maqsetli paydalanıw nátiyjesinde oqıwshı-jaslarda puqaralıq sana, puqaralıq mádeniyat, elimizdiń gúllep-jaslawı ushın pidaylıq kórsetiw sıyaqlı pazıyletler qalıplesip baradı.

14.2. Oqıwshılardı puqaralıq tárbiyasın beriw procesinde Mámleketlik belgilerden (Gimn, Gerb, Bayraq) paydalanıw

«Belgi» sózi grek tilinen, yaǵniy «simvol» túsiniğinen alınǵan. Mámleketlik simvolika – bul mámlekettiń ózine tán ózgesheliklerin yamasa basqa mámleketler menen uqsashlıq táreplerin beretuğın belgiler sanaladı. Mámleketlik belgiler belgili bir millet, elatıń etnopsixologiyalıq ózgeshelikleri, arız-ármanları hámde maqsetin, territoriyalıq, siyasiy, sociallıq birliktiń áhmiyetin ajratıwǵa xızmet etetuğın súwretli belgilerdiń jıynaǵı bolıp, olar mámlekettiń barlıǵın bildiretuğın belgiler sanaladı. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik belgileri – bul Respublikanıń

Konstituciyasida belgilengen bayraq, gerb hám gimn bolıp, olar xalqımızdıń ataq-abırayın, tariyxıy ótmishi hámde keleshekke bolǵan umtılısların ózinde birlestiredi.

Mámleketlik bayraq — bul belgili bir mámleketti basqa mámleketlerden ajratıp kórsetip turatugın mámlekettiń tiykarǵı belgisi. Ol mámlekettiń territoriyasındaǵı aldınnan bar bolǵan qádiriyatlı saltanatlar bolǵan eń jaqsı dástúrlerin dawam ettirgen halda respublikanıń tábiyatınıń ózine tán ózgesheliklerin, xalıqtıń milliy hám mádeniy tarawlarındaǵı

Ózbekstan Respublikasınıń bayraǵı	Qaraqalpaqstan Respublikasınıń bayraǵı
 <p>Qabillanǵan waqtı: 1991-jil 18-noyabr</p>	 <p>Qabillanǵan waqtı: 1992-jil 14-dekabr</p>
<p>Ózbekstannıń qúdiretli mámleket ekenligin, onıń tábiyy resursların, xalıqtıń milliy hám mádeniy ózgesheligin bildiretuǵın tómen-degi belgilerge iye:</p> <ul style="list-style-type: none"> — ashıq-kók reń — ashıq aspan hám tınıq suwdıń belgisi; — aq reń — muqáddes tınıshlıq belgisi; — jasil reń — bereketli tábiyat belgisi; — qızıl sızıqlar — Ózbekstan elinde jasap atırǵan puqaralardıń hár biriniń tamırında aǵıp turǵan misalı bir qandı ańlatadı; — yarım ay — tariyxıy dástúrler búgingi kúnde qolǵa kiritilgen gárezsizliktiń belgisi; — 12 danajulduz — qádimgi quyash julnamamız hám xalqımızdıń tariyxı menen tikkeley baylanıslı. 	<p>Qaraqalpaqstannıń mámleketlik suverenitetiniń belgisi.</p> <ul style="list-style-type: none"> — ashıq-kók reń — ashıq aspan hám tınıq suwdıń belgisi; — sarı reń — millettiń belgisi. Jas suveren mámlekettiń keleshek asqar tawları basıp ótiwi; — jasil reń — bereketli tábiyat belgisi; — qızıl sızıqlar — hár bir puqaranıń tamırında aǵıp turǵan misalı bir qandı ańlatıp, turmısta kúsh sanaladı; — yarım ay — Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıqlarınıń kóp ásirlik dástúrleri, tınıshlıǵı hám abadanlıǵı; — julduzlar — tınısh aspanımızdıń belgisi; — gorizontál úsh sızıq — elimizdiń Ózbekistan menen tariyxı hám mádeniy birliginiń belgisi.

ózligin sáwlelendiredi. Bayraq arnawlı nızam menen belgilenedi hám qashan, qanday orınlarda ornatılıp qoyılıwı kórsetiledi. Bayraqtaǵı hár bir kórinis, reń, belgiler tereń máni-mazmunǵa iye boladı.

Mámlekettiń gerbi — bul mámleketlik belgilerdiń biri bolıp, mámlekettiń tamǵası sanaladı hám mór, túrli hújjettiń

Ózbekstan Respublikasınıń gerbi		Qaraqalpaqstan Respublikasınıń gerbi	
	<p>Qabıl qılınǵan waqtı: 1992 jil 2-iyul</p>		<p>Qabıl qılınǵan waqtı: 1993 jil 9-aprel</p>
<p>Belgiler:</p> <ul style="list-style-type: none"> — qanat jayıp turǵan Qumay qus baxıt hám dáwlettiń belgisi; — gerbtiń joqarisındaǵı segiz qır — respublikanıń tastıyqlanǵanlıǵınıń belgisi; — segiz qırdıń ishindegi yarım ay menen julduz — eldiń tınıshlıǵı hám abadanlıǵı; — quyashtıń sáwleleniwi — ashıq nur mámleketimizdiń keleshek jolı elede jarqın bolıwı hám respublikamızdıń ájayıp tábiyy-klimatlıq sharayatların bildiredi; — biyday — xalıqtıń toqshılıǵı hám abadanshılıqta birge jasawı hám paraxat bay turmıstı ańlatadı; — paxta — quyashlı jerimizdiń milliy baylıǵı; — Mámleketlik bayraqtıń lentası hám biyday menen paxtanıń orahı — xalqımızdıń gúllep abadan turmıs keshiriwinde hesh qanday tosqınlıqtı, qáwipti sala almaytuǵanlıǵınıń, konsolidaciyasınıń belgisi. 		<p>Belgiler:</p> <ul style="list-style-type: none"> — qumay qus — baxıt hám dáwlettiń belgisi; — gerbtiń joqarisındaǵı segiz qır — respublikanıń tastıyqlanǵanlıǵınıń belgisi; — segiz qırdıń ishindegi yarım ay menen julduz — eldiń tınıshlıǵın hám abadanlıǵı; — quyashtıń sáwleleniwi — ashıq nur mámleketimizdiń keleshek jolı elede jarqın bolıwı hám respublikamızdıń ájayıp tábiyy-klimatlıq sharayatların bildiredi; — biyday — xalıqtıń toqshılıǵı hám abadanshılıqta birge jasawı hám paraxat bay turmıstı ańlatadı; — paxta — quyashlı jerimizdiń milliy baylıǵı; Sunday-aq elimizdiń kók qaratawı, — Ámiwdáryası menen Aral teńiziniń náwpir suwları óziniń sáwleleniwin tapqan 	

nusqaları, pul birliklerinde óziniń sáwleleniwın tabadı. Onıń kórinisi arnawlı nızam menen belgilenedi. Mámleket gerbiniń huqıqıy statusı da arnawlı nızam menen qorǵaladı. Mámleketlik gerbten paydalanıw huqıqı arnawlı mámleketlik hákimiyat hám basqarıw uyımlarına berilip, olarǵa Ózbekstan Prezidenti Apparadı, Ózbekstan Respublikası Oliy Májilisi, mámleketlik hákimiyat hám basqarıwdıń jergilikli uyımları, mámleketlik komitet, sud, prokuratura, diplomatiyalıq hám konsullıq wákilxanaları kiredi. Mámleketlik gerbtıń súwreti túsirilgen mórler, hújjetler, blankalar, olardan paydalanıw hám saqlaw, joq qılıw tártibi Respublika Ministr-ler Kabinetiniń arnawlı hújjeti tiykarında tártipke salınadı. Sonday-aq, Mámleketlik gerb puqaralıq pasportında, kárxana, shólkemler, orınlardıń is qaǵazlarında óziniń sáwleleniwın tabadı.

Mámleketlik gimn – bul belgili bir shaxstı, waqıya yamasa predmetti maqtawǵa baǵıshlangan ádebiy shıǵarma yamasa shıǵarmanıń belgili bir bólegi sanaladı. Mámleketlik gimn – bul hárbir mámlekettiń bas hám tiykarǵı qosıǵı bolıp, onda mámlekettiń, xalıqtıń ruwxıyatı, ózine tán tábiyatı, arzıw-ármanları sáwlelenedi. Tómende Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikasınıń gimni berilgen bolıp, olar Respublikanıń Mámleketlik suverenitetiniń belgisi sanaladı. Gimn qosıq qatarları menen berilip, ol muzıkası menen mámleketlik organlar tárepinen ótkeriletuǵın saltanathá tádbirlerde jarańlaydı.

Puqaralıq tárbiyanı jolǵa qoyıwda jámiyette jasawshı hárbir puqara óziniń jeke qádir-qımbatın qanday etip qádirlese, Mámleketlik belgilerdi de sonday etip qádirlew jaslarǵa beriletuǵın tálim-tárbiyaǵa baylanıslı. Oqıw-tárbiyalıq processlerdiń barlıq kórinislerinde Mámleketlik belgilerdiń elementlerinen nátiyjeli paydalanıw múmkin. Ásirese oqıw orınlarındaǵı tádbirlerdi, túrli sport oýınların shólkemlestiriwde olardan paydalanıw jaslarımızdıń qálbinde puqaralıq hám puqaralıq juwapkershilik sezimle-

Ózbekstan Respublikasınıń gimni 1992 j. 10 dekabr	Qaraqalpaqstan Respublikasınıń gimni 1993 j. 14 dekabr
Sózi: A. Aripovtiki	Sózi: I. Yusupovtiki
Muzıkası: M. Burxanovtiki	Muzıkası: N. Muxammeddinovtiki
Serquyosh hur ulkam, elga baxt, najot, Sen uzing dustlarga yuldosh, mexribon! Yashnagay to abad ilmu fan, ijod, Shuxrating porlasin toki bor jahon!	Jayhun jaǵasında ósken bay terek, Túbi bir shaqası mıń bolar demek, Sen sonday sayalı, quyashlı elseń, Tınıshlıq hám ıǵbal sendegi tilek.
Naqorati: Oltin bu vodiylar – jon Uzbekston, Ajodlar mardona ruxi senga yor! Ulug xalq qudrati jush urgan zamon, Olamni maxliyo aylagan diyor!	Diyxan baba nápesi bar jerinde, Juwsan anqıp, kiyik qashar shólinde, «Qaraqalpaqstan» degen atıńdı, Áwladlar ádiwler júrek tórinde.
Bagri keng uzbekning uchmas iymoni, Erkin, yosh avlodlar senga zur qanot! Istiqlol mash`ali, tinchlik posboni, Xaqsevar, ona yurt, mangu bul obod!	Aydın keleshekke shaqırar zaman, Mártlik miynet, bilim jetkizer oǵan, Xalqıń bar azamat, dos hám mehriban, Erkin jaynap–jasna, máńgi bol aman.
Naqorati: Oltin bu vodiylar – jon Uzbekston, Ajodlar mardona ruxi senga yor! Ulug xalq qudrati jush urgan zamon, Olamni maxliyo aylagan diyor!	Diyxan baba nápesi bar jerinde, Juwsan anqıp, kiyik qashar shólinde, «Qaraqalpaqstan» degen atıńdı, Áwladlar ádiwler júrek tórinde.

rin qáli plestiredi. Tikkeley Mámleketlik belgilerdi úyreniwge qaratilǵan klass, tárbiya saatlarında bolsa Mámleketlik belgiler sáwlelengen qurallardan, prezentaciyalardan nátiyjeli paydalanıw múmkin. Bunday bir saathıq islenbeler, viktorinalar, prezentaciyalar tárbiyashı-oqıtıwshılar, pedagoglar menen bir qatarda oqıwshı-jaslar tárepinen de orınlanıwı hám túsindiriwler, úgit-násiyat jolları menen alıp barılıwı múmkin.

14.3. Watan súyiwshilik hám milletleraralıq doslıq ruwxında tárbiyalawdıń maqseti, wazıypaları hám metodları

Puqaralıq tárbiya jaslardı Watan súyiwshilik, milletleraralıq doslıq ruwxında tárbiyalaw hámde huqıqıy tárbiyalar menen tıǵız baylanısh.

Watan súywshilik tárbiyası – bul balalardı óz eline, Watanına mehr-muxabbatlı, sadıq perzentler etip tárbiyalawdı óz ishine aladı. **Watan súywshilik** barlıq insanlar ushın ulıwmalıq bolğan, ásirler dawamında rawajlanıp kelgen ulıwma insanıylıq sezim, mánáwiý qádiriyatlardıń biri. Watanğa muxabbat sezimi adamnıń qálbinde tábiyiy ráwishte tuwıladı, yaǵnıy insan ózligin ańlawı menen, ata-tegin bilgen sayın júreginde watanğa bolğan muxabbat tuyǵısı tamır baylap, ósip baradı. Bul tamır qansha tereńge ketse tuwılıp ósken jurta bolğan muxabbat sonsha sheksiz boladı. Xalqımızda «Basqa elde sultan bolǵansha óz elińde ultan bol», «El qádirin er biler», «Insan tuwılǵan jerinde, iyt toyǵan jerinde» degen naqıl-maqallar biykarǵa aytilmaǵan. Bul haqqında shayır Ulmambet Xojanazarov «Tábiyat nızamı bunsha qataldı: Tańlap bolmas Ata-ananı, Watan-dı» dep jırlasa, Ajiniyaz shayır «Urıp, sógip xorlasada el jaqsı» dep jırlaydı.

Watan súywshilik tárbiyası jaslardıń Watandı súyiw, onı shın júreken qorǵawǵa bolğan sezimlerin balalıq dáwirlerinen baslap qulaǵına quyıwdı bildiredi. Watan súywshilik sezimi – ullı sezim. Bul sezim usı Watannıń iyesi bolğan xalıqtı biliwden, onıń qádirine jetiwden baslanadı. Watan hám xalıq egizek, bir-birin tolıqtırıp baratıǵın túsiniqler sanaladı. Birinshisin seziniw ushın ekinshisin biliw kerek boladı. **Watan** – bul xalıqtıń ótmishi, búgini hám keleshegi. Bul onıń mádeniyatı, mánáwiyatı, tili, dini, xarakteri bolıp esaplanadı.

Milletleraralıq doslıq tárbiyası degenimizde milleti, tili, dini, úrip-ádet hám dástúrleri, qaysı hám qanday jerde jasawına qaramastan hártúrli millettiń balaları menen awızbirishilikli túrde, doslıq qatnaslarda jasaw ruwxında tárbiyalaw máseleleri názerde tutıladı. Sebebi milletleraralıq qatnasıqlarsız mámleket hám jámiyettiń rawajlanıwın kóz aldımızǵa keltiriwimiz qıyın. Xalıqlar arasındǵı milletleraralıq doslıq baylanıslar milliy sana hám milliy óz-

likti ańlaw, milliy azatlıq hámde ǵárezsizlik ideyalarınıń qalıplesiwi hám tarqalıwına, ilim-pán, texnika, texnologiya, mádeniyat hám aǵartıwshılıq tarawlarındaǵı jetiskenliklerdiń rawajlanıwına keń jol ashıp beredi. Millettiń, xalıqtıń jamanı bolmaydı. Sonlıqtan xalıqqa, millette baha beriwde hár tárepleme, tereń pikir júritiwge tuwra keledi.

Watan súywshilik tárbiyası menen milletleraralıq doslıq tárbiyasınıń mazmunı boyınsha, ol sabaq hám sabaqtan us tárbiyalıq jumısların shólkemlestiriwdiń túrli formahám metodlarınan paydalanıw procesinde ámelge asıwı múmkin. Bunda:

1. Elimiz hám basqa ellerdiń Konstituciyası, Mámleketlik belgilerin úyreniw boyınsha jumıslardı shólkemlestiriw;

jaslarda ilim, texnika, texnologiyalar boyınsha elimizdiń jetiskenlikleri hám basqa ellerdegi aldınǵı qatar tájiriýbeler haqqında túsiniqlerdi qalıplestirip barıw;

2. Watanımız, milletimizdiń tariyxı, onıń ruwxıy, mádeniy miyrasları, úrip-ádet hám dástúrlerine bolğan qızıǵıwshılıqtı asırıw, olardı asırıp abaylaw hám keleshek áwladqa jetkeriwge baylanıslı túsiniqlerdi qalıplestiriw;

3. Oqıw-tárbiya processlerinde «Watan súywshilik» hám «milletleraralıq doslıq» túsiniqleriniń qádir-qımbatın saqlaw, oqıwshı-jaslarda olardı bálent párwaz sóz sıpatında qabil etiwiniń aldın alıw hám olardıń hasil mánisin túsiniwge baǵdarlaw;

4. Watandı qorǵaw, onıń qádir-qımbatın bekkemlew ullı qádiriyat ekenligin balalarımızdıń sanasına sińdiriw;

5. Basqa mámleket, xalıq hám milletlerdiń tariyxın, mádeniyatın, qádiriyatların úyreniw hám olarǵa húrmet penen qaraw sezimlerin oyatıw;

6. Milliy ózlikti ańlaw, Watannıń qádir-qımbatın húrmetlewge tárbiyalaw h.t.b.

Ádebiyat, tariyx, anatili hám shet tillerin úyreniw procesinde, geografiya, tábiyattanıw sabaqları menen bir qatarda tárbiyalıq jumıslardıń barısında ámelge asırılıwı hám bunda berilip atırǵan oqıw materialları álbette oqıwshı-jaslardıń emocional sezimlerine tásir etiw arqalı alıp barılıwı kerek.

Bul iste isendiriw, shınıqtırıw, xoshametlew hám jazalaw metodlarınan paydalanıladı.

Bul jumıslardı joybarlawda kútilgen nátiyelerge erisiwge qaratılğan tádbirler, islenbeler, usınıslardıń islep shıǵılıwı jaslarda watansúyiwshilik hám milletleraralıq doslıq múnásibetlerin tárbiyalawda óziniń unamlı tásirin kórsetedi.

Watansúyiwshilik tárbiyası — bul puqaralardıń ózin-ózi rawajlandırıwınıń hám sociallıq is-háreketlerin ámelge asırıwdıń baǵdarı bolıp:

- Watandı súyiw hám oǵan xızmet etiw;
- elimizdiń gárezsizligin, milliy qáwipsizligin qorgaw;
- Watan aldındaǵı minnet hám juwapkershilikti seziniw;
- mámleket hám jámiyettiń gúllep-rawajlanıwı, el tınıshlıǵı hám xalqtıń abadanlıǵın saqlawǵa óz úlesin qosıwǵa bolǵan sezimleriniń qalıpleskenligi onıń kriteriyaları sanaladı hám milletleraralıq doslıq qatnasıqlar ruwxınıń qalıplesiwine tiykar jaratadı.

14.4. Huqıqıy tárbiya

Huqıqıy tárbiya «huqıq» hám «tárbiya» túsinińlerin ózinde birlestiredi. Huqıq jámiyetlik sananıń eski tariyxıy forması bolıp, ol insaniyat jámiyetiniń payda bolıwı menen baylanıslı. **Huqıq** — bul mámleketlik basqarıw organlarınıń nızam hám qararlarında óziniń sáwleleniw tabatıǵın insanlardıń is-háreketleriniń norma hám qaǵıydalarınń jıynaǵı bolıp, belgili bir jámiyettegi sociallıq qatnasıqlardı basqaradı hám yuridikalıq kúshke iye boladı, sonday-aq, mámleket tárepinen orınlanıwı da támiyinlenedi.

Búgingi kúnde huqıqıy tárbiya pedagogika iliminde de, jámiyet turmısında da aktual máselelerdiń birine aylangan. Sebebi huqıqıy demokratiyalıq jámiyetti qurıwdıń tiykarın huqıq hám onıń tiykarların biliw, barlıq tarawlarda nızam talaplarınan kelip shıqqan halda is alıp barıw isleri quraydı. Jámiyet aǵzalarınıń huqıqıy sanasınıń qalıpleskenligi, olar-

dıń huqıqıy jaqtan tárbiyalanganlıǵı hám huqıqıy mádeniyatlılıq dárejesi mámlekettiń rawajlanıwına tásir kórsetedi.

Huqıqıy tárbiyanı keń mániste alıp qaraganımızda — mámleketlik organlar hám keń jámiyetshiliktiń puqaralardıń huqıqıy bilim, huqıqıy sana, huqıqıy potencial hám huqıqıy mádeniyatın qalıplestiriw boyınsha maqsetke qaratılğan xızmeti bolıp tabıladı. Ol insanlardıń sanası hám minez-qulqına mámleketlik nızamlar kóleminde arnawlı túrde tásir kórsetiw menen baylanıslı.

Huqıqıy tárbiyanıń tiykarǵı maqseti mámleket hám jámiyette qabil etilgen huqıqıy norma hám talaplarǵa insanlardıń húrmet penen qarawı hám olarǵa ámel qılıwına erisiwge qaratılğan jeke baǵdarın qalıplestiriwden ibarat. Ol kólemi boyınsha (huqıqıy tárbiyanıń ulıwma maqseti, anıq hám uzaqtı gózlegen maqseti); ámelge asırıw múddeti hám waqtı boyınsha (jaqın hám uzaq múddetti, keleshekti gózlegen maqset); mazmunı boyınsha (jaslarǵa huqıqıy bilim beriw maqsetindegi huqıqıy tárbiya, onıń profilaktikalıq hám úgit-násiyat beriwshi maqseti) bolıp bólinedi.

Huqıqıy tárbiyanıń joqarıdaǵı maqsetlerine erisiwde puqaralardıń mámlekette ornatılğan huqıq, qaǵıyda, ulıwmainsanıylıq qádiriyatlarǵa húrmet penen qaraw, huqıqıy normalardıń nátiyeliligine isenim sezimlerin qalıplestiriw menen bir qatarda tómendegi **wazıypalardı** da orınlaw názerde tutıladı;

1. Oqıwshılardıń huqıqıy bilimlerdi hár tárepleme, tereń ózlestiriwine erisiw;

2. Respublikamız Konstituciyalarına, mámleket belgilerine, nızam hám qaǵıydalarına húrmet penen qatnasıq jasawǵa tárbiyalaw;

3. Nızamlardı hám qaǵıydalardı sanalı túrde orınlawǵa ádetlendiriw, olardı kúndelik turmıs talabına hám minez-qulıq ádetine aylandırıw;

4. Huqıq normaların, qaǵıydaların buzıwshılardı, jinayatshılardı jek kóriwshilikke hám olar menen ayawsız güres alıp barıwǵa úyretiw.

Huquqiy tárbiyanıń bunday maqset hám wazıypalarınıń orınlanıwı onıń elementleriniń óz ornında maqsetke muwapıq xızmeti menen belgilenedi.

Huquqiy tárbiyanıń tiykarǵı elementleri tárbiya subyekterin, obyektlerin, mazmunın, onı shólkemlestiriwdiń forma hám metodların óz ishine aladı.

Huquqiy, yuridikalıq hám social pedagogikalıq ádebiyatlarda kórsetiliwinshe huquqiy tárbiyanıń atqaratuǵın xızmetleri menen principleri de ulıwmalastırılǵan bolıp, olar tómendegishe kórinislerge hám mazmunǵa iye.

Huquqiy tárbiyanıń	
xızmetleri	principleri
Regulyativ-jámiiyet-te tártip-intizamdı jolǵa qoyıw; Q o r ǵ a w s h ı – insanlardıń huqıq hám erkinliklerin qorǵaw; Biliwge qaratılǵan – huqıqiy barlıqtı túsiniw; Kommunikativ; Siyasıy-tárbiyalıq; Profilaktikalıq; Ámeliy; Boljaw-shamalaw;	– demokratiya hám nızamlarǵa súyeniw; – huquqiy tárbiyanıń obyektivligi hám maqsetke qaratılǵanlıǵı; – huquqiy tárbiyanıń maqseti, mazmunı, forma hám metodlarınıń birligi; – huquqiy tárbiyada tárbiyalanıwshılardıń unamli pazıyletlerine súyeniw hám basqalardı úlgi etip kórsetiw; – huquqiy tárbiyanı oqıwshılar jámáati arasında alıp barıw; – tárbiyanıń gumanistik, sistemalıq, izbe-izlik hám úzliksizlik; – tárbiyalıq tásir kórsetiwdi jaslardaǵı erkinlik hám baslamaları menen baylanıslı túrde shólkemlestiriw; – tárbiyalanıwshılardıń jas hám jeke ózgesheliklerin esapqa alıw; – tárbiya hám óz-ózin tárbiyalawdıń baylanısın saqlaw; – huquqiy tárbiya subyekteriniń huquqiy tárbiyaǵa baylanıslı xızmet túrlerin bir-birine say túrde alıp barıwı.

Egerde huquqiy tárbiyanıń atqaratuǵın xızmetleri insanlardıń sanası, erk kúshi hám minez-qulqına bolǵan tásirlerdi belgilep beretuǵın bolsa, huquqiy tárbiyanıń principleri jaslardı huquqiy jaqtan tárbiyalawdıń maqseti, metodları, shólkemlestiriw formaları hám quralları tańlap alıwǵa bolǵan metodikalıq qaǵıyda bolıp tabıladı.

Huquqiy tárbiyanı ámelge asırıw **formalarına** tómendegishe belgilenedi:

– oqıw orınlarında puqaralardıń huquqiy sawatlılıǵın asırıwǵa hám nızam qaǵıydaların úyreniwge qaratılǵan huquqiy tálimdi ámelge asırıw;

– jaslardı huquqiy máselelerge baylanıslı bolǵan ádebiyatlar menen islesiwge baǵdarlaw, olardıń kitap oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqların xoshametlep barıw;

– huquqiy temalarǵa baylanıslı maǵlıwmatlardı tarqatıwda ǵalabalıq xabar qurallarınan paydalanıw;

– huquqiy máseleler, nızamlar, qaǵıydalar, huquqiy normalar menen baylanıslı bolǵan kórgizbeli materiallar tayarlaw (diywalı gazetalar, slaydlar, videorolikler h.t.b.);

– turmısta jaslardıń huquqlarınan paydalanıw islerin ámeliyatta paydalanıw;

– huquqiy normalarǵa ámel qılıw, nızamshılıqtı húrmet etiwge qaratılǵan jaslardıń ózin-ózi tárbiyalaw processleri h.t.b.

14.5. Jas áwladtıń huquqiy sanası hám mádeniyatın qalıplestiriw puqaralıq tárbiyasınıń quram bólegi sipatında

Jámiiyet aǵzaları bolǵan hár bir insannıń óz minnetlerin mámleket aldında orınlawǵa qaratılǵan puqaralıqtıń tiykarǵı elementlerin ádep-ikramlılıq normaları menen bir qatarda huquqiy mádeniyat quraydı hámde olar huquqiy tárbiyanıń nátiyjesi sanaladı. Tar mániste **huquqiy tárbiya** – bul joqarı dárejede huquqiy mádeniyattı tárbiyalaw maqsetinde

insanlardıń sanasına tásir kórsetiwge qaratılǵan maqsetli process sanaladı. Huqıqıy sana menen huqıqıy mádeniyat bir-biri menen tıǵız baylanıslı túsinipler bolıp, jámiyettiń hárbir aǵzasınıń puqaralıq minnetlerin orınlawı ushın tiykar jaratıp beretuǵın tayanısh túsinipler bolıp tabıladı.

Huqıqıy sana – bul jámiyetlik sananıń ayırıqsha túri bolıp, ol huqıq hám huqıqıy hádiyse hám waqıyalarǵa bolǵan kóz-qaraslar, ideyalar, túsinipler, insanlardıń sezimleri, olardıń birliginiń jıynaqın óz ishine aladı. Ol jámiyettiń rawajlanǵanlıq dárejesi, ondaǵı ekonomikalıq qatnasıqlar, ádep-ikramlılıq normaları, siyasiy kózqaraslar, filosofiyalıq koncepciyalar, ideologiyalıq teoriyalar sıyaqlı jámiyetlik sananıń basqa da túrleri menen tıǵız baylanıslı. Huqıqıy sananıń atqaratuǵın xızmetleri hám túrleri tómendegishe belgilenedi:

6-jadval

Huqıqıy sananıń		
Funkciyaları	Klassifikaciyaları	Túrleri
Biliw (gnoseologiyalıq funkciya)	Huqıqıy barlıqtıń sáwleleniw xarakterleri boyınsha:	– huqıqıy ideologiyalıq sana, – huqıqıy psixologiyalıq sana
Huqıqıy modellestiriw funkciyası (prognozlaw)	Subyektiv quramı boyınsha:	– jámiyetlik sana, – jámáátlik sana, – toparlı sana, – individual sana
Regulyaciyalawshı ideyalı – tárbiyalıq	Huqıqlardı hár tárepleme biliwdiń tereńligi boyınsha:	– ápiwayı sana, – kásiplik sana, – ilimiy (teoriyalıq sana)

Huqıqıy sananıń hárbir atqaratuǵın xızmeti menen túrleri pedagogikalıq mazmunga iye. Máselen, nızam hám qaǵıydalardı úyreniw, biliw menen baylanıslı bolǵan gnoseologiyalıq xızmetler jámiyet aǵzalarınıń puqaralıq huqıqların instanciyalar boyınsha ámelge asırıw mádeniyatına iye bolıwdı talap etse, jámiyetlik pikirlerdi úyreniw menen baylanıslı bolǵan sananıń modellestiriwshı xızmeti jaslardıń sociallıq-pedagogikalıq normalarǵa ámel qılıw mádeniyatın

qalıplestiredi. Huqıqıy normalardıń jámiyette izbe izlik penen anıq orınlanıwı jaslarda nızamǵa bolǵan isenimin, erk kúshin hám húrmet penen qarawın tárbiyalaydı. Sonday-aq, huqıqıy máselelerge qaratılǵan pedagogikalıq processlerdiń barlıǵı belgili bir progressiv ideya átirapında jaslarǵa unamlı tásir kórsetiwge qaratılǵan tárbiyalıq xarakterge iye. Ol, pútkil oqıwshı-jaslar jámáátiniń sanasına yamasa olardıń kásipti tańlawdaǵı oy-pikirlerine tásir kórsetiw menen birge olarda huqıqıy mádeniyattı qalıplestiredi.

Huqıqıy mádeniyat – bul puqaralardıń huqıqıy bilimlilik hámde huqıqıy tárbiyalanǵanlıq dárejesiniń kórsetkishi. Ol, huqıqıy tártip hám huqıqıy normalardı orınlawdı támiyinleydi. Puqaralıq minnetlerdi orınlawda huqıqıy normalarǵa ámel qılıw dárejelerin kórsetedi. Oqıtıwshılar tárepinen jaslardıń huqıqıy mádeniyatın qalıplestiriw hám rawajlandırıw boyınsha qatar tájiriybeler toplanǵan Olardı ulıwmalastırǵan halda oqıtıw-tárbiya processlerinde jaslardıń huqıqıy mádeniyatın qalıplestiriwdiń wazıypaları, basqıshları, baǵdarları, texnologiyaları hám tiyisli sharayatları belgilengen.

7-jadval

Huqıqıy mádeniyattı qalıplestiriwdiń		
wazıypaları	basqıshları	baǵdarları hám huqıqıy páziyetler
– huqıqıy bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlar menen qurallandıırıw; – shaxstıń huqıqları, erkinligin húrmet etiw; – óz háreketleri ushın juwapkershilikti seziwdi tárbiyalaw; – nızamlı túrde huqıqıy tártipti ornatiwǵa bolǵan shaxstıń ruwxıy tayarlıǵın qalıplestiriw.	– huqıqıy bilimlerdi maqsetli qalıplestiriw; – huqıqıy isenimdi; – etiko – huqıqıy baǵdarları; – huqıqıy sananı nızam tiykarında háreket etiw tájiriyesin; – aktiv social-huqıqıy poziciyanı qalıplestiriw.	– intellektual: huqıqıy bilim, kónlikpe; – emocional-qádiriyatlı: – ádep-ikramlılıq qádiriyatlar haqqındaǵı kózqaraslarınń sistemasi; – huqıqıy normalardı orınlaw, social-aktiv poziciyaǵa iye bolıw.

Ol puqaralardıń ádep-ikramlılıq, ekonomikalıq, estetikalıq, ekologiyalıq mádeniyatı menen baylanıslı bolıp, huqıqıy tártipti ornatawǵa qaratılǵan tómendegi sharayatlar menen baylanıslı túrde texnologiyalastırıladi.

8-jadwal

Huqıqıy mádeniyatı qalıplestiriw	
shártleri	tárbiyalıq processlerdi texnologiyalastırıw
– huqıqıy informaciyalardı optimal túrde tańlap alıw hám onı oqıw materialınıń mazmunına sińdiriw; – real turmısqa jaqın waqıyalardan paydalanıw; – oqıwshılarda huqıqıy juwapkershilik hámde aktiv huqıqıy poziciyanı tárbiyalawdı optimizaciyalaw; – oqıtıwshılar quramınıń psixologopedagogikalıq tayarlıǵın támiyinlew	– huqıqıy mádeniyatı qalıplestiriwdiń maqsetin belgilew; – huqıqıy mádeniyatlıq járejesin boljaw; – maqsetti gózlew; – huqıqıy mádeniyatı qalıplestiriw shártlerin belgilew; – tálim procesin shólkemlestiriw; – alıńǵan nátiyjelerdi reje menen salıstırıw.

Huqıqıy mádeniyatı qalıplestiriwdiń tiykarǵı obyektı bolǵan jaslar arasında huqıqıy tárbiyanı ámelge asırıw, sonday-aq, jaslar arasında huqıqbuzarlıqlardıń aldın alıw boyınsha pedagogikalıq xızmetti alıp barıwda tómendegiler bassılıqqa alınadı:

– ulıwma bilim beriw mekteplerinde huqıqıy bilim hám túsiniqlerdi úgit-násiyatlawshı kabinetler ajratıw;

– barlıq mekteplerdiń sud, prokuratura, advokatura, birinshi orında bolsa jası jetpegenler menen islesiw inspekcıyası hám komissiyaları menen baylanıstı kúsheytıw;

– mámleketimiz nızamlarına ámel qılıw, jańa tájiriyeberdi turaqlı túrde úyrenip barıw, ulıwmalastırıw hám olardı turmısqa en jaydırıw.

Huqıqıy tárbiya jaslardıń huqıqıy mádeniyatın qalıplestiriw maqsetinde:

– jaslar tárepinen nızamshılıqtı, óziniń haq-huqıqların hám minnetlerin biliwdi;

– jaslardıń sanasında huqıq hám nızamınıń ústinligin, abıroyın kóteriwdi;

– huqıqıy normalarǵa ámel qılǵan halda turmısta anıq baǵdar alıwdı óz ishine aladı.

Jaslarımızda huqıqıy sananı, huqıqıy juwapkershiliklerdi qalıplestiriw hám huqıqıy mádeniyatın qalıplestiriwde tek ǵana oqıw-tárbiya processleri emes, al elimizdegi Ombudsman, Insan huqıqları boyınsha milliy oray, «Jámiyetlik pikir» jámiyetlik orayı, ámeldegi nızam hújjetleri monitoringi institutı sıyaqlı insan huqıqları boyınsha milliy institutlar, sonday-aq, puqaralar juyınları hám ózin-ózi basqarıw shólkemleri, máhálleler, Ózbekstan hayal-qızlar komiteti, «Salamat awlad», «Nuranıy» qorları, «Ijod» fondı, hám basqada qatar jámiyetlik shólkemlerdiń xızmetinen paydalanıw maqsetke muwapıq.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar, máseleler, tapsırmalar:

1. Insan, shaxs, puqara, puqaralıq túsiniqleriniń ózine tán ózgesheliklerin túsindirip beriń. Respublikamızda puqaralardıń minnetleri qanday hújjetler tiykarında belgilep qoyılǵan?
2. Puqaralardıń Watansúyiwshilik páziysetleri nelerde kórinedi?
3. Puqaralıq sana menen puqaralıq tárbiyanıń ózara baylanısı nelerde kórinedi?
4. Puqaralıq tárbiyanı ámelge asırıwdıń baǵdarların sanap beriń hám olardıń mazmunı nelerden ibarat?
5. Mámleketlik belgilerge neler kiredi hám olar ne ushın xızmet etedi?
6. Mámleketlik belgilerdiń jaslardı tárbiyalawda tutqan ornı hám áhmiyeti qanday?
7. Puqaralıq tárbiyanıń jaslarda Watan súyiwshilik hámde milletleraralıq doslıq tárbiyası menen baylanısı
8. Jaslardı milletleraralıq doslıq ruwxında tárbiyalawda «2017-2021-jillarda Ózbekstan Respublikasınıń rawajlandırıwdıń bes tiykarǵı baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyası»nıń 5-qawıpsızlıq, diniy ken peyillik hám milletleraralıq tatıwlıqtı támiyinlew hámde tereń oylanǵan, ózara paydalı hám ámeliy sırtqı siyasat salasındaǵı tiykarǵı baǵdarı»nıń tutqan ornın belgileń.
9. Huqıqıy tárbiyanıń mazmunın ashıp beriń

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sorawları:

1. Huqıqiy negizler arqalı belgili bir mámleketke tiyisli bolğan shaxs kim?

A. Individ; B. İnsan; C. Puqara; D. Shaxs.

2. Huqıqiy orni nızam jolı menen qorǵalatuǵın shaxstıń mámleket ishindegi yamasa sırtında bolıwına qaramastan belgili bir mámleketke tiyisli bolıwı hám onıń tiyisli hújjetler járdeminde tastıyqlanıwı bolıp, onıń puxara sıpatında tán alınıwı ne dep ataladı?

A. Puqaralıq; B. Adamgershilik; C. Milletleraralıq doslıq; D. Puqaralıq huqıq.

3. ... – bul mámlekettiń nızamshılıq tiykarları, huqıq normalarınıń qalıpleskenligi, puqaralardıń bunday nızamlardı biliwi hám óz xızmetinde olarǵa ámel qılıwı, huqıqiy hám demokratiyalıq mámleketti jaratıwdıń áhmiyetli shárti hámde puqaralıq jámiyetinde insanlardıń joqarı mánáwiyatı, olardıń huqıqiy minneti hám juwapkershiligi bolıp tabıladı.

A. Puqaralıq; B. Puqaralıq sana; C. Puqaralıq minet; D. Puqaralıq mádeniyat

4. Durıs izshillikti ornatuń:

	Xarakteristika	№	Blum taksonomiyasınıń basqışları
1	Puqaralıq sananı qalıplestiriw forma hám metodları	A	Negativ – jazalaw, pozitiv – xoshametlew, jámiyetlik pikirge súyeniw, qollap-quwatlaw, maqtaw, tán alıw hám húrmetlew
2	Puqaralıq xızmetti shólkemlestiriw forma hám metodları	B	túsindiriw, isendiriw, xabardar etiw, etikalıq mazmunga iye sawbetlesiwler ótkeriw, disput, úlgi metodları
3	Puqaralıq qásiyet hám pazıyletlerdiń qalıpleskenligin hám ózin-ózi qadaǵalaw, boljaw metodları	C	Shınıǵıwlar islew, úyretiw, jámiyetshiliktiń pikirinen paydalanıw, pedagogikalıq talap, tárbiyalawshı pedagogikalıq sharayatlardı jaratıw, puqaralardıń isháreket etiwini talap etetuǵın ámeliy tájiriybelardı shólkemlestiriw, puqaralıq wazıypalardı atqarıwǵa qaratılǵan tapsırma hám wazıypalar beriw

Juwap:

5. Ózbekistan hámde Qaraqalpaqstan Respublikalarınıń Mámleketlik belgileriniń qabıl etilgen jılı hám sáneleriniń izbe izligin ornatuń

A. Ózbekistan Respublikasınıń bayraǵı; B. Ózbekistan Respublikasınıń gerbi; C. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń bayraǵı; D. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń gerbi

Juwaplar indekslerin tártip formasında beriu.

6. Huqıqiy tárbiyanıń tiykarǵı elementlerin belgileń:

1. Tárbiya subyektleri; 2. Tárbiya obyektleri; 3. Tárbiyanıń mazmunı; 4. Pedagogtıń mimikası; 5. Pedagogtıń pantomimikası; 6. Huqıqiy tárbiyanı shólkemlestiriw forma hám metodları; 7. Aqılǵa hújim

7. «Hárkim bilim alıw huqıqına iye» ekenligi Ózbekistan Respublikası Konstituciyasınıń neshinshi bap hám neshinshi statyasında berilgen?

A. X bap 40-statyasında; B. X bap 41-statyasında; C. IX bap 40-statyasında; D. IX bap 41-statyasında.

15-tema. RUWXIY, ÁDEP-IKRAMLILIQ TÁRBIYA

Jobası:

15.1. Ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń maqseti hám wazıypaları

15.2. Ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń forma hám metodları

15.3. Shańaraqta balalardı ruwxıy, ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawdıń mazmunı

15.4. Oqıwshılarda sanalı tártip-intizamdı tárbiyalaw

Temaniń maqseti:

Jaslardı ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiyası, olardıń mazmunı, maqseti hám wazıypaları, forma hám metodları haqqında túsiniqler beriw, olardı shańaraq turmısına tayarlaw hám tártip – intizamdı tárbiyalaw.

Temaniń wazıypaları:

– jaslardı ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiyalawdıń ózine tán ózgesheliklerin belgilew;

– Shıǵıs oyshıllarınıń ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiyası haqqındaǵı ideyaları, búgingi kúnde shaxstı ruwxıy, ádep-ikramlılıq jaqtan qalıplestiriwde olardıń áhmiyetin kórsetiw;

– shańaraq tárbiyasınıń jaslardı ruwxıy, ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawda tiykargı faktor ekenligine talabalardıń isenimin qalıplestiriw;

– tártip-intizam jaslardı ruwxıy, ádep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalawdıń tiykarı ekenligin túsindiriw

Tayanış sózler: ádep-ikramlılıq, shaxstıń mánáwiyatı, ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiya, ruwxıy, ádep-ikramlılıq mádeniyat, ruwxıy, ádep-ikramlılıq kámalat, ruwxıy, ádep-ikramlılıq sana, ruwxıy, ádep-ikramlılıq mádeniyattı qalıplestiriw, oqıwshılardıń mánáwiy tárbiyası, ruwxıy, mánáwiy tárbiyada isenimniń ornı, ádillik, minez-qulıq, pazıyet, qásiyet, unamlı qásiyetler, unamsız qásiyetler, isháreket, haqıyqatshılıq, tuwrı sózlilik.

Temaniń mazmunı:

15.1. Ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiyanıń maqseti hám wazıypaları

Social-gumanitar pánlerde, sonıń ishinde pedagogikada hámde tálim-tárbiya processlerinde shaxstıń ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyasına baylanıslı tómendegi túsiniqler qollanıladı:

1. Ruwxıyılıq – bul júdá keń túsiniqler bolıp, onıń anıqlaması, ekvivalenti, etimologiyalıq kelip shıǵıw tariyxı, hár túrli tillerdegi ataması, mazmunı boyınsha júdá kóplep pikirler bar. Anıǵıraǵı, «ruwxıyılıq túsiniǵiniń anıqlaması, biz ańsat ǵana sheship qoyatúǵındaı ápiwayı jumbaq emes, «mánisi» – sózlerimizdiń búgingi biz túsingen mazmun menen sheshilmeydi» (M. Imomnazarov).

Ruwxıyılıq – bul insannıń ishki sezimleri, motivleri, poziciyaları, ruwxıy dúnyası menen baylanıslı túsiniqler. Qaraqalpaq tilinde bul túsiniqlerdiń qollanılıwı social-gumanitar tarawda dástúrge aylanǵan. Ruwxıyılıq máseleleri boyınsha pikirlerge I.A.Karimovtıń «Joaqarı mánáwiyat – jeńilmes kúsh» atlı shıǵarmasında anıqlıq kiritiledi. Onda kórsetiliwinshe:

«**Mánáwiyat** – insandı ruhiy jaqtan pákleniwge, júrekten ulǵayiwǵa shaqıratúǵın adamnıń ishki dunyasi, erkiqrarın bekkemleytuǵın, iyman-isenimin pútinleytuǵın, hújdanin oyatatuǵın teńsiz kúsh, onıń bársha kózqaraslariniń ólshemi».

Ruwxıyılıq – shaxstıń óz háreketlerin hám emociyaların tallawǵa tayar turıwı, jaqsılıq, ádalat, gózzallıq, mehr-muhabbat, qorshaǵan ortalıq penen hár tárepleme baylanıslarda, turmıstaǵı maqsetlerge erisiwde ideallarǵa umtılıwınıń bir pútin sisteması sanaladı.

Shaxstıń ruwxıy jaqtan rawajlanıwınıń maqseti ómirdiń mazmunın tabıwdan, oǵan say túrde qalıplesiwden ibarat boladı.

2. Ádep-ikramlılıq – insanlardıń jámiyette qabil etilgen hám xalqımız tárepinen tán alınǵan sociallıq normalarǵa say túrde háreket etiwiniń tiykargı usılı. Ol shaxstıń isháreketlerin, júris-turısın, turmıs tárzin, turmısta basshılıqqa alatúǵın principlerin belgileydi.

Ádep-ikramlılıq – sociallıq sananıń ayrıqsha forması hámde jámiyetlik qatnasıqlardıń túri sıpatındaǵı sociallıq waqıya sanalıp, ol jámiyetlik pikirler negizinde qalıplesip, rawajlanıp baradı.

Ilimiy pedagogikalıq ádebiyatlarda kórsetiliwinshe **ádep-ikramlılıq** – shaxstıń óz isháreketleri ushın juwappershilikti seziwi bolıp, ádalat, haqıyqatlıq, sadıqlıq, jası úlkenlerge húrmet penen qaraw, miynet súygishlik, Watan súyiwshilik, barlıq xalıqlardıń ádep-ikramlılıq qádiriyatları sanaladı. Pedagogika iliminde **ruwxıyılıq** túsiniǵi **ádep-ikramlılıq** túsiniǵi menen qosıp qollanıladı.

Ruwxiylik ilimniñ hám ámeliyattıñ birligi bolsa, ádep-ikramlıq tikkeley hár bir shaxstıñ basqalarğa bolğan ruwxıy qatnasıqların añlatadı. **Ádep-ikramlıq** — ruwxıylıqtıñ ámeldegi kórinisi sanaladı. İnsandı tanıw ádepten baslansa, onıñ menen sóylesiw hám óz ara qatnasıqlardıñ barısında ikramlıq qásiyetleri óz kórinisin tabadı.

«**Ruwxiy ádep-ikramlıq tárbiyası** — balalarda dástúriy hám ulıwma milliy mádeniyattıñ tayanış qádiriyatlarına tiykarlangan dúnyağa bolğan kózqarasların qáliplestiriwge, shaxstıñ shaxs sıpatında qáliplesiwine hám insanniñ ruwxıy, ádep-ikramlıq minez-qulqına tiyisli qararlardı qabılaw mexanizminde jetekshi qorğan bolğan ádep-ikramlıq qásiyetlerin rawajlandırıwğa, sonıñ menen birge destruktiv tásirlerge qarsı tura alıw qábiletin rawajlandırıwğa qaratılğan tárbiya» (O. Musurmonova).

Bilimlendiriw sistemasındağı **ruwxıy, ádep-ikramlıq tárbiya** — oqıwshı-jaslarğa ruwxıy-ádep-ikramlıq máseleleri hám irgeli milliy qádiriyatlar haqqında maǵlıwmatlar beriw arqalı hár tárepleme rawajlangan shaxstı qáliplestiriwge, onıñ insanıylıq pazıyletlerin hám olar ushın qádirli bolğan qádiriyatlar sistemasın rawajlandırıwğa qaratılğan process bolıp tabıladı.

Ruwxiy, ádep-ikramlıq tárbiya — shaxstıñ ádep-ikramlıq sezimlerin, kelbetin, poziciyaların, minez-qulıq hám háreketlerin qáliplestiriw procesi (V.I. Pavlov) bolıp ta tabıladı.

Atap ótilgen ádep-ikramlıq sezimler, ádep-ikramlıq kelbet, poziciyalar hám minez-qulıq insanniñ jámiyette belgili bir is-háreketlerdi, wazıypalardı, puqaralıq minnetlerin orınlawın basqarıp turadı. İnsanniñ belgili bir is-háreketlerdi ámelge asırıp, jámiyetke «kirip» barıwında ádep-ikramlıq normalar, ideallar, adamgershilikli qatnaslar, tártip-intizamlar ádep-ikramlıq pazıyletlerdiñ qáliplesiw **quralları** bolıp xızmet atqaradı.

Ádep-ikramlıq norma — social-pedagogikalıq túsiniq bolıp, jámiyette insanlardıñ óz ara qatnasıqları procesinde

basshılıqqa alıwı kerek bolğan qaǵıydalardıñ jıynaǵı sanaladı. Bunday qaǵıydalar uzaq tariyxqa iye bolıp, ásirler dawamında xalqımızdıñ turmıslıq tájiriybeleriniñ nátiyjesinde payda bolğan, milliyligimizge say túrde xalqımız tárepinen tán alınğan hám qabıllanğan.

Ádep-ikramlıq ideallar — eliklew ushın ózinde ádep-ikramlıq qásiyet hám pazıyletlerdi birlestirgen hár tárepleme rawajlangan kámil shaxs haqqındağı túsiniqler hám obrazlar bolıp, jaslar óz kúshi hám imkaniyatların sol obrazdıñ etalonına erisiwge jumsawğa háreket etedi.

Adamgershilik — jámiyet hám basqa insanlar menen óz ara adamgershilik penen qatnasıqlarğa kirisiw bolıp tabıladı.

Tártip-intizam — shaxstıñ óz is-háreketlerin jámiyette qabıl etilgen social-pedagogikalıq normalarğa boysındıra alıw qábileti bolıp, onıñ minez-qulqın belgileydi.

Ruwxiy, ádep-ikramlıq tárbiyanıñ maqseti shaxstı hár tárepleme ruwxıy, ádep-ikramlıq jaqtan rawajlandırıwdan ibarat.

Ruwxiy, ádep-ikramlıq tárbiyanıñ wazıypaları:

1. Oqıwshılarda milliy gárezsizlik sana-sezimdi, watandı súyiwdi, joqarı adamgershilikti tárbiyalaw, bilimdan bolıwğa háwes oyatıw.

2. Ózligin úyreniwge, ózligin qádirlewge hám onı maqtanış etiwge tárbiyalaw.

3. Ruwxıy-ádep-ikramlıq sananı: túsiniq, bilim, sezim, isenim hám kózqarastı qáliplestiriw.

4. Aǵla minez-qulıq kónlikpesi, ádet hám sanalı tártipti tárbiyalaw.

5. Xarakter qásiyetlerin, erk sıpatların (maqsetke umtılıw, baslamashılıq, belsendilik, turaqlılıq t.b.) rawajlandırıw.

6. Ruwxıy, ádep-ikramlıq mádeniyattı qáliplestiriw.

Bul wazıypalardı orınlawda oqıw orınlarında ruwxıy, ádep-ikramlıq tárbiyanı shólkemlestiriwge qaratılğan tálim hám tárbiyalıq islerdiñ formaların hámde metodların durıs hám orınlı tańlap alıw kerek boladı.

15.2. Ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń forma hám metodları

Oqıwshı-jaslardı ruwxıy, ádep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalaw – anıq maqsetke qaratılğan bir pütün pedagogikalıq process bolıp, tárbiyalıq islerdiń hártúrli formaların, metod hám quralların paydalanıwdı hám bunda tómendegi **principlerdi** bassılıqqa alıwdı talap etedi:

– jaslardı ruwxıy, ádep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalawdıń sociallıq-ideyalıq tiykarǵa iye ekenligi;

– ruwxıy, ádep-ikramlılıq tálim hám tárbiyalıq islerdi sistemalı, úziksiz hám izshillik penen shólkemlestiriw;

– ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiya ideyalarınıń anıq maqsetke baǵdarlanǵanlıǵı;

– oqıwshılardıń ruwxıy, ádep-ikramlılıq mádeniyatın qalıplestiriwge kompleks jantasıw;

– oqıwshılardıń ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiyasın shólkemlestiriwde tariyxıylıq, ulıwma insanıyılıq hámde milliy qádiriyatlarǵa, olarda ilgeri súrilgen ideyalarǵa tayanıp is tutıw;

– sociallıq xızmettiń adamgershilik hám demokratiyalıq xarakterge iye ekenligi;

– ruwxıy, ádep-ikramlılıq sana menen iskerliktiń birligin saqlaw.

Oqıwshılardı ruwxıy, ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawda **tárbiyalıq islerdiń tómendegi formaları** paydalanıladı:

– oqıwshılar menen birgelikte ruwxıy, ádep-ikramlılıq temada gúrrińlesiwler, túsindiriw jumısların alıp barıw;

– ruwxıy, ádep-ikramlılıq máselelerine baylanıslı lekciya hám seminarlar shólkemlestiriw;

– ruwxıy, ádep-ikramlılıq temada ushırasıwlar, tartıslar hám konferenciya shólkemlestiriw;

– saxnalastırılğan sabaqlardı shólkemlestiriw;

– ruwxıy, ádep-ikramlılıq temaǵa baylanıslı multimediya texnologiyalarınan paydalanıw h.t.b.

Oqıwshılardıń ruwxıy mádeniyatın qalıplestiriwdin úlgisi boyınsha ruwxıy ortalıq, ruwxıy iskerlik hám ruwxıy ózlikti ańlaw isleri jetekshi orınlardı iyeleydi (O.Musurmonova). Oqıw-tárbiya processlerinde ruwxıy ortalıqtı qalıplestiriw, oqıwshı-jaslardıń ruwxıy iskerligin shólkemlestiriw hám ruwxıy ózligin ańlawın qalıplestiriw processleri tálim-tárbiya isleriniń tómendegi formaları tiykarında ámelge asırıladı:

Sabaq – oqıwshılardı ruwxıy, ádep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalawdıń áhmiyetli forması. Bunda oqıw pánleriniń ulıwma sıpatlamasın, temalardıń jaslardı ruwxıy, ádep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalawdaǵı imkaniyatların esapqa alıw, oqıtıwshınıń da oqıwshınıń da ruwxıy, ádep-ikramlılıq múmkinshiligin, ulıwmainsanıyılıq hám milliy qádiriyatlardıń birligin saqlaw úlken áhmiyetke iye;

Klasstan tıs tárbiyalıq islerdiń oqıwshı-jaslardı ruwxıy, ádep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalawdaǵı imkaniyatları jeterli dárejede. Bunda ruwxıy, ádep-ikramlılıq sananı qalıplestiriwdiń mazmunı, metodologiyalıq, tálim-tárbiyalıq, ruwxıy, metodikalıq, social-turmıslıq xızmetler xarakterindegi talaplar negizinde qurılıwı tiyisligi ilimiy pedagogikalıq jaqtan dáliyillengen;

Mektepten tısqarı tálim. «Mektepten tıs tálimge qoyılğan mámleketlik talaplarda» oqıwshılardı ruwxıy, ádep-ikramlılıq baǵdarda tárbiyalaw tiykarǵı talaplardıń biri bolıp belgilengen. Onda mektepten tıs klublar, dógerekler, tariyxıy hám eski estelik orınlarına sayaxatlar shólkemlestiriw, aǵartıwshılıq oraylar hám elimizdiń gózzal tábiyatı menen tanısıp barıw, ádep-ikramlılıqtıń ápiwayı kórinisleri bolǵan úlkenlerge húrmet, kishkenelerge izzet kórsetiw, shańaraqta bir-birin qádirlew, miyman kútiw mádeniyatı h.t.basqalar balalardıń kúndelikli turmısına sińdirilip barılıwı tiyis;

Jaslardı ruwxıy, ádep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalawda shańaraq, máhálle hám mekteptiń birgelikte islesiw úlken áhmiyetke iye. Shańaraq hám oqıw orınları arasında shólkemlestiriletuǵın birge islesiwdiń tiykarǵı ideya-

sı balalardıń nátiyjeli tálim-tárbiya alıwı islerine kompleks qatnas jasaw, bala tárbiyasında ata-analar ushın járdem kórsetiw, olarǵa pedagogikalıq bilimler beriw hám hár tárepleme rawajlangan kámil shaxstı birgelikte tárbiyalawdan ibarat. Ata-analar menen oqıw orınlarınıń birgelikte islesiwı ata-analar menen gúrrinlesiwler ótkeriw, klass ata-analar májilisi, ata-analar komitetleriniń xızmeti, ata-analardıń pedagogikalıq oqıwları, ata-analar konferen-ciyaları h.t.b. formalarda ámelge asırılıwı múmkin.

Tárbiyalıq islerdiń bunday kóplegen formaların shól-kemlestiriwde oqıwshılardıń ruwxıy, ádep-ikramlılıq pazıy-letlerin qáliplestiriwde tómendegi **metodlardan paydalanıladı**:

– ruwxıy, ádep-ikramlılıq máselelerde oqıwshılardıń úlgi bolatuǵın unamı obrazlardan paydalanıw, pedagoglardıń oqıwshılar ushın jeke úlgi;

– ruwxıy, ádep-ikramlılıq pazıyletlerdiń qúdiretli kúsh ekenligine isendiriw metodi;

– rásmiy kásiplik hám iskerlikke baylanıshlı oynılar,

– aqılıy hújim,

– pikirler hám ideyalardı klassifikaciyalaw,

– ádep-ikramlılıq pazıyletleri menen baylanıshlı mashqalalı sharayatlar jaratıw h.t.b.

15.3. Shańaraqta balalardı ruwxıy, ádep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalawdıń mazmunı

Shaxstıń ruwxıy, ádep-ikramlılıq pazıyletleri, sanası hám isenimleri eń aldǵı menen orında shańaraqta baslanadı. **Shańaraq tárbiyası** – shańaraq sharayatında balanıń turmıshlıq iskerligin shólkemlestiriwden baslanadı. Bala tárbiyasında, jaslardı ruwxıy, ádep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalawda shańaraqtań roli haqqında belgili pedagog ilimpazlar tárepinen kólemlı jumıslar islendi.

Pedagog ilimpazlardıń ayırımları shańaraqta balalardı jaqsı minez-qılıqtı úyretiw hám tárbiyalaw islerinde «Per-

zentke múnásip at qoyıwdıń káramatı barma?», «Ana háyyiwindegi mehir tarqlarınıń bala qálbine tásiiri», «Dáslep ádepi neden baslaw kerek?», «Sıyqırılı sózlerdi balaǵa qashannan baslaw úyretken maqul?», «Perzentinińizdiń aldında qaysı is-háreketlerińizdi durıs dep bilesiz?», «Qanday islerdi jaqsılıq dep esaplaysız? Ne sebepten?», «Qanday ádetler jaman hám olardıń sebepleri haqqında nelerdi biliw kerek?», «Kóshe hám jámáátlik orınlarda júriw-turıw ádebi» (J.Hasanbaev, M.Turopova, O.Hasanboeva) sıyaqlı temalarda sáwbetler ótkerip turıwdı usınıs etedi. Bunday sáwbetlesiwler mámleketimiz hám jámiyetimizge fizikalıq, psixologiyalıq jaqtan salamat, ruwxıy, ádep-ikramlılıq normalarǵa say háreket etetuǵın, miynet etiw kónlikpesi hám uqıplılıqlarına iye jaslardı shańaraqta tárbiyalap jetistiriwge unamı tásir jasaydı.

Shańaraqqa qoyılatuǵın talap mámleketlik siyaset dárejesine kóterilgen másele. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 14 babında shańaraq hám onıń huqıqiy tiykarları sáwlelengen bolıp, onda jámiyettiń tiykarǵı buwını shańaraq ekenligi hám onıń mámleket qorgawında bolatuǵınlıǵı, ata-analardıń óz perzentlerin er jetkenge shekem baǵıwǵa hám tárbiyalawǵa májbúriyligi, perzentler de ata-anasınıń násili hám puqaralıq jaǵdayına qaramastan nızam aldında teń ekenligi, analıq hám balalıq mámleket tárepinen qorgalatuǵınlıǵı keltirilip ótiledi.

«Ózbekstan Respublikasınıń shańaraq kodeksi»niń 4-bólimi tikkeley «Ata-analar hám er jetpegen balalardıń minnetleri hám májbúriyatları»na qaratilǵan bolıp, onıń 73-statyasında «Ata-ana óz balaların tárbiyalaw huqıqına iye hám tárbiyalawı shárt» dep kórsetiledi.

«Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamınıń 30-statyasında «Er jetpegen balalardıń ata-anaları yamasa nızamlı wákilleri balanıń nızamlı huqıqları hám máplerin qorgawı shárt hámde olardıń tárbiyasına juwapker» ekenligi belgilenedi.

«Kadrlar tayarlawın milliy baǵdarlaması»nıń 3.2. punktinde tálim alıwshılardıń oqıwı, turmısı hám dem alıwı ushın shárt-sharayatlar jaratıw boyınsha wazıypalardıń sheshiliwinde jámáátshilik basqarıwdı rawajlandırıwǵa ayrıqsha itibar qaratiladı.

Al, 1993-jılı islep shıǵılǵan «Oqıwshılardı tárbiyalawda shańaraq, máhálle, mekteptiń birge islesiwı» koncepciyası jaslardı ǵárezsizlik ideyalarına sadıq, ruwxıy, ádep-ikramlılıq jaqtan kámil, Watansúygish etip tárbiyalawda keń jámáátshiliktiń xızmetin muwapıqlastırıwshı baǵdarlama boldı. Koncepciyada elimiz rawajlanıwınıń ruwxıy, ádep-ikramlılıq negizi milliy hám ulıwmainsanıy qádiriyatlardıń birligi ekenligi bildirilip, milliy hám ulıwmainsanıy tárbiyanıń ózara uyǵınlastırılǵan baǵdarları kórsetip berilgen. Koncepciyada «shańaraq – jámiyettiń tiykarǵı buwını» ekenligi atap ótilip, bul koncepciyanı ámelge asırıwda shańaraqtıń, máhállelerdiń wazıypaları anıq kórsetiledi. Bunda:

- shańaraqta salamat ortalıqtı qáliplestiriw;
- shańaraqta huqıqıy tárbiyanı jaqsılaw;
- perzentlerine tereń dun`yalıq bilim tiykarların beriw, bilimli hám mádeniyatlı insanlar bolıp jetilisiwin támiyinlew;

- bazar qatnasıqlarına say bolǵan kásip-ónerlerine úyretiw;

- balalardıń ruwxıy jaqtan kámil hám fizikalıq jaqtan salamat bolıwı ushın ekonomikalıq hám sociallıq ortalıqtı jaratıw;

- balalardı erkin pikirlewge úyretiw, ǵárezsizlik ideyası hám milliy ideologiyaǵa sadıqlıq ruwxında tárbiyalaw;

- balalardıń bos waqıtların pedagogikalıq kózqaraslardan kelip shıǵıp durıs shólkemlestiriw;

- perzentlerindeki talanttıń dáslepki bórtiklerin rawajlandırıw ushın sharayatlar jaratıw;

- perzentleriniń mektep, máhálle, mámleket hám jámiyet aldındaǵı minnetlerin orınlawı ushın shańaraqta juwapkershilikli bolıw;

- ata-analardıń ózleriniń pedagogikalıq hám psixologiyalıq potencialların barqulla asırıp barıwı;

- balalarda tejemlilik hám isbilermenlik, ruwxıy, ádep-ikramlılıq táreplerin qáliplestiriw;

- shańaraqta milliy hámde ulıwmainsanıylıq tárbiyanıń barlıq baǵdarların basqıshpa-basqısh ámelge asırıw;

- sanitariya-gigienalıq, ekologiyalıq kónlikpelerdi sińdiriw, diniy ekstremizm, ishkilikpazlıq, narkomaniyaǵa qarsı tárbiyanı ámelge asırıw;

- ata-analardıń shańaraq, mektep, máhálle aldında óz perzentleriniń is-háreketleri ushın juwapkershiligi siyaqlı wazıypalar anıq belgilenip berilgen.

Bularǵa qosımsha 1998-jıldıń «Shańaraq jılı» dep belgileniwiniń ózi bul sociallıq instituttıń jámiyet turmısında hám bala tárbiyasında qanshelli úlken áhmiyetke iye ekenligin kórsetedi.

Shańaraq – tárbiya orayı sıpatında jaslardı mánáwiý ádep-ikramlılıq ruwxında tárbiyalawda Shıǵıs xalıqlarınıń toplaǵan bay tájiriybelerine súyenedi. Sonıń menen birge shańaraq tárbiyasında tómendegi bir qatar talaplar inabatqa alınadı;

1. Jaslardıń kúnlük rejimin durıs rejelestiriwdi jolǵa qoyıw. Ele turmıshlıq tájiriybege iye bolmaǵan balalardıń kúnlük rejimin belgilewge tikkeley ata-analar, úydegi úlken áwlad wákilleri juwapker sanaladı. Bunda oyın, oqıw, miynet siyaqlı xızmet túrlerin durıs bólistiriw, sonday-aq aqıl miyneti menen fizikalıq miynettiń aralastırılıp qollanıwı talap etiledi. Balalardıń kúndelik turmısın hámde oqıwdan bos waqıtların durıs shólkemlestiriw, olardı waqıttan durıs paydalanıwǵa úyretiw shańaraq tárbiyasında úlken áhmiyetke iye.

2. Jeke gigiena talapların qollawǵa bolǵan kónlikpe hám uqıplılıqların qáliplestiriw: denesin (qol, ayaq, tis, shash h.t.b.), kiyim-kenshek, turar jaylar, klasslarında tazalıq qaǵıydalarına ámel qılıw, durıs awqatlanıw, taza hawada seyillerge shıǵıw, quyash nurlarınan durıs paydalanıw. Úydiń

hám klass xanalarınıń jaqtı bolıwın, stol hám stullardan durıs paydalanıwdı, partada durıs otırıwdı úyretip barıw lazım;

Shańaraqta ákeniń roli. Áke – shańaraqtıń ekonomikalıq jaqtan támiyinlewshisi, úydiń ústini, ásirese er balalar ushın batırılıq, bir sózlilik, mártlik, ádalat, tártip-intizamınıń úlgisi bolıp esaplanadı. Ákedegi basıqlıq, hadallıq, ádillik, ornı kelgende qattı qollı bolıw, isbilermenlik, perzent ushın úlken tárbiyalıq tásir ortalıǵı bolıp xızmet etedi.

Shańaraqta ananıń roli. Shańaraqtıń hár tárepleme bekem bolıwı anaǵa baylanıslı. Sonıń ushın da mámleketimizde hayallarǵa, analarǵa bolǵan itibar mámleketlik siyaset dárejesine kóterilmekte. Ananıń balaǵa bolǵan mehir dár`yasın sóz benen táriyiplep bolmaydı. Biraq, analardaǵı usı sheksiz mehir menen bir qatarda dáslep onıń shańaraq tárbiyasın kórgenliligi, sadıqlıǵı, pıdayılıǵı ádep-ikramlılıǵı, ilimliligi, bilimliligi, tejemliligi, shańaraqtı muqáddes saqlaw, mádeniyatliligi, keń dúnyaqarasqa iye bolıwı bala ushın birinshi tárbiya faktori, úlgi boladı.

Sonday-aq, salamat perzentti dúnyaǵa keltiriw, oǵan tálim-tárbiya beriw, ilim úyretiw, kásip-ónerli etiw, turmısta durıs jol kórsetiw, shańaraqta salamat ortalıqtı qalıplestiriw, perzentlerin kamalǵa keltiriw islerine áke de ana da birdey juwapker sanaladı.

Ata-ananı húrmetlew shıǵıs xalıqlarınıń ázeliy qádiriyati sanaladı. Ata-ananı húrmet etiw, olarǵa járdemshi hám tirenish bolıw, qartayǵan shaǵında olardıń súyenishi bolıw, ruwxıy hám materiallıq jaqtan qollap-quwatlaw, ata-ananıń alǵısın alıw, shańaraqtıń dástúrlerin dawam ettiriw balanıń minneti sanaladı. Ul bala ákeniń, qız bala ananıń úy jumısların jeńillestiredi.

Shańaraqta perzentlerdi miynetke úyretiw. Miynet tárbiyası eń tiyimli, eń tásirsheń, eń kúshli hám eń nátiyjeli tárbiya túri sanaladı. Ol balanı istin kózin biliwge tárbiyalaw menen bir qatarda miynetin nátiyjelerinen ráhátleniw, basqalardıń miynetin qádirlew, basqalarǵa járdem beriw sı-

yaqlı ruwxıy, ádep-ikramlılıq pazıyletlerin de qalıplestiriw baradı. Bul shańaraqta miynetti durıs bólistiriw, kásip-óner úyretiw, ustaz-shákirt dástúrlerine ámel qılıw, xojalıq júritiw, shańaraq byudjeti hám tejemlilik, sonday-aq úy tutıw gigienası hám mádeniyatın óz ishine aladı. Úy-ruwzger buyımların, hawli hám oshaq basın taza tutıw, úy átirapın abadanlastırıw, miyman kútiw hám miymanǵa barıw ádebi úyretilip barılıwı tiyis.

Shańaraqtaǵı úrp-ádet hám dástúrlerdin balanıń ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiyasına bolǵan tásiiri. Milliy úrp-ádet hám dástúrler ásirler dawamında xalqımız tárepinen qádirlenip, sayqallanıw kiyatırǵan milliy qádiriyatlarımız sanaladı. Bunday úrp-ádet hám dástúrler tiykarınan shańaraqlar tárepinen ámelge asırıladı hám olar balanıń sanasına tek ǵana unamlı tásir kórsetiwı tiyis. Olar jaslarımızdı milliy qádiriyatlar ruwxında tárbiyalawda júdá áhmiyetli. Biraq olarda artıqsha dábdebelik, ısırapkershilik sıyaqlı unamsız illetlerge jol qoyıw múmkin emes.

Ulıwma, sabaq procesinde yamasa klasstan hám mektepten us tárbiyalıq jumıslarda balalar tárbiyasında mektep shańaraq penen birge islesip, tárbiyalıq islerdi, balalardıń sanalı tártip-intizamın jolǵa qoyıw kerek.

15.4. Oqıwshılarda sanalı tártip – intizamdı tárbiyalaw

Shaxstıń ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiyasında jaslardı tártip-intizamǵa úyretiw artıqsha áhmiyetke iye. Tártip-intizam máselesi pedagogikalıq hám psixologiyalıq jaqtan hár tárepleme úyrenilgen máselelerdin biri sanaladı. Sebebi birinshiden xızmettin qálegen túrinde (oqıw, oyın, miynet) tártip-intizamdı saqlaw onıń nátiyjesin támiyinlewge xızmet etse, ekinshiden tártip-intizamdı saqlaw oqıwshı jaslarǵa kúshli tárbiyalıq tásir kórsetedi, úshinshiden tártip-intizam saqlanbaǵan oqıw-tárbiya processlerinde unamlı nátiyjelerge

erisiw múmkin emes. Pedagogikalıq hám psixologiyalıq jaqtan tártip-intizamnıń tómenдеgi ózgeshelikleri anıqlanǵan. Demek, **tártip-intizam – bul:**

– jámiyette ornatılǵan qaǵıyda hám nızamlarǵa ámel qılıw menen baylanıshı bolǵan shaxstıń xarakteriniń ózine tán ózgesheligi;

– qaǵıyda hám nızamlardıń anıq orınlanıwın názerde tutatuǵın insannıń qábileti hám motivaciyası;

– insannıń óziniń jeke minneti hám ornatılǵan tártip boyınsha óz is-háreketlerin anıq hám buljıtpay orınlawı;

– aldına qoyılǵan wazıypalardı sapalı hám óz waqtında orınlawǵa bolǵan insannıń kónlikpesi;

– ekinshi orında turatuǵın máselelerden aldın tiykarǵı máseleleri óz waqtında orınlawǵa umtılıwı;

– shaxstıń ózin-ózi tárbiyalawınıń tiykarı h.t.b.

Joqarıdaǵılardan kórinip turǵanıday, **tártip-intizam** – bul belgilengen norma hám qaǵıydalarǵa ámel qılıwdı ádetke aylandırıwǵa beyimlesken insannıń xarakteri bolıp, ol shaxstıń ózin-ózi qadaǵalaw, ózin-ózi tártipke salıw hám wazıypanı orınlawǵa kesent etetuǵın unamsız emociyalardı jeńip ótiw qábiletine iye bolǵan ózin-ózi basqarıw menen tıǵız baylanıshı.

Tártip-intizam insanalardan berilgen wazıypalardı sanalı orınlawdı hám onı aqırına jetkeriwge bolǵan erk kúshin talap etedi. Ol individtiń tek ǵana jámiyet hám jámááttegi normalarǵa boysınıwı emes, al tártip-intizamdı saqlawǵa bolǵan shaxstıń aktiv poziciyasın da bildiredi. Tártip-intizamǵa ámel qılıw menen birge insan jámiyettegi sociallıq normalarǵa, átiraptaǵı basqa insanalarǵa, processlerge bolǵan húrmetin bildiredi.

Tártip-intizam arqalı jaslardıń ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiyasın jáne de rawajlandırıwǵa járdem beretuǵın tómenдеgi **pazıyletler hám qásiyetleriniń** qalıplesip barıwına járdem beredi:

– jámiyettegi hám ózine tiyisli bolǵan jámááttegi ulıwma talaplarǵa boysınıw qábileti;

– qabıl etilgen sociallıq normalardı orınlawǵa bolǵan juwapkershilik sezimleri;

– basqalardıń pikirini esitip biliw, empatiya hám perceptiv qábiletleri;

– ózin basqalardıń aldında qolǵa alıw kónlikpesi hám is-háreketlerin basqarıw mádeniyatına iye bolıwı;

– awırlıq hám basıqlıqqa úyreniw;

– ózi hám basqalar ushın kesent beretuǵın unamsız ádetlerden waz keshiw hám unamlı is-háreketlerge ádetleniw h.t.b.

Tártip-intizam hárbir shaxstıń gózlegen maqsetine erisiwde úlken tásirini kórsetedi. Pedagog ilimpaz I.F.Xarlamov oqıwshılarda tártip-intizamdı tárbiyalawdıń **úsh baǵdarın ulıwmalastırǵan:**

Avtoritar tárbiya. Ol nemec pedagogı I.Gerbarttıń pedagogikalıq xızmeti menen baylanıshı bolıp, bunda isendiriw, is-háreketlerdi baqlaw tárbiyasınıń tiykarǵı quralları sanaladı. Burında avtoritar tárbiyada tártip-intizam balalardı qorqıtıw jolı menen ámelge asırılǵan hám bunda tárbiyalanıwshılardıń sanalı háreket etiwine itibar qaratılmaǵan.

Erkin tárbiya. Bul tárbiya baǵdarında balanıń tártip-intizamın sheklemesten qollap-quwatlaw hám tárbiyalaw, bunda balanıń ózine unaytuǵın qızıqlı nárseler menen shuǵıllanıwı tiyis, – degen ideya ilgeri súriledi. Biraq ómirde insan ushın hámme waqıtta da ózi qızıǵatuǵın is penen shuǵıllanıwdıń ilajı joq.

Gumanistik tárbiya. Tártip-intizamdı saqlawda oqıwshı jaslarǵa gumanistik qatnasta bolıw ideyası Ya.A.Komenskiy, I.G.Pestalocci, A.Disterveg, K.D.Ushinskiyler tárepinen ilgeri súrilgen hám qollap-quwatlangan. Olardıń pikirinshe ósip kiyatırǵan jas áwladtıń tártip-intizamı quramalı fenomen bolıp, sana, sezim hámde is-háreket etiwdegi uqıplılıq penen ádetlerdiń organikalıq birligi onıń tiykarın quraydı. Talap etilip atırǵan tártip-intizamnıń áhmiyetin

túsinip jetiw, óziniń wazıypaların orınlawǵa umtılıw tártip-intizamınıń sanalı túrde shólkemlestiriliwine tiykar boladı.

Tártip-intizam oǵada quramalı process bolǵanlıǵı sebepli de balanı ruwxıy, ádep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalawda tárbiyanıń tek ǵana bir baǵdarı menen shekleniw múmkin emes. Sonlıqtan-da balaǵa tárbiyalıq tásir kórsetilgende balanıń onı sanalı túrde qabıl etiwı, berilip atırǵan jazalaw yamasa marapatlaw metodları, olarǵa qoyılıp atırǵan talaplardıń tıp mánisin durıs anlap jetiwı tálim-tárbiya processlerine úlken tásir kórsetedi. Demek balalarda tártip-intizamdı tárbiyalawda tómendegi baǵdarlarda oqıw-tárbiya jumısların ámelge asırıw maqsetke muwapıq boladı:

- balalardıń oqıw-tárbiya processlerine sanalı qatnası,
- oqıwshılardıǵa bolǵan gumanistik qatnastıń saqlanıwı,
- pedagogikalıq processlerde qabıl etilgen normalardan shetke shıǵıp ketpegen halda oqıwshılardıń aldına talaplar qoyıw,
- tártip-intizamdı saqlaw hám olarǵa ámel qılıwǵa baylanıslı úziksiz shınıǵıwlar, ámeliy wazıypalardı orınlaw.

Ózin-ózi qadaǵalaw tekseriw ushın sorawlar, tapsırmalar:

1. Ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiyanıń mazmunı nelerden ibarat?
2. Ne sebepten hárbir tárbiyalıq istıń formasınıń óz maqseti hám jeke wazıypaları belgilenedi?
3. Mektepte sabaq procesinde ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiyası qanday ámelge asırılıwı múmkin?
4. Shaxstıń «tárbiyası» menen «socializaciyanıwı» túsiniklerin salıstırın. Oqıwshı-jaslardı ruwxıy, ádep-ikramlılıq ruwxta tárbiyalawda olardıń roli qanday?
5. Balalardı ruwxıy, ádep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalawda hám olardı tártip-intizamǵa úyretiwde shańaraq tárbiyası menen jámiyetlik tárbiyanıń ózine tın ózgeshelikleri nelerden ibarat?
6. Tárbiyanıń gumanistik koncepciyasınıń mazmunın túsendiriw beriń.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler:

1. Pedagog ilimpaz V.I.Pavlov tárepinen ilgeri súrilgen ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiyasındaǵı ádep-ikramlılıq sezimlerdi belgileń.

1. Hújdan; 2. Turmıshq sınaqlardı jeńip ótiw, 3. Isenim, 4. Dóretiwsheńlik, 5. Juwapkershilik, 6. Watan súyiwshilik

2. ... — bul social-pedagogikalıq túsinik bolıp, jámiyette insanlardıń óz ara qatnasıqları procesinde ámel qılıwı tiyis bolǵan qaǵıydalardıń jıynaǵı sanaladı. Bunday qaǵıydalar uzaq tariyxqa iye bolıp, ásirler dawamında xalqımızdıń turmıshq tájiriybeleriniń sintezi nátiyjesinde payda bolǵan, milliy mentalitetimizge say túrde xalqımız tárepinen tın alınǵan hám qabıl qılınǵan.

A. Ádep-ikramlılıq norma; B. Ádep-ikramlılıq úlgi; C. Ádep-ikramlılıq ideal; D. Sanalı tártip-intizam.

3. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń neshinshi babında shańaraq hám onıń huqıqıy tiykarları sáwlelengen hám onda shańaraq jámiyettiń tiykarǵı buwını hámde mámlekettiń qorgawında bolıw huqıqına iye bolıp, ata-analar óz perzentleriniń er jetkenge shekem baǵrıwı hám tárbiyalawı májbur ekenligi, perzentler de ata-anasınıń násili hám puqaralıq jaǵdayına qaramastan nızam aldında teń ekenligi, analıq hám balalıq mámleket tárepinen qorgalatıwı keltirilip ótilgen

A. 11 babı; B. 12 babı; C. 13 babı; D. 14 babı.

4. «Er jetpegen balalardıń ata-anaları yamasa nızamlı wákilleri balanıń nızamlı huqıqları hám máplerin qorgawı shárt hámde olardıń tárbiyasına juwapker». Bul qaǵıyda qaysı mámleketlik hújjetke kórsetilgen?

A. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 7 statyasında; B. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 27 statyasında; C. «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamınıń 27-statyasında; D. «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamınıń 30-statyasında.

5.... — bul shaxstıń óz is-háreketlerin jámiyette qabıl etilgen social-pedagogikalıq normalarǵa boysındıra alıw qábileti bolıp, onıń minez-qulqın belgileydi

A. Tártip — intizam; B. Oqıw-pedagogikalıq process; C. Tárbiya; D. Oqıw.

6. Ózbekstan Respublikasınıń «Oqıwshılardı tárbiyalawda shañaraq, máhálle, mekteptiń birge islesiwı» koncepciyası neshinshi jılı islep shıǵılǵan?

A. 1990 jılı; B. 1991 jılı; C. 1992 jılı; D. 1993 jılı

7. Sáykeslikti ornatuń:

I.F. Xarlamov tárepinen usınıs etilgen tárbiyanıń baǵdarları	Tárbiya baǵdarlarınıń mazmunı
1. Avtoritar tárbiya	A. Isendiriw, qorqıtıw, is-háreketlerdi baqlaw bul tárbiyanıń tiykarǵı quralları sanaladı. Bunda tártip-intizam balalardı qorqıtıw jolı menen ámelge asırıladı, tárbiyalanıwshılardıń sanalı háreket etiwine itibar qaratılmaydı;
2. Erkin tárbiya	B. Ósip kiyatırǵan jas áwladtıń tártip-intizamı quramalı fenomen bolıp, sana, sezim hámde is-háreket etiwdegi uqıplılıq penen ádetlerdiń organikalıq birligi onıń tiykarın quraydı. Talap etilip atırǵan tártip-intizamıń áhmiyetin túsiniw jetiw, óziniń wazıypaların orınlawǵa umtılıw tártip-intizamıń sanalı túrde shólkemlestiriliwine tiykar boladı
3. Gumanistik tárbiya	C. Balanıń tártip-intizamın sheklemesten qollap-quwatlaw hám tárbiyalaw, bunda balanıń ózine unaytuǵın qızıqlı nárseler menen shuǵıllanıwı tiyis, – degen ideya ilgeri súriledi.
Juwap:	

16-tema. OQÍWSHÍLARDÍŇ MIYNET, DENE HÁM ESTETIKALÍQ TÁRBIYASÍ

Jobası:

- 16.1. Miynet tárbiyasınıń maqseti hám wazıypaları.
- 16.2. Miynet tárbiyasınıń mazmunı hám metodları.
- 16.3. Dene tárbiyasınıń maqseti hám wazıypaları.
- 16.4. Dene tárbiyasınıń quralları.
- 16.5. Estetikalıq tárbiyanıń maqseti hám wazıypaları.

16.6. Estetikalıq tárbiya quralları.

Temaniń maqseti:

Talabalarǵa oqıwshı-jaslardı miynet, dene hám estetikalıq jaqtan tárbiyalawdıń áhmiyeti, maqseti, wazıypası, mazmunı, metodları, quralları haqqındaǵı maǵlıwmatlardı beriw. Olarǵa oqıwshı-jaslardı miynet, dene hám estetikalıq jaqtan tárbiyalawdıń jolların úyretiw.

Temaniń wazıypaları:

- talabalarǵa miynet tárbiyasınıń áhmiyetin, maqseti hám wazıypaların, metodları menen qurallarıń kórsetip beriw;
- talabalarǵa dene tárbiyasınıń áhmiyeti, mazmunı, maqset hám wazıypaları, metod hám quralları haqqında túsikler beriw;
- talabalardı estetikalıq tárbiyanıń áhmiyeti, maqseti hám wazıypaları haqqında jańa bilimler menen qurallandıırıw.

Tayanısh sózler: Miynet tárbiyası, aqıl miyneti, fizikalıq miynet, dene tárbiyası, dene mádeniyatı, miynet jámááti, sport isleri, fizikalıq kámillik, kúsh, shudamlılıq, shaqqanlıq, gózzallıq, dene tárbiyası shınıǵıwları, estetikalıq tárbiya, estetikalıq talǵam, estetikalıq mádeniyat, estetikalıq sezim.

Tema mazmunı:

16.1. Miynet tárbiyasınıń maqseti hám wazıypaları

Miynet – insannıń jasawı hám párawan turmıs keshiriwiniń, ulıwma insanıy, milliy hám mánawiy qádiriyatlar rawajlanıwınıń tiykarı bolıp esaplanadı. Hár tárepleme rawajlangan, barksamal áwladtı jetilistiriwde miynet tárbiyasınıń atqaratuǵın xızmeti oǵada ullı.

Miynet tárbiyası shaxstı hár tárepleme rawajlandırıwdıń ajıralmas bir bólegi sanaladı. Sonday-aq, ol balanı hár tárepleme rawajlandırıw quralı, onıń shaxs sıpatında qalıplesiwine, rawajlanıwına tásir etetuǵın tiykarǵı faktorlardıń biri.

Ótkendegi ullı babalarımız, shayır hám ulamalar miynet tárbiyası haqqında ózleriniń ájayıp, qımbatlı pikirlerin bildirip ótken. Máselen. Abduraxman Jamiy «Altın tappasańda úyrenkil óner, ónerdiń aldında tasdur altın-zer» dep kórsetse, ullı shayır Alisher Nawayı «Ómirdi zaya etpe, miynet etkil, miynetti saadattıń gilti dep bil» dep jazadı.

Francuz oqımışısı Anatol Frans «Eń jaqsı ádep-ikramlılıq hám estetikalıq dári bul-miynet» dep jazǵan bolsa, ullı jazıwshı Stendal «Miynet – ráhátıń atası» dep kórsetedi.

Xalqımız tárepinen de «Miynettiń kózin tapqan baxıttıń ózin tabadı», «Miynet túbi-ráhát», «Miynet etseń emerseń», «Altın otta belli, adam miynette belli», «Miynettiń jolı qattı, nanı tatlı», «Qolı qıymıldaqannıń awızı qıymıldaydı» hám basqa da naqıl-maqallar biykarǵa aytilmaǵanlıǵı seziledi.

Ata-babalarımız ázel-ázelden miynetkeshlikti, miynetti húrmetlep, onı adamnıń eń aǵla belgileriniń biri dep esaplaǵan. **Miynet** adamlardıń qanday da bir maqset ushın sarıplangan waqtı, aqılıy hám fizikalıq kúshi yamasa zárúrli is-háreketi bolıp tasanaladı. Insannıń miynetsiz jasawın kóz aldımızǵa keltiriwdiń hasla ilajı joq.

Ásirler dawamında miynet ata-babalarımız tárepinen qásterlenip, qádirlenip kelingен hám ózleri de shın kewilden miynet etken. Bizge olardan miyras bolıp qalǵan barlıq gáziynerler, ilimiy-kórkem kitaplar, turli kórkem-óner shıǵarmaları, arxitekturalıq ansambller hám basqa da durdanalar usı miynettiń jemisi. Dúnyadaǵı barlıq materiallıq hám mánawiy baylıqlar miynet arqalı jaratılǵan. Sonlıqtanda miynet tárbiyası kámil insandı tárbiyalawda tiykarǵı orında turadı.

Pedagogika páninde jas áwladtı tárbiyalawda miynet tárbiyasının roli haqqında ullı rus pedagogı K.D.Ushinskiy bilay dep jazǵan edi: «Insandı baxıt ushın tárbiyalamastan, al turmıs miynetine tayarlaw lazım».

Miynet tálimi hám tárbiyasının maqseti – oqıwshılarda miynetke degen sanalı qatnastı tárbiyalaw, olarda miynetti súyiw hám óz miyneti nátiyjelerin kórip ráhátlene alıw sezimlerin oyatıwdan ibarat.

Miynet tálimi hám tárbiyasın shólkemlestiriwdiń tiykarǵı wazıypaları tómendegishe belgilenedi:

– oqıwshılarda miynet xalıqtıń abadan turmısı menen insan baxtıń negizi ekenligi haqqında isenim payda etiw,

– miynet islew uqıplılıǵı hám kónlikpelerin qalıplestiriw,

– miynetke, miynet adamlarına, miynet nátiyjesinde jaratılǵan materiallıq hám ruwxıy baylıqlarǵa unamlı qatnasıqtı tárbiyalaw.

– miynetke muhabbattı, miynettiń nátiyjesinen láz-zetleniwdi hám quwanış penen miynet islew sezimin rawajlandırıw.

– jalqawlarǵa, birewlerdiń esabınan jasawshılardı, insapsızlarǵa jek kóriwshilikti tárbiyalaw.

Islam táliymatında hadal miynet etiw ibadat etiw menen teńdey esaplangan hám ol hárbir mómin-muslimannıń parızı, adamgershiliktiń bas ólshemi sıpatında qádirlengen. Sonlıqtan da, xalqımız miynet tárbiyasında islam táliymatın da bassılıqqa alǵan.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları Konstituciyalarınıń 37-hám 35-statyalarında «Hárbir puqara miynet etiw, jumıstı erkin tańlap alıw, jumıssızlıqtan qorǵanıw huqıqına iye» delinip, miynet huqıqıy jaqtan kepillengen. Al, insan huqıqları boyınsha xalıq aralıq deklaraciyasınıń 23-statyasında bolsa «Hárbir insan miynet etiw, miynet túrin ıqtıyarlı túrde tańlaw, ádalatlı, qolay miynet sharayatında islew huqıqına iye» dep kórsetilgen.

Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması hám basqa bir qatar normativ hújjetlerde jasardıń miynet tárbiyasına úlken itibar qaratilǵan. Miynet jaslar ushın hám zárúrlük, hám miynet bolıwı, bunıń ushın úyde de, oqıw orınlarında da tiyisli sharayatlar jaratılıwı lazımlıǵı kórsetilgen.

Eger bala kishkeneliginen miynet etiwge úyretilse oynan miynet etiwge hesh qıyınshılıqsız ótedi. Jaslar miynetti dáslep shańaraqta, sońınan oqıw orınlarında ámelge asıradı. Bul processte akademiyalıq licey hám kásip-óner kolledjleriniń de áhmiyeti úlken. Bilimlendiriw haqqındaǵı Nızamnıń 13-statyasında atap ótilgenindey, «Kásip-óner kolledji-oqıwshılardıń kásip-ónerge bolǵan qızıǵıwshılıǵı, sheberligi hám qánigeligin tereń rawajlandırıwdı, tańlangan kásipler boyınsha bir yaki bir neshe qániygelik alıwın támiyinleytuǵın úsh jıllıq orta kásip-óner oqıw ornı».

16.2. Miynet tárbiyasınıń mazmunı hám metodları

Oqıw — tárbiya mekemelerinde miynet tálimi hám tárbiyasın alıp barıw arnawlı baǵdarlama tiykarında ámelge asırıladı. Miynet tálimi boyınsha tastıyıqlanǵan mámleketlik tálim standartı hám usı pán boyınsha dúzilgen baǵdarlama úlgili xarakterge iye. Onda mektep, oqıtıwshı hám oqıwshılar miyneti xızmetlerin bahalaw boyınsha tálim hám tárbiya nátiyjelerine muwapıq mámlekettiń minimum (eń tómen) talapları kórsetip ótiledi.

Miynet tárbiyasına bolǵan jańasha kózqaras oqıwshılar tárepinen iyelengen bilimlerdi ámeliyatta qollay alıwdı támiyinlewge alıp keledi. Búgingi kúnde miynet tárbiyasınıń quramı menen onıń bólimlerinde texnika hám texnologiyalardı túsiniw, olardı ámeliyatta qollay alıw kónlikpelerin iyelew máselesi názerde tutılmaqta.

Oqıwshılardı miynetke tárbiyalaw procesiniń mazmunı turmıshlıq, oqıw, oqıw-óndirislik, sociallıq-paydalı h.t.basqada túrlerde óz sáwleleniwiniń tabadı.

Balalar orınlaytuǵın birinshi miynet túri **turmıshlıq miynet** bolıp, ol óz-ózine xızmet kórsetiwden baslanadı. Mektepke barǵannan keyin de óz-ózine xızmet kórsetiw miyneti klasstıń, mektep háwlisiniń, mektep asxanasınıń, sport zalı

hám basseynlerdiń tazalıǵın saqlaw, kabinetlerdegi gúllerge qaraw, olardı tárbiyalaw sıyaqlı isler menen dawam ettiriledi. Bul miynet túrleri miynetkeshlik, baslamashılıq, alǵa umıtılıwshılıq, bir sózlilik siyaqlı pazıyletlerdi tárbiyalaydı.

Oqıw miyneti, oqıwshılardıń tiykarǵı miynet túri sanaladı. Ol baladan úlken ádep-ikramlılıq, erk sezimlerin, fizikalıq kúshti talap etedi. Oqıw miyneti tek ǵana bilim alıwdı, bilim kónlikpelerin iyelewdi tárbiyalap ǵana qoymastan, balada qızıǵıwshılıqtı, tártiplilikti tárbiyalawǵa, oqıwǵa bolǵan ish-teydi, tilekti oyatıwǵa kómelesedi.

Oqıw-óndirislik miynet kóbirek kásip-óner kolledjlerinde alınǵan teoriyalıq bilimlerdi ámelde qollaw isleri arqalı alıp barıladı. Bul miynet túrin ulıwma orta bilim beriwshi mekteplerge de en jaydırıw qolǵa alınbaqta.

Sociallıq-paydalı miynet yas áwladtı jámiyet turmısın shólkemlestiriw procesine aktiv qatnasıwǵa tayarlaydı. Olardıń túrleri hárqıylı bolıp, shembilikler, ekshembilikler ótkeriw hám basqa formalarda alıp barıladı.

Miynet tárbiyasında hár qıylı metod hám formaldan paydalanıladı. Usıǵan baylanıslı miynet tárbiyasın shólkemlestiriw islerinde tómende kórsetilgen bir qatar pedagogikalıq talaplar basshılıqqa alınadı:

- oqıwshılardı miynetke tárbiyalaw procesiniń ádep-ikramlılıq tiykarda sociallıq-ideyalıq mazmunǵa iye bolıwı;
- miynet tárbiyasınıń jámiyetlik xarakterge iye bolıwı;
- miynet tapsırmaların beriwde oqıwshılardıń imkaniyatlarınıń esapqa alınıwı;
- miynet tárbiyası arqalı miynet etiwdiń sistemalı hám jobalı bolıwına erisiw;
- oqıwshılar miynetiniń dóretiwshilik xarakterde bolıwı;
- oqıwshılardı miynetke baǵdarlawda olardaǵı jas hám jeke ózgesheliklerdiń, tiyisli bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerdiń payda bolǵanlıq dárejeleriniń esapqa alınıwı;
- oqıwshılardı turaqlı túrde hár qıylı kásipler haqqında maǵlıwmatlar berip barıw;

– miynet jámaátleri wákileri menen gúrrińlesiwler, ushırasıwlar shólkemlestirip turıw.

Miynet tárbiyası kóbirek miynet sabaqlarında berilip, ul balalar mektepte er adamlarğa tán bolğan kásipler boyınsha, qız balalar bolsa tigiwshilik, aspazlıq hám tağı basqa kóbirek hayal-qızlarğa tán kásipler boyınsha elementar bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerdi iyeleydi. Sabaq waqtında oqıwshılardıń bilimi artadı, kásipke bolğan qızıǵıwshılıǵı ósedı. Oqıw baǵdarlamasına muwapıq islengen miynetiniń jemisin kórip, maqtanış sezimleri oyanadı. Miynet tapsırmaların bunnan da jaqsı etip orınlawǵa háreket etedi. Jumıs ornın ilimiy shólkemlestiriw, materiallardı, elektr energiyasın únemlewdi, texnika qáwi psizligi qaǵıydalarına boysınıwdı, tártiplilikti, waqıttan únemli paydalanıwdı úyrenedi.

Mekteplerde miynet tárbiyasın shólkemlestiriwde búgingi kúnde hár qıylı dástúriy hám dástúriy emes túrdegi sabaqlar ótiw, miynet bayramların ótkeriw, shembilikler, ekshembilikler, islep shıǵarıw kórgizbeleri, «Sheber qollar» dógerekleri hám tańlawları, «Jas radio-texnikler», «Jas aviamodelshiler» dógerekleri, sonday-aq, ustaz-shákirt sisteması boyınsha jeke ónermentshilikke úyretiw hám basqa da metodlardan paydalanıladı. Bulardan basqa mekteplerde miynet aldınıǵıları menen ushırasıwlar, óndiris kárxanalarına ekskursiyalar shólkemlestiriw metodları oqıwshılardıǵa miynet tárbiyasın beriwde úlken áhmiyetke iye.

16.3. Dene tárbiyasınıń maqseti hám waziypaları.

Dene tárbiyası insan organizminiń hár qanday ortalıqqa bolğan shıdamlılıǵın asırıwǵa, den sawlıǵın bekkemlewge, uzaq ómir kóriw imkaniyatların kúsheytiwge qaratılğan is-háreket bolıp esaplanadı. Xalqımızda «Sap denede-sap aqıl», «Den sawlıq tereń baylıq», «Birinshi baylıq-den sawlıq» degen sózler biykarǵa ayılmaǵan.

Ullı alım Abu Ali ibn Sino: «Dene tárbiyası – den sawlıqtı saqlawda ullı usıl» dep kórsetedi. Ol óziniń «Medicinalıq dástan» (Urjuza) shıǵarmasında dene tárbiyası haqqında keńnen toqtalıp, fizikalıq shınıǵıwlardıń den sawlıqqa júdá paydalı ekenligin aytıp ótedi.

D.Adisson fizikalıq shınıǵıwlardıń den sawlıqqa paydası haqqında ayta kelip: «Kitap oqıw aqıldı tárbiyalaw ushın qanshelli zárúr bolsa, fizikalıq shınıǵıwlarda dene ushın sonshelli zárúr»ligin kórsetip ótedi. Ullı filosof Sokrat «Gimnastika járdeminde men denemniń teń salmaqlılıǵın saqlay alaman» degen danalıq toqtamǵa keledi. Bul danalıq penen ayılğan gápler – jaslardı deni saw, kúsh-ǵayratlı, miynetke tayar, qıyınshılıqlardan qorıqpaytuǵın hám onı márdana jeńetuǵın, Ana-Watandı dushpanlardan mártlershe qorǵay alatuǵın etip tárbiyalaw xalqımızdıń arzıw-ármanı, ádiwli maqseti bolǵanlıǵınan dárek beredi.

Ata-babalarımızdıń tálim-tárbiyalıq tájiriyesinde dene tárbiyası balanıń ana qarnında jatırǵan waqtınan baslanıp, ómiriniń aqırına shekem dawam etken. Sebebi, olar den sawlıqtıń jámiyetimizdiń teńi tayı joq tiykarǵı baylıǵı ekenligin túsingen. Dene tárbiyası bolsa den sawlıqtıń isenimli kepili, milliy tárbiyamızdıń negizgi bir túri.

Búgingi kúnde húkümetimiz sporttı, dene mádeniyatın rawajlandırıw máselesin mámleketlik siyasat dárejesine kóterip, úlken áhmiyet berip atır. Bunıń dáliyli sıpatında elimizde ush basqıshlı: ulıwma orta tálim mektepleri oqıwshılarınıń arasında ótkeriletuǵın «Úmit násheleri», orta arnawlı, kásiplik bilimlendiriw tarawı oqıwshıları ushın «Barkamal awlad», joqarǵı oqıw orınları talabaları arasında ótkeriletuǵın «Universiada» respublikalıq sport jarıslarınıń shólkemlestiriliwin atap ótiw múmkin.

Dene tárbiyasınıń maqseti—hár tárepleme fizikalıq jaqtan shınıqqan, bekkem erk sıpatlarına iye bolǵan, ǵayratlı hám Watandı qorǵay alatuǵın jigerli shaxslardı tárbiyalawdan ibarat. Bunda insanniń fizikalıq hám dóretiwshilik

imkanlıklarının sheberi keñeytirilip, miynet tárbiyasına hámde sociallıq-paydalı miynetke baǵdarlanganlıǵına itibar beriledi. Balalardaǵı háreket kónlikpeleriniń rawajlanıwına, fizikalıq sıpatlarınıń artıwına hám den sawlıǵınıń bekkemleniwine de hár tárepleme járdemler beriledi.

Dene tárbiyasınıń wazıypaları tómendegilerdi óz ishine aladı:

– dene rawajlanıwın jetilistiriw, den-sawlıqtı bekkemlew, miynet islew iskerligin arttırıw;

– oqıwshılardı fizikalıq mádeniyat hám sport haqqında arnawlı bilimler menen qurallandıırıw;

– háreket uqıplılıqların rawajlandırıw, ámeliy hám sport kónlikpelerin qalıplestiriw;

– unamlı sezimlerdi rawajlandırıw, dene shınıǵıwı menen shuǵıllanıwdı talapqa, ádetke aylandırıw;

– oqıwshılarda ádep-ikramlıqtı, xarakter qásiyetlerin hám erk sıpatların tárbiyalawǵa járdemlesiw.

16.4. Dene tárbiyası quralları

Dene tárbiyası sabaqlarında jaslardı túrli maqsetli háreketlerge úyretiw ushın kóp basqıshlı shınıǵıwlar isletiw metodlarınan paydalanıladı. Bul arqalı jaslar óz qáddi-qáwmetleriniń tuwrı bolıp ósiwin qadagalap baradı, dene qurılısınıń dúziw hám gózzal bolıwına háreket etiw sezimlerin, qáddi-qáwmettiń sulıwlıǵın saqlaw ushın ayırım hál-sirep qalǵan bulshıq etlerdi shınıqtırıwǵa bolǵan zárúrlikti oyatadı, háreket etiwde shaqqanlıq, epsillik kónlikpelerin rawajlandıradı.

Dene mádeniyatı túsinigi – bul bir qansha keń túsinik bolıp, ol dene tárbiyası, fizikalıq rawajlanıw hámde mánauiy jetiskenliklerdiń uyǵınlasqan kórinisi. Dene mádeniyatı ulıwma mádeniyatıń bir bólimi bolıp, usı tarawdaǵı jámaatshiliktiń jetiskenliklerin hám bul jetiskenliklerdi qolǵa kirgiziwdiń metod hám qurallarıń kompleksiyası

rında fizikalıq rawajlanıwǵa hám tiyisli bilimlerde iyelewge qaratılǵan iláj esaplanadı.

Dene tárbiyası isleri azanǵı gimnastika, sabaqlardan aldınǵı shınıǵıw, dene tárbiyası minutları (fizkul'tminut), jayaw júriw hám seyilge shıǵıw shınıǵıwları, sabaqtan tisqari dene tárbiyası shınıǵıwları hám sport jarısları formalarında shólkemlestiriledi. Kórsetilgen formalar oqıwshılardı dene tárbiyasın beriw islerinde qural xızmetinde atqaradı.

Azanǵı gimnastika – bunda hár bir shınıǵıw kompleksine 6-7 shınıǵıw túrleri kirgizilip, bulshıq etlerdiń hám-mesin háreketke keltiriwshi shınıǵıwlar itibarǵa alınadı.

Sabaqlardan aldınǵı shınıǵıw – bunday shınıǵıwlar sabaq baslanıwdan aldın ótkerilip, oqıwshılardıń deneleriniń qızıp, sabaqqa tayar bolıwın támiyinleydi. Shınıǵıwlardıń túrleriniń tez-tez ózgeretilip turılıwı maqsetke muwapıq keledi.

Dene tárbiyası minutları (fizkul'tminut) – bul kobirek dene mádeniyatına tiyisli bolıp, hártúrli pánler boyınsha sabaq procesinde oqıwshılardıń talıǵıwınıń aldın aladı hám olardıń diqqatın jánede tolıq oqıw materialı mazmunına qaratıwǵa sharayat jaratadı. Bul túrdegi shınıǵıwlar tańlaw sol sabaqtı alıp barıwshi oqıtıwshınıń ózine júklenedi. Bunday shınıǵıwlar oyın formasında da bolıwı múmkin.

Jayaw júriw hám seyilge shıǵıw shınıǵıwları – bunday shınıǵıwlar hawa-rayınıń qolaylı bolǵan kúnlerinde ótkeriledi. Seyilge shıǵıwdıń jobası hám baǵdarı islep shıǵılıp, oqıw ornı basshılarınıń tastıyıqlawınan ótkeriledi.

Sabaqtan tisqari dene tárbiyası shınıǵıwları – bunday túrdegi shınıǵıwlar sport túrleri hám jil máwsimlerine qaray rejelestiriledi. Shınıǵıwlardıń tiykarǵı mazmunı oqıw baǵdarlamasına sáykes bolǵanı maqsetke muwapıq boladı.

Sport jarısları – bul talim alıwshılardıń turaqlı túrde fizikalıq shınıǵıwlar menen shuǵıllanıwın támiyinleydi. Respublikamızda «Úmit násheleri», «Bárkamal áwlad», «Universiada» jarısları, sonday-aq sport federacijaları tárepinen

rayonliq, qalaliq, respublikaliq kólemdegi sport jarislari ótkerilip kelinbekte. Respublikamızdın Birinshi Prezidenti I.A.Karimovtıń «Mámleketti sport sıyaqlı hesh bir iláj dun`yaǵa tanıtı almaydı» degen sózlerin bassılıqqa alǵan húkimetimiz házirgi waqıtta sport máselesin mámleketlik siyasat dárejesine kóterdi. Nátiyjede Ózbekstan Respublikası xalıq aralıq jarislarda, olimpiadalarda sporttıń kóplegen túrleri boyınsha aldınǵı sapta barmaqta.

Insannıń hár tárepleme kámillikke erisiwinde dene mádeniyatınıń áhmiyeti ullı bolıp, dene mádeniyatınıń qurallarınan ónimli paydalanıw talap etiledi.

Dene mádeniyatı quralları degenimizde tiykarınan sanitariya-gigienalıq faktorlar, tábiyattaǵı salamatlandırıwshı kúshler, dene tárbiyası wazıypaların sheshiwge baǵdarlangan fizikalıq shınıǵıwlar sisteması hám sport isleri túsiniledi.

Sanitariya-gigienalıq faktorlar kúndelik rejim tiykarında háreketler kompleksin názerde tutadı. Turaqlı rejim hár bir jastıń den sawlıǵın jaqsılaw menen birge olardı algoritimli tárizdegi tártip-intizamǵa úyretedi hám bul is-háreket shártli reflekske aylanıp qaladı.

Tábiyattaǵı salamatlandırıwshı kúshlerden insan salamatlıǵın bekkemleude paydalanıladı. Bunda tiykarǵı qurallar quyash, hawa hám suwdan ibarat bolıp, onnan fizikalıq shınıǵıwlar islegende ónimli paydalanıw úlken nátiyjeler beredi.

Fizikalıq shınıǵıwlar sisteması arqalı dene bulshıq etleriniń normada ósiwi támiyinlenedi, ogranizm fizikalıq tárepten bekkemlenedi, júrek qan-tamır sistemasınıń ahwalı, dem alıw organlarınıń jumıs islewi, bas miy qabıǵındaǵı háreketlendiriwshı tarawlardıń jumısı jaqsılanadı. Bul jónelistegi dene tárbiyası quralları sistemasında gimnastika, háreketli oynılar, sport shınıǵıwları jetekshi orındı tutadı.

Sport – dene tárbiyası sistemasında sport jarısların shólkemlestiriw hám ótkeriw dene tárbiyasın turaqlı túrde hám úzliksiz alıp barıwdıń tiykarǵı quralı. Bundaǵı

is-háreketler kóbirek jarıs bolǵanlıǵı ushın eń joqarǵı kórsetkishlerge umtılw kórinisinde ótedi. Jeńimpazlar «Sport ustası» ataǵı, medallar menen sıyılıqlanadı hám xoshametlenedi.

Mektepte oqıwshılardı fizikalıq jaqtan tárbiyalaw jolları bir neshe túrlerge bólinedi. Olardan:

1. **Dene tárbiyası sabaqları** oqıwshılardı qıymıllı háreketler haqqındaǵı bilim, uqıplılıq, kónlikpelerdiń minimum dárejesi menen tanıstıradı. Dene tárbiyası sabaqlarına didaktikalıq hám arnawlı talaplar qoyıladı. Bul talaplardıń orınlanıwı balada sharshawdı boldırmaydı.

2. **Oqıwshılardıń oqıw sharayatların jaqsılaw ushın qollanılatuǵın higienalıq ilájlar.** Bul óz gezeginde sabaqqa shekemgi gimnastika, fizkulturalıq minutlar hám pauzalar, tánepisler, klasstan hám mektepten tıs tárbiyalıq isler procesindegi fizkulturalıq jumıslar bolıp bólinedi.

Mektep direktori hám onıń orınbasarları dene tárbiyası xızmetlerin ulıwma basqaradı, jumıstı jobalastıradı, shólkemlestiredi, qadaǵalaydı. Mektepte tek dene tárbiyası muǵallımı usı jumıs penen shuǵıllansa onda nátiyje shıqpaydı. Sonlıqtan dene tárbiyası procesinde jumıstı shólkemlestiriw formaları tómendegishe ámelge asırıladı:

16.5. Estetikalıq tárbiyanıń maqset hám wazıypaları

«Estetika» sózi grektiń «aisthesis» sózinen kelip shıqqan bolıp, bizińshe seziw, seziw arqalı ańlaw degen maǵanam bildiredi.

Estetikalıq tárbiya dep ómirdiń ózi, miynet, kúndelikli turmıs, adamlardıń óz ara múnásibetleri, is-háreketleri, tábiyat kórinisleri arqalı insanlardatárbiyalanatuǵın gózzallıq tuyǵılarına aytıladı.

Estetikalıq tárbiyanıń maqseti – bul oqıwshılardı dúnyadaǵı, kórkem ónerdegi, tábiyattaǵı, insanlardıń soci-

allıq hám miynet múnásibetlerindegi, turmıstağı gózzallıqtı seziw hám tuwrı túsiniwge úyretiw, olardıń kórkem sezimlerin ósiriw, olarda gózzallıqqa muhabbat oyatıw hám óz ómirine gózzallıqtı alıp kiriw qábiiletlerin tárbiyalaw bolıp tabıladı.

Estetikalıq tárbiyanıń tiykarǵı wazıypaları:

— oqıwshılarda estetikalıq qabil etiw, sezim, túsiniw, oylaw, isenim, kózqaras, unatıw, baha beriwdi hám estetikalıq idealdı rawajlandırıw;

— jámiyet turmısı, tábiyat qubılısı, kórkem óner, miynet hám adamlar minez-qulqındağı gózzallıqtı durıs túsiniwge úyretiw;

— óz ómirin, is-háreketin, miynetin, minez-qulqın sulıwlıq nızamına ılayıq qurıwǵa ádetlendiriw;

— jámiyetlik hám tábiyiy ortalıqtağı, adamlar minez-qulqındağı estetikalıq jaqtan unamsız nárselerge mawasasız gúres júrgiziwge tárbiyalaw;

— sulıwlıqtı, gózzallıqtı túsiniwge hám jaratıwǵa járdem beretuǵın basqa sıpatlardı rawajlandırıw.

Estetikalıq tárbiyanıń basqa tárbiya túrleri menen baylanısı. Estetikalıq tárbiya-bul adamnıń ishki hám sırtqı gózzallıqları haqqındağı ilim. Sonlıqtandaol birinshi gezekte **ádep— ikramlılıq tárbiyası** menen tıǵız baylanıladı. Sebebi estetikalıq tárbiyanıń nátiyjesi ádep-ikramlılıqta, sulıw is-hárekette, gózzal múnásibette hám ómirge, kelleshekke, insanlarǵa, tábiyatqa bolǵan muhabbatta kórinedi. İnsan jaqsı islerdi kórse kewli kóteriledi, júzi kúlimleydi. Óziniń kúsh-jigerin ádiwli islerge baǵdarlaydı. Kerisinshe jaman islerdi kórse qapalanadı, qolaysız is-háreketlerge ızası artadı.

Ayrımlar gózzallıqtı tar maǵanada, yaǵnıy tek ǵana sırtqı gózzallıqta dep esaplaydı. Bul bir tárepleme túsiniw. Al haqıyqıy gózzallıq insanıń ishki sulıwlıǵı menen sırtqı sulıwlıǵınıń birliginde kórinedi. Basqasha aytqanda ádep-ikramlılıq insandı haqıyqıy gózzallıqqa bóleydi.

Balalarǵa estetikalıq tárbiya beriwde jası úlkenlerge húrmet-izzet kórsetiw, kóshede ushırasqanda olarǵa tanımasada sálem beriw, sálemlesip sorasqanda iybe saqlap, jası úlkennen keyin sorasıw, etilgen jaqsılıqlarǵa raxmet aytıw menen juwap beriw, júris-turısta, sáwbetleskende kishi-peyil bolıw estetikalıq mádeniyatlılıqtıń kórinisi ekenligi túsindiriliw barıladı.

Estetikalıq tárbiya **dene tárbiyası** menen de tıǵız baylanısqa iye. Dene tárbiyası oqıwshılarda fizikalıq kúshiti, epshillikti, shaqqan háreket etiwdi tárbiyalap ǵana qoymastan, kelisken qáddi-qáwmet, kórkemlik, anıq hám sulıw háreketleniw, ritm tuyǵılarında tárbiyalaydı. Muzika menen basqarılatuǵın oyın hám gimnastika shıńıǵıwları bul máseleniń sheshiliwine járdemlesedi.

Ullı grek filosofi Platon (Aflotun) «İnsan ushın birinshi baxıt— onıń salamatlıǵı, ekinshisi gózzallıǵında» degen edi. Biz sırtqı hám ishki gózzallıqtı bir-birine qarama-qarsı qoymastan, olardı uyǵınlıqta rawajlandırıwǵa háreket jasaymız. Dene tárbiyası hám sport penen shuǵıllanıw, bir tárepten insanıń salamatlıǵın bekkemlese, ekinshi tárepten sırtqı kórinisti kórkem etedi.

Estetikalıq tárbiya **miynet tárbiyası** menende óz ara baylanıslı bolıp, ol kámil insan tárbiyasında jaslarımızdıń miynet súyǵish bolıwın, óz miynetiniń nátiyjelerinen ráhátlene alıw tuyǵılarınıń rawajlanıwın, miynet procesin dóretiwshilik dárejesine jetkeriwın hám onı gózzal miynetke aylandırıwın názerde tutadı.

Xalqımızdağı «Adamdı miynet bezeydi», «Miynet húrmettiń tajı», «Daraq japıraǵı menen, adam miyneri menen gózzal» degen naqıl-maqallar biykarǵa ayılmaǵan. Dana ǵarrılarımız pátiya bergende «A qudayım pana ber, ala qasqa tana ber, sol tananı baqqanday, tal— tayaǵı qolında, táy-táylap turǵan bala ber» dep tilek tileydi. Ullı jazıwshı Stendal bolsa «Miynet— ráhátıń ákesi» dep jazadı.

Balalarǵa jaslayınan dúnyadağı barlıq materiallıq hám mánawiy baylıqlardıń tiykarı miynet ekenligin túsindirip

barıw oğada paydalı. Hár qanday talanttıń 99 procenti miy-netten ibarat degen gáptiń de janı bar. Sport tarawında da, kórkem-óner tarawında da barlıq jetiskenliklerdiń tiykarı bul — miynet.

Mekteplerde miynet tárbiyası miynet sabaqlarında, mektep hám mektep átirapın abadanlastırıp, mektep uchastkasında islew, shembiliklerge qatnasıp hám taǵı basqa usıllar arqalı beriledi. Oqıwshılar miynet procesinde hár qıylı jumıs túrleri boyınsha elementar túsiniklerge iye boladı, anaw yaki minaw xızmet túri menen ózlerin sınap kóredi. Óz qolları menen jasaǵan zat hám buyımlarǵa estetikalıq kózqarastan bahaberedi. Usılayınsha olardıń estetikalıq talǵamı rawajlanadı, óz miynetleriniń nátiyesinen zayıqlanıw payda boladı.

16.6. Estetikalıq tárbiya quralları

Názik talǵam, gózzallıq tuyǵısın payda etiwde átiraptaǵı gózzal ortalıqtıń roli úlken. Biz shıraylı ortalıq degende balaǵa sulıw bolıp kóringen, onıń qálbinde quwanış sezimlerin oyatatuǵın zatlar, buyımlar, waqıyalar hám hádiyselerdi túsinemiz. Bunda shańaraq, mektep hám keń jámáátshilik tiykarǵı róldi oynaydı.

Shańaraqta estetikalıq tárbiya. Bala estetikalıq tárbiyanı dáslep shańaraqta aladı. Shańaraqta bala tazalıqqa, tártip-intizamǵa, gózzallıqtı súyiwege úyretiledi. Bunıń ushın úydegi barlıq buyımlar kúshli talǵam menen tańlanıp jaylastırılǵan, taza hám ıqsham bolıwı kerek. Ásirese, balanıń ózine tiyisli bolǵan oyınshıqlar, kiyimler, ıdıs-tabaq, kitaplar, jazıp stolı hám basqalar azada, sulıw etip taqlanǵan bolsa ol keleshek ómiri dawamında átiraptaǵı hámme nárseniń usınday gózzal hám tártipli bolıwın qáleydi hám sol nárselerge háreket etedi. Ol áste-aqırın usılayınsha átiraptaǵı, tábiyattaǵı uyǵınlıqtı, sánıyattaǵı gózzallıqtı bayqap alıp ushın tayarlanıp baradı.

Shańaraqta balanıń gódeklik waqtınan baslap awqatlanıp, uyqılaw tártibine ámel qılıw, úydegi azadalıq hám tártiplilik,

shańaraq aǵzaları arasındaqı óz ara húrmet, qádir-qımbat bala qálbinde óshpes iz qaldıradı. Estetikalıq tárbiya arqalı balada ózin-ózi basqarıw payda boladı. Bul óz náwbetinde talapshańlıqtı keltirip shıǵaradı. Ózin-ózi tergew bol-sa ózin gárezsiz, aqıllıq penen basqarıw, óz minez-qulqı, is-háreketlerine bahabere alıp kónlikpelerin iyelew degendi bildiredi.

Shańaraqta estetikalıq tárbiyanı rawajlandırıwdıń mazmunı tómendegilerdi óz ishine aladı:

- ata-analardıń balaǵa jeke úlgi kórsetiwi;
- shańaraqta balanı qosıq aytıwǵa qızıqtırıp hám úyretiw;
- balanı súwret salıwǵa úyretiw;
- kishkene balalarǵa hártúrli ertek kitaplardı oqıp beriw;
- mektep jasındaǵı balalardı kitap oqıwǵa qızıqtırıp barıw;
- balalar menen estetikalıq baǵdarda gúrrińlesiwler ótkerip barıw;
- úyde balalardı turmıs estetikası menen tanıtırıp barıw, yaǵnıy olardı úy jumıslarına úyretiw, úydegi hámme zat hám buyımlardı taza, azada hám sulıw etip saqlawǵa ádetlendiriw.

Hárbir ata-ana tárepinen óz perzentlerine turmıs estetikası hám etikası, ulıwma insanıyılıq hám milliy qádiriyatlar haqqında túsinikler dásturxan basında berip barıladı. Sonday-aq, balalardı kishkeneliginen baslap-aq tuwrı kiyiniwge ádetlendiriw de úlken áhmiyetke iye.

Ayırım waqıtları ata-analar balalarǵa baraqulla qımbat bahalı kiyimler kiygiziwge háreket etedi. Bul tárbiya isinde úlken qáteshilik bolıp, hámme waqıt qımbat bahalı kiyimde júrgen bala ózin basqa balalardan joqarı qoyıp, kiyimine maqtanıw, basqa balalardı mensinbew sıyaqlı unamsız háreketlerge jol qoya baslaydı. Sonlıqtanda, balaǵa ápiwayı, sulıw kiyimler kiygiziw, onı taza saqlawǵa hám uzaq múddet kiyiwge úyretip barǵan maqsetke muwapıq boladı.

Shańaraqta balalardı estetikalıq tárbiyalawda olardıń qızıǵıwshılıqların esapqa alıw úlken áhmiyetke iye. Balanıń oyınıń, kórkem-ónerdiń qanday da bir túrine qızıqqanlıǵın seziwden onıń bul alǵan baǵdarın rawajlandırıwǵa háreket etiw kerek. Sonda bala óz ústinde tınbay islewge ádetlenedi, hár qıylı jaman illetlerden awlaq boladı.

Sońǵı waqıtları balalar uyalı telefon, internettegi hár qıylı oynılar menen bánt bolıp, olardıń kitap oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵı páseyip ketti. Kitaptıń, kórkem ádebıyattıń rolin arttırıp, balalardı kitap oqıwǵa qızıqtırıp barsaq, olar kitaptan estetikalıq zawıq alıp, ózin qızıqtırǵan sawallarǵa juwap tawıp jasawǵa múmkinshilik aladı. Nátiyjede jaqsı menen jamannıń, unamlı menen unamsız nárselerdiń parqın ayırıp biledi. Gózzallıq, kishi peyillik, adamgershilik tuwrı sózlilik, hadallıq sıyaqlı insanıylıq pazıyletlerdi iyeleydi.

Mektepte estetikalıq tárbiya. Mekteplerde estetikalıq tárbiyaǵa baylanıslı bilim hám kónlikpeler tiykarınan sabaq procesinde – oqıw, muzıka, ana tili, súwretlew óneri, tariyx, geografiya, dene mádeniyatı h.t.b. sabaqlarda, sabaqtan hám mektepten tıs tárbiya jumısları arqalı beriledi.

Ádebıyat sabaqlarında estetikalıq tárbiya hártúrli janrlardaǵı kórkem shıǵarmalardı, qosıqlardı, ertek, dástanlardı oqıw hám úyreniw menen bala sóz qúdiretinen zawıqlanadı, tásirlenedi, ózin sırlı waqıyalardıń ishinde júrgendey sezedi, pútil denesi qulaqqa aylanadı. Sóz qudireti onı sıyqırlap, pútkilley biylep aladı hám izine ertedi.

Balalar ádebıyat sabaqlarında shıǵarmadaǵı unamlı hám unamsız qaharman obrazları arqalı jaqsı menen jamandı, ádalat penen nahaqlıqtı, gózzallıq penen ápiwayılıqtı ayıradı. Ondaǵı waqıyalardı analizleydi, kewil sandıǵınan ótkeredi. Nátiyjede úlken estetikalıq zawıq aladı, dúnya-qarası keńeyedi.

Ayırım waqıtları úlkenirek jastaǵı balalar ózleriniń oqıǵan kórkem shıǵarmalarınan ruwxlanıp, ózleri de kishi kólemdegi gúrriń, qosıqlar jaza baslaydı. Usınday waqıtlarda

balanı xoshamettlewshi mazmundaqı sózler menen qollap-quwatlaw kerek.

Oqıwshılardıń kórkem shıǵarmalarǵa qızıǵıwshılıǵın arttırıw islerin nátiyjeli alıp barıwda mekteplerdegi «jas ádebıyatshılar» dógerigi, diywalı gazetalardıń roli úlken. Bul isler balalardı dóretiwshilikke iytermeleydi, olarǵa estetikalıq zawıq beredi. Ádebıyat oqıtıwshısınıń shayır-jazıwshılardıń ayırım qosıq úlgileri hám shıǵarmalarınan úzindilerdi úlken zawıq penen, mánili etip oqıp beriwi oqıwshılarda úlken tásirleniwshilik, qızıǵıwshılıq oyatadı. Dástanlardaǵı, kórkem shıǵarmalardaǵı xalıq qaharmanları, xalıqtıń mápi, abırayı ushın gúresken azamatlardıń obrazları oqıwshılar ushın estetikalıq ideal dárejesine jetedi.

Muzıka-estetikalıq tárbiya beriwdiń áhmiyetli quralı sanaladı. Bala ele jazıw-sızıwdı bilmey turıp-aq muzıkanıń sıyqırlı tolqınların qabıl etiwı, onnan azıqlanıwı múmkin. Anası aytqan «háyyiw» sesleri balaǵa ana súti menen kiredi. Ol júdá shıraylı, shireli, jaǵımlı hám tásirli bolǵanlıǵı ushın bala buyıǵıp, tez uyqıǵa ketedi. Qosıq sabaqlarında oqıwshılar dúnya muzıkası dúrdanaları bolǵan Mocart, Shopen, Betxoven, Chaykovskiy taǵı basqa ataqlı kompozitorlardıń shıǵarmaları menen tanısadı. Jerleslerimiz N.Muxameddinov, K.Abdullaev, Q.Zaretidinov, A.Sultanov, Q.Hilalov hám basqalardıń namaları tiykarında qosıqlar atqaradı.

Mekteplerde ótkeriletuǵın kórik-tańlawlar, háweskerlik dógerikleri oqıwshılardıń kórkem ónerge degen qızıǵıwshılıǵın jánede arttıradı. Olarda kórkem dóretiwshilik qabiletti oyatıwda hám rawajlandırıwda, olardı estetikalıq jaqtan tárbiyalawda qosıq sabaqlarınıń roli júdá úlken. Qosıq hám muzıka oqıwshınıń muzıkaǵa bolǵan qáiletin, eslew dárejesi hám talǵamın ósiredi.

Gárezsizlik sharapatı menen sońǵı waqıtları elimizde kóplep zamanagóy muzıka mektepleriniń salınıwı, rekonstruksiya etiliwi, materiallıq-texnikalıq bazasınıń bekkemlenip, jańa muzıka qural-ásbapları menen támiyinleniwi

jaslardı estetikalıq jaqtan tárbiyalaw islerine óziniń unamlı tásirin tiygizedi. Mekteplerde hárqıylı sánelege baǵıshlap turaqlı túrde koncertler, kórik-tańlawlar, jarıslar, kishi kólemdegi pesalar, intermediyalar shólkemlestirip barıw jaslardı estetikalıq jaqtan tárbiyalawda jaqınnan járdem beredi.

Ayaq oyın, qosıq aytıw balalardı gózzallıq dúnyasına jetekleytuǵın, olarda dıqqat, kórkem oy hám kórkem dóretiwshiliktiń rawajlanıwına tásir etetuǵın tiykarǵı faktorlar bolıp esaplanadı.

Súwret sabaǵı – balalarda súwret salıwǵa bolǵan háwesti oyatadı, olarda dóretiwshilik qábiletti tárbiyalaydı. Sabaq waqtında oqıwshılar buyımlarǵa qarap, yadtan hám kóz aldına keltire otırıp súwretler saladı. Shet el hám elimizdiń ataqlı súwretshileriniń dóretiwshiligi menen tanısadı. Já-hánge atı belgili Mikelandjelo, Rafael, Shishkin, Behzad, O.Tańsıqbaev taǵı basqalar menen birge jerleslerimiz J.Izentaev, Q. Berdimuratov, J.Quttımuratov, O. Tóreniyazov, B.Aytmuratov hám basqalardıń shıǵarmaların úyrenedi. Súwretshiliktiń túrli janları (portret, jivopis, peyzaj, nat-yurmort), reń tańlaw hám olardan tiyisli orında paydalana alıw sheberlikleri menen tanısadı.

Mekteplerde súwretlew ónerine baylanıslı gúrrińler, lekiyalar, tematikalıq kesheler ótkerip barıw, belgili sánelege baǵıshlap tematikalıq kórgizbeler, stendler shólkemlestiriw, muzeylerge, súwret galareyalarına, belgili xudojniklerdiń ustaxanalarına ekskursiyalarǵa alıp barıw, súwret soǵıw, ılay hám plastilinnen túrli buyımlardı tayarlaw boyınsha dógerekler shólkemlestiriw, eń jaqsı súwretler, fotosúwretler, illyustraciyalar ushın konkurslar járiyalaw balalardı estetikalıq tárbiyalaw islerine óziniń unamlı tásirin tiygizedi.

Mekteplerde ótilip atırǵan **dene tárbiyası** sabaqları, hártúrli sport dógerekleri, mektep, rayon, qala, Respublikalıq kólemde ótkerilip atırǵan jarıslar jaslarǵa estetikalıq tárbiya beriwdiń usılları bolıp sanaladı. Ásirese oqıwshılardı

kóbirek mektep janınan shólkemlestirilgen sport sekciyalarına qatnastırıw, mektepten tis tárbiya mekemeleri bolıp esaplanatuǵın sport mekteplerine tartıw, olarǵadene hám estetikalıq tárbiya beriw usılları bolıp ǵana qoymastan olardıń bos waqtın boldırmaw, olardı hár qıylı jaman illetlerden saqlaw jollarınıń biri sanaladı.

Tábiyattanıw sabaqlarında úyreniletuǵın tábiyat hádiyseleri hám kórinisleri de jaslarda estetikalıq talǵamdı, sezimdi rawajlandırıwda tiykarǵı qurallardıń biri esaplanadı. Bunıń ushın balalarda baqlaw mádeniyatın tárbiyalawımız kerek boladı. Sebebi kobinese balalar qaraydı, biraq kórmeydi, tıńlaydı, biraq esitpeydi. Balalardı túrli dawıslardı, shawqımlardı bir-birinen ajırata alıwǵa, olardıń ritmin sezıwge, barlıq gózzal nárselerge mehriban bolıwǵa úyretiwimiz lazım. Hawa ashıq kúnleri künniń shıǵıwın hám batıwın baqlaw, quslardıń sayrawınan zawıqlanıw, olardıń seslerin abaylap qalıw jaslarda estetikalıq sezimdi rawajlandıradı.

Oqıwshılarda klasstan hám mektepten tis tárbiya jumıslarında, ekskursiya, turistik sayaxat, konkurslarda payda bolatuǵın teoriyalıq-estetikalıq túsinikler olardıń sociallıq turmıs hám sániyatqa baylanıslı hádiyselerdiń hámмесin tuwrı túsinip alıwlarına járdem beredi.

Teatr – estetikalıq tárbiya beriwdiń eń nátiyjeli quralı bolıp, aktyor mektep oqıwshısına túsinikli bolǵan janlı obraz jaratadı. Balalar saxnada bolıp atırǵan waqıyalardan júdá tásirlenedi. Olar küledi, jılaydı yaki ózlerine unǵan qaharmanlarǵa qáwip dóngende baqırıp jiberip, onı eskertiwge háreket etedi. Olar qaharmanıń quwanışına da, qayǵısına da sherik boladı. Sonlıqtanda oqıwshılardı tez-tez teatrlarǵa alıp barıp turǵanımız maqul boladı.

Mekteplerde drama dógereklerin dúziw, quwırshaq teatrların shólkemlestiriw jaslarǵa estetikalıq tárbiya beriwde úlken áhmiyetke iye. Bunday isler sániyattıń hámме túrlerin, yaǵnıy kórkem sózdi, súwretlew (dekoraciyalar, kostyumlar tayarlaw, grim etiw) hám muzıka ónerin bir-

lestiredi. Bul óz gezeginde oqıwshılardıń dóretiwshilik qáiletin ósiredi, olardı qızıqtıradı.

Kino – estetikalıq tárbiyada úlken áhmiyetke iye. Balalar haqqındaǵı kinolardı kóriw arqalı balalarda estetikalıq gózzal tuyǵılar payda boladı. Balalar ushın shıǵarılgan kinolar balalardı doslıqtı qádirlewge, janajan Watanımızdı súyiwge, onıń tawsılmas baylıqların qorǵawǵa, oqıwǵa muhabbat oyatıwǵa, ata-anǵa miyirban bolıwǵa, jámaatte doslıq tiykarında jasay alıw sıyaqlı unamlı pazyletlerdi ósiriwge járdem beredi.

Ózin-ózi qadaǵalaw hám bahalaw ushın sorawlar

1. Estetikalıq tárbiya túsiniǵi qaysı tilden alınǵan hám qanday maǵananı ańlatadı?
2. Estetikalıq tárbiyanın maqseti ne?
3. Estetikalıq tárbiyanın tiykarǵı wazıypaları nelerden ibarat?
4. Estetikalıq talǵam degende neni túsinesiz?
5. Estetikalıq sezim degende neni túsinesiz?
6. Kórkem tárbiyatúsiniǵi neni ańlatadı?
7. Estetikalıq hám ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń óz arabaylanısın qalay túsinesiz?
8. Estetikalıq tárbiyadadene mádeniyatınıń ornın kórsetip beriń.
9. Estetikalıq tárbiyada muzıkamıń áhmiyetin túsindirip beriń.
10. Súwretlew óneriniń gózzallıq tárbiyasındaǵı ornı qanday?
11. Insanlarda ishki hám sırtqı gózzallıq degende neni túsinesiz?
12. V.G. Belinskiy estetikalıq tárbiyanın áhmiyeti haqqında qanday pikir bildirgen?
13. Estetikalıq tárbiyǵa baylanıslı qanday naqıl-maqallardı bilesiz?
14. Xalqımızǵa belgili kórkem-óner ǵayratkerlerinen kimlerdi bilesiz?
15. Miynet tárbiyasınıń maqseti ne?
16. Miynet tárbiyasınıń wazıypaları nelerden ibarat?
17. Aqıl miyneti degende neni túsinesiz?
18. Fizikalıq miynet degende neni túsinesiz?
19. Oqıw miynetin qalay túsinesiz?
20. Sociallıq-paydalı miynet degende neni túsinesiz?
21. Dene tárbiyasınıń maqseti ne?

22. Dene tárbiyasınıń wazıypaları nelerden ibarat?
23. Dene mádeniyatı túsiniǵin táriyiplep beriń.
24. Úsh basqıshlı sport jarısları haqqında nelerdi bilesiz?
25. Dene tárbiyasınıń basqa tárbiya túrleri menen baylanısı nelerden ibarat?

Ózin-ózi qadaǵalaw hám bahalaw ushın testler:

1. Adamnıń óz átirapındaǵı turmıs waqıyalarına baha bere bilwi, olardı gozzal yaki súykimsiz, joqarı yaki tómen, qayǵılı yaki kúlkili dep esaplaw uqıphlıǵı-olarǵa baha beriw arqalı belgili dárejede tásirleniw ... dep ataladı.

A. Estetikalıq sezim; B. Estetikalıq zeyin; C. Estetikalıq sezgirlik; D. Estetikalıq tuyǵı.

2. Cuhwlıqtı bahalaw, adamdı súyiw bul ...

A. Tuwmaqásiyet; B. Tuwmaqásiyet emes; C. Talant; D. Zeyinlilik.

3. Balannı sanasındaǵı saqıylıq hám jaqsılıq kóp tárepinen ... sáykes keledi.

A. Gozzallıq túsiniǵine; B. Ádeplilik túsiniǵine; C. Biypárwalıq túsiniǵine; D. Maqtanshaqlıq túsiniǵine.

4. Dene tárbiyasınıń wazıypalarına muwapıq, arnawlı shólkemlestirilgen hám sanalı túrde ornlanatuǵın qıymılı háreketler ne dep ataladı?

A. Dene shınıqtırıwlar; B. Gimnastika; C. Sport; D. Awır atletika.

5. Gigienalıq dene shınıqtırıwlar ne dep ataladı?

A. Dene shınıqtırıwlar; B. Gimnastika; C. Oyun; D. Sport.

6. Balalardıń qıymılı xızmetlerge bolǵan talapların qanaatlandıratuǵın háreket túri ne dep ataladı?

A. Dene shınıqtırıwlar; B. Gimnastika; C. Oyun; D. Sport.

7. «Altın tappasańda úyrenkil óner, ónerdiń aldında tasdur altın-zer» degen pikirler kimgе tiyisli?

A. Abduraxman Jámiy; B. Alisher Nawayı; C. Abdulla Avloniy; D. Ájiniyaz Qosıbay ulı

8. «Miynet túbi – ...» degen maqaldıń dawamın tabıń.

A. Ráhát; B. Sulıwlıq; C. Baylıq; D. Baxıt.

9. «Altın otta belli, adam ... belli» degen maqaldıń dawamın tabıń.

A. miynette; B. sawdada; C. Oqırda; D. turmısta.

10. «Miynettıń kózin tapqan baxıttıń ... tabadı» maqaldıń dawamın tabıń.

A. ózin; B. sózin; C. jolın; D. baǵdarın.

11. «Miynet-ráháttıń atası» degen sóz kimgе tiyisli?

A. Stendal; B. Chexov; C. Gercen; D. Jiyrenshe sheshen.

12. «Estetika» terminin birinshi bolıp ilimge kiritken insan kim?

A. Aleksandr Bawmgarten; B. Charlz Darvin; C. Anton Chexov; D. Aristotel.

13. Kórkem tárbiya degende neni túsinesiz?

A. Jas áwladtı sánıyat járdeminde tárbiyalawdı; B. Jas áwladtı muzıkajárdeminde tárbiyalawdı; C. Balalardı súwretlew óneri járdeminde tárbiyalawdı; D. Jaslardı ádebiyat hám saz óneri arqalı tárbiyalawdı.

14. «Estetikahq sana sezimmen ayrılǵan adam haywan menen qatar turadı» degen pikir qaysı oyshılǵa tiyisli?

A. V.G. Belinskiy; B. L.N. Tolstoy; C. A.S. Makarenko; D. Berdaq shayı.

15. «Insan ushın birinshi baxıt-onıń salamatlıǵı, ekinshisi gózzalılıǵında» degen pikirdi qaysı oyshıl aytqan?

A. Platon; B. Aristotel; C. Gelveciy; D. Amir Temur.

16. Maqaldı dawam ettiriń, «Daraq japıraǵı menen, adam ...menen gózzal»

A. Miyneti; B. Bilimi; C. Ilimi; D. Óneri.

17. «Sulıwlıq álemdi qutqaradı» degen kimniń sózi?

A. F.M. Dostoevskiy; B. A.S. Pushkin; C. A.P. Chexov; D. Aristotel.

18. Sánıyatqa kiretuǵın kórkem óner túrleri qaysı juwapta durıs kórsetilgen?

A. Ádebiyat, muzıka, ayaq oyın, súwretlew óneri, teatr, kino;
B. Ádebiyat, muzıka, dene mádeniyatı, súwretlew óneri, teatr, kino;
C. Ádebiyat, muzıka, ayaq oyın, súwretlew óneri, adam anatomiyası, kino;
D. Ádebiyat, gimnastika, ayaq oyın, súwretlew óneri, teatr, kino.

IV BÓLIM. BILIMLENDIRIW MÁKEMESINIŇ MENEDJMENTI

17-tema. BILIMLENDIRIW MÁKEMESIN BASQARIWDIŇ TEORIYALIQ TIYKARLARI

Jobası:

17.1. Bilimlendiriw mákemesiniń menedjmenti haqqında túsinik

17.2. Akademiyalıq licey hám kásip-óner kolledji haqqında rejeniń mazmunı.

17.3. Orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriw basqarıw

17.4. Bilimlendiriw mákemesiniń Ustavı – basshılıq hám basqarıw sistemasın anıqlaytuǵın hújjet

Temaniń maqseti: Studentlerdi bilimlendiriw mákemesin basqarıw hám menedjmenti, Akademiyalıq liceyler menen kásip-óner kolledjlerine arnalǵan Rejeniń mazmunı, Orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwlerin basqarıwdıń mazmunı hám bilimlendiriw mákemesiniń Ustavı haqqındaǵı bilimler menen qurallandıruw.

Temaniń wazıypaları:

– bilimlendiriwdi basqarıw hám menedjmentlik xızmetler haqqında túsinikler beriw;

– akademiyaq licey hám kásip-óner kolledjlerine arnalǵan rejeniń mazmunı menen tanıstırıw;

– orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriw basqarıw sisteması haqqında maǵlıwmatlar beriw,

– bilimlendiriw mákemesiniń Ustavı menen tanıstırıw.

Tayanış sózler: menedjmentlik xızmet, bilimlendiriw mákemesin basqarıw, ishki basqarıw, Akademiyalıq licey rejesi, kásip-óner kolledjleri rejesi, orta arnawlı kásip-óner kolledjlerin basqarıw sisteması, bilimlendiriw mákemesiniń Ustavı, sabaqtı ilimiy tallaw, metodikalıq tallaw, didaktikalıq tallaw, ulıwma pedagogikalıq tallaw, direktivalıq maǵlıwmatlar, tekseriw maǵlıwmatları

Temaniń mazmunı:

17.1. Bilimlendiriw mákemesiniń menedjmenti haqqında túsinik

Xalıq bilimlendiriwinde menedjmentlik xızmet – onıń ishki basqarıwınıń ajıralmas bólegi bolıp sanaladı. Sebebi, hárbir basshı bilimlendiriw mákemesiniń basqa kishi basshıları arqalı oqıw ornındaǵı oqıw-tárbiya, xojalıq jumıslarınıń ahwalı menen jaqınnan tanıs bolıp turıwı kerek. Oqıw ornı direktorı bunday xabarlardı alıp turıwı ushın menedjmentlik xızmetten paydalanadı. Bul arqalı muǵallım, tárbiyashı, texnikalıq xızmetker, kitapxana, pán dógerekleri, metod birlespeler xızmetlerin basqarıp baradı.

Bul xızmet aldın ala rejelestiriledi. Reje jılǵa, sherekke, ayǵa, háptege bólinedi. Oqıw orınlarında sabaq – oqıw isin shólkemlestiriwdiń tiykarǵı forması. Sabaqta oqıw ornınıń tálim-tárbiya jumısları iske asırıladı, muǵallım oqıwshılar menen belgili bir izbe-izlikte jumıs alıp baradı. Sabaqlar arqalı bilim beriw, tárbiyalaw, ámeliy isler túrinde qadaǵalaw alıp barılıp, baqlanadı.

Sabaq arqalı oqıw ornı direktorı yaki onıń orınbasarları mekteptegi tálim-tárbiya isleriniń awhalın jaqsı bilip aladı, bul tarawdaǵı kemshiliklerdi tez joǵaltıw hám jumıstı elede jaqsılaw ushın ámeliy ilájlar isleydi. Sabaq arqalı olar hárbir muǵallımniń siyasiy, ilimiy-metodikalıq hám pedagogikalıq dárejesin bilip aladı. Basshı hárbir sabaqtı óziniń ózgesheliklerine qarap tallap bilgende, ol óziniń jaqsı nátiyjelerin beredi. Bul iste sabaqlardı hám klasstan tıs tárbiya jumısların baqlaw hám bahalaw boyınsha járiyalanǵan metodikalıq kórsetpelerden paydalansa boladı. Sabaqtı tallaw; **ilimiy, metodikalıq, didaktikalıq, ulıwma pedagogikalıq** bolıp bólinedi.

Menedjmentlik xızmet arqalı oqıw orınlarındaǵı oqıw-tárbiyajumısların qadaǵalaw procesinde materiallar toplandı hám ol pedagogikalıq jaqtan tallanadı. Bunıń ushın oqıw

ornı basshılarına hám rayonlıq (qalalıq) xalıq bilimlendiriw bóliminiń xızmetkerlerine bir qansha maǵlıwmatlar toplawına tuwra keledi. Maǵlıwmatlar óz gezeginde **direktivalıq hám tekseriw jolı menen alnatuǵın maǵlıwmatlarǵa** bólinedi.

Bilimlendiriw tarawındaǵı menedjmentlik xızmettiń wazıypası, atqaratuǵın xızmetleri. Bul xızmet rayonlıq, qalalıq xalıq bilimlendiriw bólimindegi oqıw orınları inspektorları, respublikaxalıq bilimlendiriw ministrliǵı tárepinen iske asırıladı. Oqıw ornı inspekcıyası bilimlendiriw mákemeleriniń hám xalıq bilimlendiriw organlarınıń, Húkimetimizdiń bilimlendiriw boyınsha buyırq hám qararlarınıń, ministrliktiń buyırq hám kórsetpeleriniń orınlanıwına mámleketlik qadaǵalaw jasaydı. Bilimlendiriw organlarınıń oqıw-tárbiya jumısların bunnan bılay da jaqsılandırıw maqsetinde inspektorlaydı.

Bilimlendiriw tarawındaǵı menedjmentlik xızmet oqıw ornı hám basqada bilimlendiriw mákemeleriniń xalıq bilimlendiriw máselelerine baylanıslı bolǵan Prezidentimizdiń kórsetpelerin, húkimetlik qararlardı, oqıw ornı ustavın, oqıw jobası, baǵdarlamalar hám basqada basshılıqqa alınıwı tiyis bolǵan bilimlendiriw mazmunın belgilewshi normativlik hujjetler, oqıw-tárbiyajumıslarınıń shólkemlestiriliwi hám qollanılıp atırǵan metodların tekseredi. Sonday-aq, oqıw-tárbiya mákemeleriniń zárurli kadrlar menen támiyinleniwın, olardıń tańlap alınıwı hám ornı-ornına qoyılıwın, miynet haqqındaǵı nızamınıń hám xızmetkerlerdi jumısqa alıw, orın almastırıw, jumıstan bosatıwda miynetti qorǵaw, xalıq bilimlendiriw xızmetkerlerine beriletuǵın jeńillikler hám imkaniyatlardıń belgilengen tártipte orınlanıwın kózden ótkeredi.

Muǵallımlardıń, tárbiyashılardıń, oqıw ornı basshılarınıń hám basqada xızmetkerlerdiń kásiplik mamanlıǵın arttırıw máselesindegi jumıslardıń orınlanıwın tekseredi. Aldıńǵı pedagogikalıq tájiriyeberdi, pedagogika hám psixologiya ilimleriniń jetiskenliklerin oqıw ornı hám xalıq bilimlendiriw bólimlerinde iske asırıwdı úyreniwdi hám turmısqa engiziwdi shólkemlestiredi. Oqıwshılardıń ata-anaları hám xalıq ara-

sında pedagogikalıq tájiriybelerdi úgit-násiyatlaw barısındaǵı xızmetlerin kórip shıǵadı. Is qaǵazlarınıń júrgiziliwin hám saqlanıw shárayatların, berilgen usınıs hám kórsetpelerdiń orınlanıwın qadaǵalaydı.

Oqıw ornındaǵı basqarıw hám qadaǵalaw jaǵdayların, oqıw-tárbiya procesiniń shólkemlestiriliwin, oqıw predmetlerin, sabaqlardıń oqıtılıw jaǵdayların, oqıwshılardıń bilim hám tárbiyalanǵanlıq dárejesin, sabaq hám klasstan, mektepten tis isler procesinde oqıwshılardı tárbiyalaw hám olarǵa bilim beriw barısında pedagogikalıq kollektivtiń alıp barıp atırǵan jumısların, mektep pedagogikalıq keńesiniń jumısların wákillikli organnıń inspektorları kózden ótkeredi. Olar oqıw ornı binası hám oǵan tiyisli jerlerdiń jaǵdayın, oqıw-materiallıq bazasınıń dúziliwi hám bekkemleniwi boyınsha islengen ilajlardı, oqıw quralları, kórsetpeli hám oqıtıwdıń texnikalıq qurallarınıń sanı, olardıń saqlanıwı hám qollanıwın, oqıw kabinetleri, ustaxana, kitapxana jumısları hám jaǵdayın kózden ótkeredi, sanitariyalıq-gigienalıq rejimniń saqlanıwın, oqıwshılardıǵajeke hám jámiyetlik ornındagigienanı saqlaw kónlikpeleriniń sińdiriliwin úyrenip shıǵadı, texnikalıq qáwipsizlik qaǵıydaların, órt qáwipsizliginiń oqıw hám oqıwdan tis waqıtları saqlanıw dárejesiniń orınlanıwı menen qızıqsınadı, oqıwshılar menen oqıw ornınan tis ótkeriletuǵın hám shólkemlestiriletuǵın jumıslardıń mazmunınakewil bóledi.

Inspektorlawdı shólkemlestiriw tastıyqlanǵan joba boyınshaiske asırıladı. Inspektorlaw múddetleri oqıw orınlarındaǵı oqıw-tárbiya jumıslarınıń jaǵdayına qarap belgilenedi.

17.2. Orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwi haqqında rejeniń mazmunı

Orta-arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwi haqqında reje Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 1998-jıl 13-maydaǵı «Ózbekstan Respublikasında orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwin shólkemlestiriw haqqında»ǵı 204-sanlı

qararı menen tastıyqlandı. Bul rejege Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2007-jıl 7-iyuldegi 139-sanlı Qararına muwapıq geypara ózgerisler kiritildi.

Tastıyqlanǵan hám ámelde paydalanılıp atırǵan bul reje ulıwma 7 bólimnen turadı. Olar tómendegilerdi óz ishine aladı;

1. Ulıwmalıq qaǵıydalar;
2. Orta arnawlı, kásip-óner táliminiń maqseti, wazıypaları hám onı shólkemlestiriw;
3. Akademiyalıq liceylerge hám kásip-óner kolledjlerine oqıwshılardı qabıllaw. Tálim-tárbiya procesin shólkemlestiriw hám onıń mazmunı;
4. Pedagog kadrlardı tayarlaw, qayta tayarlaw hám olardıń qánigeligin arttırıw;
5. Orta arnawlı, kásip-óner tálimin basqarıw;
6. Orta arnawlı, kásip-óner tálimin ǵárezet penen támiyilew hám onıń materiallıq-texnikalıq bazasını bekkemlew;
7. Xalıqaralıq birge islesiw

Rejede ulıwma orta bilimlendiriwdiń tiykarında oqıtıw múddeti úsh jıl bolǵan orta arnawlı, kásip-óner táliminiń úzliksiz tálim sistemasınıń májbúriy túrinen esaplanatuǵınlıǵı, onıń Ózbekstan Respublikası «Bilimlendiriw haqqında»gi Nizami rejesi hám «Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması» namuwapıq ámelge asırılatuǵınlıǵı kórsetilgen.

Bul jerde bilim tiykarların tereń úyreniw arqalı tańlaǵan kásip-óneri boyınshakishi qánige sıpatında óz betinshe jumıs islew ushın kadrlardıń tayarlanatuǵınlıǵı, akademiyalıq licey hám kásip-óner kolledjleriniń orta arnawlı kásip-óner oqıw orınları bolıp esaplanatuǵınlıǵı, olardıń yuridikalıq maqamǵa iyeligi, rejede belgilengen tártipte shólkemlestiriletuǵınlıǵı, Ustav penen rejege muwapıq is alıp baratuǵınlıǵı da atap ótilei. Olardıń Ustavınıń Ózbekstan Respublikası Ministrler kabinetiniń 1998-jıl 5-yanvarda 5-sanlı qararı menen tastıyqlanǵan «Oqıw orınlarınıń Ustavın islep shıǵıw tártibi» tiykarında hám usı rejege muwapıq islep

shıǵılatuǵınlıǵı, onıń mámleketlik organlar tárepinen tastıyqlanıp, dizimnen ótkeriletuǵınlıǵı bayan etiledi.

Kásip-óner boyınsha tereńlestirilgen, ılayıqlastırılǵan bilim beriw, oqıwshılardıń intellektual rawajlanıwın hám olardıń óz qáiletleri menen beyimliklerine muwapıq tańlaǵan kásip-óneri boyınsha qánigeliklerdi iyelewin **orta arnawlı, kásip-óner táliminiń maqseti** dep esaplaydı.

Wazıypaları etip tómendegilerdi belgileydi;

– mámleketlik tálim standartları sheńberinde ulıwma tálim hám kásip-óner baǵdarlamaların orınlaw;

– oqıwshılardıń úzliksiz bilim alıwınıń keyingi basqıshlarında oqıwdı dawam ettiriwi, tańlaǵan qánigelikleri boyınsha miynet islewi ushın zárúrli hám jeterli bolǵan bilimler menen kásip tayarlıǵı dárejesin tereńlestiriw;

– respublika ekonomikasınıń uqıplı kishi qánige kadr-larǵa bolǵan talabın qanaatlandırıw.

Rejede akademiyalıq licey hám kásip-óner kolledjlerinde oqıwdıń kúndizgi formada, qalay alıp barılatuǵınlıǵı hám oqıw múddetleri bayan etiledi. Bunnan tısqari pitkeriwshilerdi oqıwǵa qabıllaw, olardı hám bilimlendiriw mákemeleri xızmetkerlerin sociallıq qorgaw máselelerin de óz ishine aladı. Sonday-aq, bul bólimde, orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwiniń ashıwda nelerge itibar beriw kerekligi de kórsetiledi.

17.3. Orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwiniń basqarıw

Orta-arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwiniń basqarıw Ózbekstan Respublikası Ortaarnawlı, kásip-óner bilimlendiriwini haqqında tastıyqlanǵan reje tiykarında ámelge asırıladi.

Akademiyalıq liceyler hám kásip-óner kolledjlerin shólkemlestiriw, oqıw-metodikalıq hám ilimiy basqarıw, mámleketlik tálim standartların islep shıǵıw hám turmısqa engiziw, bilim beriw hám kásip-óner baǵdarlamaların bir

túrlilikke alıp keliw, pedagog kadrlar menen támiyinlew, olardı tayarlaw hám qayta tayarlaw isleri Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrligi (Orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwini orayı), onıń jergilikli orınlardaǵı basqarmaları tárepinen, tarmaq ministrlikleri, mákemeler hám kárxanalar menen birgelikte ámelge asırıladi.

Kásip-óner kolledjleri tarmaq ministrlikleri, mákemeler, korporaciyalar, koncernler, birlespeler hám kárxanalarǵa eki tárepleme boysınadi. Sebebi, olar kásip-óner kolledjlerin materiallıq hám qarejet jaǵınan támiyinleydi, oqıwshılardı kásipke úyretiwdi hám olarda ámeliy kónlikpelerdi qalıplestiriwdi ámelge asıradi, qánigelerge bolǵan talaptı anıqlaydı, pitkeriwshilerdi jumısqa ornalastırıw máselelerin sheshedi.

Mádeniyat ministrligi, Kórkem-óner akademiyasi, Densawlıqtı saqlaw ministrligi tarawındaǵı kásip-óner kolledjleri tikkeley olardıń qaramaǵında boladı.

Orta arnawlı kásip-óner oqıw ornınıń direktor basqaradı. Mámleketlik oqıw ornınıń direktorı bilimlendiriwdi basqarıwǵa wákillikli bolǵan joqarı organ tárepinen, zárúr jaǵdaylarda tiyisli ministrlik hám mákemeler menen kelisilgen halda, akkreditaciyalanǵan mámleketlik emes oqıw orınlarında – usınılǵan hújjetlerge muwapıq lawazımǵatayınlanadı hám lawazımnan azat etiledi. Direktor oqıw ornınıń jumıs nátiyjeleri ushın jeke juwap beredi.

Orta arnawlı kásip-óner tálimi xızmetkerleriniń lawazımli huqıqları hám minnetlemeleri, basshınıń wákilligi hám atqaratuǵın xızmetleri nızamshılıqqa, tiyisli bolǵan basshılıqqa alınatuǵın hújjetlerge, orta arnawlı, kásip-óner oqıw ornı mákemesiniń Ustavına muwapıq belgilenedi.

Akademiyalıq liceyler hám kásip-óner kolledjlerinde pedagogikalıq Keńesler dúziledi, olar oqıw ornı direktorı qaramaǵındaǵı oqıw-tárbiya procesin shólkemlestiriw hám jumislardı jaqsılawǵa kómeklesiwshi kollegialıq organ bolıp esaplanadı.

Pedagogikalıq Keñestiñ atqaratuǵın xızmetleri oqıw ornınıń ustavı menen belgilenedi.

Oqıw orınlarında qáwenderlerdi, orınlawshı hákimiyattıń jergilikli organları, ministrlikler, mákemeler, korporaciyalar, koncernler, birlespeler hám kárxanalar, jámiyetlik shólkemler, jamǵarmalardıń (fond) wákillerin óz ishine alatuǵın, Ózbekistan Respublikası Nızam hújjetlerine hám mektep Ustavına muwapıq jumıs alıp barıwshı jámiyetshilik basqarıw organları (qáwenderler keñesi) dúziliwi múmkin.

Múlkshilik formalarından hám qaysı mákemege boy-sınıwına qaramastan, akademiyalıq licey hám kásip-óner kolledjlerin attestaciyadan ótkeriw hám akkreditaciyalaw Mámleketlik test orayı janındaǵı Kadrlardı tayarlaw sıpatın qadaǵalaw, pedagog kadrlar hám oqıw orınlarınıń attestaciyası basqarması tárepinen ámelge asırıladi. Orta arnawlı, kásip-óner oqıw orınları attestaciya nátiyjelerine muwapıq mámleketlik akkreditaciyadan ótpey qalıwı da múmkin.

17.4. Bilimlendiriw mákemesiniń Ustavı – basshılıq hám basqarıw sistemasın anıqlaytuǵın hújjet

Bilimlendiriw mákemesine basshılıq etiw hám basqarıw sistemasın Bilimlendiriw mákemesiniń Ustavı belgilep beredi. Sebebi, bul hújjet boysınıwı hám múlkshilik formalarına qaramastan bilimlendiriwdiń barlıq túrleri boyınsha islep shıǵıladı. Ustav «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Ózbekstan Respublikası Nızamınıń 6-statyası qaǵıydalarına hám Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasınıń 4, 6–bántlerine tiykarlanıp islenedi.

Hár bir oqıw ornı óz Ustavına iye bolıwları kerek. Ustav oqıw túrleri hám oqıw ornında kadrlar tayarlawdıń ózine tán ózgesheliklerin esapqa alǵan halda islep shıǵıladı. Akademiyalıq liceyler hám kásip-óner kolledjleri ózleriniń Ustavın dúziw islerinde «Oqıw orınları ustavın islep shıǵıw tártibi»nen paydalanadı.

Bul tártip boyınsha islep shıǵılatuǵın Ustavlar óziniń dúzilisine qaray 10 bólimnen ibarat boladı hám ol ulıw-malıq qaǵıydalardan baslanadı.

1. «**Ulıwmalıq qaǵıydalar**»da oqıw ornınıń tolıq hám qısqartılǵan ataması; qaysı tálim túrine tiyisiligi; tálim xızmetiniń baǵdarı; oqıw forması (kúndizgi, sırtqı); múlkshilik forması; shólkemlestiriwshisi; oqıw ornınıń yuridikalıq mánzili kórsetiledi. Sonday-aq, oqıw ornınıń óz xızmet kórsetiw sheńberinde Ózbekistan Respublikası Konstituciyasına, nızamlarǵa, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń Pármanlarına, respublika Húkimetiniń qararlarına, Ózbekstan Respublikasınıń basqa da basshılıqqa alınatuǵın hújjetlerine hám Ustavqa muwapıq is alıp baratuǵınlıǵı bayanlanadı.

2. «**Oqıw ornınıń maqset hám wazıypaları**» óz sheńberinde bilimlendiriw túrleri haqqındaǵı Nızamǵa muwapıq sol oqıw ornınıń maqseti, tálim, tárbiyalıq, rawajlandırıwshı, saǵamlastırıwshı tarawları boyınsha ózine tán bolǵan tiykarǵı wazıypalardı óz ishine aladı. Xızmettiń tiykarǵı baǵdarları menen wazıypaların ámelge asırıw formaların belgileydi. Sonday-aq, oqıw ornınıń minnetlemeleri hám huquqların da kórsetip beredi.

3. Úshinshi bólim **Tálim alıwshılar** (tárbiyalanıwshılar, oqıwshılar, studentler, tıńlawshılar)dı qabıllaw, tańlaw, tolıqtırıw tártiplerin, tálim alıwshılardıń huquq hám minnetlemelerin belgilep beredi.

4. Oqıw procesiniń maqset hám wazıypaları, mámleketlik tálim standartları hám mámleketlik talaplardı ámelge asırıwdı támiyinlew máseleleri **oqıw tárbiyalıq hám ilimiy-metodikalıq jumıslar** bóliminde óz sáwleleniw tabadı. Bul bólimde bilimlerdi qadaǵalaw hám bahalaw formaları, tártibi, tálim alıwshılardıń tayarlıq dárejesi; oqıw ornı jumısların shólkemlestiriw hám onıń jumıs islewin tártiplestiriw; sanitariyalıq-gigienalıq ólshemler hám qaǵıydalarǵa ámel etiw; oqıw (fakultativ, qosımsha) hám ámeliy shınıǵıwlardıń ótkeriliw shártleri hám formaları; oqıw jılı (basqıshları, she-

rekleri, semestrleri)niń qansha dawam ettiriletuǵınlıǵı hám bóliniwi; eksternat, oqıw-tárbiya procesin shólkemlestiriwdiń basqada tárepleri sáwlelendiriledi. Sonday-aq, oqıwdıń alıp barılatuǵın tili, oqıw ornınıń tálim-tárbiyalıq, ilimiy-metodikalıq hám ilimiy-izertlew jumısları da kórsetiledi.

5. Oqıw ornındaǵı bólimler menen olardıń xızmet kórsetiw tártipleri hám shártleri Ustavtıń **oqıw ornınıń dúzilisi** bóliminde bayanlanadı.

6. Muǵallimler (ilimiy-pedagogikalıq xızmetkerler) hám oqıw-tárbiya xızmetkerleriniń lawazımlı huquqları menen minnetlemeleri, olardı jumısqa qabıllaw tártibi, shtattaǵı tiyisli lawazımlarǵa qoyılatuǵın talaplar; lawazımǵa tayınlaw hám bosatıw tártipleri haqqındaǵı maǵlıwmatlar Ustavtıń **Pedagog hám oqıw-tárbiya xızmetkerleri** bóliminde beriledi.

7. Basshılar hám basqarıwdıń joqarı organı haqqında maǵlıwmatlar Ustavtıń **oqıw ornın basqarıw** bóliminde óz sáwleleniwın tabadı. Bul bólimde basshı (rektor, direktor, baslıq) nıń huqıq hám minnetlemeleri, onı jumısqa tayınlaw hám jumıstan bosatıw tártipleri de kórsetiledi. Oqıw ornında qanday keńes organlarınıń shólkemlestiriliwi bayanlanadı. Keńes organın shólkemlestiriw tártibi, onıń wákillikleri, atqaratuǵın xızmetleri, huqıqları, keńes organı hám onıń aǵzalarınıń juwapkershiligi; onıń jumıs rejimi (májlisler ótkeriw múddetleri, qararlar qabıllaw tártibi, qabıllanatuǵın qararlardıń nızamlılıq shárteli) belgilenedi.

8. Ustavta oqıw ornınıń tálim alıwshıların, muǵallimlerin, keńse xızmetkerlerin hám oqıw-tárbiyalıq isler quramına kiretuǵın basqada xızmetkerlerdi birlestiriwshi **já-miyetlik shólkemlerdiń** nızam hújjetlerine muwapıq shólkemlestiriletuǵınlıǵı hám xızmet kórsetetuǵınlıǵı atap ótileđi.

9. Tálim xızmetin alıp barıw ushın zárúr bolǵan qárejet dárekleri, múlkke iyelik etiw haqqındaǵı huquqlar Ustavtıń **mal-múlk hám qárejetler** bóliminde kórsetiledi.

10. Oqıw ornın qosıp jiberiw, birlestiriw, bóliw, ajratıw hám qaytadan ózgertiw, sonday-aq, onıń jumısın toqtatıw

tártibi haqqındaǵı máseleler **qayta shólkemlestiriw hám jumısın toqtatıw** bóliminde beliglep ótileđi.

Hárbir akademiyalıq licey hám kásip-óner kolledjleri ózleriniń ustavların islep shıǵıwı ushın úlgi sıpatında eki baǵdardaǵı ustavlar usınıs etiledi. Birinshi baǵdardaǵı ustavlar óz ishine mektepke shekemgi, mektepten tisqari, ulıwma orta oqıw orınları ushın dúzilgen ustavlarǵı aladı. Bul ustavlar Xalıq bilimlendiriw ministrliǵı tárepinen dúziledi hám tastıyıqlanadı.

Ekinshi baǵdardaǵı ustavlar orta arnawlı, kásip-óner hám joqarı oqıw orınları ushın dúzilgen ustavlar. Bular Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrliǵı tárepinen islep shıǵıladı hám tastıyıqlanadı.

– joqarı tálimniń oqıw orınları, kadrlardıń qánigeligin jetilistiriw hám olardı qayta tárbiyalaw respublikalıq institutları, respublika boysınıwındaǵı oqıw orınları ushın dúziletuǵın ustavlar – ministrlik hám mákemelerdiń buyırıqları menen;

– kadrlardıń qánigeligin jetilistiriw hám olardı qayta táyarlaw oblastlıq institutları, akademiyalıq licey hám kásip-óner kolledjleri ushın dúziletuǵın ustavlar – oblastlıq bilimlendiriw basqarmasınıń buyırıqları menen;

– ulıwma bilim beriw mektepleri, mektepke shekemgi hám mektepten tis oqıw orınları ushın dúziletuǵın ustavlar – rayonlıq (qalalıq) xalıq bilimlendiriw bólimleriniń buyırıqları menen tastıyıqlanadı.

Ustav orınlawshı hákimiyattıń jergilikli organları tárepinen dizimge alınadı.

Ustavqa onı tastıyıqlaw ushın belgilengen tártipke muwapıq ózgertiw hám qosımshalarda kiritiledi.

Ózin-ózi qadaǵalaw hám bahalaw ushın sorawlar

1. Xalıq bilimlendiriwinde menedjmentlik xızmet degenimiz ne?
2. Oqıw orınlarında oqıw isin shólkemlestiriwdiń tiykarǵı forması ne?

3. Menedjmentlik xızmet arqalı alınatuǵın maǵlıwmatlar ne dep ataladı?
4. Bilimlendiriw tarawındaǵı menedjmenlik xızmettiń wazıypası, atqaratuǵın xızmetleri nelerden ibarat?
5. Inspektorlawdı shólkemlestiriw qalayınsha ámelge asırıladı?
6. Orta-arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwı haqqında Reje qashan tastıyqlandı?
7. Orta-arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwı haqqında Reje qanday bólimlerden quralǵan?
8. Orta arnawlı, kásip-óner táliminiń maqseti nelerden ibarat dep oylaysız?
9. Orta arnawlı, kásip-óner táliminiń wazıypaları nelerden ibarat?
10. Orta arnawlı kásip-óner oqıw ornın kim basqaradı?
11. Orta arnawlı kásip-óner tálimi xızmetkerleriniń lawazımlı huqıqları qaysı hújjetke sáwlelenedi?
12. Orta arnawlı, kásip-óner táliminiń Ustav neshe bólimnen ibarat hám olar qalay ataladı?

Másele. Mektep direktorınıń oqıw isleri boyınsha orınbasar ekinshi saatta ádebiyat sabaǵında kirip otır edı. Sabaqta oqıwshılar ádebiy portret jasaw ústinde jumıs isledi. Muǵallım oqıwshılardıǵa ózleri jaqsı kórgen adamnıń sırtqı kórinisin sáwlelendiriwdi usınıs etti. Barlıq oqıwshılar iske kirisip ketti... Usı waqıtları bir ójetlew bala, óz jazǵanların pútkil klassqa esittirip oqıp bere basladı, muǵallım bolsa áste ǵana ax dep jiberdi. Oqıwshı óz ádebiy portretinde muǵallımniń kórimisiz sırtqı kórinisin sáwlelendirgenligi sonshellı, oqıwshılar gáptin kim haqqında baratırǵanlıǵın dárhal ańlap alar edı. Muǵallım baqırıp jibergisi keldi, balanıń dawısın shıǵarmawǵa shaqırǵısı keldi... Usınday sharayatta muǵallım hám sabaq berip atırǵan muǵallım ózin qalayınsha uslaǵanda pedagogikalıq maqsetke muwapıq boladı. Oqıwshınıń minez-qulqına, onıń bul tártipsizligine baha berıń. Ol bunıń menen qanday másele ni qoyıp otır? Bunday awhallar qaysı tárepleri menen ózine tán bolıp ketkenligin bildiredi?

2-Másele. Mektep direktorı sabaqqa altı minuttay keshigip kiyatırǵan bir muǵallımdı hám tórt oqıwshını koridorda kórip qaldı, biraq olardıǵa hesh nárese demedi.

1. Direktordıń tutqan jolı durıs pa?
2. Bul haqqında sizniń pikirińiz qanday?

18-tema. OQUW ORNÍN BASQARÍW ÁMELİYATÍ

Jobası:

- 18.1. Basqarıw metodları.
- 18.2. Oqıw ornınıń jumısların rejelestiriw.
- 18.3. Oqıw orınlarında ishki qadaǵalaw jumısların shólkemlestiriw.
- 18.4. Bilimlendiriw tarawında attestaciya.
- 18.5. Oqıw ornında metodikalıq jumıslardı shólkemlestiriw.

Temaniń maqseti:

Talaba-jaslarda mektepti basqarıw sisteması haqqındaǵı túsiniklerdi qalıplestiriw, pedagogikalıq keńes, metodikalıq keńes hám metodikalıq birlespelerdiń xızmetiniń maqseti, wazıypaları hám mazmunın túsendiriw, olardı mektepte metodikalıq xızmetti alıp barıwǵa tayarlaw hám mekteptiń normativ hújjetleri menen islesiw kónlikpelerin qalıplestiriw, basqarıwshılıq mádeniyatın tárbiyalaw.

Temaniń wazıypaları:

– talaba-jaslarda jámaátti basqarıwdıń tiykarǵı principleriniń ózine tán ózgesheliklerin belgilew kónlikpesin qalıplestiriw;

– talaba-jaslardı mektepte huqıqiy-normativ hújjetlerdi basshılıqqa alıwǵa baǵdarlaw;

– oqıw ornınıń xızmetin rejelestiriw, ishki qadaǵalaw jumısların shólkemlestiriw hám oqıtıwshılardı attestaciyadan ótkeriw isleriniń basshı kadrlardıń basqarıwshılıq mádeniyatı hám kompetentligin qalıplestiriwdegi áhmiyetin kórsetiw;

– metodikalıq keńes hám metodikalıq birlespelerdiń mektepte metodikalıq xızmetti jolǵa qoyıwdıń tiykarǵı faktorı ekenligin belgilew.

Tayanısh túsinik hám atamalar: basqarıw, basqarıw metodları, basqarıw mádeniyatı hám kompetentligi, reformalar, oqıtıwshılar jámaáti, rejelestiriw, shólkemlestiriwshilik, qadaǵalaw, oqıw pánleri, metodikalıq jumıslar, attestaciya, pedagogikalıq keńes, metodikalıq keńes, metodikalıq birlespeler.

Temani mazmunı:

18.1. Basqarıw metodları

«Basqarıw» túsiniǵı ulıwmalıq xarakterge iye bolıp, ol qaysı taraw hám qanday basqısh bolmasın sol tarawdıń rawajlanıwın belgileytuǵın demokratiyalıq principiǵe súyeniwi tiyis bolǵan ishki ózgeshelik bolıp tabıladı. Basqarıw obyektleri (qálegen tarawdı basqarıw, oqıw ornın basqarıw, jámááttı basqarıw h.t.b.) túrli jollar menen basqarılıwı múmkin hám ol basqarıwdıń ulıwma metodlarınan paydalanıladı. **Basqarıw metodları** — belgili bir nátiyjelerge erisiw ushın basqarıw subyektiniń basqarılıw subyektlerine ta'sir kórsetiw jolları hám usıllarınıń sisteması bolıp tabıladı. Basqarıwdıń túrleri boyınsha ilimiy tiykarlangan bir neshe jandasıwlar hám klassifikaciýalar ulıwmalastırılǵan.

Basqarıw metodlarınıń eń keń tarqalǵan klassifikaciýası hám túrleri tómendegilerden ibarat:

Ekonomikalıq basqarıw metodları. Bul metod social-ekonomikalıq nızamlılıqlarǵa tiykarlanıp, jámááttin ekonomikalıq turaqlılıǵın támiyinlewge xızmet etedi;

Social-psixologiyahq metodlar. Sociallıq pikirlerdin qalıplesiwi hám rawajlanıwına tiykarlangan bul metodlar, jámiyettegi, shaxslardıń óz ara qatnasıqlarındaǵı ádep-ikramlılıq normalar hám qádiriyatlar menen baylanıslı;

Shólkemlestiriwshilik metodlar. Basqarıwdıń bul metodi administrativlik metodlar da dep atalıp, insanlardıń huqıq hám májbúriyatları, shólkemlestiriwshilik qatnasıqlar menen kompetentligine tiykarlanadı.

Mektepti basqarıw ulıwma basqarıw sistemasınıń ayrıqsha bólegi sıpatında tiykarınan keleshek áwladtı hár tárepleme rawajlangan kámil shaxs sıpatında qalıplestiriwge, sol arqalı xalıqtıń hám millettiń keleshegin támiyinlewge baǵdarlanadı. Mektepte tálim-tárbiya islerin basqarıw Ózbekistan

Respublikasınıń Konstituciyası, «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızam hámde «Kadrlar tayalawdıń milliy baǵdarlaması», sonday-aq, Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 1998-jıl 13-maydaǵı «Ózbekstan respublikasında ulıwma orta tálimdi shólkemlestiriw haqqında»ǵı 203-sanlı qararı, oǵan qosımsha «Ózbekstan Respublikasında ulıwma orta tálimdi shólkemlestiriw haqqında»ǵı Reje, Respublika Xalıq bilimlendiriw ministriginiń qarar, buyırıq hám kórsetpelerine súyengen halda alıp barıladı. Mektepti basqarıw demokratiya, ashıq-aydınlıq, ózin-ózi basqarıw principi tıykarında ámelge asırıladı. Mektep jámááti ózine júkletilgen wazıypalardı ata-analar, máhálle, keń jámáátshilik penen bekem baylanısta birge islesiw negizinde alıp baradı. **Mektepti basqarıw metodi** degenimizde tiykarınan mektep basshıları tárepinen belgilengen maqsetke erisiwge baǵdarlangan oqıw-tárbiya processiniń qatnasıwshılarına (oqıtıwshılar, jaslar shólkemi, klass basshıları, birlespe aǵzaları, texnik xızmetkerler: laborant, elektromontyor, aspaz, mekteptiń qarawılı h.t.b) tásir kórsetiw jolları túsiniledi.

Mektep tiykarınan tikkeley mekteptiń direktori hámde ózin-ózi basqarıw organları (ulıwma jıynalıslar, keńesler) tárepinen basqarıladı. Mektepti basqarıw miynetiniń subyektlerine administrativ basqarıwshılıq jámááti kiredi. Mektep direktori, mekteptiń oqıw-tárbiya isleri, xojalıq isleri boyınsha direktor ornbasarları, tárbiyalıq islerdi shólkemlestiriwshiler, metodikalıq birlespe baslıqları, kásiplik awqamınıń baslıǵı usı jámááttin qatnasıwshıları sanaladı.

Direktorlıq wazıypasına joqarı maǵlıwmatqa iye, tájiriyebeli, arnawlı basqarıwshılıq qáilet, uqıplılıq, tayarlıq hám kompetentlikke iye qánigelerden biri tayınlanadı.

Basqarıw metodlarınıń joqarıda kórsetilgen ulıwma túrleri menen bir qatarda sońǵı waqıtlarda bilimlendiriw sistemasındaǵı modernizaciýalar menen baylanısh túrde tikkeley mektep direktori qollanıwı tiyis bolǵan metodlar usınıs etilmekte.

Mektepti basqarıw metodlarını klassifikaciyası:

1. **Verballı — individual metodlar** (konsul`taciylar, dialoglar, sáwbetlesiw alıp barıw h.t.b.) hámde gruppalı metodlar (instruktaj beriw, májilisler shólkemlestiriw, disputlar ótkeriw, modellestiriw, túrli situaciyalar jaratıw, doretiwsheń proektlerdi qorgaw h.t.b.);

2. **Aldıńǵı qatar pedagogikalıq tájiriyelerdi izertlew-úyreniw metodları**, pedagog kadrlardı attestaciyaadan ótkeriw, olardıń aldınǵı jetiskenlikleri menen keyingi xızmetin salıstırıw, shet el tájiriyelerini menen salıstırıw, anketa, interv`yu, pedagog hám oqıwshılar jámááti haqqında materiallar járiyalaw (gazetada, toplamlarda, statyalar, metodikalıq usınıslar h.t.b.).

3. **Illyustrativ-kórgizbeli metodlar**. Mekteptegi oqıw-tárbiya processlerin shólkemlestiriwdiń strukturasını modellestiriw; grafikler, tablicalar, matricalar dúziw, oqıwshılardıń bilimlilik hámde tárbiyalanǵanlıq dárejesin úyreniw, pedagoglardı dóretiwsheńlik iske kásiplik jaqtan tayarlaw;

4. **Texniko-texnologiyalıq metodlar**. Yaǵnıy texnikalıq qurallar hám qurılmalardan (kompyuterlerden, televidenie, radio, selektorlardan h.t.b.) aktiv paydalanıw.

Ulıwmalastırıp aytqanda, mektepti basqarıw isleri basqarıw subyektleriniń basqarıwshılıq mádeniyatı, basqarıwdı demokratlastırıw, Konstituciyalıq hám huqıqıy qaǵıydalarǵa, sociallıq hámde pedagogikalıq normalarǵa ámel qılıw, jumıstı ilimiy tiykarda, ádillik, gumanizm, principiallıq, jıynaqlılıq, birlik tiykarında shólkemlestiriw mámleket hám jámiyettiń talabı sanaladı. Bunda mektep direktorınıń dóretiwsheńlik penen mekteptiń ulıwma jumısların jolǵa qoyıwı maqsetke muwapıq.

18.2. Oqıw ornınıń xızmetin rejlestiriw

Pedagogikalıq processlerdiń nátiyjeli alıp barılıwı mektep basshılarınıń basqarıw funkciyaların sapalı ornlaw is-

leri menen baylanıslı. Dástúriy túrde mektepti basqarıwda tómendegi funkciyalar ornlanıwı tiyis:

Siyasıy-diplomatıyalıq funkciya. Bul funkciya mektep direktorınıń mámleket hám jámiyettegi waqıya hám hádiyselerdi durıs túsiniw, qabil etiw hám jámááttiń sana-sezimine sińdiriwinen ibarat. Sonday-aq, xalqımızdıń tariyxı, milliy mádeniyatı hám qádiriyatların saqlaw hám keleshek áwladqa jetkeriw, milliy ózlikti ańlawdı qalıplestiriw, talim hám tárbiya islerin demokratiyalıq hám gumanistik baǵdardaǵı islerin jolǵa qoyıwdı talap etedi;

Basqarıwshılıq hám qararlar qabil etiw funkciyası. Bunda mektep basshısınıń mektep jámáátin basqarıw kompetentligi hámde júzege kelgen mashqalalardı óz waqtında unamılı sheshiwge baylanıslı tiyisli qararlar shıǵarıw kónlikpesi názerde tutiladı;

Menedjmentlik funkciya. Kadrlardı durıs tańlaw, olardıń xızmetin jolǵa qoyıwǵa basshılıq etiw, dóretiwsheńlik is penen shuǵıllanıwǵa qaratılǵan sharayat hám ortalıqtı qalıplestiriw, keń jámáátshilik penen baylanıstı jolǵa qoyıw, oqıwshı, oqıtıwshı hám basqa da xızmetkerlerdiń haq-huqıqların qorgaw, mekteptiń xojalıq, ekonomikalıq hám qadaǵalaw islerin barháma modernizaciyalap barıw bul funkciyanıń tiykarın quraydı. Kadrlardı tańlawda olardıń bilimliliǵı, siyasiy sawatxanlıǵı, iskerligi esapqa alınadı.

Shólkemlestiriwshelik funkciyası. Bul oqıwshı, oqıtıwshı, texnikalıq hámde finanslıq, materiallıq hám basqa da resurslardıń nátiyjeli sistemasın jaratıwǵa qaratılǵan funkciya bolıp, pútkil mekteptiń turmısın ornatiw túsiniledi;

Aǵartıwshılıq funkciya. Mektepte dúnyalıq bilimlerdiń Mámleketlik bilimlendiriw standartları kóleminde oqıwshılardı berilip barılıwın támiyinlew eń tiykarǵı wazıypalardıń biri bolıp, bul mektep direktorınıń oqıtıwshılar jámááti menen birgeliktegi nátiyjeli is alıp barılıwın talap etedi;

Analitikalıq funkciya. Bul funkciya mektep turmısın, oqıw-tárbiya processlerin analizlep barıwdı kózde tuta-

dı. Ásirese oqıw-tárbiya processlerin pedagogikalıq jaqтан analizlew pedagogikalıq jámááttin dóretiwshelik xızmetin shólkemlestiriwdin, sabaq hám sabaqтан tis tárbiyalıq islerdi tabıslı alıp barıwdın nátiyjeli usılı sanaladı;

Diagnostikalıq funkciya. Mektep turmısın, oqıw-tárbiya processlerin analizlep barıw sol processlerge diagnoz qoyıw menen belgilenedi;

Prognostikalıq funkciya. Bul funkciya mekteptin keleshek rawajlanıwın aldınnan kóre biliw, sociallıq jaqтан aktiv oqıwshı shaxsın qalıplestiriw ushın sharayatlar jaratıw, pedagogikalıq processlerdin arasınan tiykarǵı máselelerdi ajratıp alıw máselelerin óz ishine aladı.

Koordinaciyalaw funkciyası. Mektep direktori tárepinen mekteptin oqıw-tárbiyahám xojalıq jumıslarının baǵıtın belgilep barıwı, seziniwi túsiniledi;

Izertlewshilik funkciyası. Mektep direktorınin mekteptin keleshegin jaqsılawǵa baylanıslı ilimiy —jaqтан dálillengen faktler hám argumentlerge súyengen halda xızmetin jolǵa qoyıwı, óz ústinde izleniwi, jumıstı jáne de jaqsılıwǵa qaratılǵan innovaciyalıq xızmetti jolǵa qoyıwı maqsetke muwapıq keledi;

Esapqa alıw hám qadaǵalaw funkciyası. Bunda buyırıq hám qararlardıń orınlanıwın qadaǵalap barıw tiykarǵı orındı iyeleydi.

Korrekciyalaw funkciyası. Bunda mektepti basqarıwda jol qoyılǵan qáte-kemshiliklerdin óz waqtında pozitiv túrde dúzetilip barılıwı názerde tutiladı;

Stimullastırıwshı funkciya. Mektep direktorınin mekteptin oqıw-tárbiya hám xojalıq jumısların jáne de janlandırıwǵa qaratılǵan barlıq is-ilajlardı kózde tutıp, jámáátti jigerlendirip barıwshı is-háreketleri názerde tutiladı;

Konsultativlik funkciya. Bunda túrli máseleler boyınsha (siyasıy, huqıqıy, ilimiy-pedagogikalıq h.t.b.) mekteptin pedagogikalıq jámáátine hámde keń jámiyetshilikke pedagogikalıq hám metodikalıq másláhát berip barıw isleri

túsiniledi. Bunın ushın mektep direktori jumıstın nátiyjeli alıp barılıwına óziniń unamlı tásirin tiygiziw maqsetinde siyasatshılar, ekonomistlar, sociologlar, yuristler, psixologlar, medikler sıyaqlı qánigeler menen birgelikte is alıp baradı. Ásirese bala tárbiyası boyınsha turmıslıq tájiriylbelerge iye ata-analardan konsultantlar sıpatında paydalanıw — ata-analar májilisiniń maqsetke muwapıq alıp barılıwına óziniń unamlı tásirin tiygizedi.

Islengen jumıslardı kórsetip biliw funkciyası; Bunday funkciya mektep direktorınan tómendegi kónlikpelerge iye bolıwın talap etedi:

mektep, rayon, Respublika, hátteki xalıqaralıq kólemde de mekteptegi aldınǵı, qatar tájiriylbelerge iye bolǵan pedagogın yamasa xızmetkerdin, pedagogikalıq jámááttin, oqıwshılar toparınin yamasa ulıwma mekteptin jetiskenliklerin júzege alıp shıǵıw, prezentaciya islew;

— oqıwshılardı oqıtıw hám tárbiyalawdaǵı jetiskenliklerdi kórsetip biliw;

— hártúrli seminar, konferenciya, simpoziumlar, pedagogikalıq keńeslerde h.t.basqa orınlarda bayanatlar menen qatnasıw h.t.b.

Bul bolsa óz náwbetinde mektep direktorınan kommunikativ, refleksiv, intellektual-evristikalıq qábiletlerdi talap etedi;

Basqarıw funkciyaların orınlaw maqsetindegi háreketler hám processlerde basshı kadrlardıń basqarıw miyneti, qábileti, pazıyletleri, qásiyetleri, basqarıw sheberligi hám kompetentligi kózge taslanadı. Joqarıda sanap ótilgen mektepti basqarıwdın funkciyaları mektep basshılarınıń oqıw-tárbiya processlerin rejelestiriw, yaǵnıy rejeli túrde basqıshpa-basqısh ámelge asırıwdı talap etedi.

Reje — mekteptin tiykarǵı hújjeti bolıp, onın negizinde maqsetke erisiwge qaratılǵan xızmettin barlıq túrleri sistemalı shólkemlestiriledi, qadaǵalanadı hám tártipke salınıp barıladı. Rejelestiriwdin tiykarǵı maqseti tańlangan sheshimnin

tiykarında racional reje islep shıǵıwdan ibarat bolıp, bunda tómendegi máselelerge anıqlıq kiritiliwi lazım boladı:

– mekteptiń sol waqıttaǵı rawajlanǵanlıq dárejesi (analikalıq hám diagnostikalıq funkciya);

– jaqın keleshekte mektepti qanday baǵdarlarda rawajlandırıw isleri názerde tutıladı (siyasıy-diplomatıyalıq, basqarıwshılıq hám qararlar qabıl etiw funkciyası, menedjmentlik funkciya, shólkemlestiriwshelik funkciya, aǵartıwshılıq funkciya, prognoztik funkciya);

– bunday islerdi qanday jollar menen ámelge asırıw múmkinligi (koordinaciyalaw, izertlewshilik, esapqa alıw hám qadaǵalaw, korrekciyalaw, stimullastırıwshı, konsultativlik, islengen jumislardı kórsetip biliw funkciyası.

Demek, bul iste mekteptegi ishki-tártip intizamdı saqlaw, oqıw-tárbiya hámde jámiyetlik islerdi sistemalı alıp barıw, keleshek perspektivasın belgilewge qaratılǵan rejelestiriw procesinde aldınǵı tájiriybelerge súyeniw, mekteptiń búgingi shárayatı hám awhalın esapqa alıw jumisları maqsetke muwapıq alıp barıladı.

Mektep rejeleri kóplegen faktorlarǵa baylanıslı dúziledi. Bular:

– **waqıt boyınsha:** háptelik, aylıq, shereklik, yarım jıllıq, bir oqıw jılı, keleshek rejeler;

– **forması boyınsha:** jazba, grafikalıq formada;

– **strukturasınıń birligi boyınsha:** oqıwshılar shólkemleri, oqıtıwshılar, klass basshıları, metodikalıq birlespeler, ózini-ózi basqarıw sisteması h.t.b.

Aldınǵı qatar tájiriybeli mekteplerde **rejelestiriwdiń** tómendegi túrderi ulıwmalastırılǵan:

– mekteptiń 3-5 jıllarǵa mólsherlengen perspektivalıq rejesi;

– jıllıq, yaǵnıy mekteptiń oqıw-tárbiya isleri boyınshareje;

– shólkemlestiriwshi, metodikalıq hám klasstan us islerdiń grafik rejesi (shereklik reje);

– mektep ishindegi reje-grafik (sherek ushın);

– jámiyetlik shólkemlerdiń rejeleri.

Rejelestiriwdiń múddeti rejelestiriwdiń maqsetinen kelip shıǵadı.

Mekteptiń jıllıq rejesi mekteptiń pedagogikalıq keńesinde tastıyqlanadı. Tastıyqlanǵan rejenıń tiykarında oqıw jılındaǵı nátiyjeler analizlenip barıladı. Jol qoyılǵan kemshilikler menen jetiskenliklerge súyengen haldakeyingi, jańa oqıw jılı ushın maqset hám wazıypalar belgilenedi.

Ulıwma bilim beriw mekteplerinde tiykarınan ilimiy dúnyalıq bilimler beriledi. Bunday bilimlerdiń tiykarı oqıw pánleri menen baylanıslı. **Oqıw páni** – bul belgili bir ilimniń hám oǵan say túrde iskerliktiń usı bilim hám kónlikpelerdi ózlestiriw, ámeliyatta qollaw boyınsha tiykarǵı mazmundı sáwlelendiretuǵın pedagogikalıq adaptaciylanǵan bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardıń sisteması sanaladı. Yaǵnıy oqıw páni belgili bir pánniń ulıwma mazmunın óz ishine qamtıp alǵan bir pütün kurs emes, bálki sol pánniń ilimiy tiykarı bolıp tabıladı. Mámleketlik bilimlendiriw standartları tiykarında oqıwshı-jaslarǵa beriletuǵın dúnyalıq bilimler, kónlikpe hám uqıplılıqtıń kólemi belgilep berilgen. Bul isler oqıw reje tiykarında ámelge asırıladı.

Oqıw rejesi – bul oqıw orınları sózsiz ámel qılıwı tiyis bolǵan mámleketlik hújjet bolıp, onda klasslar boyınsha úyreniliwi tiyis bolǵan oqıw pánleri, sol predmet ushın ajratılǵan saatlar kórsetiledi. Oqıw rejesinde:

– anıq hám tábiyiy pánler: matematika, geografiya, biologiya, fizika, astronomiya, ximiya h.t.b.;

– social-gumanitar pánler: tariyx, jámiyettanıw, ekonomika, til bilimleri, kórkem óner, muzıka hám qosıq, miynet tálimi h.t.b.

– oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵı tiykarında olardıń qábiiletlerin rawajlandırıwǵa qaratılǵan fakultativ sabaqlar da kórsetip ótiledi.

Reje tiykarında alıp barılıp atırǵan mekteptegi barlıq processler qadaǵalanıp barıladı.

18.3. Oqıw orınlarında ishki qadaǵalaw jumısların shólkemlestiriw

Mekteptiń ishki qadaǵalaw jumısları basqarıwdıń esapqa alıw hám qadaǵalaw funkciyası menen baylanıslı bolıp, ol mektep basshılarınıń, oqıtıwshıları hámde oqıwshıların tártip-intizamǵa ámel qılıwǵa úyretedi. Qadaǵalaw jumısları anıq maqsetke qaratılǵan bolıp, olar rejeli, sistemalı, oqıw-tárbiya jumıslarınıń barlıq táreplerin ózine qamtıp alatuǵın kompleks túrde alıp barılıwı kerek. Qadaǵalaw jumısları tómenдеgi basqıshlardan ótiwi tiyis:

– qadaǵalawdıń obyektin, temasın tańlaw hám maqsetti belgilew. Ádette bul isler mekteptiń jıllıq rejelerinde óziniń sáwleleniwın tabadı;

– tekseriwdiń baǵdarlamasın jaratıw (sorawnama tayarlaw, anketa, diagnostikalıq tablicalar, qadaǵalaw sorawların hám test tapsırmaların dúziw);

– qadaǵalawdıń forması, metodları hám quralların anıqlaw;

– istiń haqıyqıy awhalın tekseriwdi shólkemlestiriw;

– tekseriwdiń nátiyjelerin pedagogikalıq-diagnostikalıq jaqtan analizlew;

– jumıstı jolǵa qoyıwǵa qaratılǵan usınıslar islep shıǵıw;

– tekseriwdiń nátiyjeleri boyınsha basqarıw qararın qabıl qılıw.

Mektepte ishki qadaǵalaw jumısların alıp barıwda mektep basshıları qadaǵalaw obyektleri hám baǵdarları haqqında tolıq túsiniwke iye bolıwı kerek. Bunda tómenдеgi máselelerge ayrıqsha itibar qaratıladı:

1. Oqıw-tárbiya processlerin shólkemlestiriwde oqıtıwshılardıń xızmeti, olardıń shólkemlestiriwshilik, kreativlik, innovaciyalıq, texnologiyalıq iskerligi tiykarǵı orındı iyeleydi. Mekteplerde oqıtıwshılardıń xızmetin reyting sisteması tiykarında bahalaw dástúrge aylanǵan. Bunda:

– oqıw rejesinde kórsetilgen oqıw pánleriniń oqıtılıw jaǵdayı;

– oqıw materiallarınıń oqıwshılar tárepiнен Мámлекетлик bilimlendiriw standartları kóleminde ózlestiriliw dárejeleri;

– oqıtıwshılar jámáátiniń qábiletli hám ziyrek oqıwshılar menen islesiw tártibi. Mısalı, krujoklardıń islew tártibi;

– tiykarǵı dárejeden joqarı tálimdi talap etetuǵın oqıwshılar menen islesiw sisteması. Mısalı arnawlı kurslar, fakultativ sabaqlardıń alıp barılıwı;

– tómen ózlestiretuǵın oqıwshılar menen islesiw sisteması;

– oqıtıwshılar jámáátiniń májbúriy tayanış hám ulıwma tálimdi támiyinlewdegi iskerligi sıyaqlı máseleler tiykarǵı orındı iyeleydi.

2. Mektep hújjetlerin júritiw ústinen qadaǵalaw. Hújjet – mektepte alıp barılıp atırǵan jumıslardı, mekteptiń turmısın kórsetip turıwshı ayna sanaladı. Mektep hújjetlerine tómenдеgi hújjetler kiredi:

– oqıw-pedagogikalıq xızmetke tiyisli bolǵan hújjetler. Mısalı oqıwshılardıń háreket dápterleri úlken qadaǵalaw hújjeti bolıp, ol oqıwshılardıń sanı, háreketleri hám dizimi haqqında tolıq maǵlıwmat beredi hámde 50 jil saqlanadı. Bul kitaptıń durıs alıp barılǵanlıǵına direktor juwap beredi. Sonlıqtan bul hújjettiń durıs alıp barılıwı jılına 3-4 márte tekseriledi. Mektep direktorları ózgergende olar tiyisli akt hújjetleri menen taza saylanǵan direktorǵa tapsırıladı. Sonday-aq, klass jurnalları, kúndelikler, oqıwshılardıń dápterlerin tekserip barıw da oqıw-tárbiya processlerin qadaǵalaw barıwdıń qolay hámde zárúr bolǵan usılları bolıp tabıladı;

– finans-xojalıq hám is júritiwge baylanıslı hújjetler;

– mektepte metodikalıq jumıslardıń jolǵa qoyılǵanlıǵı;

– tárbiya jumıslarınıń shólkemlestiriliwi;

– oqıw-materiallıq baza h.t.b.

Ulıwma mektepte ishki qadaǵalaw jumısların kúsheytiw oqıtıwshılar jámáátiniń xızmetin maqsetke muwapıq shólkemlestiriw, oqıw-tárbiya processleriniń nátiyjeligin asırıw, mektepte tártip-intizamdı ornataw, mekteptiń keleshek rawajlanıwınıń tiykarı bolıp tabıladı.

18.4. Bilimlendiriw tarawında attestaciya

Attestaciya isleri tiykarınan oqıw orınlarında alıp barılıp atırğan islerdiń nátiyjelerin anıqlaw, oqıw-tárbiya processleriniń nátiyjeligin arttırıw hámde onı jáne de jetilistiriwge xızmet etedi.

Attestaciya – bul Ózbekstan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı, «Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması» hám basqa da normativlik hújjetlerdiń talapları negizinde belgili bir oqıw ornınıń jumısınıń tiykarǵı baǵdarları: materiallıq-texnikalıq bazası, kadrlar menen támiyinlengenligi, oqıw-tárbiya isleriniń shólkemlestirilgenligi, basqarıw dárejesi, oqıw-metodikalıq jaqtan támiyinlengenligi, oqıwshılardıń bilimlilik dárejesi hám basqa da qatar kórketkishler boyınsha mámleketlik bilimlendiriw standartlarına qanshelli say keliwin anıqlap beriwshi process bolıp tabıladı. Yaǵnıy, bilimlendiriw tarawındaǵı attestaciya ótiw – bul oqıw orınlarınıń, sonıń ishinde ulıwma bilim beriw mektepleri pitkeriwshileriniń tayarlıq sapası menen dárejeleriniń MBS talaplarına say keliwin anıqlaw bolıp tabıladı. Al **oqıtıw-shı-lardı attestaciya ótkeriw** bolsa – bul hár oqıtıwshınıń iyelep turǵan lawazımı hám qánigelik kategoriyalarınıń birin ózlestirgenligine say bolıwın anıqlaw maqsetinde oqıtıwshılardı úyreniw bolıp tabıladı. Attestaciyanı ótkeriwde tiykarınan tómendegi **principler** bassılıqqa alınadı:

– hárbir oqıtıwshınıń attestaciya ótiwiniń májbúriyligi;

– attestaciyanıń ciklli xarakterge iye ekenligi, yaǵnıy hárbir oqıtıwshı hár úsh jıldı bir márte attestaciya ótiwiniń shártli ekenligi. Jańadan jumısqa qabıl etilgen pedagog kadrlar bir jıldan soń, al oqıw ornın endi ǵana pitkerip, jumısqa ornalasqan pitkeriwshiler úsh jıldan soń attestaciya ótkeriledi. Den sawlıǵına baylanıshı úsh aydan zıyat jumısqa bara almaǵan miynetke qábiletsiz kadrlar, sonday-aq hám iledar, tuwıw yamasa balası úsh jasqa tolıǵa shekemgi dem alısta bolǵan kadrlar jumısqa qaytqanнан soń bir jıldan keyin attestaciya ótkeriledi;

– attestaciyanıń hámme ushın ashıqlıǵı, yaǵnıy attestaciya pedagog kadrlardıń huqıqları támiyinlengen halda shólkemlestiriledi;

– attestaciyanıń kollegiallıǵı, yaǵnıy komissiya aǵzalarınıń másláhátlesiw tiykarında is alıp barılıwı;

– attestaciyanıń obyektivligi, yaǵnıy kadrlar miynetiniń real bahalanıwı.

Oqıw orınlarınıń basshı kadrları attestaciyanıń ótkeriliwi haqqında óz kadrlarına keminde bir ay aldın eskertedi hám attestaciyanıń tártibi menen tanıstıradı. Attestaciya oqıw jılıń sońında, yaǵnıy mart-iyun aylarında ótkeriledi.

Ózbekstan Respublikasında ulıwma bilim beriw mektepleriniń oqıtıwshılarınıń attestaciya ótiw tártibi Nızam tiykarında belgilenedi. Oqıtıwshılardı attestaciya ótkeriwden aldın attestaciya ótiw múddeti jetip kelgen oqıtıwshılardıń attestaciya ótiw grafigi menen attestaciyanıń nátiyjelerin bahalaw kriteriyaları islep shıǵıladı hám tastıyqlanadı. Pedagog **kadrlardı attestaciya ótkeriwdiń tiykarǵı wazıypalarına** tómendegiler kiredi:

– oqıw pání boyınsha qánigeligi, sabaq ótiw sheberligi, miynetiniń nátiyjesi hámde sociallıq-siyasiy bilimlerin jetilistirgen pedagog kadrlardı sıylıqlaw hám qollap-quwatlaw;

– is haqısın asırıwdıń imkaniyatların jaratıw;

– shet tillerdi úyreniwdi qollap-quwatlaw;

– kompyuter texnikası hámde xabar-kommunikaciya texnologiyaları, sonıń menen bir qatarda Internet, jáhán informaciyalıq tarmaǵınan paydalanıw boyınsha ámeliy kónlikpelerge iye bolıwdıń májbúriylik támiyinlew.

Attestaciya eki basqıshda ótkeriledi:

Birinshi basqıshda attestaciya ótetuǵın oqıtıwshınıń tómendegi iskerligi úyreniledi:

– oqıw pánleri boyınsha qánigelik sınav nátiyjeleri (iyelegen diplomı boyınsha tayarlıǵı, tálim baǵdarı yamasa qánigeligi boyınsha MBS yamasa mámleketlik talaplar tiykarındaǵı test, jazba jumıslar, dóretiwshilik jumıslardı orınlawı);

– sabaq ótiw sheberligi (sabaqlarǵa kiriw hám olardı analizlewi, ashıq sabaqlardı, master klasslardı shólkemlestiriwi, tálim formaları, metodları, texnikaları hám texnologiyalarınan únemli paydalanıwı, tálim alıwshılardıń reyting kórsetkishleri h.t.b.)

– miynetiniń nátiyjeleri (oqıwshılardıń tayarlıq dárejesi, oqıtıwshınıń mektep, rayon, qala, Respublika, xalıq aralıq kórik-tańlawlardaǵı, pán olimpiadası hám basqa da jarıslardaǵı jetiskenlikleri);

Ekinshi basqıshta bolsa attestaciyaдан ótetuǵın oqıtıwshınıń siyasiy sawatxanlıǵı, dúnyaqarası, shet tillerdi bilwi, zamanagóy xabar texnologiyalarınan paydalanıw kónlikpelerin anıqlaw boyınsha sáwbetlesiw ótkeriledi.

Attestaciyaдан ótken oqıtıwshılardıǵa attestaciyaдан ótkenligi haqqında sertifikat tapsırıladı. Sertifikatlardıń durıs rásmiylestiriliwine tikkeley Attestaciya komissiyasınıń baslıǵı juwapker sanaladı.

Sonday-aq, attestaciyaда oqıtıwshılardıń óz ústinde islewi, izleniwsheńligi, kreativligi, aralıqtan oqıtıw formalarınan hám interaktiv metodları menen texnologiyalarınan, oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların real, obyektiv hám tez bahalaw usıllarınan paydalanıw, oqıwshılardı oqıwǵa baǵdarlaw, óz-ózin tárbiyalawı hám óz betinshe oqıp úyreniw kónlikpelerin qalıplestiriwde oqıtıwshınıń sheberligi hám kompetentligi máselelerine de ayrıqsha itibar qaratıw maqsetke muwapıq boladı. Sonday-aq, sońǵı waqıtlarda oqıtıwshılardıń iskerligin ózinde sáwlelendirip turıwshı portfoliolar da pedagoglardıń ózin ózi qadaǵalap barıwına xızmet etedi. **Portfolio túsinigi** italyan tilinde «portfolio» – «hújjetler papkası», francuz tilinde – «bayan etiw», «qalıplestiriw», «alıp barıw», «bet», «jetiskenlikler toplamı» – sıyaqlı mánislerdi bildirip, ol hújjetler portfoliosı, nátiyjeler portfoliosı, portfolio – kollektor, metodikalıq portfolio, recenziyalar portfoliosı, bahalar portfoliosı, kórsetkishlar portfoliosı, mashqalalı izertlewshilik portfolio, oqıtıwshınıń portfoliosı, processler

portfoliosı, tematikalıq hámde reflektiv sıyaqlı túrlerge ajratılǵan. Sonıń ishinde **oqıtıwshınıń portfoliosı** – bul oqıtıwshınıń óz kásiplik xızmetinde wazıypalardı sheshiw kónlikpesin sáwlelendiretuǵın pedagog-kadrlardıń professionalizm dárejesin bahalaw ushın móljerlengen háreketlerdi tańlaw strategiyası hám taktikası materiallarınıń toplamı bolıp, bul toplam oqıtıwshılardıń attestaciyalardıǵa tayarlıq dárejelerin asıradı.

Oqıw ornında metodikalıq jumislardı shólkemlestiriw

Mekteptiń pedagogikalıq keńesi mektepti basqarıwdıń joqarı organı bolıp, jámáátshilik tiykarında is alıp baradı. **Pedagogikalıq keńestiń maqseti** ulıwma bilim beriw mekteplerinde mámlekettiń bilimlendiriw siyasatın ámelge asırıp, tálim-tárbiya processlerin rawajlandırıw, pedagogikalıq jámáát xızmetiniń baǵdarların belgilew, aldınıǵı pedagogikalıq tájiriybelerdi ámeliyatqa en jaydırıp, oqıtıwshılar jámáátin birlestiriw, demokratiya, ashıqlıq, ózin ózi basqarıw principi tiykarında mektepti basqarıwdı ámelge asırıwdan ibarat. **Pedagogikalıq keńestiń wazıypalarına** oqıtıwshılar iyelewi tiyis bolǵan bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı ózlestiriwin támiyinlew, tálim-tárbiya beriwdiń sapasın asırıp, sabaqlardıń baǵdarlamaların tastıyıqlaw, pedagoglardıń esabatların tańlaw, aldınıǵı pedagogikalıq tájiriyege iye pedagoglardı sıyıqlaw, aylıqlarına ústemeler beriw, mekteptiń sanitariya-gigienialıq jaǵdayı, basqıshpa-basqısh qadaǵalaw isleri hámde juwmaqlawshı mámleketlik attestaciyanı shólkemlestiriw, oqıtıwshılardı klasstan klassqa ótkeriw, pitkeriwshilerge oqıwdı pitkerigenligi haqqındaǵı hújjetlerdi rásmiylestiriw, oqıtıwshılardı sıyıqlaw, aldınıǵı pedagogikalıq hámde informaciyalıq-kommunikaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw ilájları, oqıtıwshılardı ulıwma insanılıq hám milliy qádiriyatlar ruwxında tárbiyalaw boyınsha usınıslar tayarlaw, járdemge mıtáj oqıtıwshılardıǵa nátiyjeli tálim-tárbiya alıw ushın sharayatlar jaratıw sıyaqlı kóplegen máseleler kiredi.

Pedagogikalıq keñestiń quramı mekteptiń direktori, direktor ornbasarları hám pedagog kadrlardan ibarat boladı. Mekteptiń direktori pedagogikalıq keñestiń baslıǵı, al onıń xatkeri oqıtıwshılardıń arasınan saylanadı. Pedagogikalıq keñes mektep direktori tárepinen tastıyqlanǵan jıllıq reje tiykarında is alıp baradı, keñestiń jıynalısları hár sherekte keminde bir márte ótkeriledi (zárúriyat bolǵanda rejeden usqarı da jıynalıslar ótkeriliwi múmkin) hámde bayannamalar rásmiylestirilip barladı. Pedagogikalıq keñestiń májilisin ótkeriw waqtı, ornı hám kún tártibi bir hápte aldın járiyalanadı hám májilistiń qararları ashıq dawıs beriw arqalı ámelge asırıladı.

Pedagogikalıq keñes oqıw-tárbiya islerin rawajlandırıw hám mekteptiń materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew boyınsha qararlar qabıllaw, oqıwshılardı klasstan klassqa kóshiriw, oqıw, ruwxıy-aǵartıwshılıq, ilimiy-metodikalıq hámde tájiriybe-sınaw islerinde aktiv qatnasqan oqıtıwshı kadrlardı sıylıqlaw boyınsha arnawlı komissiyaǵa usınıslar beriw, pán olimpiadaları, tańlawlarda qatnasıwlar ushın usınıslar beriw, mekteptiń keleshek rejesin belgilew sıyaqlı **huqıqlarǵa** iye. Sonday-aq pedagogikalıq keñes pedagogikalıq keñes haqqındaǵı nızam, keñestiń tastıyqlanǵan rejesi, keñestiń jıynalıslarınıń bayannamalar hám onıń qararlarınıń orınlanıwı boyınsha analizler sıyaqlı hújjetlerge iye bolıwı hám olar úsh jil dawamında saqlanıwı tiyis.

Mekteptiń tálim, metodikalıq hám innovaciyalıq xızmetin támiyinlew boyınsha metodikalıq xızmetin ámelge asıratuǵın jámáátlik organı **metodikalıq keñes** bolıp tabıladı. Metodikalıq keñestiń tiykarǵı **maqseti** mektep oqıtıwshılarınıń qánigeligin jetilistiriw, olardıń kásiplik kompetenciyanın rawajlandırıw, kásiplik sheberligin asırıwdan ibarat. Oqıw-tárbiya islerin rawajlandırıwǵa qaratılǵan metodikalıq islerdi muwapıqlastırıw, oqıtıwshılardıń xızmetiniń nátiyjeligin arttırıw, mekteptiń oqıw baǵdarlamaları, oqıw rejesi hám onıń rawajlanıw baǵdarlamaların ekspertizadan ótkeriw hám pedagogikalıq keñeske usınıw, oqıtıwshılardıǵa

zamanagóy pedagogikalıq texnologiyaların, tálim metodları, forma hám quralların izlep tabıw, sabaq procesinde qollanıwǵa járdem beriw, aldınǵı pedagogikalıq tájiriybelerdi keń en jaydırıw, oqıtıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlarınıń MBSlarına say dárejesin úyrenedi, anıqlanǵan boslıqlardı toltırıw, oqıtıwshılardıń innovaciyalıq xızmetin shólkemlestiriw, olardıń kreativlik xızmet penen shuǵıllanıwı ushın sharayatlar jaratıp beriw, fakultativ sabaqlar, dógerek islerin shólkemlestiriw, pán olimpiadaları menen kórik tańlawlar ótkeriwdi shólkemlestiriw, tálim-tárbiya islerin rawajlandırıw boyınsha tájiriybe-sınaw islerin ótkeriw, oqıtıwshılardı ilimiy, metodikalıq, didaktikalıq materiallar menen támiyinlew, tájiriybe almasıw sıyaqlı máseleler **metodikalıq keñestiń tiykarǵı wazıypaları** sanaladı. Metodikalıq keñes pedagogikalıq keñeske boısnadı, onıń quramı mektep direktorınıń buyrǵı menen mekteptiń kontingentinen kelip shıqqan halda 5-15 aǵzadan ibarat bolıp belgilenedi. Metodikalıq keñes óziniń xızmetin jıllıq rejesi tiykarında alıp baradı hám ol metodikalıq birlespelerdiń xızmetin muwapıqlastıradı.

Metodikalıq birlespeler «Ulıwma orta tálim mektebi pán metodbirlespeleri haqqındaǵı Reje tiykarında is alıp baradı. Nızamǵa muwapıq mekteplerde baslawısh tálim, klass bashıları, oqıw pánleri yamasa bir-birine jaqın bolǵan pánlerdiń túrkimi boyınsha mekteptiń pedagogikalıq keñesiniń qararı tiykarında ózin-ózi basqarıw formasında xızmet atqaradı. Onıń maqseti oqıtıwshılardıń kásiplik hám metodikalıq sheberligin hámde qánigeligin jetilistiriwden, oqıw-tárbiya processlerin zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar tiykarında shólkemlestiriw boyınsha tájiriybeler almasıw, dóretiwsheńlik izleniwlerdi rawajlandırıw, sabaq, tárbiya saatları, klasstan tis tádbirlerge qoyılatuǵın talaplardı islep shıǵıw hám tálim-tárbiya procesine en jaydırıwdı támiyinlewden ibarat.

Ulıwma, pedagogikalıq keñes, metodikalıq keñes hám metodbirlespeler ulıwma bilim beriw mekteplerinde oqıw-tárbiya processlerin nátiyjeli shólkemlestiriwde úlken áhmiyetke iye.

**Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar,
máseleler, tapsırmalar hám testler**

1. Mektepti basqarıw degende neni túsinesiz?
2. Ulıwma bilim beriw mektepleriniń oqıtıwshıların attestaciya-
dan ótkeriw tártibi haqqında nelerdi bilesiz?
3. Mektepti basqarıwdarejelestiriwdiń tutqan ornı qanday hámde
rejelestiriwdiń túrleri boyınshapikirlerińiz
4. Ulıwmabilim beriw mektepleriniń oqıtıwshı kadrların attesta-
ciyadan ótkeriw qanday tártipte ótkeriledi?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler:

1. Mektepti basqarıwdıń verbalı – individual metodların kórsetiń:

1. Konsultaciyalar; 2. Dialoglar; 3. Sáwbetlesiw alıp barıw;
4. Instruktaj beriw; 5. Májilisler shólkemlestiriw; 6. Disputlar ótkeriw;
7. Modellestiriw; 8. Túrli situaciyalar jaratıw; 9. Dóretiwsheń pro-
ektlerdi qorgaw.

**2. ... – mekteptiń tiykarǵı hújjeti bolıp, onıń negizinde maqsetke
erisiwge qaratılǵan xızmettiń barlıq túrleri sistemalı shólkemlestiriledi,
qadaǵalanadı hám tártipke salınıp barıladı.**

A. Mektepti basqarıw.	V. Basqarıw metodi.
S. Attestaciya	D. Reje.

**3. ... – bul hár oqıtıwshınıń iyelep turǵan lawazımı hám
qánigelik kategoriyalarınıń birin ózlestirgenligine say bolıwın anıq-
law maqsetinde oqıtıwshılardı úyreniw bolıp tabıladı.**

- A. Mekteptiń direktori
V. Mektepti basqarıw subyektleri
S. Oqıtıwshınıń miynetin bahalaw
D. Oqıtıwshılardı attestaciyadan ótkeriw

**4. Uhwma bilim beriw mektepleriniń oqıtıwshıların attestaciyadan
ótkeriw principleri kórsetilgen juwaptı belgileń**

- A. Klass basshısı wazıypasın atqarıw, oqıtıwshılardıń attestaciya-
dan ótiwiniń májbúriyiligi
V. Ilimiylik, kórgizbelilik, turmıs penen baylanıslı bolıwı
S. Verballı, verbalsız, monologiyalıq, dialogiyalıq
D. Májbúriylik, ashıqlıq, cikllı xarakterge iye bolıwı, kollegialıq,
obyektivlik.

**V BÓLIM.
ARNAWLÍ PEDAGOGIKA.**

19-tema. KORREKCIYALÍQ PEDAGOGIKA

Jobası:

19.1. Korrekciyalıq (arnawlı) pedagogika pedagogikalıq
ilimlerdiń tarmaǵı sıpatında, onıń tiykarǵı wazıypaları, prin-
cipleri hám metodları.

19.2. Anomal balalar hám olardıń ulıwmalıq xarakte-
ristikaları

Temaniń maqseti:

Talabalarǵa korrekciyalıq (arnawlı) pedagogika pániniń
maqset hám wazıypaların, sonday-aq korrekciyalıq peda-
gogika pániniń tarmaqları sıpatında rawajlanıp kiyatırǵan
surdopedagogika, tiflopedagogika, oligofrenopedagogika hám
logopediya pánleriniń mazmun-mánisin ashıp beriw.

Temaniń wazıypaları:

- korrekciyalıq pedagogika tiykarları, mazmunı, wazıy-
paları haqqında túsiniw beriw;
- esitiwinde kemshiligi bar balalarǵa tálim-tárbiya beriw
jolları haqqında túsiniw beriw;
- kóriwinde kemshiligi bar balalardı oqıtıw hám
tárbiyalaw haqqında túsiniw beriw;
- aqlı zayıw balalarǵa tálim-tárbiya beriw jolların
túsindiriw;
- sóylewinde kemshiligi bolǵan jaslardı oqıtıw, tárbiya-
law máselesi boyınsha túsindiriw jumısların alıp barıw;

Tayanısh túsiniwler:

Korrekciyalıq (arnawlı) pedagogika, defektologiya, oligof-
renopedagogika, tiflopedagogika, logopediya, surdopedagogi-
ka, anomal balalar, anomal balalardıń kategoriyaları, oligof-

ren balalar, fonetikalıq xarakterdegi kemshilikler, aqılı zayıf balalar, ruwxıy rawajlanıw, kompensaciya, inklyuziv tálim, differencial tálim, korrekciya, konwenciya, balalar huqıqları.

Temanın mazmunı:

19.1. Korrekciyalıq (arnawlı) pedagogika pedagogikalıq ilimlerdiń tarmaǵı sıpatında, onıń tiykarǵı wazıypaları, principiari hám metodları

Hárqanday jámiyet óz perzentlerin hár tárepleme kámil insan bolıp jetilisiip, múnásiip puqaralar bolıp, mámleket-tiń rawajlanıwına, gúllep, jasnawına óz úleslerin qosadı dep úmit etedi.

Biraq dúnyanıń kóplegen mámleketlerinde balalar jeterli huqıqlarǵa iye emes, sociallıq jaqtan qorǵalmaǵan. Kóplegen balalar tálim-tárbiya alıw múmkinshiligine iye emes, ayırımlarıniki bolsa bul baǵdarda shegaralangán. Toyıp awqat jemew, taza ishimlik suwınıń jetkiliksizligi nátiyjesinde júdá kóp balalar nabit bolmaqta. Bunnan tisqari dúnyanıń kóplegen jerlerindeki urıslar, terroristlik aktler, zorlıq-zombılıqlar, kóterilisler nátiyjesinde jas óspirimler azap kórmekte, olar hártúrli úlken adamlar isleytuǵın jumıslarǵa jegilmekte, fizikalıq jaqtan jazalanbaqta.

Ózbekstan Respublikasınıń gárezsizlikke erisiwi menen bilimlendiriw tarawında da úlken ózgerisler júz berdi. 1997-jılı 29-avgustta Oliy májilistiń IX sessiyasında «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamnıń, Kadrlar tayarlawdıń Milliy baǵdarlamasınıń qabıllanıwı tarawda úlken reformalardı ámelge asırıwǵa tiykar jasadı.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları Konstituciyalarınıń tiyisliinshe 41 hám 39 statyalarında «Hárbir adam bilim alıw huqıqına iye» dep kórsetilgen. Sonday-aq, Ózbekstan Respublikası «Bilimlendiriw haqqında»ǵı nızamnıń 23 statyası «Fizikalıq hám ruwxıy rawajlanıwında kemshiligi bolǵan balalar hám jas óspirimlerdi oqıtıw»

dep atalıp, mayıp balalarǵa tálim-tárbiya beriw hám gamxorlıq etiw islerine tiykar salındı. Bul statyada fizikalıq hám ruwxıy rawajlanıwında kemshiligi bolǵan, sonday-aq uzaq waqıt emleniwge májbúr bolǵan balalar hám óspirimlerdi oqıtıw, tárbiyalaw hám dawalaw kózde tutılǵan. Usı maqsette qanıgelestirilgen tálim-tárbiya mekemeleriniń shólkemlestiriletuǵınlıǵı, balalardıń bul oqıw orınlarında jarım-jartı yaqı tolıq mámleket támiynatında bolatuǵınlıǵı atap ótilgen.

Birlesken Milletler Shólkemi 1989-jılı 20-noyabrde «**Balalar huqıqları haqqında**»ǵı Xalıqaralıq konwenciyanı qabıl etti. Dúnyanıń kóplegen mámleketleri bul shártnama-konwenciyaǵa aǵza bolıp, oǵan ámel etiw juwapkershiligin aldı. Konwenciya balalardıń huqıqları tómendegi tórt kategoriyaǵa ajratılǵan bolıp, olar 54 statyanı óz ishine alǵan:

1. Jasay alıw huqıqı.
2. Rawajlana alıw huqıqı.
3. Zorlıq hám ekspluataciya etiliwden qorǵanıw huqıqı.
4. Jámiyet hám mámleket turmısına qatnasıw huqıqı.

Ózbekstan Respublikası da 1992-jılı bul shártnamaǵa qol qoydı hám oǵan ámel etiw juwapkershiligin aldı. YUNESKO tárepinen 1994-jılı «Arnawlı tálimniń zárúrligi», 2001-jılı «Tálim hámme ushın» atlı baǵdarlamalar qabıl etildi. Ózbekstan Respublikasında «Tálim hámme ushın» baǵdarlaması 2005-jıl dekabr ayında qabıllandı. Házirgi waqıtta Ózbekstanda balalar haqqında gamxorlıq etiw mámleketlik siyasattıń tiykarǵı buwını esaplanadı.

Fizikalıq hám ruwxıy rawajlanıwında kemshiligi bolǵan balalar **anomal balalar** dep ataladı (grek tilinde «anomal» – «ádetten tisqari» degen mánisti bildiredi). Házirgi waqıtları ayırım sırt el mámleketlerinde bunday balalar «arnawlı járdemge mütáj balalar» depte ataladı.

Korrekcionalıq pedagogika – óz aldına járdemge mütáj fizikalıq yaqı ruwxıy rawajlanıwında kemshilikleri bar balalardıń psixofiziologiyalıq rawajlanıwındaǵı ózgesheliklerdi úyrenetuǵın, olardıń tálim-tárbiyası menen shuǵıllanatuǵın

pán. Korrekciya sózi latinsha correctus – sózinen alingan bolip, bizińshe dúzetiw, tuwrilaw, úyreniw degen maǵanani ańlatadı.

Korrekcıyalıq pedagogika pániniń maqseti – anomal balalarǵa integraciyalasqan-inklyuziv hámde differencial tálimdi shólkemlestiriw ushın zárúr bolǵan shárt-sharayatlardı úyreniw, olardaǵı psixofiziologiyalıq kemshiliklerdi iláji barınsha joq etiw, dúzetiw yaqi bilinbeytuǵın ahwalǵa keltiriw usılların belgilewden ibarat.

Korrekcıyalıq pedagogika pániniń wazıypası – anomalıylardıń kelip shıǵıw sebeplerin, túrlerin, anomal balalardıń psixofiziologiyalıq rawajlanıwındaǵı ózgesheliklerin úyreniw, solardıń tiykarında integraciyalasqan, inklyuziv yaqi differencial tálimdi shólkemlestiriw, olardıń tálim-tárbiyası menen shuǵıllanıw.

Korrekcıyalıq pedagogikani ayırım ádebiyatlarda defektologiya yaqi arnawlı pedagogika dep te ataydı (Defektologiya sózi latin tilinde defektos – «kemshilik», «kemislik», logos – «táliymat, úyreniw» degen mánilerdi ańlatadı).

Korrekcıyalıq pedagogika pániniń izertlew obyektı – anomal, yaǵnıy fizikalıq hám ruwxıy rawajlanıwında kemshiligi bolǵan balalar bolıp esaplanadı.

Korrekcıyalıq pedagogika pániniń tariyxına kóz jibersek onıń ilim sıpatında qalıplesiwinen burın anomal balalarǵa tálim-tárbiya beriw isleri alıp barılǵan. Francuz pedagogı V.Gayui 1784-jılı Parij qalasında dáslepki kózi ázzi balalar ushın mektep ashqan. Bunday mektepler keyinshelik Ullı Britaniyada, AQSh ta, Germaniyada, Avstraliyada ashılǵan. 1829-jılı L.Brayl tárepinen kózi ázzi adamlardıń jazıp, oqıwı ushın qolaylastırılǵan relefli, tochkalı shrift oylap tabıldı. Házirgi waqıtları bul shriftten dúnyanıń kóplegen mámleketlerinde paydalanbaqta. Ózbekstanda kózi ázzi balalardı bóleklep oqıtıw 1929-jıldan jolǵa qoyıldı. Házirgi waqıtta Respublikada 10 kózi ázzi balalar mektep-internatı jumıs islemekte.

Korrekcıyalıq pedagogika basqa ilim túrlerine salıstırǵanda bir qansha jas pán bolıp tabıladı. Bul pániniń rawajlanıwında

ataqlı psixologlar L.V.Zankov, L.S.Vigotskiylardıń xızmetleri júdá úlken. Olar anomal balalar menen rawajlandırıwshı tálimdi alıp barıwdıń zárúrligin, korrekciya, kompensaciya usılların hám olardı ámelge asırıw jolların ilimge engizdi.

L.S.Vigotskiy «Defektologiyanıń tiykarǵı mashqalaları» atlı kitabında anomal balalardıń tek «jaman» táreplerin emes, al «jaqsı» táreplerin de úyrenip, anıqlap, solarǵa tayangan turde, olardıń potencial imkaniyatların esapqa ala otırıp, tálim-tárbiya jumısların alıp barıwdıń zárúrligine dıqqattı awdardı. Usınıń menen L.S.Vigotskiy oligofrenopedagogikanıń tiykarǵı nızamlıqların ashıp, korrekciyalıq pedagogika ilimine tiykar saldı.

Ózbekstanda korrekciyalıq pedagogika ilimi 1967-jıldan baslap rawajlana basladı. Usı jılı Nizamiy atındaǵı Tashkent mámleketlik pedagogikalıq institutınıń pedagogika hám psixologiya fakultetinde oligofrenopedagogika bólimi shólkemlestirildi. 1972-jılı oligofrenopedagogika kafedrası ashıldı. Oǵan 1983-jılı surdopedagogika bólimi qosıldı. 1984-jıldan baslap óz-aldına kúndizgi hám sırtqı defektologiya fakul'tetlerinde oligofrenopedagog, surdopedagog, tiflopedagog, logoped qánigelikleri boyınsha kadrlardı tayarlaw jumısları baslap jiberildi.

Házirgi kúnde oligofrenopedagogika hám logopediya, defektologiyanıń klinikalıq tiykarları hám surdopedagogika kafedraları qosılıp, arnawlı pedagogika hám defektologiya kafedralarına aylandırıldı. Bul kafedralar pedagogika hám defektologiya fakul'teti quramında jumıs islemekte.

2014-jıldan baslap Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutında da defektologiya qánigeligi boyınsha qánigeler tayarlaw jolǵa qoyıldı. Bul bolajaq qánigeler házirgi waqıtta instituttıń mektepke shekemgi hám baslawısh tálim fakultetinde tálim almaqta.

Korrekcıyalıq pedagogika páninde oqıtıwdıń ulıwma pedagogikalıq principi bolıp tómendegiler esaplanadı:

1. Pedagogikalıq processtıń anıq bir maqsetke qaratılǵanlıǵı;

2. Pedagogikalıq processtıń bir pútinligi hám sistemalılıǵı;
3. Pedagogikalıq processtıń ulıwmainsanıy qádiriyatlarǵa baǵdarlanǵanlıǵı;

4. Bala shaxsına artıqsha talap qoymaw hám onıń jeke basın húrmetlew;

5. Pedagogikalıq processte balanıń unamlı hám kúshli táreplerine súyeniw;

6. Pedagogikalıq processte balanıń sanalılıǵı hám aktivligine súyeniw;

7. Pedagogikalıq processte tuwrıdan-tuwrı hám parallel is-háreketlerdi uyǵınlastırıw;

Sonıń menen birge korrekciyalıq pedagogika pániniń ózgesheliklerin esapqa alǵan túrde tálim-tárbiya ámeliyatında esapqa alınıwı shárt bolǵan tómendegidey ózine tán principlerge iye:

1. Korrekciyalıq, profilaktikalıq hám rawajlandırıwshılıq wazıypalarınń birligi;

2. Diagnostikalaw hám korrekciyalawdıń birligi;

3. Balanıń jeke hám jas ózgesheliklerin esapqa alıw;

4. Korrekciyanıń ámelge asıwshılıǵı;

5. Korrekciyalıq-pedagogikalıq is-hárekette metod hám usıllardıń kompleks ornlanıwın támiyinlew;

6. Eń jaqın sociallıq ortalıqtıń integraciyasına kúsh salıwshılıq;

Korrekciyalıq pedagogikapánin oqıtıwda anomal balalarǵa pedagogikanıń hár qıylı usıl hám metodlarınan paydalanıladı. Olarǵa kemshiliklerinen kelip shıǵıp kóbirek jeke qarım-qatınas jasaladı. Korrekciyalıq pedagogika pániniń oqıtıw metodları bolıp tómendegiler sanaladı:

1. Oqıtıwdıń awızeki metodları.

2. Oqıtıwdıń kórsetpeli metodları.

3. Ámeliy oqıtıw metodları.

Oqıtıwdıń awızeki metodları óz gezeginde gúrriń, sáwbetlesiw, sabaqlıqlar menen islesiw, mektep lekciyası, túsindiriw metodlarına bólinedi. Kórsetpeli metodlar bol-

sa tıp nusqa zatları, buyımları, haywanlar, kolleksiya-lar, ósimlikler hám basqa nárselerdi kórsetiw hám olardıń súwretlerin kórsetiw túrlerine bólinedi. Al ekinshi tıp óz gezeginde diafilm, kinofilm hám basqaları demonstraciyalaw hám shártli belgiler arqalı kórsetiletuǵın kartalar, diagrammalardı illyustraciya etiw metodları bolıp bólinedi. Korrekciyalıq pedagogikada ámeliy oqıtıw metodları kóbirek qollanıwıp, olarǵa shıńǵıw isletiw, laboratoriya sabaqları, ámeliy shıńǵıwlar kiredi.

Korrekciyalıq pedagogika iliminiń rawajlanıwı nátiyjesinde onıń tómendegi tarmaqları óz aldına ilim sıpatında ajralıp shıqtı hám házirgi waqıtları tez pátler menen rawajlanbaqta:

1. Surdopedagogika (latınsha – surdus – «gereń, gúń» degen maǵanani ańlatıwshı sózden alınǵan) – esitiwinde kemshiligi bolǵan balalardıń psixofiziologiyalıq ózgesheliklerin úyrenetuǵın hám olarǵa tálim-tárbiya beriw máseleleri menen shuǵıllanatuǵın ilim.

2. Tiflopedagogika (grekshe – tiflos – «gór, soqır» sózlerinen alınǵan) – kózi ázzi balalardıń ózine tán ózgesheliklerin úyreniwshı hám olarǵa tálim-tárbiya beriw máselelerin úyrenetuǵın ilim túri.

3. Oligofrenopedagogika (grekshe – oligos – «kem, az», fren – «aqlı» sózlerinen alınǵan) aqlı zayıw (kem) balalardıń psixofiziologiyalıq ózgesheliklerin úyrenetuǵın hám olarǵa tálim-tárbiya beriw jolların izertlewshı ilim.

4. Logopediya (grekshe – logos – «sóz», padeo – «tárbiyalaw» sózlerinen alınǵan) – balalardıń sóylewindegi awır kemshilikleriniń sebeplerin úyreniw, onıń aldın alıw, múmkinshiligi bolǵanınsha joq etiw jolların, usılların úyrenetuǵın ilim túri.

Házirgi waqıtları Ózbekstan Respublikası «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı, Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması, «Mayıplardı sociallıq qorgaw haqqında»ǵı, «Bala huqıqlarınıń kepillikleri haqqında»ǵı Nızamlar, sonday-aq Ministrler Kabinetiniń 2003 jıl 29-oktyabrdegi 473-sanlı «Ulıwma orta

hám orta arnawlı, kásip-óner tálimine izshillik penen ótiwdi támiyinlewge baǵdarlangan is-ilájlar haqqında»ǵı qararları hám basqada normativ-huqıqıy hújjetler tiykarında anomal balalarǵa tálim-tárbiya beriw isleri talap dárejesinde alıp barılmaқта.

19.2. Anomal balalar hám olardıń ulıwmalıq sıpatlaması

Anomal, yaǵnıy fizikalıq yaqı ruwxıy rawajlanıwında kemshiligi bolǵan balalarǵa zamanǵa say tálim-tárbiya beriw ushın olardıń densawlıǵındaǵı kemshiliklerdiń, keselliklerdiń kelip shıǵıw tariyxın, sebeplerin biliw úlken áhmiyetke iye. Sebebi olardıń oqıw materialın qanshalıq qabıl ete alıwı, dıqqattı jámley alıwshılıǵı, este saqlay alıw qábiletlerin bilmey turıp oqıw-tárbiya jumısların nátiyjeli alıp barıw múmkin emes. Mısalı, bala tuwma soqır yaqı gereń bolsa olarǵa túsindirmekshi bolǵan waqıya yaqı hádiyseni, zattı olardıń kóz aldına keltiriw qıyın. Eger bala kesellikke keyinshelli shatılǵan bolsa, yaǵnıy olar aldın bul nárese-hádiyselerdi kórgen, esitken bolsa oqıtıw processi bir qansha basqasha keshedi.

Korrekcıyalıq pedagogika iliminde anomal balalar tómendegidey kategoriyalarǵa bólinedi:

1. Esitiwinde kemshiligi bar balalar.
2. Kóriw qábiletinde kemshiligi bar balalar
3. Sóylew qábiletinde kemshilikleri bar balalar.
4. Ruwxıy tárepten rawajlanıwında arqada qalǵan balalar.
5. Oligofren balalar.
6. Háreket-tayanısh aǵzalarında kemshiligi bolǵan balalar.
7. Kompleksli – aralas kemshiligi bolǵan balalar.

Usılarıdı esapqa ala otırıp, anomal balalardıń ulıwma xarakteristikaların tómendegishe úyrenip shıǵıw maqsetke muwapıq keledi:

1. Esitiwinde kemshiligi bar balalar. Sóylew qábileti-quramalı ruwxıy is-háreket bolıp esaplanadı. Ol ruwxıy rawajlanıwdıń payda bolıwına hám balanıń kámil in-

san bolıp kamalǵa keliwine óziniń tásirin tiygizedi. Sóz esitiw organlarınıń óz ara baylanısına tiykarlangan bolıp, átiraptaǵılarǵa eliklew jolı menen rawajlanıp baradı. Awızeki sóylesiwdiń payda bolıwında sózdi háreketke keltiriwshi analizator esitiw analizatorı menen bekkem baylanısta jumıs isleydi. Esitiw analizatorınıń rawajlanıwı bolsa kópshilik jaǵdaylarda sóylew ózgesheligine baylanısh. Balanıń sóylew qábiletiniń ósip barıwı, seslerdiń aytılıwı fiziologiyalıq hám fonematikalıq esitiwdiń kamalǵa keliwi menen xarakterlenip qalmastan, eń áhmiyetlisi, óziniń hám átirapındaǵılarıdıń sózleriniń dúzilisi, dawıstıń quramın ajrata alıw qábileti menende xarakterlenedi. Sóz quramın seze alıwdan ibarat bul qábilet grammatikalıq hám leksikalıq komponentlerdiń rawajlanıwında da úlken áhmiyetke iye.

Eki signal sisteması (sóylew hám esitiw), sonday-aq túsiniw hám sózdiń óz ara baylanısta bolıwı aqılıy rawajlanıwdıń tiykarı bolıp tabıladı

2. Kóriw qábiletinde kemshiligi bar balalar. Tiflopedagogikada kózi ázzi balalar soqır hám ázzi kóretuǵın balalar bolıp, eki toparǵa bólinedi. Soqır balalardıń kóriw qábileti keskin kemeygen yaqı kóz áynek taqqan jaǵdayda da kóziniń kóriw ótkirliǵi 0,04 ke shekem páseygen boladı. Ázzi kóriwshi balalarda kóriw ótkirliǵi 0,05 ten 0,04 ke shekem bolıwı múmkin. Usı toparǵa kırıwshi balalar átiraptı kóriw analizatorı arqalı sezedi.

Bul kemshilikler traxoma, sheshek, súzek, kóz tuberkulyozi, qızılsha, skarlatina hám basqa keselliklerdiń aqıbeti bolıwı múmkin.

Kózi ázzi balalar ushın mektepke shekemgi tárbiya mekemeleri, mektep-internatlar shólkemlestirilgen. Bul jerdegi jumıslar kompensaciya, korrekciya jónelisleri boyınsha ámelge asırıladı. Yaǵnıy balalarǵa kóz-áynek, linzalar taqtırıw yaqı kóriw qábiletin korrekciyalawshı xirurgiyalıq operaciyalar islew jolı menen jaqsılaw isleri ámelge asırıladı.

3. Sóylew qábiletinde kemshilikleri bar balalar. Arnawlı járdemge mútáj anomal balalarǵa sóylewinde awır kem-

shilikleri bar balalarda kiredi. Sóylew qábiletindegi kemshilik logopediya iliminde «sóylew tiliniń awıtqıwı» dep ataladı. Sóylew kemshiligi óz-ózinen joǵalıp ketpeydi, kerisinshe waqıttıń ótiwi menen kesellik ótlesip ketiwi múmkin. Bul adamlar logopediyalıq járdemge mıtáj boladı.

Házirgi waqıtta sóylew kemshilikleri tiykarınan tómen-degi toparlarǵa ajratıladı:

1. Fonetikalıq xarakterdegi kemshilikler — bularǵa sestı durıshı aytaalmalıq, hawazındaǵı kemshilikler, sóylew tezligi, tempi, ritmi hám erkinligindegi kemshilikler, sózdi qurap aytıwındaǵı kemshilikler kiredi.

2. Sistemalı sóylew qábiletiniń buzılıwları — adamnıń barlıq sóylew sistemasınıń buzılıwı aqıbetinde kelip shıǵadı hám ol sóyley almaydı. Bunday adamlardıń qulaǵı esitedi, oligofreniya keselligi joq.

3. Jazba sóylew kemshilikleri — bunda adam jazǵanda sózlerdi quraw baǵdarında qıylanadı.

4. Ruwxıy tárepten rawajlanıwında arqada qalǵan balalar. Sabaqtan úlgermeytuǵın oqıwshılar arasında bunday balalar ushırasıp turadı. Olardıń biliw qábiletiniń ázzilewi oraylıq nerv sistemasındaǵı zat almasıw procesiniń buzılıwınan kelip shıǵadı.

Ruwxıy rawajlanıwında arqada qalǵan balalar aqıl dárejese tárepinen eki toparǵa bólinedi:

1. Jeńil kemshiliklerge iye bolǵan balalar — bular arnawlı sharayatlarda 1-3 jil tálim-tárbiya alǵannan soń ulıwma bilim beriwshi mekteplerdiń tiyisli klasslarında oqıwı múmkin.

2. Ruwxıy tárepten rawajlanıwında sezilerli dárejede arqada qalǵan balalar — bul balardı orta mektepti pitkergenshe arnawlı sharayatta oqıtıw maqsetke muwapıq keledi.

Sońǵı waqıtları alımlar ruwxıy tárepten rawajlanıwında arqada qalǵan balardı klinikalıq—psixologiyalıq kózqarastan kelip shıǵıp, tómen-degi túrlerge bóledi:

1. Konstitucional; 2. Somatogen; 3. Psixogen; 4. Serebral turli.

Bunday balalar arnawlı járdemge mıtáj bolıp, olardı arnawlı bilimlendiriw mekemelerinde yaki diferencial tálim arqalı oqıtıw maqsetke muwapıq keledi.

5. Oligofren balalar. Oraylıq nerv sistemasınıń organikalıq jaraqatlanıwı nátiyjesinde biliw hám is-háreketi turaqlı buzılǵan balalar-oligofren balalar dep ataladı. Oligofrenopedagogika iliminde bul balalar aqlıy rawajlanıw dárejesine qaray **debil, imbetsil hám idiot** bolıp bólinedi. Debillik-oligofreniyanıń eń jeńil dárejese bolıp, bunday balardı sırtqı kórinisine qarap deni sawlar qatarlarınan ajratıw qıyın. Shet el alımları olardı «tálim alıw dárejese qıyınlasqan balalar» dep atamaqta. Zeyin hám pámlew talap etiletuǵın jumıslarda debil balalar bir qansha qıynaladı, biraq arnawlı mekteplerde tálim alǵannan keyin olar ózinshe jasap, ápiwayı miynet túrleri menen shuǵıllanıw turmıs keshire aladı. Olar úylenedi, turmısqa shıǵadı, miynet etedi. Imbetsil hám idiot balalar ózin-ózi basqara almaydı. Imbetsil bala júredi, sóleydi, úyretse ózi-özine xızmet kórsete aladı. Idiot bala háttteki óziniń ata-anasın tanımaydı, ózin-ózi basqarıw qábiletine iye emes. Idiotlıq — aqlı zayıplılıqtıń eń awır dárejese. Olar qopal, pikiri rawajlanbaǵan, sózleri mánissiz boladı, óz pikirin baqırıw hám mimika menen bildiriwge háreket etedi, bir nárese jaqpaşa óz múshelerin ózi sabaydı. Imbetsil hám idiot balalar mayıp balalar esaplanıp, sociallıq támiynat ministrliǵı janınan shólkemlestirilgen arnawlı mekemelerde tárbiyalanadı.

Kelip shıǵıw sebepleri boyınsha oligofreniya tuwma hám ómiri dawamında payda bolǵan túrli keselliklerdiń aqıbeti sebepli bolıp bólinedi.

6. Háreket-tayanısh aǵzalarında kemshiligi bolǵan balalar. Háreket-tayanısh aǵzalarında kemshiligi bolǵan balalar anomal balalar arasında kópshilikti quraydı. Olarǵa óz waqtında emlew jumıslarınıń alıp barlıwı tez arada óz qatar-qurbıları menen teńdey mektepke barıwın, oynawın, turmısta hámme qatarlı miynet etiwin támiyinleydi. Júriw múmkinshiligi bolmaǵanlardı arbashalar menen támiyinlew,

sıpatlı protezlew jumısların alıp barıw hám t.b.ilájlár olarğa sıpatlı tálim-tárbiya beriwde úlken áhmiyetke iye.

7. Kompleksli – aralas kemshiligi bolğan balalar. Dúnya-
dağı adamlardıń derlik on procenti mayıp insanlar bolıp esaplanadı. Olardıń qatarına kompleksli – aralas kemshiligi bolğan balalarda kiredi. Bul anomal balalarda bir neshe kemshilik birgelikte júredi. Olarğa soqır-gereń-gúń balalar, gereń hám aqılı zayıp, soqır hám oligofren, háreket-tayanış aǵzaları jaraqatlangan hám soqır, yamasa gereń, aqılı zayıp hám basqa adamlar kiredi.

Aqırǵı waqıtları bunday kemshilikleri bar insanlardıń sanı biraz kemeymekte. Ásirese soqır balalardıń sanı biraz azaydı. Buǵan baslı sebep medicina iliminiń jetiskenlikleri boldı. Lekin tilekke qarsı kózi ázzi kóretuǵın balalardıń sanı biraz kóbeymekte. Bul óz gezeginde tuwma kesellikten tısqarı ilim hám texnikanıń rawajlanıwı menen baylanışlı kompyuter ekranlarınıń, qol telefonlarınıń h.t.basqalardıń ziyanlı tásiiri nátiyjesinde bolıp otır. Hayallar, ásirese qızlar arasındagı sigareta shegiw, spirtli ishimlikler ishiw, narkotik zatlardan paydalanıw, shıpakerdiń másláhátisiz dári-dármaqlardan paydalanıw, ekologiyalıq mashqalalardıń nátiyjesi hám basqa faktorlar mayıp balalardıń dúnyaǵa keliwiniń aldın alıw boyınsha bir qansha ilájlardı ámelge asırıwdıń zárúrligin, ásirese erjetiw jasındaǵı jaslar arasında túsinik jumısların elede tereńirek alıp barıw lazımlıǵın kórsetpekte.

Ózin-ózi qadaǵalaw hám bahalaw ushın sorawlar:

1. Korrekciyalıq pedagogika pániniń wazıypaları nelerden ibarat?
2. Korrekciyalıq pedagogika páni qanday tarawlardan quralǵan?
3. Arnawlı járdemge mútáj balalar dep kimlerge aytamız?
4. Tiflopedagogika páni nelerdi úyrenedi?
5. Oligofrenopedagogika páni nelerdi úyrenedi?
6. Anomal balalar túsinigi neni ańlatadı?
7. Logopediya páni nelerdi úyrenedi?
8. Surdopedagogika páni nelerdi úyrenedi?
9. Korrekciyalıq pedagogika pániniń maqseti ne?
10. Oligofreniyanıń rawajlanıw ózgesheliklerin túsindirip beriń.
11. Korrekciyalıq pedagogikada anomal balalar qanday kate-goriyalarǵa bólinedi?

Ózin-ózi qadaǵalaw hám bahalaw ushın testler:

1. Ózbekistanda defektologiya ilimi qashannan baslap rawajlana basladı?

A. 1967 jıldan; B. 1972 jıldan; C. 1977 jıldan; D. 1956 jıldan.

2. Aqılı kemshiligi bar balalardıń dárejelerge ajratılıwı qaysı juwapta tuwrı berilgen?

A. Debil, imbetsil, idiot; B. Idiot, debil, ekzogen; C. Debil, idiot, oligofreniya; D. Imbetsil, idiot, endogen.

3. Korrekciyalıq pedagogika iliminiń óz aldına ilim bolıp ajirahp shıqqan tarmaqları qaysı juwapta tuwrı berilgen?

A. Surdopedagogika, oligofrenopedagogika, logopediya, tiflopedagogika; B. Surdopedagogika, logopediya, tiflopedagogika; C. Logopediya, tiflopedagogika, oligofrenopedagogika; D. Logopediya, gereń balalar, surdopedagogika.

4. «Anomal» túsinigi grekshe qanday mánistegi sózden alınǵan?

A. Ádetten tısqarı; B. Ilimnen tısqarı; C. Kemshilik; D. Tálimat.

5. Korrekciyalıq pedagogikanıń tiykarın salıwshı kim?

A. L.S. Vigotskiy; B. L.V. Zankov; C. D.S. Durov; D. Ya. A. Komenskiy.

6. Korrekciyalıq pedagogika ataması qanday maǵanamı ańlatadı?

A. Kemshiliklerdi dúzetiw-jogaltıw, tálim-tárbiya beriw degendi ańlatadı; B. Ima-ishara haqqında tálimat degendi ańlatadı; C. Kemshilik, nuqsan degendi ańlatadı; D. Hesh qanday maǵanamı ańlatpaydı.

7. Aqılı tárepten nuqsanları bar balalar – balalar úylerinde _____ jasqa shekem tárbiyalanadı.

A. 18; B. 9-10; C. 13-16; D. 16-17.

8. Surdopedagogika páni qanday balalarǵa tálim-tárbiya beriw jolların úyrenedi?

A. Sóylewinde kemshiligi bolğan balalarǵa; B. Kóriwinde kemshiligi bolğan balalarǵa; C. Esitiwinde kemshiligi bolğan balalarǵa; D. Aqılı zayıp balalarǵa

9. Tiflopedagogika ilimi qanday balalarǵa tálim-tárbiya beriw jolların úyrenedi?

A. Kóriwinde kemshiligi bolğan balalarǵa; B. Esitiwinde kemshiligi bolğan balalarǵa; C. Aqılı zayıp balalarǵa; D. Sóylewinde kemshiligi bolğan balalarǵa.

10. Oligofrenopedagogika ilimi qanday balalarga tálím-tárbiya beriw jolların úyrenedi?

A. Aqılı zayı balalarga; B. Kóriwinde kemshiligi bolgan balalarga; C. Esitiwinde kemshiligi bolgan balalarga; D. Sóylewinde kemshiligi bolgan balalarga

11. Logopediya ilimi qanday balalarga tálím-tárbiya beriw jolların úyrenedi?

A. Sóylewinde kemshiligi bolgan balalarga; B. Esitiwinde kemshiligi bolgan balalarga; C. Kóriwinde kemshiligi bolgan balalarga; D. Aqılı zayı balalarga.

12. Ózbekstanda kózi ázzi balalardı bólek oqıtıw qashannan baslap ámelge asırılğan?

A. 1929 jıldan; B. 1924 jıldan; C. 1967 jıldan; D. 1947 jıldan.

13. Dúnyadağı birinshi kózi ázziler mektebi qashan ashılğan?

A. 1784 jılı; B. 1812 jılı; C. 1786 jılı; D. 1798 jılı.

20-tema. INKLYUZIV TÁLIM

Jobası:

20.1. Inklyuziv tálím hám onıń ózine tán ózgeshelikleri.

20.2. Inklyuziv tálímniń principi hám metodları.

Temaniń maqseti: Inklyuziv tálímniń maqset hám wazıypaları, ózine tán ózgeshelikleri, oqıtıwdıń princip hám metodları menen tanıstırıw

Temaniń wazıypaları: Inklyuziv tálímniń maqset hám wazıypalarınan kelip shıǵıp, oqıtıwdıń princip hám metodlarınan tálím-tárbiya procesinde paydalanıw jolların úyretiw.

Tayanış túsinikler: Inklyuziv tálím, tálím integraciyası, fizikalıq integraciya, funkcionallıq integraciya, sociallıq integraciya, korrekciyalaw, inklyuziv tálím principi, inklyuziv tálím metodları, kompensaciya, adaptaciya, rehabilitaciya.

Temaniń mazmunı:

20.1. Inklyuziv tálím hám onıń ózine tán ózgeshelikleri

1994 jılı YuNESKO «Arnawlı tálímniń zárúrligi» atlı hújjeti tayarlap, onda arnawlı tálimge mıtáj balalar ushın

tálím-tárbiya jumısların shólkemlestiriw hám onı bunnanda bılay jetilistiriw máseleleri kórip shıǵılğan. Bul tálím túrinde tiykarınan rehabilitaciya máselelerine úlken dıqqat awdarılğan. Arnawlı tálimdi óz aldınahár bir járdemge mıtáj insanlar ushın shólkemlestiriwden gózlingen maqset fizikalıq hám ruwxıy rawajlanıwında kemshiligi bolgan balalar hám jas óspirimlerde óz betinshe, hámme qatarlı jasawǵa úyretiw hám jámiyet turmısına aralastırıwdan ibarat. Balada kemshiligi bolıwına qaramastan oǵan qolınan keletuǵın jumıslardı úyretip, tárbiyalap, jámiyette óz ornın tawıp ketiwine kómeklesiw – **sociallıq rehabilitaciya** dep ataladı.

Kópshilik rawajlangan mámleketlerde «Arnawlı tálímniń zárúrligi» atlı hújjetke tiykarlanıp SVR-Reabilitaciya shólkemleri (Sommin Vased Rehabilitation) dúzilgen. Bul shólkem mayıplar jámiyetleri, mayıp balalardıń ata-anaları, den sawlıqtı saqlaw ministrligi, sociallıq támiynat ministrligi hám kásiplik awqam wákillerin óz ishine alıp, fizikalıq rawajlanıwında kemshiligi bolgan balalardıń huqıqların qorgaw hám tiklew, wákillikler beriw, olardıń tálím-tárbiya alıwına járdemesiw, sociallıq qorgaw, rehabilitaciya etiw arqalı olardı jámiyet turmısına aralastırıw, jámiyettiń hám basshılardıń dıqqatın olardıń mashqalalarına awdarıw isleri menen shuǵıllanadı.

2001 jılı YuNESKO tárepinen «Tálím hámme ushın» atlı baǵdarlama qabil etildi. Bul hújjet Ózbekstan Respublikasında da inklyuziv tálímniń rawajlanıwına tiykar jarattı.

Respublikamızdıń derlik barlıq welayatlarında, sonıń ishinde Qaraqalpaqstan Respublikasında da anomal balalarga tálím-tárbiya beriwshi bir qansha arnawlı mektep-internatlar jumıs islep kelmekte. Kózi ázzi balalarga tálím-tárbiya beriwshi, sóylewinde hám esitiwinde nuqsanı bolgan balalar ushın mektep-internatlar, skolioz (omırtqasında keselligi bolgan) keselligi menen awırğan balalarga arnalğan mektep-internat, tuberkulez keselligine shalınğan balalar ushın arnawlı sanatoriyalar hám basqalar usınday arnawlı tálím-tárbiya orınları

bolıp esaplanadı. Bulardan tısqarı respublikamızda fizikalıq rawajlanıwında kemshiligi bolǵan, kesel balalar ushın arnawlı mektepke shekemgi tálim mekemeleri jumıs islemekte. Olardıń hámmesi tiyisli emlewshi ásbap-úskeneler, oqıw quralları, kitaplar menen támiyinlengen. Balalar bul jerde tálim-tárbiya aladı hám dawalanadı. Olarǵa integraciyalasqan, inklyuziv hám diferencial tálim beriw isleri bir qanshajaqsı jolǵa qoyılǵan. Bul oqıw orınlarında tálim alıp atırǵan balalarda anomalıyalar hár qıylı bolıp, olardıń kópshiligi joq etiledi, bazıları bir qansha dúzetiledi, yaǵnıy korrekciyalanadı, basqaları bolsa kórinbeytuǵın, bilinbeytuǵın halǵa keltiriledi.

YuNISEFTiń mámleketimizdegi wákili Rudi Rodrigues bilay degen edi: «Meni qayıl qaldırǵan nárese – jurtıńızda jetim hám mayıp balalardıń hesh qashan qarawsız jalǵız qaldırılmaytuǵınlıǵı. Onıń qasında bárqulla qaysıdur mehribanı, hesh kimi bolmaǵan táǵdirde onı saqlaytuǵın jámiyeti, mámleketi bar. Bul júdá kem ushırasatuǵın hádiyse».

Degen menen, fizikalıq yaqı ruwxıy rawajlanıwında kemshiligi bolǵan balanı ápiwayı balalar baqshasına yaqı mektepke jaylastırıw úlken sociallıq áhmiyetke iye bolıp, tálim integraciyası jolındaǵı birinshi qádem esaplanadı. Tálim integraciyasınıń túrli forma hám dárejeleri bar bolıp, **fizikalıq integraciyada** mayıp hám deni saw balanıń arasındaǵı fizikalıq ayırmashılıq iláji barınshakemeytiliwi lazım. Bunıń ushın arnawlı klass yaqı bólim shólkemlestiriliwi múmkin. **Funkcional integraciyada** mayıp hám deni saw bala arasındaǵı funkcional ayırmashılıq iláji barınsha joq etiliwi tiyis. Bunıń ushın arnawlı járdemge mıtáj balalardı muzıka, iskusstvo, dramalıq dógereklerge, sportqa qızıqtırıw júdá paydalı esaplanadı. **Sociallıq integraciya** sociallıq ayırmashılıqtı kemeytiwge, mayıp hám deni saw balalardıń óz ara doslasıwına, bir-birine húrmet penen qarawǵa, deni saw balalardı qayır-saqawatlı bolıwǵa úyretedi. Jámiyetimiz mayıp insanlarǵa tuwrı múnásibette bolıwı tiyis. Konstituciyamızda jazılǵan barlıq statyalar olarǵa da tiyisli ekenligin

umıtpawımız lazım. Hár bir tálim integraciyası inklyuziv tálimniń sıpatın asıradı. Inklyuziv tálimniń orayında fizikalıq yaqı ruwxıy rawajlanıwında kemshiligi bolǵan bala turadı, oǵan hár tárepleme ǵamxorlıqlar kórsetiledi. Integraciyalasqan degen sóz birigip ketken, ajıralmaytuǵın bólim degen maǵnanı ańlatadı.

Inklyuziv tálim – bul arnawlı járdemge mıtáj balalar hám jaslar ushın individuallasqan hám sharayatqa qarap ózgerip turıwshı, ǵamxorlıq kózqarası tiykarında ámelge asırılauǵın oqıtıw sisteması bolıp esaplanadı. Bul oqıtıw sisteması ápiwayı, deni saw balalar tálim alatuǵın mekteplerde ámelge asırıladı hám ulıwma orta bilimlendiriwdiń áhmiyetli buwının quraydı.

Inklyuziv sózi francuzsha «inclusive» – «vklyuchenie», bizińshe «qatarǵa qosıw» degen maǵnanı ańlatadı. Inklyuziv tálim fizikalıq yaqı ruwxıy rawajlanıwında kemshiligi bar balalardı ózleriniń denleri saw dosları menen teńdey oynap-kúlip tálim alıwın támiyinlew, yaǵnıy qatarǵa qosıw degen túsinikti beredi. Inklyuziv tálim mayıp balalardıń túrli zárúrlilik hám qabileterin, bilimlerdi úyreniw usılları hám basqıshlarındaǵı ayırmashılıqların anıqlaydı. Ol individuallasqan oqıtıw metodı, muwapıqlastırılǵan oqıw jobası, arnawlı oqıw quralları hám materialları tiykarında ámelge asırıladı. Inklyuziv tálim jámaátlik xarakterge iye bolıp, juwapkershilik pütünley mektep jámaáti moynına júklenedi. Bunda klass basshısı zárúr járdem hám xızmet kórsetiw arqalı tiykarǵı roldi atqaradı.

Sonday-aq, mekteplerde arnawlı bilimge iye bolǵan defektolog qánigeler jumıs islep, inklyuziv tálimde olardıń tiykarǵı wazıypaları tómendegilerden ibarat:

- klass basshılarına, ata-analarǵa másláhát hám járdemler beriw;
- arnawlı oqıw qollanbaları menen támiyinlew;
- oqıw jobası, sabaq kestesi hám bahalaw boyınsha kórsetpelerge úyretiw, ózgerislerge kónlikpelerdi payda etiw;

– oqıtıwshılardıń bilimín hám qanıygeligin asırıw ushın sharayatlar jaratıw;

– mektep basshılıǵına balalardı anıqlaw hám bahalawda járdemler kórsetiw;

– sociallıq, psixologiyalıq tarawlar hám den sawlıqtı saqlaw boyınsha xızmetlerdi muwapıqlastırıw.

Inklyuziv tálimdi ámelge asırıw ushın hár bir balaǵa jeke qarım-qatnas jasaw, onıń den-sawlıǵındaǵı kemshiliginen kelip shıǵıp oǵan anıq bir qolaylıqlar jaratıw, kerek bolsa usı maqsette oqıw rejeleri hám baǵdarlamalarına azı-kem tiyisli ózgerisler kirgiziw zárúr. Bundabirin-shi gezekte balanıń talapları úyreniledi, unamlı tárepleri, qábileti esapqa alınadı, kemshilikleri úyreniledi. Bul tálim sistemasında balaǵa belgili bir shárayatlar jaratılıwı lazım. Búǵan kompensaciya, adaptaciya hám rehabilitaciyalar kiredi (kompensaciya-lat. *compensatio* – ornın toltırıw, adaptaciya-lat. *adaptio* – úyrenisiw, rehabilitaciya-lat. *rehabilitatio* – qayta tikleniw degen maǵanalaradı ańlatadı). Máselen, egerde bala esitse – esitiw apparatı menen támiyinlew, júre alma – mayıplar arbashasınan paydalanıw, egerde qolına qasıq uslay alma – onı basqa úskene menen támiyinlew hám basqalar.

Arnawlı tálim beriwde fizikalıq jaqtan rawajlanıwında kemshiligi bolǵan balalarǵa kemshiliktiń túri hám dárejesine qaray óz aldına sharayatlar jaratıladı, mısalı olar arnawlı mektep – internatlarda, shańaraǵınan uzaqta tálim alıwı múmkin. Inklyuziv tálimde bolsa anomal bala úyine jaqın bolǵan, ózine qolaylı, hám meniń qatnaytuǵın baqshasına, mektebine qatnaydı, shańaraq ortalıǵınan ajırmastan ulıwma oqıw shárt-sharayatlarda tálim aladı. Bul birinshiden mayıp balalardıń ata-anaları ushın qolaylı bolıp, óz perzentin óz shańaraǵında tárbiyalaw múmkinshiligine iye bolsa, ekinshiden óz perzentiniń qatar-qurbılarınan qalıspay, olardan kem bolmay tálim-tárbiya alıp atırǵanlıǵına quwanadı. Úshinshiden jámiyettegi mayıplarǵa degen kóz-qarastıń unamlı tárepke ózgeriwine alıp keledi. Sebebi jaslıq waqıtı-

nan baslap densawlıǵındaǵı kemshiligi sebepli kórgen ayırım ádalatsız qarım-qatnasıqlar olarǵa úlkeygennen keyin bunday adamlarǵa adekvat múnásibette bolıwına alıp ke-liwi múmkin. Tórtinshiden sırtqı ortalıqtan ajıratıp, arnawlı sharayatlarda tálim-tárbiya beriw balada haqıyqıy sırtqı turmıs penen bolǵan baylanıstı ázziletiwi, nátiyjede balada jatıp isherlik, basqasha etip aytqanda «biz ushın jeterli shárt-sharayat jaratılıwı zárúr» degen sıyaqlı túsiniklerdiń ornay qalıwı tabiiy. Inklyuziv tálimde bolsa deni saw hám mayıp balalar birgelikte áwel bastan-aq, ulıwma ómir teńizinde birge shınıǵa baslaydı. Bul tábiyǵı túrde olardıń teńlerdiń ishinde teń bolıwına alıp keledi hám bul jaǵday inklyuziv tálim ideyasınıń insanpárwarlıǵın kórsetiwshi tiykarǵı belgi bolıp tabıladı.

Hár bir ideyanıń ámelge asıwı ushın álbette belgili shárt-sharayatlar talap etiledi. Inklyuziv tálim alıwında bul shárt-sharayatlardı tómendegishe kórsetip ótiw múmkin:

Inklyuziv tálim procesi qatnasıwshılarınıń tayarlıǵı: Tálim beriwshilerdiń, yaǵnıy, oqıtıwshılardıń defektologiyalıq bilimliliǵı hám arnawlı usıllardı jeterlishe ózlestirgenligi, sonday-aq tálim alıwshılar, yaǵnıy oqıwshılarda (deni saw yaki múshesinde kemshiligi bolsın) bir-birine bolǵan shıdamlılıq qásiyetleriniń payda bolǵanlıǵı.

Ata-analardıń dáslepki kúnlerde ushırasatuǵın hár qıylı qıyınshılıqlardı (balanıń mektepke qatnawı, birge oqıytuǵın balalar menen múnásibetlerindeki qıyınshılıqlar hám basqalar) sheshiw menen baylanıslı unamlı sheshimleri;

Mayıp balanıń tálim alıwı ushın zárúr bolǵan arnawlı oqıw quralları, oqıw baǵdarlamaları hám materiallarınıń jetkilikligi;

Mayıp oqıwshınıń tiyisli mektep aymaǵında basqanıń kómegisiz háreketleniwı ushın zárúr shárt-sharayatlardıń jaratılǵanlıǵı;

Den sawlıǵında kemshiligi bolǵan hám deni saw balalar arasındǵı kewildegidey múnásibetti ornatiw ushın talap-

qa say sociallıq, psixologiyalıq-pedagogikalıq járdemlerdiń shólkemlestiriliwi;

Respublikamızda 2007–2008 oqıw jılınan baslap Inklyuziv tálim sistemasın jolǵa qoyıw baǵdarında Aziya rawajlanıw banki krediti tiykarında bir qansha jumıslar alıp barılmaqta. Házirgi waqıtta bul is-háreketler óziniń jemislerin bermekte. Lekin usıǵan qaramastan arnawlı tálim menen inklyuziv tálimdi bir-birine alternativ, yaǵnıy qarama-qarsı etip qoyıwǵa bolmaydı. Sebebi hárbir tálim túrińiń óz wazıypası hám funkciyaları bar. Sonlıqtanda fizikalıq jaqtan rawajlanıwında kemshiligi bolǵan balalardıń arnawlı yaqı inklyuziv tálim túrlerin erkin tańlaw huqıqınan paydalana alıwına járdemlesiwimiz zárúr.

20.2. Inklyuziv tálimniń principiari hám metodları

Inklyuziv tálimde basqa bilimlendiriw túrleri sıyaqlı óz nızamlıqları hám principiari iye. Inklyuziv tálim tiykarınan hámme balalar oqıtuǵın oqıw orınlarında alıp barılǵanlıǵı sebepli tiykarǵı ulıwma pedagogikalıq principler saqlanıp qaladı. Oqıtıwdıń tiykarǵı principiari bolıp tómendegiler esaplanadı:

1. Tálimniń tárbiyalıq xarakterde bolıwı;
 2. Oqıtıwda bilimlerdiń puqta ózlestiriliwi;
 3. Oqıtıwda erkinlik;
 4. Oqıtıwda sanalılıq hám aktivlik;
 5. Tálim beriwde túsiniklilik;
 6. Frontal jumısta differensaciya hám jeke qatnastı birge qosıp alıp barıwshılıq;
 7. Ilimiylik, sistemalıq hám izbe-izlik;
 8. Tálim beriwde kórsetpelilik;
 9. Oqıwshı menen jeke qarım-qatnas jasaw;
 10. Oqıwshıǵa korrekciyalıq kózqarastan qatınas jasaw.
- Sonıń menen birge inklyuziv tálim beriwde fizikalıq hám ruwxıy rawajlanıwında kemshiligi bolǵan balalardıń sociallıq kompensaciya, reabilitaciya, adaptaciya hám basqa

máselelerinen kelip shıǵıp, tálim-tárbiya procesinde inabatqa alınıwı shárt bolǵan ózine tán principiari bar. Olar tómendegi segiz principden ibarat:

1. İnsan bahasınıń onıń uqıplılıǵı hám jetiskenliklerinen gárezsiz ekenligi;
2. Hárbir insanıń sezimlerge hám oylaw qábiletine iye ekenligi;
3. Hárbir insanıń basqalar menen múnásibette bolıwǵa, hámmeden ilgerilew maqsetinde bolsada huqıqlı ekenligi;
4. Barlıq insanlardıń bir-birine mıtáj ekenligi;
5. Haqıyqat bilim alıwdıń tek ǵana real óz ara qarım-qatnas jaǵdayında ǵana ámelge asatuǵınlıǵı;
6. Barlıq insanlardıń óz qatarlarıńıń qollap-quwatlawına hám doslıǵına mıtáj ekenligi;
7. Barlıq tálim alıwshılar ushın alǵa ilgerilewshiliktiń qolınan kelmegenliginen emes, al kerisinshe qolınan kelgenliginiń nátiyjesi ekenligi;
8. Hártúrliliktiń insan ómiriniń hámme táreplerin bekkemleytuǵınlıǵı.

Oqıwshılarǵa inklyuziv tálim beriwde tiykarǵı oqıtıw metodları bolıp tómendegiler esaplanadı:

1. Oqıtıwdıń awızeki metodları (túsindiriw, sáwbetlesiw, gúrriń).
 2. Oqıtıwdıń kórsetpeli metodları (hártúrli kórsetpeli qurallardı demonstracijalaw, oqıtıwdıń texnikalıq qurallarınan paydalanıw, ekskursiya, erkin baqlaw).
 3. Oqıtıwdıń ámeliy metodları (kitap penen islesiw, jazba hám awızshashınıǵıwlar, óz betinshe jumıslardıń ayırım túrleri).
- Fizikalıq yaqı ruwxıy rawajlanıwında kemshiligi bolǵan balalar menen islesiwde didaktikalıq metod hám usıllardı durıs tańlay biliw, oqıtıw procesinde olardan ónimli paydalanıw úlken áhmiyetke iye. Oqıwshılarǵa beriletuǵın bilimniń, tárbiyanıń sapası tikkeley usıllardan gárezli. Inklyuziv tálimde bul máselelerdi unamlı sheshiw oqıtıwshınıń is tájiriyesine hám pedagogikalıq sheberligine baylanıslı.

Ózin-ózi qadaǵalaw hám bahalaw ushın sorawlar:

1. Inklyuziv tálim degende neni túsinesiz?
2. «Inklyuziv» termini qanday maǵanani ańlatadı?
3. «Tálim hámme ushın» baǵdarlaması kim tárepinen hám qashan qabil etilgen?
4. «Arnawlı tálimniń zárúrligi» hújjeti qashan hám kim tárepinen qabıllanǵan?
5. Inklyuziv tálimniń ulıwmapedagogikalıq principlerin aytıp berii.
6. Inklyuziv tálimniń ózine tán principleri degende nelerdi túsinesiz?
7. Inklyuziv tálimde oqıtıwdıń qanday metodların bilesiz?
8. Inklyuziv tálim alıwdıń shárt-sharayatların túsindirip berii.
9. Inklyuziv tálim menen arnawlı tálimniń bir-birinen ayır-mashılıǵı nede?
10. Inklyuziv tálimde defektologtıń wazıypaları nelerden ibarat?

Ózin-ózi qadaǵalaw hám bahalaw ushın testler:

1. YUNESKO tárepinen «Tálim hámme ushın» baǵdarlaması qashan qabil etildi?

A. 2001 jılı; B. 2004 jılı; C. 2002 jılı; D. 1994 jılı.

2. «Inklyuziv» termini qanday maǵanani ańlatadı?

A. Qatarǵa qosıw; B. Kómeklesiw; C. Járdem beriw; D. Qollap-quwatlaw.

3. Tálim integraciyasınıń túrleri qaysı juwapta durıs berilgen?

A. Fizikalıq, funkcionallıq, sociallıq; B. Fizikalıq, pedagogikalıq, sociallıq; C. Fizikalıq, funkcionallıq, didaktikalıq; D. Tálim-tárbiyalıq, funkcionallıq, sociallıq.

4. Respublikamızda Inklyuziv tálimdi Aziya rawajlandırıw banki krediti esabınan rawajlandırıw isleri qaysı oqıw jılınan baslandı?

A. 2007–2008 oqıw jılınan; B. 2004–2005 oqıw jılınan; C. 2005–2006 oqıw jılınan; D. 2008–2009 oqıw jılınan

5. Inklyuziv tálimde tiykarǵı oqıtıw metodları qaysı juwapta durıs kórsetilgen?

A. Awızeki, kórsetpeli, ámeliy; B. Awızeki, kórsetpeli, laboratoriyalıq; C. Awızeki, kórsetpeli, demonstraciyalıq; D. Kórsetpeli, laboratoriyalıq, ámeliy.

Test sorawlarınıń durıs juwapları:

1-tema boyınsha; 1-A, 2-B, 3-C, 4-D, 5-D, 6-D, 7-A, 8-D, 9-A, 10-B, 11-B, 12-D, 13-D, 14-D, 15-A, 16-B, 17-C, 18-B, 19-B, 20-C, 21-D.

2-tema boyınsha; 1-A, 2-A, 3-D, 4-D, 5-B, 6-C, 7-C, 8-D, 9-B, 10-C, 11-C.

3-tema boyınsha; 1-D, 2-A, 3-A, 4-B, 5-A, 6-B, 7-A, 8-B, 9-A, 10-B, 11-D, 12-C, 13-B, 14-D, 15-A, 16-D, 17-D, 18-A.

4-tema boyınsha; 1-B, 2-D, 3-D, 4-D, 5-D, 6-A, 7-(1, 2, 3, 4, 5, 6)

5-tema boyınsha; 1-A, 2-D, 3-D, 4-D, 5-A, 6-C, 7-C, 8-D, 9-A, 10-A, 11-B, 12-C, 13-A, 14-A, 15-A, 16-A, 17. A, 18-A, 19-D, 20-D, 21-C, 22-A, 23-C, 24-D, 25-D.

6-tema boyınsha; 1-D, 2-A, 3-1999, 4-A, 5-D, 6-D, 7-C, 8-D, 9-A, 10-A, 11-A, 12-B, 13-C, 14-C, 15-A, 16-B, 17-B, 18-B, 19-A, 20-B, 21-C.

7-tema boyınsha; 1-D, 2-B, 3-B, 4-B, 5-A, 6-D, 7-C, 8-A, 9-B, 10-C, 11-B, 12-B, 13-C,

8-tema boyınsha; 1-A, 2-B, 3-C, 4-D, 5-D, 6-A, 7-A, 8-A, 9-A, 10-A, 11-A, 12-A, 13-A, 14-B, 15-C, 16-A, 17-B, 18-C, 19-B, 20-D, 21-D.

9-tema boyınsha; 1-A, 2-C, 3-C, 4-D, 5-A, 6-D, 7-A, 8-B, 9-C, 10-A, 11-D, 12-B, 13-D, 14-D.

10-tema boyınsha; 1-A, 2-A, 3-D, 4-D, 5-C, 6-A, 7-B, 8-C, 9-A, 10-A, 11-C

11-tema boyınsha; 1-A, 2-A, 3-A, 4-A, 5-A, 6-A, 7-A, 8-A, 9-A, 10-A.

12-tema boyınsha; 1-B, 2-A, 3-A, 4-C, 5-B, 6-A, 7-D, 8-A, 9-D, 10-A, 11-B, 12-B, 13-B, 14-A, 15-A, 16-A, 17-A, 18-A.

13-tema boyınsha; 1-A, 2-

Juwap		
Oylaw processleri: 7, 8, 9, 10, 11	Oylaw háreketleri: 12	Oylawdıń formaları: 1, 2, 3, 4, 5, 6

3-dóretiwsheńlik penen pikirlew; 4-pedagog hám tárbiyashı; pedagogikalıq; 5-A, B, D, Z, I; 6-B, 7-A, 8-A, 9-A, 10-A, 11-A, 12-A, 13-A, 14-A.

14-tema boyınsha; 1-C, 2-A, 3-A, 4-(1-B, 2-C, 3-A), 5-(A, C, B, D.), 6-(1, 2, 3, 6.), 7-D.

15-tema boyınsha; 1-(1, 3, 5, 6.), 2-A, 3-D, 4-D, 5-A, 6-D, 7-(1-A, 2-C, 3-B),

16-tema boyınsha; 1-A, 2-B, 3-A, 4-A, 5-B, 6-C, 7-A, 8-A, 9-A, 10-A, 11-A, 12-A, 13-A, 14-A, 15-A, 16-A, 17-A, 18-A.

18-tema boyınsha; 1-(1, 2, 3); 2-D; 3-D; 4-D.

19-tema boyınsha; 1-A, 2-A, 3-A, 4-A, 5-A, 6-A, 7-A, 8-A, 9-A, 10-A, 11-A, 12-A, 13-A,

20-tema boyınsha; 1-A, 2-A, 3-A, 4-A, 5-A,

PAYDALANILGAN ADEBIYATLAR

Prezident shiğarmalari

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008, 172 б.
2. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халкимиз билан бирга кураимиз. –Т.: «Ўзбекистон», 2017.
3. Мирзиёев Ш. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь. –Т.: «Ўзбекистон», 2017 й.

Mámleketlik hújjetler

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
2. Қарақалпақстан Республикасының Конституцияси. Нөкис. «Билим», 2003.
3. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори» –Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг Бош тахририяти. – 64 б
4. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг Бош тахририяти. – Т., -1997. – Б 64.
5. 2017–2021 жылларда Ўзбекистон Республикасын раўажландыруўдың бес тийкаргы бағдары бойынша Хәрекетлер стратегиясы

Normativ hújjetler

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017-йил 15-март №140-сон қароғи билан тасдиқланган «Умумий ўрта таълим туғрисида»ги Низом. http://www.lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=3137130
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Мақтабгача, умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар ва мактабдан ташқари давлат таълим муассасалари педагог кадрларини Аттестациядан ўтказиш тартиби туғрисида»ги Низоми. Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 7 апрелдаги 107-сон Қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2016 йил 15-сон. 146-модда.
3. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирининг «Умумий ўрта таълим муассасасининг педагогик кенгаши туғрисидаги намунавий низомни тасдиқлаш ҳақида»ги 2016 йил 30 майдаги 6-мх-сон буйруғи. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 23-сон, 280-модда
4. Ўзбекистон Республикаси халқ таълими вазирининг «Умумий ўрта таълим муассасасининг методик кенгаши туғрисидаги намунавий Низомни тасдиқлаш туғрисида»ги 2016 йил 31 мартдаги 3-мх-сон буйруғи. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 18-сон, 205-модда. <http://www.uzedu.uz/Xtv/IndexBatafsil/66?ID1=582>

Tiykargı ádebiyatlar

1. Pedagogika. // М.Тохтаходжаеванинг умумий тахрири остида. – Т.: Ўзбекистон Faylasuflari Milliy jamiyati, 2010.
2. Ibragimov X.I., Abdullayeva Sh.A. Pedagogika nazariyasi. –Т.: «Fan va texnologiyalar» nashriyoti, 2008.
3. Yuzlikayeva E., Axmedova M., Qurbonova G., Sh.Tashmetova. Umumiy pedagogika. –Т.: TDPU, 2012.

4. Калдыбекова А.С. Жалпы педагогика теориясы және практикасы. I. Педагогика теориясы. –Т.: ТДПУ, 2013.
5. Хошимов К., Нишоннова С., Иномова М., Ҳасанов Р. Педагогика тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1996.
6. Hashimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. –Т.: O'zbekiston Milliy Kutubxonasi nashriyoti, 2005.
7. Хошимов К., С.Очил. Ўзбек педагогикаси антологияси.–Т.: Ўқитувчи, 1999.
8. Хошимов К., С.Очил. Ўзбек педагогикаси антологияси. –Т.: Ўқитувчи, 2010.
9. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат.–Т.:Фан, 2006.
10. Omonov X., Xo'jayev N., Madyarova S., Eshchonov E. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2009.
11. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2011.

Qosimsha ádebiyatlar

1. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик /Х.Т.Одилқориев, И.Т.Тулътеев ва бошқ.; проф. Х.Т.Одилқориев тахрири остида. – Т.: «Sharq», 2009
2. Дошкольная педагогика. Под ред. В.И.Логиновой, П.Г.Саморуковой. Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Дошкол. педагогика и психология». Изд-во «Просвещение», М., 1983 г.
3. Загвязинский В.И. Теория обучения: Современная интерпретация: Учебное пособие. – М., 2001.
4. Иномова М.О. Педагогика. –Т.: ТДПУ, 2000 й.
5. Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. Т.: ТДЮИ, 2004. –138 б.
6. Ишмухаммедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Тарбияда инновацион технологиялар (Таълим муассасалари тарбиячи – ўқитувчилари ва гуруҳ раҳбарлари учун амалий тавсиялар) – Т.: Истеъдод, 2010. -141 б.
7. Коджаспирова Г.М. Педагогика: Учебник. – М., 2004.
8. Қосназаров Қ., Пазылов А., Тлеғенов А. Педагогика. Нөкис, «Билим»– 2009.
9. Крившенко Л.П., Вайндорф-Сысоева М.Е. Педагогика /Под ред. Л.П. Крившенко. М.: Проспект, 2004.
10. Қуронов М. Ўзбекистон умумий ўрта таълим мактабларида миллий тарбиянинг илмий-педагогик асослари. Пед.ф.докт.даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Т., Қори-Ниёзий номидаги ЎзПФТИ, 1998,– 157 Б.
11. Қуронов М.С., Қурбаниязова З.Қ. Ижтимоий педагогика. – Т.: РТМ, 1998.
12. М.Имомназаров. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. – Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош тахририяти. – 1998. – 240 Б.
13. Мактабгача ва бошланғич таълим атамаларининг изоҳли лугати /Тузувчи О.Мусурмонова ва бошқ). – Т.: Bekinmashoq-plyus, 2011. – 260 б.
14. Маҳкамов У. Ўқувчиларнинг ахлоқий маданиятини шакллантириш муаммолари.-Т.: Фан, 1995
15. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллари. – Т.: 2000.
16. Миллий истиқлол ғояси: Ўзбекистон Республикаси Олий таълим бакалавриат босқичи учун дарслик /Масъул муҳаррир И.Эргашев. – «Академия», 2005. – 368 б.
17. Muminova G. Sinf rahbari – sinf tarbiyaviy soatlari tashkilotchisi: sinf rahbari uchun qollanma. – Т.: «Oqituvchi», NMIU, 2012. – 224 б.)

18. Мусурмонова О. Оила маънавияти – миллий гурур: Ўқув қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1999.
19. Мусурмонова О. Юқори синф ўқувчилари маънавия маданиятини шакллантиришнинг шакл ва методлари. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти, 1995. 110 Б.
20. Нишонава Н., Рискулова К. Соғлом турмуш маданияти. – Т., «Фан ва технология», 2008, 128 б.
21. Ожегов С.И. Русско-каракалпакский словарь – с. 440
22. Паламарчук В.Ф. Дидактические основы формирования мышления школьников в учебном процессе. – Автореф. докт. дисс. – Киев. – 1984.
23. Педагогика. (Под ред. П.И.Пидкасистого), 2002.
24. Пешкова В.Е. Педагогика. Часть 3: Теория и методика воспитания: курс лекции: учебное пособие. – Москва-Берлин., Директ-Медиа, 2015. – 161 стр.
25. Подласый И.П. Педагогика. – М.: Владос, 2003.
26. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс. В 2 кн. -М.: Гуманитарный изд. центр. Владос. 2001.
27. Радугина А.Л. Психология и педагогика: Учеб. пос.для вузов. – 2-изд. Испр.и допол. –М.: Центр, 2002. – 252с.
28. Reymova Z.A., Qutibaeva E.D., Romanova A.S., Uteniyazov K.Q. Huqiq-talim. – Nökis, «Bilim», 2007. 184 b
29. Саипова Д.Ю. Педагогика назарияси ва тарихи. Маърузалар матни. Ўзбекистан давлат Консерваторияси. – Т., – 2008. – б.130
30. Сафо Очил. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. –Т.: Ўқитувчи, 1997. Педагогика: Учебное пособие. /Под ред. П.И. Пидкасистого. – М., 2006.
31. Сейтмуратов Қ. Педагогика: атамалар, анықламалар. Нөкис, 2013, 42 бет.
32. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с
33. Селиванов В.В. Современное состояние и перспективы теории мышления А.В.Брушлинского. //Психологический журнал. – 2008. -288 стр.
34. Скаткин М.Н. Совершенствование процессов обучения. – М., 1971.
35. Слостенин В.А. и др. Педагогика: Учеб. пос. – М., 1999.
36. Тарбия: (ота-оналар ва мураббийлар учун энциклопедия) /Тузувчи М.Н.Аминов, масъул мухаррир А.М.Мажидов – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2010. – 528 Б
37. Управление развитием школы: пособие для руководителей образовательных учреждений. /Под ред. М.М.Поташника, В.С.Лазарева. -М.: Новая школа, 1995.
38. Ўқувчи маънавиятини шакллантириш. (Умумтаълим мактаблари директорлари, маънавий-маърифий тарбия ишлари бўйича директор ўринбосарлари, синф раҳбарлари ва тарбиячилар учун қўлланма /Тузувчилар: Ж.Фозилов, Р.Султонов, Ҳ.Сайдов. Нашр учун масъул: Ж.Ф.Йўлдошев). –Т.: «Маърифат-мадакор» нашриёти, 2000 й. 304 Б
39. Харламов И.Ф. Педагогика. – М.: Гардарики, 1999. – 520 с.
40. Xasanboev J., Toraqulov X., Alqarov I. ham Usmonov N. Pedagogika. Oliy bquv yurtlari uchun darslik. –Т.: «Noshir». – 2011. 169 b
41. Ҳасанбаев Ж., Туропова М., Ҳасанбоева О. Маънавий-ахлоқий тарбия асослари. –Т.: Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. -112 б.)

Elektron talim resurslari

1. Адаева О.В., Сиякин С.В. Задачи и функции правового воспитания // Вопросы современной юриспруденции: сб. ст. по матер. LXIII междунар. науч.-практ. конф. № 7(58). – Новосибирск: СибАК, 2016. <https://sibac.info/conf/law/lxiii/58726>.
2. Бияков О.А. Экономический бизнес: сущность, анализ и синтез понятия.// Экономические науки. Вестник Кузбасского государственного технического университета. -2014. Выпуск №1. – 87 с. <http://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskij-protsess-suschnost-analiz-i-sintez-ponyatiya>.
3. Гении. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.wikiznanie.ru/wikipedia/index.php/>.
4. Гильмашина С.И., Вилькеев Д.В. Профессиональное мышление учителя: научно-педагогический аспект. //Психологическая наука и образование. – 2004. №2. <http://psyjournals.ru/psyedu/2004/n2/Gilmanshina.shtml>.
5. Дисциплинированность. Материал из Википедии — свободной энциклопедии. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
6. Долгова С.Ю. Развитие самостоятельности мышления в условиях лицейского образования: На материале изучения иностранных языков». Автореф. На соиск. К.п.н. – Саратов, -1998. -175 С. Научная электронная библиотека. <http://www.dissertat.com/content/razvitiye-samostoyatelnosti-myshleniya-uchashchikhsya-v-usloviyakh-litseiskogo-obrazovaniya-n>.
7. Закономерности и принципы целостного педагогического процесса. <http://studme.org/46401/pedagogika/>.
8. Кастерин А. О многомировом содержании проективного мышления. <https://www.proza.ru/2014/03/18/1082>.
9. Ковалева Н.С. Экономическое воспитание студентов // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6.; URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17000>.
10. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь: Для студ. выпш. и сред. пед. учеб. заведений. — М.: И; М.: Издательский центр «Академия», 2000. 176 с. (ок. 1000 терминов) <http://www.studfiles.ru/preview/5576321/>
11. Корчинская Т.И. Особенности управления современным учреждением образования: методы управления и виды управленческих функций // Экономика и современный менеджмент: теория и практика: сб. ст. по матер. VI междунар. науч.-практ. конф. № 6. – Новосибирск: СибАК, 2011. <https://sibac.info/conf/econom/vi/35070>. Научно-практические конференции ученых и студентов.
12. Ксенофонт. Краткая биографическая справка. Экономические науки. <http://natecon.com/ksenofont>.
13. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций. –М.: – Гуманитарный издательский центр Владос, 2010. – 647 С. http://www.p-lib.ru/pedagogika/lekcii_po_pedagogike/index_lekcii_po_pedagogike.html.
14. Малахова О.Н. Интеллектуальная свобода? скупа повседневности?. Санкт-Петербургский государственный университет. <http://philosophy.spbu.ru/358>).
15. Маркова А.К. Воспитанность и воспитуемость школьников. <http://www.p-lib.ru/pedagogika/psihologiya-truda-uchitelya/vospitannost-i-vospituemost-hkolnikov.html>.
16. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: курс лекций. – М.: Юрист, 2001. – 761 с. <http://www.alleng.ru/d/jur/jur053.htm>.
17. Методы управления школой. <http://shkola.net.ua/view.php?doc=56.1294855606805094>
18. Михайлова Т.П. Формирование мировоззрения школьников на уроках художественно-эстетического цикла (На примере авторского курса «Мироздание»): Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 : Москва, 1999 146 с. РГБ ОД, 61:99-13/1136-7. <http://www.dslib.net/obw-pedagogika/formirovanie-mirovozzrenija-shkolnikov-naurokah-hudozhestvenno-jesteticheskogo-cikla.html>.

19. Морозова Л.А. Теория государства и права: Учебник. – М.: Юрист, 2002. – 144 с., Е.В.Аграновская. Правовая культура и обеспечение прав личности. – М.: Наука, 1988. – 142 с., А.Б.Венгеров. Теория государства и права: Учебник. 2-ое изд. – М.: Омега, 2005. – 595 с.

20. Новая педагогика. Формы и методы гражданского воспитания учащихся. <http://www.rumschool.ru/clpuns-604-1.html>.

21. Нравственность – это как. <https://otvet.mail.ru/question/24704612>.

22. Одарённость. <http://psihotesti.ru/gloss/tag/odarennost/>.

23. Павлов В.И. Духовно-нравственное воспитание учащейся молодёжи на примерах жизни и деятельности космонавтов. //Фундаментальное исследование. 2011. №12. С. 322-325. <https://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=29081>.

24. Паладянец Е.А. Формирование научного мировоззрения школьников средствами межпредметной интеграции : Дис. ... канд. пед. наук.: Армавир, 1999 167 с. <http://www.dslib.net/obw-pedagogika/formirovanie-nauchnogo-mirovozzrenija-shkolnikov-sredstvami-mezhpredmetnoj.html>.

25. Педагогический энциклопедический словарь /Гл. ред. Б.М. Бим-Бад; Редкол.: М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. – 528 с.

26. Попова Е.Н, Кавардакова О.С.. Экономическое воспитание человека начала 21 века. //Педагогическое образование в России. – Екатеринбург. 2012. №5. С.176. <http://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskoe-vospitanie-cheloveka-nachala-xxi-v>

27. Правовое воспитание. <http://mazabaker-ncux.narod.ru/lekcii/pedagogika/26.html>.

28. Процесс. <http://forexaw.com/TERMS/Science/Physics/451>; <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.

29. Развитие самостоятельности мышления в условиях лицейского образования: На материале изучения иностранных языков». Автореф. На соиск. К.п.н. – Саратов, -1998. – 175 с. Научная электронная библиотека. <http://www.dissertat.com/content/razvitiye-samostoyatelnosti-myshleniya-uchashchikhsya-v-usloviyakh-litseiskogo-obrazovaniya-n>.

30. Сидоров С.В. Сущность педагогического процесса [Электронный ресурс] // Сидоров С.В. Сайт педагога-исследователя. – URL: <http://si-sv.com/publ/20-1-0-219> Источник: <http://si-sv.com/publ/20-1-0-219>.

31. Сидоров С.В. Теория целостного педагогического процесса [Электронный ресурс] // Сидоров С.В. Сайт педагога-исследователя. – URL: <http://si-sv.com/publ/20-1-0-223>.

32. Ўзбекистон республикасининг оила кодекси. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=104720.

33. Ум. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

34. Управление воспитанием личности ребенка и его психологический смысл. <http://www.vashpsixolog.ru/lectures-on-the-psychology/103-educational-psychology/512-lecture-5-management-upbringing-of-the-child-and-his-psychological-sense>.

35. Галперин Д. Психология критического мышления. – СПб.:Изд-во «Питер», 2000. – 512 с. (Развитие критического мышления студентов вуза с помощью метода решения задач // Молодежный научный форум: Гуманитарные науки: электр. сб. ст. по материалам XIX студ. междунар. заочной науч.-практ. конф. – М.: «МЦНО». – 2014 – № 12(18) / [Электронный ресурс] — Режим доступа. – URL: [https://nauchforum.ru/archive/MNF_humanities/12\(18\).pdf](https://nauchforum.ru/archive/MNF_humanities/12(18).pdf).

36. Цели и задачи правового воспитания. http://studopedia.ru/1_71078_tseli-i-zadachi-pravovogo-vospitaniya.html.

37. Шаталов И. Знания – не ум, или почему побеждают троечники: Что такое: Интеллект, ум, разум, мудрость? <https://www.proza.ru/2013/02/26/2216>.

38. Шатило П.В. Формирование интеллектуального потенциала личности в учебно-воспитательном процессе: Филос.-методол. аспекты. Автореф.дисс. на соиск. уч.ст. к. филос.н. – Санкт-петербург., 1998 г. Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat <http://www.dissertat.com/content/formirovanie-intellektualnogo-potentsiala-lichnosti-v-uchebno-vospitatelnom-protseesse-filos-#ixzz4eNcnJVEp>.

KIRISIW	3
---------------	---

I BÓLIM. PEDAGOGIKANÍŇ ULÍWMA TIYKARLARI

1-tema. Ózbekstan respublikasında bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıwdıń konseptual tiykarları	7
2-tema. Pedagogika shaxs tárbiyası hám rawajlanıwı haqqındaǵı pán. Ilimiy pedagogikalıq izertlewler metodologiyası hám metodları	28
3-tema. Shaxstıń rawajlanıwı tárbiyası hám qalıplesiwi	53
4-tema. Bır pütün pedagogikalıq process	84

II BÓLIM. OQÍTÍW TEORIYASI (DIDAKTIKA)

5-tema. Didaktika pedagogikalıq tálim teoryası. Oqıtıw procesi bir pütün sistema sıpatında	106
6-tema. Bilimlendiriw mazmunı	146
7-tema. Oqıtıw metodları hám quralları	167
8-tema. Oqıtıwdı shólkemlestiriw formaları hám túrleri	200
9-tema. Oqıwshılardıń bilimín, eplilik, kónlikpelerin diagnostikalaw	231

III BÓLIM. TÁRBIYA TEORIYASI

10-tema. Tárbiya procesiniń mánisi hám mazmunı, tárbiya nızamlıqları hám prinsipleri	247
11-tema. Já mááát tárbiya obyektı hám subyektı sıpatında	271
12-tema. Tárbiyanıń ulıwma metodları	284
13-tema. Oqıwshılardıń ilimiy kózqarasın qalıplestiriw. Aqıl tárbiyası	309
14-tema: Puqaralıq tárbiya	336
15-tema. Ruwxıy, ádep-ikramlılıq tárbiya	357
16-tema. Oqıwshılardıń miynet, dene hám estetikalıq tárbiyası	374

IV BÓLIM. BILIMLENDIRIW MÁKEMESINÍN MENEDJMENTI

17-tema. Bilimlendiriw mákemesin basqarıwdıń teoryalıq tiykarları	397
18-tema. Oqıw ornın basqarıw ámeliyatı	409

V BÓLIM. ARNAWLÍ PEDAGOGIKA

19-tema. Korrekciyalıq pedagogika	427
20-tema. Inklyuziv tálim	440
Paydalangan ádebiyatlar	449

107 gava

90695 cyll

Ózbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı
bilimlendiriw ministrligi

A.Pazilov, Q.Qosnazarov,
Q.Seytmuratov, Z.Kurbanliyazova

Pedagogika teoriyasi

Sabaqlıq

«Noshir» – Tashkent – 2018

Redaktor *A. Tilegenov*
Xud.redaktori *Sh. Odilov*
Tex. redaktor *D. Safayeva*
Korrektor *S. Safayeva*
Operator *G. Qulnazarova*

Nashriyot litsenziyasi AI № 254, 31.12.2014-y..
Basiwga ruxsat etilgen waqti 24 october 2018-jil.
Format 60x841/16. Ofset usulında basıldı.
Garniturası «Times KRKP». Kólemi 28,5 b.t
Jámi 200 nusqada. Buyrtpa № 14.

«Noshir» Ózbekstan-Germaniya qospa kárxanası
100020, Tashkent sh., Langar kóchasi, 78.
«Noshir» Ózbekstan-Germaniya qospa kárxanasında basıldı
100020, Tashkent sh., Langar kóchasi, 78.